

حتى انه عزله وبعده الى السلم ومشت القوماء بينه وبين الامير الحكم في خيلها
 حتى اتاه اباها في سنة اثنى عشر وتسعين جزها على ما قل في كتابه و
 هذه السنة انقضت السلم بين الامير الحكم وبين دارلة بن نفيس
 ملك الفرنجة بعد ان ردا الرسل بينهما من احوال امارت الامير الحكم والترا
 حيلها وكان سبب انقضاء هذا بينهما في هذا الوقت
 ظهور ادمير بن عبد الله الحشمي بارخ العزوة ويزع الفرنجة
 لذلك فلم يكمل امر هذا السلم بينهما حتى هلك الفاطمية
 نازلة اسنة احدى وتسعين ومائة اخرها وولي مكانه ابيه زعيم
 بن نازلة بانتفصت السلم المذكورة ووقعت حرب الفرنجة

سنة اثنى عشر وتسعين ومائة

وفي هذه السنة اعرا الامير الحكم ابنه عمر الرحمن
 الرزق بن دارلة ملك الفرعة المنتفص عليه اثر وماتت
 عن الكمامية دارلة والزم لها بلغة انه خارج في حشود
 الزارخ المسلمين واعز ابنه هاشم ما افضا الركبة حليفه
 فالتاها من جهة غربي كانه لسر بالبحر كمل العزوة واثرت
 هاد الاحبار على عزوة غفلة بفتح على عدد وينتشد يدنيها
 هلك اصبح بن عبد الله ابن وانسوس المنتفص على مدينة ماردة
 فيها انزل انقضاء سلمه فقل فيها متاعه وامر رلو، فجز بالنزول
 الفر كمة واسكاهم هذا العام اليه لكان زوار سلم الامير الحكم

De Dertosa a Turtūša

L'extrem oriental d'al-Tagr al-A'là en el context del procés
 d'islamització d'al-Andalus
 VOLUM 2. ANNEXOS

Joan Negre Pérez

Directors:

Ramon Martí Castelló
 Juan Antonio Barceló Álvarez

سنة ثلاث وتسعين ومائة

وفي هذه السنة توفي عمر الرحمن بن الامير الحكم بن زعيم
 بن دارلة ملك الفرنجة وكان خارجا في حشود الفرنجة كحوشه

De Dertosa a Ṭurṭūša

L'extrem oriental d'al-Ṭagr al-Aʿlā en el context
del procés d'islamització d'al-Andalus

TESI DOCTORAL

Estudis de Doctorat en Cultures en contacte a la Mediterrània

VOLUM 2. ANNEXOS

Autor

Joan Negre Pérez

Directors

Ramon Martí Castelló

Juan Antonio Barceló Álvarez

Universitat Autònoma de Barcelona

Facultat de Filosofia i Lletres

Departament de Ciències de l'Antiguitat i de l'Edat Mitjana

Bellaterra (Cerdanyola del Vallès), abril de 2013

Disseny i maquetació

Pruna Estudi Creatiu
www.prunaestudicreatiu.com
info@prunaestudicreatiu.com

Imatge de la portada

Joaquín Vallvé.
*Muqtabis II. Anales de los emires de Córdoba Alhaquém I
(180-206 h. / 796-822 J. C.) y Abderramán II (206-232 / 822-847)*
Madrid: Real Academia de la Historia, 1999. Folis 100r i 100v

ANNEX I

حتى اذ عزله وادعاه الى السلم وصليت اللهوا، بينه وبين الامير الحكيم في خيلتها
حتى اتاه اباها في سنة اثنتين وتسعين عزها على ما قل في كرتة ورج
عائده السنة انقضت السلم بين الامير الحكيم وبين دارقة بن يقطين
ملك الفرجة بعد ان ترداه الرسل بينهم مداخل امارت الامير الحكيم والتمرا

FONTS

ACA. *Arxiu de la Corona d'Aragó* (estudiats per Antoni Virgili. *Ad detrimentum Yspaniae. La conquesta de ȚurȚușa i la formació de la societat feudal (1148-1200)*. Barcelona-València: Universitat Autònoma de Barcelona-Universitat de València, 2001. Apèndix 2)

ACB. *Arxiu Comtal de Barcelona* (ed. per Ignasi Baiges et alii. *Els pergamins de l'Arxiu Comtal de Barcelona, de Ramon Berenguer II a Ramon Berenguer IV*. Barcelona: Fundació Noguera, 2010)

AḤMAD IBN ʿALĪ MAḤALLĪ. *Tuḥfat al-mulūk wa-l-ragāʾib fi-l-barr wa-l-baḥr min al-ʿajāʾib wa-l-Garāʾib* (ed. i trad. d'Edmond Fagnan. *Extraits inédits relatifs au Maghreb (Géographie et Histoire)*. Alger: Bastide-Jourdan, 1924)

AL-BAKRĪ. *Kitāb al-masālik wa-l-mamālik* (ed. de Țamal Țalba. Beirut: Dār al-kutub al-ʿIlmiyya, 2003 i trad. parcial de William McGuckin de Slane. *Description de l'Afrique septentrionale*. Paris: Librairie d'Amerique et d'Orient, 1965)

AL-ḤIMYARĪ. *Al-Rawḍ al-miʾtār fī-jabar al-aqtār* (ed. de Ihsān ʿAbbās. Beirut: Maktaba Lubnān, 1984 i trad. parcial d'Évariste Levi-Provençal. *La Peninsule iberique au Moyen age d'après le Kitab al-Rawḍ al-miʾtār d'Ibn Abd al-Munʿim al-Ḥimyarī*. Leiden: E.J. Brill, 1938)

AL-IDRĪSĪ. *Uns al-muḥaḥ wa-rawḍ al-furaḥ* (ed. i trad. de Jassim Abid Mizal. *Los caminos de al-Andalus en el siglo XII*. Madrid: CSIC, 1989)

AL-IDRĪSĪ. *Nuzhat al-muštāq fī ijtirāq al-aḥāq* (ed. i trad. de Reinhart Dozy i Michael Jan de Goeje. *Description de l'Afrique et de l'Espagne*. Leiden: E.J. Brill, 1866)

AL-IDRĪSĪ. *Kitāb Ruḥyār* (recopilació i estudi de Antonio Ubieta. *Geografía de España*. Valencia: Anubar, 1974)

AL-RĀZĪ. *Ajbār mulūk al-Andalus* (ed. i trad. d'Évariste Levi-Provençal. "La Description de l'Espagne d'Aḥmad al-Rāzī. Essai de reconstitution de l'original arabe et traduction française". *Al-Andalus*. XVIII (1953): pàgs. 51-108)

AL-ʿUDRĪ. *Nuṣuṣ ʿan al-Andalus min kitāb tarṣīʿ al-ajbār wa-tanwī al-aḥār wa-l-bustān* (ed. de ʿAbd al-ʿAziz al-Ahwānī. Madrid: IEEI, 1965)

AL-WANŠARĪSĪ. *Kitāb al-miʿyār al-muʿrib wa-l-ḡāmiʿ al-mugrib ʿan faṭāwā ʿulamāʾ Ifrīqiya wa-l-Andalus wa-l-Magrib* (ed. i trad. de Vincent Lagardère. *Histoire et société en Occident musulman au Moyen Age*. Madrid: Casa de Velázquez, 1995)

AL-ZUHRĪ. *Kitāb al-ḡuʾrāfiya* (ed. de Ḥaḡy Ṣaduk. El Caire: Maktabat al-Țaqāfa al-Dīniyya, 1998 i trad. de Dolors Bramon. *El mundo en el siglo XII. El tratado de al-Zuḥrī*. Barcelona: AUSA, 1991)

ANÒNIM. *Ajbār maʾmūʿa fī fath al-Andalus wa-dīkr umarāʾi-hā - raḥima-hum Allāh - wa-l-ḡurūb al-wāqīʿa bi-hā bayna-hum* (trad. de Emilio Lafuente. *Obras árabigas de Historia y Geografía: Ajbar Machmuʿa*. Madrid: Real Academia de la Historia, 1867; est. de Claudio Sánchez-Albornoz *El ajbar maymuna: cuestiones historiográficas que suscita*. Buenos Aires, 1944 i est. de Pedro Chalmeta. "Una historia discontinua e intemporal (jabar)". *Hispania*. 123 (1973): pàgs. 23-75)

ANÒNIM2. *Kitāb fi-hī sabab dīkr fath al-Andalus wa-umarāʾi-hi* (ed. de Luis Molina. *Fath al-Andalus - La conquista de al-Andalus*. Madrid: CSIC, 1994 i trad. de Mayte Penelas. *La conquista de al-Andalus*. Madrid: CSIC, 2002)

ASAB. *Arxiu antic de Santa Anna de Barcelona* (ed. de Jesus Alturo. *L'arxiu antic de Santa Anna de Barcelona del 942 al 1200*. 3 volums. Barcelona: Fundació Noguera, 1985)

CAR. *Corpus Agrimensorum Romanorum* (ed. de Carolus Thulin. *Opuscula Agrimensorum Veterum*. Stuttgart: Teubner, 1971)

CEU. *Cartulario que contiene diferentes copias de Privilegios Reales, Donaciones, Cartas de Po-*

blacion, Concordias, y otras Escrituras a favor de la Inclita Militar y Sagrada Religion del Hospital de San Juan de Jerusalém; y particularmente de la Encomienda de Uldecona, Desde el año 1097, hasta el de 1359. Còdex L.662. Madrid: Archivo Histórico Nacional

CCH4. *La Colección Canónica Hispana.* volum IV (ed. de Gonzalo Martínez i Felix Rodriguez. Madrid: CSIC Instituto Enrique Flórez, 1984)

CCH5. *La Colección Canónica Hispana.* volum V (ed. de Gonzalo Martínez i Felix Rodriguez. Madrid: CSIC Instituto Enrique Flórez, 1992)

CCR. *Chronicorum Caesaraugustanorum Reliquiae.* Monumenta Germaniae Historica. Auctorum Antiquissimorum

CDRF. *Col·lecció documental del regnat de Ferran II i la ciutat de València (1479-1516)* (ed. de Ernest Belenguier. Barcelona: Fundació Noguera, 2011)

CDSG. *Col·lecció Diplomàtica de la Seu de Girona (817-1100)* (ed. de Ramon Martí. Barcelona: Fundació Noguera, 1997)

CGOH. *Cartulaire général de l'Orde des Hospitaliers de Saint-Jean de Jerusalem* (ed. de Joseph Delaville. Volum I (1100-1200). Paris: Leroux, 1894)

CM. *Crónica mozárabe del 754. Edición crítica y traducción* (ed. i trad. de José Eduardo López. Zaragoza: Anubar, 1980)

CP. *Cartulari de Poblet* (ed. de l'Insitut d'Estudis Catalans. *Cartulari de Poblet. Edició del Manuscrit de Tarragona.* Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 1938)

CPFC. *Cartas de Población y Franquicia de Cataluña* (ed. de Josep Maria Font Rius. Barcelona: CSIC, 1969)

CPMV. *Cartes de Poblament Medievals Valencianes* (ed. d'Enric Guinot. València: Generalitat Valenciana, 1991)

CPT. *Concilis Provincials Tarraconenses* (ed. de Sebastià Janeras i trad. de Josep Maria Marquès. Barcelona: Proa, 1994)

CSCV. *Cartulario de Sant Cugat del Vallès.* (ed. de José Rius. Barcelona: CSIC, 1947)

CVH. *Concilios visigóticos e hispano-romanos* (ed. de José Vives, Tomás Marín i Gonzalo Martínez. Madrid: CSIC Instituto Enrique Flórez, 1963)

DCT. *Diplomatari de la Catedral de Tortosa (1062-1193)* (ed. d'Antoni Virgili. Barcelona: Fundació Noguera, 1997)

DCT2. *Diplomatari de la catedral de Tortosa (1193-1212)* (ed. d'Antoni Virgili. Barcelona: Fundació Noguera, 2001)

DHV. *Diplomática Hispano-Visigoda* (ed. i trad. Ángel Canellas. Zaragoza: Instituto Fernando el Católico, 1979)

DESPUIG, Cristòfor. *Los col·loquis de la insigne ciutat de Tortosa* (ed. de Juan Antonio González. *eHumanista/IVITRA.* 1 (2012): pàgs. 247-451)

DMA. *Donación del Diácono Vicente al Monasterio de Asán* (ed. de Javier Fortacín. "La donación del diácono Vicente al Monasterio de Asán y su posterior testamento como obispo de Huesca en el siglo VI. Precisiones críticas para la fijación del texto". *Cuadernos de Historia Jerónimo Zurita.* 47-48 (1983): pàgs. 7-70)

DSMP. *Diplomatari de Santa Maria de Poblet. Volum I. Anys 960-1177* (ed. d'Agustí Altisent. Barcelona: Abadia de Poblet i Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya, 1993)

DSMSC. *Diplomatari de Santa Maria de Santes Creus (975-1225)*. (ed. de Joan Papell. Barcelona: Fundació Noguera, 2005)

FATÁS, Guillermo. *Antología de textos para el estudio de la Antigüedad en el territorio del Aragón actual*. Saragossa: Gobierno de Aragón, 1993

IBN AL-ABBĀR. *Al-Takmila li kitāb al-sila* (ed. de Maximiliano Alarcón i Ángel González. *Miscelánea de Estudios y Textos Árabes*. Madrid: Maestre, 1915)

IBN AL-ABBĀR. *Al-Muʿyam fī ashāb al-imām Abī ʿAlī al-Sadafī* (ed. de Francisco Codera. *Bibliotheca arabico-hispana*. Volum 4. Madrid: Apud Josephum de Rojas, 1886)

IBN AL-ATĪR. *Kitāb al-kāmil fī l-taʾrīj* (ed. i trad. de Carl Johan Tornberg. *Chronicon quod perfectissimum inscribitur*. 14 volums. Leiden: E.J. Brill, 1851-1876)

IBN AL-JATĪB. *Al-ihāṭa fī ajbār Garnāṭa* (ed. de Muḥammad ʿAbd Allāh ʿInān. volum III. El Caire, 1976)

IBN AL-QŪṬIYYA. *Taʾrīj iftitāḥ al-Andalus* (est. de Pedro Chalmeta. "Una historia discontinua e intemporal (jabar)". *Hispania*. 123 (1973): pàgs. 23-75 i est. de Maria Isabel Fierro. "La obra histórica de Ibn al-Qūṭiyya". *al-Qanṭara*. 10 (1989): pàgs. 485-511)

IBN BAṢṢĀL. *Kitāb al-Qaṣd wa-l-bayān* (ed. i trad. de José Maria Millás Vallicrosa i Mohamed Aziman. Tetuán: Instituto Muley el-Hasan, 1955)

IBN GĀLIB. *Kitāb farḥat al-anfus* (ed. de Luṭfī ʿAbd Al-Badī. "Naṣṣ andalusī yadīd. Qiṭʿa min kitāb farḥat al-anfus li-Ibn Gālib". *Revue de l'Institut des Manuscrits arabes*. 1 (1955): pàgs. 272-310)

IBN ḤAYYĀN II. *Muqtabis II. Al-Muqtabas min anbāʾ ahl al-Andalus* (ed. i trad. de Mahmūd ʿAlī Makki y Federico Corriente. *Crónica de los emires Alḥakam I y ʿAbdarraḥmān II entre los años 796 y 847 [Muqtabis II-1]*. Zaragoza: Instituto de Estudios Islámicos y de Oriente Próximo, 2001 i ed. de Mahmūd ʿAlī Makkī. *Al-Muqtabis min anbāʾ ahl al-Andalus [Muqtabis II-2]*. Beirut, 1973)

IBN ḤAYYĀN III. *Muqtabis III. Al-Muqtabis fī taʾrīj riḡāl al-Andalus* (ed. de Melchor Martínez Antuña. *Al-qism al-tālī min kitāb al-muqtabis*. Paris, 1937)

IBN ḤAYYĀN V. *Muqtabis V. Al-Muqtabas* (ed. de Pedro Chalmeta. *Al-Muqtabas V de ibn Ḥayyān. Al-Muqtabas (Al-ʿYuzʿ al-jāmī)*. Madrid: Instituto Hispano-àrabe de Cultura, 1979 i trad. de Federico Corriente i Maria Jesús Viguera. *Crónica del califa ʿAbdarraḥmān III an-Nāṣir entre los años 912 y 942 (al-Muqtabis V)*. Zaragoza: Anubar, 1981)

IBN ḤAYYĀN VII. *Muqtabis VII. Al-Muqtabis fī ajbār balad al-Andalus* (ed. de ʿAbd al-Raḥmān ʿAlī al-Haḡyī. Beirut, 1965 i trad. de Emilio García. *El Califato de Córdoba en el "Muqtabis" de Ibn Ḥayyān. Anales palatinos del califa de Córdoba al-Hakam II, por ʿĪsā Ibn Ahmad al-Rāzī (360-364 H./971-975 J.C.)*. Madrid: Sociedad de Estudios y Publicaciones, 1967)

IBN ʿIDĀRĪ. *Kitāb al-Bayān al-mugrib fī ajbār mulūk al-Andalus wa-l-Magrib* (trad. de Felipe Maíllo. *La caída del Califato de Córdoba y los Reyes de Taifas (al-Bayān al-Mugrib)*. Salamanca: Universidad de Salamanca, 1993)

IBN JALDŪN. *Kitāb al-ʿibār wa-dīwān al-mubtadaʾ wa-l-jabar fī ayyām al-ʿarab wa-l-āyām wa-l-barbar wa-man ʿāsarāhum min dawī al-sultān al-Akbar* (ed. de William McGuckin de Slane. *Histoire des Berbères et des dynasties musulmanes de l'Afrique septentrionale*. 2 volums. Paris: Paul Geuthner, 1978)

IBN RUṢD. *Kitāb al-kulliyāt fī l-tīb* (trad. de Maria de la Concepción Vázquez i Camilo Álvarez.

Libro de las generalidades de la medicina. Trotta: CSIC, 2003)

ICD. *Instrumenta ad civitatem Dertusensem* (ed. de Manuel Risco. *España Sagrada. Contiene las antigüedades civiles y eclesiásticas de las ciudades de Dertosa, Egara y Emporias con los documentos concernientes á los asuntos que se tratan*. Volum 42. Madrid: Ibarra, 1801). pàgs. 279-298

ISIDOR DE SEVILLA. *Historia Gothorum, Wandalorum, Suevorum* (ed. de Cristóbal Rodríguez. *Historia Gothorum*. Lleó: Centro de Estudios Leoneses San Isidoro, 1975)

LB. *Llibre Blanch de Santes Creus* (ed. de Frederic Udina. *El "Llibre Blanch" de Santes Creus (Cartulario del siglo XII)*. Barcelona: Consejo Superior de Investigaciones Científicas, 1947)

OC. *Onomasticon Cataloniae* (ed. de Joan Coromines. *Onomasticon Cataloniae: els noms de lloc i noms de personade totes les terres de llengua catalana*. 8 volums. Barcelona: Curial, 1989-1997)

OHCA. *La Orden del Hospital en la Corona de Aragón. Poder y gobierno en la Castellania de Amposta (ss. XII-XV)*. (ed. de Maria Bonet. Madrid: CSIC, 1994)

TTE. *Els Templers de les Terres de l'Ebre* (ed. de Laureà Pagarolas. Tarragona: Diputació de Tarragona, 1999)

YĀQŪT AL-ĤAMAWĪ. *Kitab mu'jam al-buldān* (ed. d'Ahmad ibn al-Amin al-Shinqiti. 8 volums. El Caire. 1906. trad. Gamal Abd al-Karim. *La España musulmana en la obra de Yaqut*. Granada: Cuadernos de Historia del Islam, 1974)

Webgrafia

CATÓ. “*De Agricultura*”. (1922): En línia:

http://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/Texts/Cato/De_Agricultura/home.html

(1 de setembre de 2012)

COLUMELA. “*De re rustica*”. (1902): En línia:

<http://www.thelatinlibrary.com/columella.html>

(1 de setembre de 2012)

ESTRABÓ. “*Geōgraphikā*”. (1917). En línia:

<http://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/Texts/Strabo/home.html>

(30 de maig de 2012)

JULI CÈSAR. “*De bello civili*”. (1914). En línia:

<http://www.thelatinlibrary.com/caesar/>

(30 de maig de 2012)

LV. “*Leges Visigothorum. The Visigothic Code: Forum iudicum*” (1910). En línia:

<http://libro.uca.edu/vcode/visigoths.htm>

(9 de juliol de 2012)

PLINI el Vell. “*Naturalis Historia*”. (1933). En línia:

http://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/Texts/Pliny_the_Elder/home.html

(30 de maig de 2012)

POMPONI MELA. “*De Chorographia*”. (1971). En línia:

<http://www.thelatinlibrary.com/pomponius.html>

(30 de maig de 2012)

PTOLOMEU. “*Geographia Universalis*”. (1540). En línia:

<http://amshistorica.unibo.it/187>

(30 de maig de 2012)

SUETONI. “*De vita Caesarum*”. (2009). En línia:

<http://www.thelatinlibrary.com/suetonius/suet.galba.html>

(30 de maig de 2012)

VA. “*Vocabulista aráuigo en letra castellana*”. (1505). En línia:

<http://fondotesis.us.es/fondos/libros/475/296/vocabulista-arauigo-en-letra-castellana/>

(6 de novembre de 2012)

VITRUVI. “*De architectura*”. (1912). En línia:

<http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus:text:1999.02.0072>

(13 de juliol de 2012)

Obres de consulta

DACM. *Diccionario de árabe culto moderno* (ed. de Julio Cortés. Madrid: Gredos, 1996)

DAF. *Dictionnaire arabe-français*. (ed. d'Albert de Biberstein Kazimirski. Beirut: Albouraq, 2004 [fac-símil])

EI. *The Encyclopaedia of Islam. Second Edition*. (ed. de P.J. Bearman, Th. Bianquis, C.E. Bosworth, E. Van Donzel i W.P. Heinrichs. 12 volums. Leiden: E.J. Brill, 1960-2005)

Fonts arqueològiques

ARQUEOCIÈNCIA. *Memòria de l'excavació arqueològica a la finca de la clota del Molinàs (sector II). Del 10 al 31 de novembre de 2003*. Document tècnic restringit: Museu de les Terres de l'Ebre - Arqueociència, 2003

ARTIGUES, Pere Lluís. *Memòria de la intervenció arqueològica portada a terme els dies 30 de setembre i 1 d'octubre de 1992 al Pla de les Sitges (Vinallop, Tortosa)*. Document tècnic restringit: Direcció General del Patrimoni Cultural, 1993

CODEX. *Campanya de delimitacions arqueològiques en el Molló (Móra la Nova, Ribera d'Ebre)*. Document tècnic restringit: Direcció General del Patrimoni Cultural, 1993

CURTO, Albert; LORIENTE, Ana i MARTÍNEZ LADÍN, Rosario. *Plaça de l'olivera o de la cinta. Segona campanya*. Document tècnic restringit: Direcció General del Patrimoni Cultural, 1984

FORCADELL, Toni. *Excavació d'urgència al Mas del Torril*. Document tècnic restringit: Direcció General del Patrimoni Cultural, 1996

GARCIA, David. *Excavació de la vil·la romana de la Carrova (Amposta, Montsià).* Document tècnic restringit: Direcció General del Patrimoni Cultural, 2000

GENERA, Margarida. *El jaciment de Barrugat (Bítem, Tortosa, Baix Ebre). Resultats preliminars de les intervencions arqueològiques 1984/86.* Document tècnic restringit: Direcció General del Patrimoni Cultural, 1986

GRIÑÓ, Damià. *Memòria de la intervenció arqueològica d'urgència realitzada a la necròpolis de Palous (Camarasa, Lleida).* Document tècnic restringit: Direcció General del Patrimoni Cultural, 2007

LÓPEZ, Mònica i SERRA, Ramon. *Memòria de la intervenció arqueològica al Castell de Selmella (Pont d'Armentera, Alt Camp) 2007.* Document tècnic restringit: Direcció General del Patrimoni Cultural, 2007

MONTAÑÉS, Maria Cinta i RAMON, Maria José. *Memòria de l'excavació i seguiment de les obres d'acondicionament del Castell d'Amposta (Montsià).* Barcelona: Direcció General del Patrimoni Cultural, 1995

NEGRE, Joan. *Prospeccions arqueològiques a la Vall de Seta (El Comtat, Alacant).* Document tècnic restringit: Direcció General de Patrimonio Cultural, 2009

NEGRE, Joan. *Prospeccions arqueològiques a les Terres de l'Ebre.* Document tècnic restringit: Direcció General del Patrimoni Cultural, 2012

RAMS, Pere i PÉREZ, Josep Maria. *Intervenció arqueològica a l'entorn de la Torre de l'Ermita de la Mare de Déu de l'Aldea.* Document tècnic restringit: Direcció General del Patrimoni Cultural, 2003

REMOLÀ, Josep Anton; BENET, Cristina i MACIAS, Josep Maria. *Memòria de la intervenció arqueològica realitzada al Mas del Catxorro.* Document tècnic restringit: Direcció General del Patrimoni Cultural, 1991

ANNEX II

ملك العرب فنهضت بعد الرسل بينهم من اول امارت الامير الحكيم والتمرا
حبها و **كازيب** انعم الله بها من هذا ما ابرقت
كهورا في مصر بن عبد الله الحسين ياروخ العزوة وقزع العرب حجة
لذلك يلج بكل ام هذا السلام منها حتى هلك الفاعية
ذات الاسنة الحاء وتسعين ومائة اثنى هار و له مكانه اسمه في

BIBLIOGRAFIA

- ABELSON, Robert Paul.** *La estadística razonada: reglas y principios*. Barcelona: Paidós, 1998
- ACEÑA, Robert.** “El mihrab hispano-musulmà”. *Catalunya Romànica*. volum XXI. Barcelona: Enciclopèdia Catalana, 1995. pàgs. 196-198
- ACIÉN, Manuel.** “Poblamiento y fortificación en el sur de *al-Andalus*. La formación de un país de *husūn*”. *III Congreso de Arqueología Medieval Española*. Oviedo: Universidad de Oviedo, 1989. pàgs. 135-150
- ACIÉN, Manuel.** “Sobre la función de los husun en el sur de al-Andalus: la fortificación en el Califato”. *Coloquio hispano-italiano de arqueología medieval*. Siena: Università degli studi di Siena, 1992. pàgs. 263-274
- ACIÉN, Manuel.** “La herencia del protofeudalismo visigodo frente a la imposición del Estado islámico”. *Anejos de AEspA*. 23 (2000): pàgs. 429-441
- ACIÉN, Manuel.** “De nuevo sobre la fortificación del emirato”. *Mil anos de fortificações na Península Ibérica e no Magreb (500-1500): Actas do Simpósio Internacional sobre Castelos*. Lisboa: Colibri, 2001. pàgs. 59-75
- ACIÉN, Manuel.** “La formación del tejido urbano en al-Andalus”. J. PASSINI (ed.). *La ciudad medieval: de la casa al tejido urbano*. Cuenca: Universidad de Castilla la Mancha, 2001b. pàgs. 11-32
- ACRAM.** *Actes del IV Congr s d'Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya*. Tarragona: Ajuntament de Tarragona/ACRAM, 2011
- AD.** *Le Vert et le Brun: de Kairouan à Avignon, céramiques du Xe au XVe siècle*. Marsella: Musées de Marseille, 1995
- AD.** *Catalunya Romànica*. Volum XXVI. Barcelona: Enciclopedia Catalana, 1997
- AD.** *L'Islam i Catalunya* [catàleg de l'exposició]. Barcelona: Institut Català de la Mediterrània/Museu d'Història de Catalunya, 1998.
- ADAMS, Robert.** *The Land Behind Baghdad: a History of Settlement on the Diyala Plain*. Chicago: University of Chicago Press, 1965
- AGAZZI, Evandro.** *Cultura scientifica e interdisciplinarieta*. Brescia: La Scuola, 1994
- AGAZZI, Evandro.** “El desafío de la interdisciplinari dad: dificultades y logros”. *Revista Empresa y Humanismo*. 2/02 (2002): pàgs. 241-252
- AGÈNCIA CATALANA DE L'AIGUA.** *Masses d'aigua subterrània de Catalunya. Mesozoic dels Ports i Montsià*. Barcelona: Generalitat de Catalunya, 2005
- AILLET, Cyrille.** *Les mozarabes. Christianisme, islamisation et arabisation en péninsule Ibérique (IXe-XIIe siècle)*. Madrid: Casa de Velázquez, 2010
- AILLET, Cyrille.** “Islamisation et arabisation dans le monde musulman médiéval: une introduction au cas de l'Occident musulman (VIIe-XIIe siècle)”. D. VALERIAN (ed.). *Islamisation et arabisation de l'Occident musulman (VIIe-XIIe siècle)*. Paris: Publications de la Sorbonne, 2011. pàgs. 7-34
- AJUNTAMENT D'AMPOSTA.** *Text Refós del Pla d'Ordenació Urbanística Municipal, Informe ambiental*. Amposta: Ajuntament d'Amposta, 2007
- ALBA, Miguel i GUTIÉRREZ LLORET, Sonia.** “Las producciones de transición al Mundo Isl mico: el problema de la cer mica paleoandalus  (siglos VIII y IX)”. D. BERNAL i A. RIBERA (eds.). *Cer micas hispanorromanas. Un estado de la cuestión*. C dis: Universidad de C dis, 2008. p gs. 585-613

ALDENDERFER, Mark i MASCHNER, Herbert. *Anthropology, Space and Geographic Information Systems*. Nova York: Oxford University Press, 1996

ALLOZA, Ramiro i MARZO, Paz. “Los morteros antiguos”. *Kausis*. 3 (2005): pàgs. 46-52

ALMAGRO, Antonio. “Los palacios omeyas entre Oriente y Occidente”. A. BORRUT i P.M. Cobb (eds.). *Umayyad Legacies*. Leiden: Brill, 2010. pàgs. 475-514

ALMAGRO, Antonio i ARCE, Ignacio. “El alcázar omeya de Amman, crisol de técnicas constructivas”. *Actas del Primer Congreso Nacional de Historia de la Construcción*. Madrid: Instituto Juan de Herrera, 1996. pàgs. 25-30

ALMUNI, Victòria. *La catedral de Tortosa als segles del gòtic*. 2 volums. Barcelona: Onada Edicions, 2007

ALMUNI, Victòria i BOLÒS, Jordi. “Castell de Camarles”. *Catalunya Romànica*. Volum XXVI. Barcelona: Enciclopèdia Catalana, 1997. pàg. 103

ÁLVAREZ, Camilo. “La zootecnia en los textos agrícolas árabes”. E. GARCÍA (ed.). *Ciencias de la Naturaleza en al-Andalus. Textos y Estudios*. Granada: CSIC, 1990. pàgs. 81-91

AMIR, Jacob i SINCLAIR, Thomas. “Cereal grain yield: biblical aspirations and modern experience in the Middle East”. *Agronomy Journal*. 86 (1994): pàgs. 362-364

AMOZURRUTIA, José. “Lógica Borrosa y Redes Neuronales Artificiales aplicadas a las Ciencias Sociales”. *Estudios sobre las Culturas Contemporáneas*. 24 (2006): pàgs. 119-167

ANGELÉ, Sabine i CRESSIER, Patrice. “Velefique (Almería): un exemple de mosquée rurale en al-Andalus”. *Mélanges de la Casa de Velázquez*. 26 (1990): pàgs. 112-130

ARASA, Ferran. “L’Hostalot (la Vilanova d’Alcolea, Castelló). Una posible estación de la Via Augusta”. *XIX Congreso Nacional de Arqueología*. 1989. pàgs. 769-778

ARASA, Ferran. “Un nou miliari de la Via Augusta trobat a La Vilanova d’Alcolea (el Baix Maestrà)”. *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonenses*. 15 (1991): pàgs. 447-456

ARASA, Ferran. “El nuevo miliario de Caracalla encontrado en la Vía Augusta (Vilanova d’Alcolea, Castellón)”. *Zephyrus: Revista de prehistoria y arqueología*. 46 (1994): pàgs. 255-264

ARASA, Ferran. “Dues llànties tardoromanes del Pou de Llovet (Albocàsser, l’Alt Maestrà)”. *Saguntum*. 29 (1995): pàgs. 253-257

ARASA, Ferran. “Dos nous mil·liaris de Traiguera (el Baix Maestrà) i la Vall d’Alba (la Plana Alta)”. *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló*. 17 (1996): pàgs. 565-567

ARASA, Ferran. “Les comarques septentrionals del litoral valencià entre els segles IV i VI”. *Annals de l’Institut d’Estudis Gironins*. 37 (1997): pàgs. 1145-1159

ARASA, Ferran. “L’herència romana al País Valencià”. *Afers: fulls de recerca i pensament*. 40 (2001): pàgs. 549-567

ARASA, Ferran. “La mansio Ildrum de la vía Augusta (Vilanova d’Alcolea, Castellón)”. *El Nuevo Miliario: boletín sobre vías romanas, historia de los caminos y otros temas de geografía histórica*. 5 (2008): pàgs. 6-10

ARASA, Ferran. “El pas a gual de la Via Augusta pel riu Cervol (Traiguera, Castelló)”. *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló*. 28 (2010): pàgs. 217-231

ARAUS, Josep Lluís; BUXÓ, Ramon; SLAFER, Gustavo Ariel; ROMAGOSA, Ignasi. “La productivitat en l'agricultura prehistòrica: models fisiològics per a la quantificació dels rendiments de cereal com una alternativa als models tradicionals”. *Cota Zero*. 20 (2005): pàgs. 139-154

ARBELOA, Joan-Vianney. “Dertosa a l'Antiguitat Tardana. Consideracions sobre els espais culturals”. *Nous Col·loquis*. 4 (2000): pàgs. 45-71

ARBELOA, Joan-Vianney et alii. *Campredó: orígens i actualitat*. Campredó (Tortosa): Querol, 2002

ARCE, Javier. “Villae en el paisaje rural de Hispania romana durante la antigüedad tardía”. *Anejos de AEspA*. 39 (2006): pàgs. 9-16

ARIAS, Isabel i NOVOA, Feliciano. “Ampullae: ampollas de peregrino en el Museo Arqueológico Nacional”. *Boletín del Museo Arqueológico Nacional*. 17 (1999): pàgs. 141-174

ARNOLDUS-HUYZENDVELD, Antonia. “Un'applicazione della carta del paesaggio: la potenzialità agricola dei suoli”. C. CITTEI i A. ARNOLDUS-HUYZENDVELD. *Uso del suolo e sfruttamento delle risorse nella pianura grossetana nel Medioevo. Verso una storia del parcellario e del paesaggio agrario*. Roma: Artemide, 2011. pàgs. 107-112

ARNOLDUS-HUYZENDVELD, Antonia i POZZUTO, Elisabetta. “Una lettura storica del paesaggio attuale: il territorio di Castel di Pietra tra Antichità e Medioevo”. C. CITTEI (ed.). *Dieci anni di ricerche a Castel di Pietra. Edizioni degli scavi (1998-2007)*. Florència: Edizioni all'Insegna del Giglio, 2009. pàgs. 15-39

ARRAYÁS, Isaiás. *Morfología histórica del territorio de Tarraco: ss.III-I A.C.*. Barcelona: Universitat de Barcelona, 2005

ARTIGUES, Pere Lluís. “El castell de Miravet: les actuacions arqueològiques de 1993 i 1994 (Miravet, Ribera d'Ebre)”. *Jornades d'Arqueologia de les comarques de Tarragona (1993-1999)*. Barcelona: Generalitat de Catalunya, 2007. pàgs. 391-410

AZUAR, Rafael. “Una interpretación del *ḥiṣn* musulmán en el ámbito rural”. *Revista del Instituto de Estudios Alicantinos*. 37 (1982): pàg. 33-41

AZUAR, Rafael. *Dénia islámica. Arqueología y poblamiento*. Alacant: Diputació Provincial d'Alacant, 1989

AZUAR, Rafael. “Las técnicas constructivas en la formación de al-Andalus”. *Arqueología de la Arquitectura*. 4 (2005): pàgs. 149-160

AZUAR, Rafael (ed.). *El ribat califal. Excavaciones e investigaciones (1984-1992)*. Madrid: Casa de Velázquez, 2004

AZUAR, Rafael et alii. *La rābita califal de Guardamar del Segura (Alicante): cerámica, fauna, malacofauna y epigrafía*. Alacant: Museu Arqueològic Provincial, 1989

BALAGUER, Anna Maria i CRUSAFONT, Miquel. “Monedes visigodes encunyades a Dertosa (Tortosa)”. J. MORAN. “Notes sobre la Tortosa visigòtica”. *Recerca*. 3 (1999): pàgs. 124-125

BALLESTEROS, Paula. “La Arqueología Rural y la construcción de un paisaje agrario medieval: el caso de Galicia”. H. KIRCHNER (ed.). *Por una arqueología agraria. Perspectivas de investigación sobre espacios de cultivo en las sociedades medievales hispánicas*. Oxford: Archaeopress, 2010. pàgs. 25-39

BALLESTÍN, Xavier. “Prosopografía dels *fuḡahāʾ* i *ʿulamāʾ* de la zona oriental de *al-ṭagr al-a'là*: Balaḡā, Lārida i Ṭurṭūša”. *Estudios Onomástico-Biográficos de al-Andalus*. 6 (1994): pàgs. 55-119

BALLESTÍN, Xavier. “Prosopografia dels *fuqahāʿ* i *ʿulamāʿ* de la zona oriental de *al-ṭāgr al-aʿlā*: *Balaḡā, Lārida i Ṭurṭūša (II)*”. *Estudios Onomástico-Biográficos de al-Andalus*. 7 (1995): pàgs. 489-532

BALLESTÍN, Xavier. “La societat musulmana en el límit més septentrional d'al-Andalus: l'activitat dels *fuqahāʿ* i *ʿulamāʿ* i la transmissió de coneixements”. *Mélanges de la Casa de Velázquez*. 32 (1996): pàgs. 247-262

BALLESTÍN, Xavier. “Tortosa i la marca superior de l'Andalus”. *Catalunya Romànica*. Volum XXVI. Barcelona: Enciclopedia Catalana, 1997. pàgs. 35-39

BALLESTÍN, Xavier. *Una societat musulmana: Ṭurṭūša i la seva regió des de la conquesta fins 'Abd al-Raḥmān al-Awsaṭ, l'amīr de l'esplendor. Grups camperols i estat a Ṭurṭūša: una reflexió sobre la història de la Ṭurṭūša andalusina més antiga*. Treball de recerca inèdit, 1998

BALLESTÍN, Xavier. “Dels governadors a 'Abd ar-Raḥmān ad-Dāḥil”. M. BARCELÓ (ed.) *Musulmans i Catalunya*. Barcelona: Empúries, 1999. pàgs. 49-60

BALLESTÍN, Xavier. “L'anomenada Frontera Superior d'al-Andalus: *aṭ-Ṭāgr al-aʿlā* i la resistència a la instauració de la *dawla* dels *Banū Marwān*”. M. BARCELÓ (ed.) *Musulmans i Catalunya*. Barcelona: Empúries, 1999b. pàgs. 61-78

BALLESTÍN, Xavier. “De la instauració de la *ḥilāfa* dels *Banū Marwān* -317 H./929 d.C.- als *Mulūk aṭ-Ṭawāʾif*”. M. BARCELÓ (ed.) *Musulmans i Catalunya*. Barcelona: Empúries, 1999c. pàgs. 79-94

BALLESTÍN, Xavier. *Al-Mansur y la dawla 'amiriya. Una dinámica de poder y legitimidad en el occidente musulmán medieval*. Barcelona: Edicions Universitat de Barcelona, 2004

BANGO, Isidro (ed.). *Memoria de Sefarad*. Madrid: Sociedad Estatal para la Acción Cultural Exterior, 2002

BARBERO, Abilio i VIGIL, Marcelo. *La formación del feudalismo en la Península Ibérica*. Barcelona: Crítica, 1978

BARCELÓ ÁLVAREZ, Juan Antonio. “A critique of GIS in Archaeology. From visual seduction to Spatial Analysis”. *Archeologia e Calcolatori*. 6 (1996): pàgs. 313-326

BARCELÓ ÁLVAREZ, Juan Antonio. “¿Podemos definir arqueológicamente las formas de Interacción social?”. J.M. MARTÍN et al. (ed.) *Conflictos entre Teoría y Métodos Arqueología a la Carta. Relaciones entre Teoría y Método en la Práctica Arqueológica*. Málaga: Diputación de Málaga, 1997

BARCELÓ ÁLVAREZ, Juan Antonio. “The origins of the city. From social theory to archaeological description”. *Archeologia e Calcolatori*. 13 (2002): pàgs. 41-63

BARCELÓ ÁLVAREZ, Juan Antonio. *Arqueología y Estadística I. Introducción al estudio de la variabilidad de las evidencias arqueológicas*. Bellaterra: Servei de Publicacions de la Universitat Autònoma de Barcelona, 2007

BARCELÓ PERELLÓ, Miquel. “La primerenca organització fiscal d'al-Andalus segons la 'Crònica del 754' (95/713[4]-138/755)”. *Faventia*. 1 (1979): pàgs. 231-261

BARCELÓ PERELLÓ, Miquel. “Un estudio sobre la estructura fiscal y procedimientos contables del Emirato Omeya de Córdoba (138-300/755-912) y del Califato (300-366/912-976)”. *Acta Historica et Archaeologica Mediaevalia*. 5 (1984): pàgs. 45-72

BARCELÓ PERELLÓ, Miquel. “Vespres de feudals. La societat de *Sarq al-Andalus* just abans de la conquesta catalana”. *Estudi General*. 5-6 (1986): pàgs. 237-251

BARCELÓ PERELLÓ, Miquel. “La qüestió de l’hidraulisme andalusí”. M. BARCELÓ; M.A. CARBONERO; R. MARTÍ i G. ROSSELLÓ BORDOY (eds.). *Les aigües cercades. Els qanāt(s) de l’illa de Mallorca*. Palma de Mallorca: Institut d’Estudis Baleàrics, 1986b. pàgs. 9-36

BARCELÓ PERELLÓ, Miquel. “Aigua i assentaments andalusins entre Xerta i Amposta (s. VI-XII)”. *II Congreso de Arqueología Medieval Española*. Madrid: Asociación Española de Arqueología Medieval, 1987. pàgs. 413-420

BARCELÓ PERELLÓ, Miquel. “La invasió àrab-musulmana i Catalunya”. *L’Avenç*. 117 (1988): pàgs. 14-17

BARCELÓ PERELLÓ, Miquel. “El diseño de espacios irrigados en al-Andalus: un enunciado de principios generales”. L. CARRA (coord.). *El agua en zonas áridas: Arqueología e Historia*. Almería: Instituto de Estudios Almerienses, 1989. pàgs. XV-L

BARCELÓ PERELLÓ, Miquel. “Els *fulūs* de *Țanġa* de finals del segle I H/VII dC, els pactes més antics i el cas de Mallorca i de Menorca: una revisió”. *Gaceta Numismática*. 114 (1994): pàgs. 5-18

BARCELÓ PERELLÓ, Miquel. “¿Qué arqueología para al-Andalus?”. A. MALPICA i T. QUESADA (eds.). *Los orígenes del feudalismo en el Mundo Mediterráneo*. Granada: Universidad de Granada, 1994b. pàgs. 69-100

BARCELÓ PERELLÓ, Miquel. “De la congruencia y la homogeneidad de los espacios hidráulicos en al-Andalus”. *El agua en la agricultura de al-Andalus*. Granada: Labor, 1995. pàgs. 25-39

BARCELÓ PERELLÓ, Miquel. “¿Por qué los historiadores académicos prefieren hablar de islamización en vez de hablar de campesinos?”. *La prospección arqueológica. Actas del II Encuentro sobre Arqueología y Patrimonio*. Granada: Ayuntamiento de Salobreña, 1997. pàgs. 133-144

BARCELÓ PERELLÓ, Miquel. “Al-Andalus, fer-se i desfer-se”. M. BARCELÓ (ed.) *Musulmans i Catalunya*. Barcelona: Empúries, 1999. pàgs. 11-40

BARCELÓ PERELLÓ, Miquel. “Pròleg de color de púrpura”. A. VIRGILI. *Ad detrimentum Yspaniae. La conquesta de ȚurȚușa i la formació de la societat feudal (1148-1200)*. Barcelona-València: Universitat Autònoma de Barcelona-Universitat de València, 2001. pàgs. 13-18

BARCELÓ PERELLÓ, Miquel. “Immigration berbère et établissements paysans à Ibiza, 902-1235: à la recherche de la logique de la construction d’une nouvelle société”. *Castrum 7. Zones côtières littorales dans le monde méditerranéen au Moyen Age: défense, peuplement, mise en valeur*. Madrid: Casa de Velázquez, 2001b. pàgs. 291-321

BARCELÓ PERELLÓ, Miquel (ed.). *Arqueología Medieval. En las afueras del medievalismo*. Barcelona: Crítica, 1988

BARCELÓ PERELLÓ, Miquel (ed.). *Musulmans i Catalunya*. Barcelona: Empúries, 1999

BARCELÓ PERELLÓ, Miquel; CARBONERO, Maria Antonia; MARTÍ, Ramon i ROSSELLÓ BORDOY, Guillermo (eds.). *Les aigües cercades. Els qanāt(s) de l’illa de Mallorca*. Palma de Mallorca: Institut d’Estudis Baleàrics, 1986

BARCELÓ PERELLÓ, Miquel; PINYOL, Joan i POVEDA, Àngel. “Eren ramaders els rafals de Mayūrqa? Un exercici de simulació històrica”. G. ROSSELLÓ BORDOY (ed.). *Les Illes Orientals d’al-Andalus*. Palma de Mallorca: Institut d’Estudis Baleàrics, 1987. pàgs. 115-122

BARCELÓ TORRES, Carmen. *Toponímia àrabi del País Valencià. Alqueries i castells*. València: Diputació de València, 1983

BARCELÓ TORRES, Carmen. “¿Galgos o podéncos? Sobre la supuesta berberización del País Valenciano en los siglos VIII y IX”. *Al-Qantara*. 11 (1990): pàgs. 429-460

BARCELÓ TORRES, Carmen. *La escritura árabe en el País Valenciano. Inscripciones monumentales*. València: Universitat de València, 1998

BARCELÓ TORRES, Carmen. “Los escritos árabes de la Rábida de Guardamar”. R. AZUAR (ed.). *El ribat califal. Excavaciones e investigaciones (1984-1992)*. Madrid: Casa de Velázquez, 2004. pàgs. 131-145

BARRIENDOS, Mariano. “La dinàmica climàtica de Tortosa s.XIV-XIX”. *Recerca*. 1 (1995): pàgs. 51-70

BARRIENDOS, Mariano. “El clima histórico de Catalunya (siglos XIV-XIX). Fuentes, métodos y primeros resultados”. *Revista de Geografía*. 30 (1996): pàgs. 69-96

BARRIENDOS, Mariano. “La climatología histórica en el marco geográfico de la antigua Monarquía Hispánica”. *Scripta Nova: Revista electrónica de Geografía y Ciencias Sociales* (1999): Universitat de Barcelona

BAXTER, Michael. *Statistics in Archaeology*. Londres: Arnold, 2003

BAYERRI, Enric. *Historia de Tortosa y su comarca*. 8 volums. Tortosa: Algueró i Baiges, 1933-1959

BAYERRI, Enric. *Llibre de privilegis de la vila de Ulldecona*. Tortosa: Blanch, 1951

BAZZANA, André. “Céramiques médiévales: les méthodes de la description analytique appliquées aux productions de l’Espagne orientale (I)”. *Mélanges de la Casa de Velázquez*. XV (1979): pàgs. 135-185

BAZZANA, André. “Céramiques médiévales: les méthodes de la description analytique appliquées aux productions de l’Espagne orientale (II)”. *Mélanges de la Casa de Velázquez*. XVI (1980): pàgs. 57-95

BAZZANA, André. “Les structures: fortification et habitat”. *Castrum I: Habitats fortifiés et organisation de l’espace en Méditerranée médiévale*. Lyon: Maison de l’Orient, 1983. pàgs. 161-172

BAZZANA, André. “Essai de typologie des ollas valenciennes”. *Actas del II Coloquio Cerámica Medieval del Mediterráneo Occidental*. Toledo: Ministerio de Cultura, 1986. pàgs. 93-98

BAZZANA, André. “Ensayo de tipología de la cerámica musulmana del antiguo *Sharq Al-Andalus*”. A. BAZZANA et alii (eds.). *La cerámica islámica en la ciudad de Valencia*. 2 volums. València: Ajuntament de València, 1990. pàgs. 143-162

BAZZANA, André. “La cerámica hispano-musulmana: problemas técnicos”. A. BAZZANA et alii (eds.). *La cerámica islámica en la ciudad de Valencia*. 2 volums. València: Ajuntament de València, 1990b. pàgs. 41-59

BAZZANA, André. “La céramique verte e morado califale a Valence: problèmes morphologiques et stylistiques”. *Cerâmica Medieval no Mediterrâneo Occidental*. Mértola: Campo Arqueológico de Mértola, 1991. pàgs. 349-360

BAZZANA, André. *Maisons d’Al-Andalus: habitat médiéval et structures du peuplement dans l’Espagne Orientale*. 2 volums. Madrid: Casa de Velázquez, 1992

BAZZANA, André. “Éléments de castellologie médiévale dans al-Andalus: morphologie et fonctions du château (XIe-XIIIe siècles). *Mil anos de fortificações na Península Ibérica e no Magreb (500-1500): Actas do Simpósio Internacional sobre Castelos*. Lisboa: Colibri, 2001. pàgs. 189-202

BAZZANA, André; CLIMENT, Salvador i MONTMESSIN, Yves. “El yacimiento medieval de les Jovades-Oliva (Valencia)”. Oliva: Ajuntament d’Oliva, 1987

- BAZZANA, André; CRESSIER, Patrice i GUICHARD, Pierre.** *Les châteaux ruraux d'al-Andalus. Histoire et archéologie des husūn du sud-est de l'Espagne*. Madrid: Casa de Velázquez, 1988
- BAZZANA, André i GUICHARD, Pierre.** "Les tours de défense de la Huerta de Valence au XIIIe siècle". *Mélanges de la Casa de Velázquez*. 14 (1978): pàgs. 73-105
- BAZZANA, André; LEMOINE, Charlotte i PICON, Maurice.** "Le problème de l'origine et de la diffusion des céramiques dites califales: recherche préliminaire". *II Coloquio Internacional de Cerámica Medieval en el Mediterráneo Occidental*. Madrid: Ministerio de Cultura, 1986. pàgs. 33-38
- BAZZANA, André et alii (eds.).** *La cerámica islámica en la ciudad de Valencia*. 2 volums. València: Ajuntament de València, 1990
- BEA, David; DILOLI, Jordi; FERRÉ, Ramón; GONZÁLEZ, Aleix i VILÀ, Jordi.** "Uns banys àrabs a la ciutat de Turtuxa. Intervenció arqueològica al Carrer Major de Sant Jaume, 6 (Tortosa, el Baix Ebre)". *Actes del IV Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya*. Tarragona: Ajuntament de Tarragona/ACRAM, 2011. pàgs. 327-334
- BEA, David; DILOLI, Jordi; FERRÉ, Ramón; GONZÁLEZ, Aleix; VILÀ, Jordi; KIRCHNER, Helena i VIRGILI, Antoni.** "L'urbanisme del suburbi meridional de la ciutat de Tortosa en època medieval (segles XI-XIV). La intervenció arqueològica al Carrer Montcada de Tortosa (Baix Ebre)". *Actes del IV Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya*. Tarragona: Ajuntament de Tarragona/ACRAM, 2011. pàgs. 497-510
- BECH, Jaume.** "Sinopsi dels sòls dels Països Catalans". *Butlletí de l'Institut Català d'Història Natural*. 40 (1976): pàgs. 31-44
- BEGUER, Manuel.** *El Real Monasterio de Santa Maria de la Rápita: de la sagrada y soberana milicia hospitalaria de San Juan de Jerusalén (Orden de Malta)*. Tortosa: Algueró y Baiges, 1948
- BEL, Agustí.** *Alcanar*. Valls: Cossetània, 2000
- BENEDITO, Josep; MELCHOR, José Manuel i CLARAMONTE, Mónica.** "Los hornos del alfar islámico de la partida de Safra (Castellón de la Plana)". *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló*. 24 (2005): pàgs. 295-316
- BENET, Cristina; CARRETÉ, Josep Maria; FÀBREGA, Xavier; MACÍAS, Josep Maria i REMOLÀ, Josep Anton.** "L'assentament rural del mas del Catxorro (Benifallet): un exemple de continuïtat tardana". *Acta Arqueològica de Tarragona*. 5 (1992): pàgs. 31-45
- BERGIER, Nicolas.** *Histoire des grands chemins de l'Empire Romain*. Paris: Morel, 1622
- BERTALANFFY, Ludwig Von.** *Teoría general de los sistemas: fundamentos, desarrollo, aplicaciones*. México DF: Fondo de Cultura Económica, 1986
- BETÍ, Manuel.** "El Castillo de Mirabet y sus sufragáneos". *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*. 2 (1921): pàgs. 300-303
- BEVAN, Andrew i CONOLLY, James.** "Multi-scalar approaches to settlement pattern analysis". G. LOCK i B. MOLYNEAUX (eds.). *Confronting Scale in Archaeology: Issues of Theory and Practice*. Nova York: Springer, 2006. pàgs. 217-234
- BILLMAN, Brian i FEINMAN, Gary.** *Settlement pattern studies in the Americas: fifty years since Virú*. Washington, DC: Smithsonian Institution Press, 1999
- BINFORD, Lewis.** *In Pursuit of the Past: Decoding the Archaeological Record*. Londres: Thames and Hudson, 1983

- BINI, Dario; DUBBINI, Nevio i STEFFÈ, Sergio.** “Modelli matematici per la determinazione del potenziale archeologico”. *MapPapers*. 4 (2011): pàgs. 68-76
- BIRCH, Brian i HUDSON, John.** “On a theory for Rural Settlement”. *Annals of the Association of American Geographers*. 60 (1970): pàgs. 610-614
- BLASCO, Juli; ESCRIVÀ, Vicent i SORIANO, Rafaela.** “Assaig de síntesi del panorama ceràmic de la ciutat de València a l'Antiguitat Tardana”. *Actes de la III Reunió d'Aqueologia Cristiana Hispànica*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 1994. pàgs. 357-373
- BOATO, Anna.** “Fonti indirette e archeologia dell'Architettura: una proposta di metodo”. *Archeologia dell'Architettura*. 3 (1998): pàgs. 61-74
- BOEHM, Brigitte.** “El péndulo interdisciplinario, Arqueología, Etnohistoria y anexas”. *Relaciones*. 82 (2000): pàgs. 119-156
- BOFARULL, Manuel.** *Origen dels noms geogràfics de Catalunya. Pobles, rius, muntanyes....* Valls: Cossetània Edicions, 2002
- BOLÒS, Jordi.** *Els orígens medievals del paisatge català. L'Arqueologia del paisatge com a font per a conèixer la història de Catalunya*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 2004
- BONET, Maria.** “El domini hospitaler al Montsià durant l'edat mitjana”. *XXXVII Assemblea Intercomarcal d'Estudiosos*. Amposta: Inèdit, 1991 (reproduït per Dolors Bramon, 2004)
- BONET, Maria.** “Tensions en les fronteres feudals al Montsià medieval i la incidència de Tortosa”. *Recerca*. 3 (1999): pàgs. 127-144
- BONNASIE, Pierre.** *La Catalogne du milieu du Xe à la fin du XIe siècle. Croissance et mutations d'une société*. volum I. Toulouse: Le Mirail, 1975
- BONNASIE, Pierre.** *La Catalogne du milieu du Xe à la fin du XIe siècle. Croissance et mutations d'une société*. volum II. Toulouse: Le Mirail, 1976
- BONNASSIE, Pierre.** “Du Rhône à la Galice: genèse et modalités de régime féodal”. *Structures féodales et féodalisme dans l'Occident méditerranéen (X-XIIIe siècles)*. Roma: École française de Rome, 1980. pàgs. 17-55
- BONNASSIE, Pierre.** “Sur la formation du féodalisme catalan et sa première expansion (jusqu'à 1150 environ)”. *La formació i expansió del feudalisme català. Estudi General*. 5-6 (1985-1986). pàgs. 7-26
- BOS, Marinus.** “Drainage canals and related structures”. H. RITZEMA (ed.). *Drainage principles and applications*. Wageningen: International Institute for Land Reclamation and Improvement, 1994. pàgs. 725-798
- BOSCH, Josep.** “Cronologia prehistòrica al curs inferior de l'Ebre. Primeres datacions absolutes”. *Pyrenae*. 24 (1993): pàgs. 53-56
- BRAMON, Dolors.** “El levante peninsular andalusí en la geografia de al-Zuḥrī”. *Al-Qantara*. 6 (1985): pàgs. 517-524
- BRAMON, Dolors.** “¿Castores en el Ebro? A propósito de un texto de Yaquṭ sobre los sammur de Zaragoza”. *Aragón en la Edad Media*. 8 (1989): pàgs. 133-138
- BRAMON, Dolors.** “Identificación de algunos topónimos de la Diócesis de Tortosa citados por al-Idrisī”. *Anaquel de Estudios Árabes*. 8 (1997): pàgs. 71-86

BRAMON, Dolors. "Identificació i rescat de dos topònims de la Ribera d'Ebre citats per Al-Iḍrīsī (segle XII): L'Aiguadí/L'Eguadí/Wādī al-Ramak i l'Alfalig/hisn 'Fliš". *Butlletí interior de la Societat d'Onomàstica (XXIII Col·loqui d'Ulldecona 1997)*. 79 (1999): pàgs. 79-86

BRAMON, Dolors. *De quan érem o no musulmans. Textos del 713 al 1010*. Barcelona-Vic: Eumo, 2000

BRAMON, Dolors. "La Ràpita del Cascall al delta de l'Ebre". M. de EPALZA (ed.). *La Ràpita en el Islam. Estudios Interdisciplinarios*. Sant Carles de la Ràpita: Ajuntament de Sant Carles de la Ràpita/ Universitat d'Alacant, 2004. pàgs. 117-124

BRAMON, Dolors. *Reivindicació catalana del geògraf al-Iḍrīsī. Discurs de recepció de Dolors Bramon i Planas com a membre numerària de la Secció Històrico-Arqueològica, llegit el dia 20 de novembre de 2012*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 2012

BRAVO, Salvador; VILA, Miguel; TRINIDAD, David i DORADO, Rafael. "Resultados de la actividad arqueológica preventiva en Avenida de la Marina, esquina calles Segismundo Moret y Teniente Riera de Algeciras (Cádiz)". *Caetaria*. 7 (2009): pàgs. 131-156

BROUSSE, Caroline. "Notes sur les *ḥuṣūn* du district de Tortose". *Le Maghreb, al-Andalus et la Méditerranée occidentale (VIII-XIII siècle)*. Toulouse: Université Toulouse-Le Mirail, 2007. pàgs. 217-224

BROWN, Clifford i WITSCHY, Walter. "The fractal geometry of ancient Maya settlement". *Journal of Archaeological Science*. 30 (2003): pàgs. 1619-1632

BRUFAL, Jesús. *L'espai rural al districte musulmà de Lleida (segles XI-XII). Espais de secà meridionals*. Tesi doctoral: Universitat de Lleida, 2008

BULLIET, Richard. *Conversion to Islam in the medieval period: an essay in quantitative history*. Cambridge: Harvard University Press, 1979

BUXÓ, Ramon. *Arqueología de las plantas. La explotación económica de las semillas y los frutos en el marco mediterráneo de la península Ibérica*. Barcelona: Crítica, 1997

CABALLERO, Luis. "El monasterio de Balatarmelc, Melque (San Martín de Montalbán, Toledo). En el centenario de su descubrimiento". *Monasteria et territoria. Élités, edilicia y territorio en el Mediterráneo medieval (siglos V-XI)*. Oxford: Archaeopress, 2007. pàgs. 91-119

CÁCERES, Yasmina i DE JUAN, Jorge. "El material óseo trabajado del yacimiento arqueológico de la Vega Baja (Toledo)". A. GARCÍA (coord.). *Espacios urbanos en el occidente mediterráneo (s. VI-VIII)*. Toledo: Toletum Visigodo, 2010. pàgs. 327-335

CALVO, Susana. "Las mezquitas de pequeñas ciudades y núcleos rurales de al-Andalus". *Il·l. Revista de Ciencias de la Religiones*. 10 (2004): pàgs. 39-63

CALVO, Susana. "Las primeras mezquitas de al-Andalus a través de las fuentes árabes (92/711-170/785)". *Al-Qantara*. 28 (2007): pàgs. 143-179

CANO, Maria Antònia. *El Llibre del Mostassaf d'Elx. Edició crítica i estudi lingüístic*. Alcant: Institut de Cultura "Juan Gil-Albert" i Ajuntament d'Elx, 1995

CANTO, Alberto. "Cuestiones económicas y numismática andalusí". *Aragón en la Edad Media*. 9 (1991): pàgs. 429-444

CANTO, Alberto. "Aproximación a la historia monetaria de la Marca superior de al-Andalus". *Villa3. Historia y arqueología de las sociedades del valle del Ebro (ss. VII-XI)*. Toulouse: Université Toulouse II - Le Mirail, 2010. pàgs. 255-274

CAPEL, Horacio. *Geografía humana y ciencias sociales. Una perspectiva histórica.* Barcelona: Montesinos, 1987

CARA, Lorenzo. “La ganadería medieval en el campo de Tabernas y los Filabres”. C. TRILLO (ed.). *Asentamientos rurales y territorio en el Mediterráneo medieval.* Granada: Athos, 2002

CARA, Lorenzo. “Huellas de pastores: observando los paisajes ganaderos en los extremos granadinos”. A. MALPICA (ed.). *Análisis de los paisajes históricos. De al-Ándalus a la sociedad feudal.* Granada: Alhulia, 2009. pàgs. 169-202

CARA, Lorenzo i RODRIGUEZ, Juana Maria. “El ámbito económico del pastoralismo andalusí. Grandes aljibes ganaderos en al provincia de Almería”. L. CARA (coord.). *El agua en zonas áridas: Arqueología e Historia.* Volum II. Almería: Instituto de Estudios Almerienses, 1989. pàgs. 631-653

CARBONERO, Maria Antònia. “Terrasses per al cultiu irrigat i distribució social de l'aigua a Banyalbufar (Mallorca)”. *Documents d'anàlisi geogràfica.* 4 (1984): pàgs. 31-68

CÁRCEL, Maria Milagros. “L'Encomanda d'Ulldecona de Sant Joan de l'Hospital”. *Raïls.* 3 (1994): pàgs. 6-27

CARLES, Francesc. “La toponímia i els espais d'època àrab a l'àmbit territorial de la ràpita del delta de l'Ebre en el segle XI”. M. de EPALZA (ed.). *La Ràbita en el Islam. Estudios Interdisciplinarios.* Sant Carles de la Ràpita: Ajuntament de Sant Carles de la Ràpita/Universitat d'Alacant, 2004. pàgs. 129-144

CARTES, Antoni. “La relación entre *civitas* y *territorium* en la transición del mundo romano al medieval. Una aproximación al caso de *Dertosa*”. *Actes del I International Medieval Meeting Lleida.* Lleida: Universitat de Lleida, en premsa

CASANOVAS, Jordi. “La comunitat jueva i la ciutat musulmana”. *L'Islam i Catalunya.* Barcelona: Institut Català de la Mediterrània/Museu d'Història de Catalunya, 1998. pàgs. 193-200

CASTELLS, Manuel i DE IPOLA, Emilio. *Metodología y epistemología de las ciencias sociales.* Madrid: Ayuso, 1981

CASTILLO, Juan Carlos. *Introducción arqueológica a un proces histórico. El poblamiento emiral en la Campiña de Jaén.* Tesi doctoral: Universidad de Jaén, 1995

CASTILLO PASCUAL, María José. *Espacio en orden: El model gromático-romano de ordenación del territorio.* Logronyo: Universidad de la Rioja, 1996

CASTRO MARTÍNEZ, Pedro, LULL, Vicente i MICÓ, Rafael. “La fragilidad del método hipotético-deductivo en la Arqueología procesual”. *Revista d'Arqueologia de Ponent.* 3 (1993): pàgs. 9-19

CASTRO QUESADA, Américo. *España en su historia. Cristianos, moros y judíos.* Buenos Aires: Losada, 1948

CASTRO PRIEGO, Manuel. “Los hallazgos numismáticos de Recópolis: aspectos singulares de su integración en la secuencia histórica del yacimiento”. *Zona Arqueológica.* 9 (2008): pàgs. 131-141

CATALÀ, Pere (dir.). *Els Castells Catalans.* 6 volums. Barcelona: Dalmau, 1990-1992

CATARINO, Helena. *O Algarve oriental durante a ocupação islâmica. Povoamento rural e recintos fortificados.* Coimbra: Câmara Municipal de Loulé, 1997

CATARINO, Helena. “Cerâmicas omíadas do Garb al-Andalus: Resultados arqueológicos no Castelo Velho de Alcoutim e no Castelo das Relíquias (Alcoutim)”. *Arqueologia y Territorio Medieval.* 6 (1999): pàgs. 113-132

- CELA, Xabier i REVILLA, Victor.** *La transició del municipium d'Iluro a Alarona (Mataró). Cultura material i transformacions d'un espai urbà entre els segles V i VII dC.* Mataró: Museu de Mataró, 2004
- CHALMETA, Pedro.** "Historiografía medieval hispana: arabica". *al-Andalus*. 37 (1972): pàgs. 353-404
- CHALMETA, Pedro.** "Le problème de la féodalité hors de l'Europe chrétienne: le cas de l'Espagne musulmane". *II Coloquio Hispano-Tunecino*. Madrid, 1973. pàgs. 91-115
- CHALMETA, Pedro.** "Concesiones territoriales en al-Andalus hasta la llegada de los almorávides". *Cuadernos de Historia*. 6 (1975): pàgs. 1-90
- CHALMETA, Pedro.** *Invasión e Islamización: la sumisión de Hispania y la formación de al-Andalus*. Madrid: MAPFRE, 1994
- CHAVARRÍA, Alexandra.** "Poblamiento rural en el *territorium* de Tarraco durant la antigüedad tardía". *Arqueología y territorio medieval*. 8 (2001): pàgs. 55-76
- CHAVARRÍA, Alexandra.** "Villas en Hispania durante la Antigüedad Tardía". *Anejos de AEspA*. 39 (2006): pàgs. 17-35
- CITTER, Carlo i ARNOLDUS-HUYZENDVELD, Antonia.** *Uso del suolo e sfruttamento delle risorse nella pianura grossetana nel Medioevo. Verso una storia del parcellario e del paesaggio agrario*. Roma: Artemide, 2011
- CLARK, David.** *Urban geography: an introductory guide*. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1982
- CLARK, Philip i EVANS, Francis.** "Distance to Nearest Neighbor as a measure of spatial relationships in populations". *Ecology*. 35 (1954): pàgs. 445-453
- CLELAND, Carol.** "Methodological and Epistemic differences between Historical Science and Experimental Science". *Philosophy of Science*. 69 (2002): pàgs. 474-496
- COLL, Jaume.** *La Cerámica valenciana (Apuntes para una síntesis)*. València: AVEC-GREMIO, 2009
- COLÓN, Germà.** "Un arabisme interhispanic: Alcasser/Alcacer". *Caplletra*. 20 (1996): pàgs. 175-182
- CONDE, José Antonio.** *Historia de la dominación de los Árabes en España: sacada de varios manuscritos y memorias árabigas*. Madrid: García, 1820
- CONOLLY, James i LAKE, Mark.** *Geographical Information Systems in Archaeology*. Cambridge: Cambridge University Press, 2006
- CORDERO, Tomás.** "Una nueva propuesta sobre los límites del *Ager Emeritensis* durante el Imperio Romano y la Antigüedad Tardía". *Zephyrus*. 65 (2010): pàgs. 149-165
- CORRIENTE, Federico.** "Toponimia hispanoarabe en Aragón (Marca Superior)". *Turiaso*. 7 (1987): pàgs. 73-79
- CORSÀ, Jesus.** *El Poblament rural andalusí a les Aspres, nord del districte/taifa de Lleida (finals del segle X-principis del segle XII)*. Tesi doctoral: Universitat de Lleida, 2012
- CREMA, Enrico; BEVAN, Andrew i LAKE, Mark.** "A probabilistic framework for assessing spatio-temporal point patterns in the archaeological record". *Journal of Archaeological Science*. 37 (2010): pàgs. 1118-1130

CRESSIE, Noel. *Statistics for Spatial Data*. Nova York: Wiley-Interscience, 1993

CRESSIER, Patrice. "Le château et la division territoriale dans l'Alpujarra médiévale: du *ḥiṣn* à la *ṭā'a*". *Mélanges de la Casa de Velázquez*. 20 (1984): pàgs. 115-144

CRESSIER, Patrice. "Archeologie des structures hydrauliques en al-Andalus". L. CARRA (coord.). *El agua en zonas áridas: Arqueología e Historia*. Almería: Instituto de Estudios Almerienses, 1989. pàgs. LIII-XCII

CRESSIER, Patrice. "Agua, fortificaciones y poblamiento: el aporte de la arqueología a los estudios sobre el sureste peninsular". *Aragón en la Edad Media*. 9 (1991): pàgs. 403-427

CRESSIER, Patrice. "De un *ribāt*... a otro. Una hipótesis sobre los *ribāt*-s del *Magrib al-Aqsa* (siglos IX-inicios del siglo XI)". R. AZUAR (ed.). *El ribat califal. Excavaciones e investigaciones (1984-1992)*. Madrid: Casa de Velázquez, 2004. pàgs. 203-222

CRESSIER, Patrice. "Historias de capiteles. ¿Hubo talleres califales provinciales?". *Cuadernos de Madinat al-Zahra'*. 5 (2004b): pàgs. 355-375

CRESSIER, Patrice; BERTRAND, Maryelle; CARBONERO, María Antonia; DÍAZ, Amador; MALPICA, Antonio i QUESADA, Tomás. "Agricultura e hidráulica medievales en el antiguo reino de Granada. El caso de la Alpujarra costera". L. CARRA (coord.). *El agua en zonas áridas: Arqueología e Historia*. Almería: Instituto de Estudios Almerienses, 1989. pàgs. 545-560

CRIADO, Felipe. *Del Terreno al Espacio: Planteamientos y Perspectivas para la Arqueología del Paisaje*. Santiago de Compostela: GIAP/Universidad de Santiago de Compostela, 1999.

CURTO, Albert. "Castell de la Suda (o de Sant Joan)". *Catalunya Romànica*. Volum XXVI. Barcelona: Enciclopedia Catalana, 1997. pàgs. 114-117

CURTO, Albert. "Recerques arqueològiques sobre la regió tortosina a l'època islàmica: estat de la qüestió". M. de EPALZA (ed.). *La Ràbita en el Islam. Estudios Interdisciplinarios*. Sant Carles de la Ràpita: Ajuntament de Sant Carles de la Ràpita/Universitat d'Alacant, 2004. pàgs. 153-160

CURTO, Albert. "Entrevista a Albert Curto Homedes, historiador i Director de l'Arxiu Històric Comarcal de Tortosa". F.X. MOLINÉ. *Esplendor a la Turtüša Islàmica. Navegació i comerç a la taifa de Turtüša del segle XI*. Treball de recerca inèdit: Universitat Oberta de Catalunya, 2005. pàgs. 46-49

CURTO, Albert. "Introducció a la navegació per l'Ebre català a la Baixa Edat Mitjana". *Recerca*. 10 (2006): pàgs. 31-58

CURTO, Albert; LORIENTE, Ana; MARTÍNEZ, Charo i ROS, Elisa. "Excavacions al Castell de la Suda de Tortosa". *Sharq Al-Andalus*. 1 (1984): pàgs. 141-145

CURTO, Albert; LORIENTE, Ana; MARTÍNEZ, Charo i ROS, Elisa. "Els nivells islàmics en l'excavació en la plaça de Ntra. Sra. de la Cinta o de l'Olivera de la ciutat de Tortosa (Tarragona)". *I Congreso de Arqueología Medieval Española*. Zaragoza: AEAM, 1986. pàgs. 99-112

CURTO, Albert i MARTÍNEZ, Roser. "Testimonis materials de la Tortosa andalusina". *T(D): Revista d'Arts i Lletres*. 2 (1987): pàgs. 20-23

CURTO, Albert i MARTÍNEZ I TOMÀS, Joan. "Castell de Paüls". *Catalunya Romànica*. Volum XXVI. Barcelona: Enciclopèdia Catalana, 1997. pàg. 105

DACEY, Michael. *Analysis of map distributions by nearest neighbour methods*. Discussion Paper No. 1: University of Washington (Seattle), 1958

DACEY, Michael. "A note on the derivation of nearest neighbor distances". *Journal of Regional Science*. 2 (1960): pàgs. 81-87

DAVID, Florence i MOORE, Peter. "Notes on contagious distributions in plant populations". *Annals of Botany of London*. 18 (1954): pàgs. 47-53

DERAVIGNONE, Luca. "La maglia insediativa nelle campagne senesi del primo '800: una verifica quantitativa". *Trame nello spazio. Quaderni di geografia storica e quantitativa*. 3 (2007b): pàgs. 39-48

DERAVIGNONE, Luca i MACCHI, Giancarlo. "Artificial Neural Networks in Archaeology". *Archeologia e Calcolatori*. 17 (2006): pàgs. 121-136

DERAVIGNONE, Luca i MACCHI, Giancarlo. "From GIS to Artificial Neural Networks: ten years studies on fortified villages in central Italy". *Archäologie und Computer: Kulturelles Erbe und neue Technologien*. Viena: Phoibos Verlag, 2006b

DESCARTES, René. *Règles pour la direction de l'esprit*. París: Vrin, 1988

DE ALARCÃO, Jorge. *Fouilles de Coninmbriga: céramiques diverses et verres*. Volum V. París: Boccard, 1975

DE EPALZA, Mikel. "Funciones ganaderas de los albares en las fortalezas musulmanas". *Šarq al-Andalus*. 1 (1984): pàgs. 47-54

DE EPALZA, Mikel. "Toponímia àrab i estructura comarcal: el Pendès". *Butlletí interior de la Societat d'Onomàstica*. 42 (1990): pàgs. 76-82

DE EPALZA, Mikel (ed.). *La Ràbita en el Islam. Estudios Interdisciplinarios*. Sant Carles de la Ràpita: Ajuntament de Sant Carles de la Ràpita/Universitat d'Alacant, 2004

DE EPALZA, Mikel i RUBIERA, María Jesús. "Estat actual dels estudis de toponímia valenciana d'origen àrab". *X Col·loqui General de la Societat d'Onomàstica*. València: Societat d'Onomàstica, 1986. pàgs. 420-426

DE GAYANGOS, Pascual. *The History of the Mohammedan Dynasties in Spain*. Londres: The Oriental Translation Fund of Great Britain and Ireland, 1840-1843

DE MARIA, Ramon. "Colección de Cartas Pueblas". *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*. 18 (1943): pàgs. 30-32 i 268

DE MEULEMEESTER, Johnny i MATTHYS, André. "The conservation of grain and the fortified granaries from the Maghreb to Central Europe". *Ruralia II. Památky archeologické*. 11 (1998): pàgs. 161-171

DE PALOL, Pere. *El castrum del Puig de les Muralles de Puig Rom (Roses, Alt Empordà)*. Girona: Museu d'Arqueologia de Catalunya, 2004

DE SOTO, Pau. *Anàlisi de la xarxa de comunicacions i del transport a la Catalunya Romana: estudis de distribució i mobilitat*. Tesi doctoral: Universitat Autònoma de Barcelona, 2010

DIÉGUEZ, Maria Àngels. "Topònims esmentats al Llibre de Cort de Justícia de València (1279-1321)". *Butlletí interior de la Societat d'Onomàstica (XXIV Col·loqui d'Eivissa 1998)*. 83 (2000): pàgs. 106-118

DILOLI, Jordi. "L'evolució en els models d'ocupació del territori al curs inferior de l'Ebre i plana litoral del Baix Maestrat durant la protohistòria". *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló*. 20 (1999): pàgs. 95-114

DI MÉO, Guy i BULÉON, Pascal. *L'espace social. Lecture géographique des sociétés*. París: Armand Colin, 2005

DOMÉNECH, Carolina. “El proceso de islamización en el Sharq al-Andalus a través de los registros materiales”. *Villa3. Historia y arqueología de las sociedades del valle del Ebro (ss. VII-XI)*. Toulouse: Université Toulouse II - Le Mirail, 2010. pàgs. 275-293

DOMÉNECH, Carolina i GUTIÉRREZ LLORET, Sonia. “Viejas y nuevas monedas en la ciudad emiral de Madinat Iyyuh (El Tolmo de Minateda, Hellín, Albacete)”. *Al-Qantara*. 27 (2006): pàgs. 337-374

DOMÉNECH, Carolina i LÓPEZ, Eduardo. “Los alifatos sobre hueso: un ejemplar del casco antiguo de Alicante”. *Lucentum*. 227 (2008): pàgs. 243-257

DORAN, James i HODSON, Frank. *Mathematics and Computers in Archaeology*. Edimburg: Edinburgh University Press, 1975

DRENNAN, Robert i PETERSON, Christian. “Comparing archaeological settlement systems with rank-size graphs: a measure of shape and statistical confidence”. *Journal of Archaeological Science*. 31 (2004): pàgs. 533-549

DURAND, Aline. *Les paysages médiévaux du Languedoc (Xe-XIIe siècles)*. Toulouse: Presses Universitaires du Mirail, 1998

EBDON, David. *Statistics in Geography: A practical approach*. Hoboken: John Wiley & Sons, 1991

ENRICH, Jordi; SALES, Jordina i ENRICH, Joan. “Les necròpolis tardoantigues i altmedievals a l’Anoia: els rituals d’enterrament i les seves pautes i models d’interrelació a l’espai rural”. *Actes II Congrés d’Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya*. Sant Cugat del Vallès: ACRAM, 2002. pàgs. 662-673

EIROA, Jorge. “La relación entre documentos escritos y Arqueología en el estudio de la Edad Media en Europa: reflexiones para un debate teórico y metodológico”. *Ágora. Revista de Historia e Geografía*. 10 (2004): pàgs. 113-127

ERITJA, Xavier. *De l’Almúnia a la Turris: organització de l’espai a la regió de Lleida (segles XI-XIII)*. Lleida: Universitat de Lleida, 1998

ESCÓ, Carlos; GIRALT, Josep i SÉNAC, Philippe. *Arqueología islámica en la Marca Superior de al-Andalus*. Huesca: Diputación de Huesca, 1988

ESCRIBANO, Miguel; RODRÍGUEZ DE LEDESMA, Antonio; MESÍAS, Francisco Javier i PULIDO, Francisco. “Determination of energetic resources that cover cattle food needs in dehesa systems”. *Archivos de zootecnia*. 45 (1996): pàgs. 379-393

ESQUIVEL, José Antonio. *Una aplicación de la entropía al Análisis Cluster mediante Variables Cualitativas Multiestado: Afinidad, Similaridad y Agrupación*. Tesis doctoral: Universidad de Granada, 1988

ESQUIVEL, José Antonio; CAPEL, Josefa; CONTRERAS, Francisco i MOLINA, Fernando. “Una aplicación de la Teoría de la Información al análisis de datos definidos mediante variables cualitativas multiestado: medidas de similaridad y análisis cluster”. *Complutum*. 1 (1991): pàgs. 53-70

ESQUIVEL, José Antonio; CARRASCO, Javier; PACHÓN, Juan Antonio i ARANDA, Gonzalo. “Clasificación secuencial tecno-tipológica de la fíbulas de codo de la Península Ibérica”. *Complutum*. 10 (1999): pàgs. 123-142

ESTEVE, Francesc. *Recerques arqueològiques a la Ribera de l’Ebre (Montsià i Baix Ebre)*. 2 volums. Amposta: Ajuntament d’Amposta, 2000

ESTEVE, Francesc. *La via romana de Dertosa a Saguntum*. Castelló de la Plana: Diputació de Castelló, 2003

EVERITT, Brian. *Cluster analysis*. Londres: Arnold, 1993

EWERT, Christian. *Hallazgos islámicos en Balaguer y la Alfajería de Zaragoza*. Madrid: Dirección General del Patrimonio Artístico y Cultural, 1979

EXPÓSITO, Andreu. *Edició crítica, traducció i estudi de l'Ars Grammatica siue geometria Gisemundi*. Tesi doctoral: Universitat Autònoma de Barcelona, 2013

FABRE-DUPONT MALLERET, Sylvie. "Le vaissellier domestique bordelais: confrontation de données archéologiques et de données d'archives". *Archéologi du Midi Médiéval*. 15-16 (1997-1998): pàgs. 245-263

FABREGAT, Emeteri. *La pesca a la regió de l'Ebre: el riu, el Delta i el mar*. Barcelona: Angle/Museu Marítim de Barcelona, 2011

FABREGAT, Emeteri i VIDAL, Jacobo. "La canalització de l'Ebre a la regió de Tortosa (1347-1851)". *Quaderns d'Història de l'Enginyeria*. 8 (2007): pàgs. 3-50

FARÍAS, Victor. *El mas i la vila a la Catalunya medieval. Els fonaments d'una societat senyorialitzada (segles XI-XIV)*. València: Universitat de València, 2009

FERNANDES, Ricardo; GEEVEN, Geert; SOETENS, Steven i KLONTZA-JAKLOVA, Vera. "Deletion/Substitution/Addition (DSA) model selection algorithm applied to the study of archaeological settlement patterning". *Journal of Archaeological Science*. 38 (2011): pàgs. 2293-2300

FERNÁNDEZ IZQUIERDO, Asunción. "Aproximación a la villa romana de Mas d'Aragó (Cervera del Maestrat, Castellón): producción cerámica del alfar", *Quaderns d'Arqueologia de Castelló*. 25 (2006): pàgs. 271-301

FERNÁNDEZ MARTÍNEZ, Victor Manuel. *Una Arqueología Crítica*. Barcelona: Crítica, 2006

FIERRO, Maribel. "Cristianos y conversos al islam en al-Andalus bajo los Omeyas. Una aproximación al proceso de islamización a través de una fuente legal andalusí del s.III/IX". *Anejos Archivo Español de Arqueología*. 23 (2000): pàgs. 417-429

FIERRO, Maribel i MARÍN, Manuela. "La islamización de las ciudades andalusíes a través de sus ulemas (s. II/VIII - comienzos s.IV/X)". P. CRESSIER i M. GARCÍA-ARENAL (eds.). *Genèse de la ville islamique en al-Andalus et au Maghreb occidental*. Madrid: Casa de Velázquez/CSIC, 1998. pàgs. 65-97

FINCH, Holmes. "Comparison of Distance Measures in Cluster Analysis with Dichotomous Data". *Journal of Data Science*. 3 (2005): pàgs. 85-100

FIZ, Ignacio i ORENGO, Hèctor. "Simulating Communication Routes in Mediterranean Alluvial Plains". A. POSLUSCHNY; K. LAMBERS i I. HERZOG (eds.). *Proceedings of the 35th International Conference on Computer Applications and Quantitative Methods in Archaeology (CAA)*. Bonn: Habelt, 2008. pàgs. 316-321

FLORS, Enric. "El Tancat, un asentamiento de la tardo-antigüedad". E. FLORS (coord.). *Torre de la Sal (Ribera de Cabanes, Castellón). Evolución del paisaje antrópico desde la prehistoria hasta el medioevo*. Castelló: Servei d'Investigacions Arqueològiques i Prehistòriques, 2010. pàgs. 207-218

FLORS, Enric. "La fase andalusí de Torre la Sal y la superposición de los espacios". E. FLORS (coord.). *Torre de la Sal (Ribera de Cabanes, Castellón). Evolución del paisaje antrópico desde la prehistoria hasta el medioevo*. Castelló: Servei d'Investigacions Arqueològiques i Prehistòriques, 2010b. pàgs. 219-239

FLORS, Enric. “Prospecciones arqueológicas: métodos aplicados y resultados”. E. FLORS (coord.). *Torre de la Sal (Ribera de Cabanes, Castellón). Evolución del paisaje antrópico desde la prehistoria hasta el medioevo*. Castelló: Servei d'Investigacions Arqueològiques i Prehistòriques, 2010c. pàgs. 41-76

FLORS, Enric (ed.). *Torre de la Sal (Ribera de Cabanes, Castellón). Evolución del paisaje antrópico desde la prehistoria hasta el medioevo*. Castelló: Servei d'Investigacions Arqueològiques i Prehistòriques, 2010

FOLCH, Cristian; GIBERT, Jordi i CARRASCO, Susana. “La necròpolis de l'Alta Edat Mitjana de Pertegàs (Calders, El Bages). Segles VIII-IX”. *Actes del IV Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya*. Tarragona: Ajuntament de Tarragona / ACRAM, 2011. pàgs. 113-122

FOLCH, Cristian; GIBERT, Jordi i MARTÍ, Ramon. “Asentamientos rurales de la Alta Edad Media en *Catalunya Vella* (siglos VIII-XI). Resultados preliminares de un proyecto de investigación”. J.A. QUIRÓS (ed.). *The Archaeology of Early Medieval Villages in Europe*. Bilbao: Euskal Herriko Unibertsitateko Argitalpen Zerbitzua, 2009. pàgs. 289-302

FOLCH, Cristian; GIBERT, Jordi i MARTÍ, Ramon. “Hábitat y sociedades rurales en Catalunya (siglos VI-XI): toponimia, documentación y arqueología”. Ph. SÉNAC. *Villa 3: Historia y arqueología de las sociedades del valle del Ebro (ss. VII-XI)*. Toulouse: Université de Toulouse - Le Mirail, 2010. pàgs. 125-155

FOLLIERI, Maria et alii. “Desertification trends in Spain and Italy based on pollen analysis”. P. BALABANIS et alii. *International Conference on Mediterranean Desertification Research: results and policy implications*. Luxemburg: European Commission, 2000. pàgs. 33-44

FONTENLA, Salvador. “Acuñaciones numismáticas de los marinos de Pechina”. *Numisma*. 237 (1996): pàgs. 307-314

FORCADELL, Toni. “El castell d'Ulldecona. L'excavació de 1995”. *Raïls*. 8 (1996): pàgs. 13-32

FORCADELL, Toni; ÁLVAREZ, Ramon; GARCIA, David i LÓPEZ, Anna. “Excavacions a l'assentament ibèric del Castell d'Ulldecona (Ulldecona, Montsià). Un balanç de conjunt”. *Ilercavònia*. 3 (2002): pàgs. 171-184

FORCADELL, Toni i SEGURA, Jordi. “Castell d'Ulldecona. Intervenció 2003-2006. 1a part. Treballs de consolidació i arqueològics”. *Raïls*. 23 (2007): pàgs. 31-59

FORCADELL, Toni i SEGURA, Jordi. “Castell d'Ulldecona. Intervenció 2003-2006. 2a part. Resultats arqueològics i interpretació històrica”. *Raïls*. 24 (2008): pàgs. 183-207

FOTHERINGHAM, Stewart; BRUNSDON, Chris i CHARLTON, Martin. *Quantitative Geography: Perspective on Spatial Data Analysis*. Londres: Sage, 2000

FOUCAULT, Michel i MISKOWIEC, Jay (tr.) “Of other spaces”. *Diacritics*. 16/1 (1986): pàgs. 22-27

GAFFNEY, Chris i CONYERS, Lawrence (eds.). *Archaeological Prospection*. Hoboken: John Wiley & Sons, 1996-2012

GÁNDARA, Manuel. “El análisis de posiciones teóricas: aplicaciones a la arqueología social”. *Boletín de Antropología Americana*. 27 (1993): pàgs. 5-20

GARCIA-BIOSCA, Joan Eusebi; GIRALT, Josep; LORIENTE, Ana i MARTÍNEZ, Joan. “La gènesi dels espais urbans andalusins (segles VIII-X). Tortosa, Lleida i Balaguer”. *L'Islam i Catalunya*. Barcelona: Institut Català de la Mediterrània/Museu d'Història de Catalunya, 1998. pàgs. 137-165

GARCÍA DE CORTÁZAR, José Ángel i PEÑA, Esther. “El *palatium*, símbolo y centro de poder en los reinos de Navarra y Castilla en los siglos X a XII”. *Mayurqa*. 22 (1989): pàgs. 281-296

GARCIA I LLINARES, Gemma; MORO, Antonio i TUSET, Francesc. *La seu episcopal d'Ègara. Arqueologia d'un conjunt cristià del segle IV al IX.* Tarragona: Institut Català d'Arqueologia Clàssica, 2009

GARCIA I RUBERT, David. "Noves aportacions al procés de romanització del curs baix de l'Ebre: la comarca del Montsià". *Empúries*. 52 (2000): pàgs. 137-172

GARCIA I RUBERT, David. *El poblament del primer ferro a les terres del riu Sénia. Els assentaments de la Moleta del Remei, Sant Jaume, la Ferradura i la Cogula durant els segles VII i VI a.n.e.* Tesi doctoral: Universitat de Barcelona, 2005

GARCIA I RUBERT, David; GONZÁLEZ LÓPEZ, Miguel Ángel; MORENO MARTÍNEZ, Isabel; REVILLA, Víctor; ROS, Àlex i VILLALBÍ, Maria del Mar. "La vil·la de la Carrova (Amposta, Montsià, Catalunya) i el poblament d'època romana a les Terres de l'Ebre". *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló*. 24 (2005): pàgs. 227-269

GARCIA I RUBERT, David i VILLALBÍ, Maria del Mar. "Les Senioles (la Sénia, Montsià). Un nou assentament del Bronze Final-Primer Ferro a la comarca del Montsià". *Nous Col·loquis*. 5 (2001): pàgs. 7-20

GARCÍA SÁNCHEZ, Expiración. "Los cultivos de al-Andalus y su influencia en la alimentación". *Aragón vive su Historia. Actas de las II Jornadas Internacionales de Cultura Islámica*. 1990. pàgs. 183-192

GARCÍA SÁNCHEZ, Expiración. "Alimentación y paisajes agrícolas en al-Andalus". *Ambienta: La revista del Ministerio de Medio Ambiente*. 95 (2011): pàgs. 64-76

GARCÍA SANJUAN, Leonardo. *Introducción al reconocimiento y análisis arqueológico del territorio*. Barcelona: Ariel, 2005

GENERA, Margarida. *Vinebre: els primers establiments del riberal. Recerques arqueològiques*. Tarragona: Institut d'Estudis Tarraconenses Ramon Berenguer IV, 1993

GENERA, Margarida; BARRIL, Magdalena i PEIRET, Jordi. "Datos para una redefinición de la necrópolis de Mianes, Santa Bàrbara-Tortosa (Montsià-Baix Ebre)". *Zephyrus*. 62 (2008): pàgs. 207-229

GENERA, Margarida i JÁRREGA, Ramon. *Aproximació a la Dertosa romana*. Tortosa: Margarida Genera i Monells, 2009

GENERA, Margarida i JÁRREGA, Ramon. *Aproximació a l'Ager Dertosanus: la vil·la romana de Barrugat, Bitem, Tortosa (el Baix Ebre)*. Reus: Pragma, 2011

GIBERT, Jordi. "La integració a al-Andalus dels territoris a ponent de Llobregat". *Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics*. XVI (2005): pàgs. 39-72

GIBERT, Jordi. "Els inicis de l'Edat Mitjana (segles VIII-IX) al Penedès i el Baix Llobregat: una aproximació arqueològica". *Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics*. XVII (2006): pàgs. 65-84

GIBERT, Jordi. *L'Alta Edat Mitjana a la Catalunya Central (segles VI-XI). Estudi històric i arqueològic de la conca mitjana del Riu Llobregat*. Tesi doctoral: Universitat Autònoma de Barcelona, 2011

GIL, Juan; MORALES, José Luis i RUIZ, Juan Ignacio. *Crónicas Asturianas*. Oviedo: Universidad de Oviedo, 1984

GILOTTE, Sophie i NEF, Annlese. "L'apport de l'archéologie, de la numismatique et de la sigillographie à l'histoire de l'islamisation de l'Occident musulman: en guise d'introduction". D. VALERIAN (ed.). *Islamisation et arabisation de l'Occident musulman (VIe-XIIe siècle)*. Paris: Publications de la Sorbonne, 2011. pàgs. 63-102

GINATEMPO, Maria i FRANCOVICH, Riccardo. *Castelli: storia e archeologia del potere nella Toscana*. Florència: All'Insegna del Giglio, 2000

GIRALT, Josep. "Castell Formós". *Catalunya Romànica*. Volum XVII. Barcelona: Enciclopèdia Catalana, 1994. pàgs. 225-238

GIRALT, Josep; BENSENY, Josep i CAMÍ, Àlex. "Intervencions arqueològiques al Pla d'Almatà (Balaguer, la Noguera)". *Tribuna d'Arqueologia 1993-1994*. Barcelona: Departament de Cultura, 1994

GLICK, Thomas. "Los campesinos y la organización de una agricultura de importación". *L'Islam i Catalunya*. Barcelona: Institut Català de la Mediterrània/Museu d'Història de Catalunya, 1998. pàgs. 85-91

GLICK, Thomas. *Paisajes de conquista. Cambio cultural y geográfico en la España medieval*. València: Universitat de València, 2007

GONZÁLEZ, Pablo. *Las nuevas ciencias y las humanidades. De la academia a la política*. México: Anthropos/UNAM, 2004

GRÀCIA, Francesc. "El món ibèric al nord-est peninsular. Panorama actual de la recerca". *Actes del XIII Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà*. Puigcerdà: Institut d'Estudis Ceretans, 2005. pàgs. 203-216

GRÀCIA, Francesc; GARCIA I RUBERT, David; MUNILLA, Gloria i VILLALBÍ, Maria del Mar. *Alcanar. La Moleta del Remei*. Barcelona: Museu d'Arqueologia de Catalunya, 2006

GRAU, Ignacio (ed.). *La aplicación de los SIG en la Arqueología del Paisaje*. Alacant: Universitat d'Alacant, 2006

GRAU, Ignacio i PÉREZ RODRÍGUEZ, Verónica. "Aproximación arqueológica al estudio de los paisajes aterrazados en el área central valenciana". *Lucentum*. 27 (2008): pàgs. 33-50

GREGORY, Ian i ELL, Paul. *Historical GIS. Technologies, Methodologies and Scholarship*. Cambridge: Cambridge University Press, 2007

GRENIER, Albert. *Manuel d'archéologie gallo-romaine*. Paris: Picard, 1960

GRINÓ, Damià; CAMARASA, Vanesa i BUSQUETS, Cesc. "Mas Catxorro, la transformació d'una vil·la romana en un assentament i necròpolis rural alt-medieval (Benifallet, Baix Ebre)". *Actes del IV Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya*. Tarragona: Ajuntament de Tarragona/ACRAM, 2011. pàgs. 131-140

GRINÓ, Damià; CAMARASA, Vanesa i KIRCHNER, Helena. "La intervenció arqueològica al Castell de la Suda, parador nacional de turisme (Tortosa, Baix Ebre)". *Actes del IV Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya*. Tarragona: Ajuntament de Tarragona/ACRAM, 2011. pàgs. 349-360

GROSSMAN, David i KATZ, Yossi. "Rural settlement patterns in Eretz-Israel". *Geografiska Annaler*. 74 (1992): pàgs. 57-73

GUÀRDIA, Miracle. "Qüestions iconogràfiques entorn al mosaic de la basílica de Santa Maria del Camí (Mallorca)". *Les illes Balears en temps cristians fins als àrabs*. Maó: Institut Menorquí d'Estudis, 1988. pàgs. 73-80

GUICHARD, Pierre. "Le peuplement de la région de Valence aux deux premiers siècles de la domination musulmane". *Mélanges de la Casa de Velázquez*. 5 (1969): pàgs. 103-158

GUICHARD, Pierre. *Al-Andalus: estructura antropológica de una sociedad islámica en Occidente.* Barcelona: Barral, 1976

GUICHARD, Pierre. *Structures sociales orientales et occidentales dans l'Espagne musulmane.* Mouton-Paris-La Haye: École des Hautes Études en Sciences Sociales. Centre de Recherches Historiques, 1977

GUICHARD, Pierre. "Le problème de l'existence de structures de type "féodal" dans la société d'al-Andalus (l'exemple de la région valencienne)". *Structures féodales et féodalisme dans l'occident méditerranéen.* Roma: École française de Rome, 1980. pàgs. 699-726

GUICHARD, Pierre. "Los inicios de la piratería andalusí en el Mediterráneo occidental (798-813)". P. GUICHARD. *Estudios sobre historia medieval.* València: Alfons el Magnànim, 1987. pàgs. 73-103

GUICHARD, Pierre. *Estudios sobre Historia Medieval.* València: Alfons el Magnànim, 1987b

GUICHARD, Pierre. "A propos des rahals de l'Espagne orientale". *Miscelánea medieval murciana.* 15 (1989): pàgs. 9-24

GUICHARD, Pierre. "La cèrmica con decoración verde y manganeso". A. BAZZANA et alii (eds.). *La cerámica islámica en la ciudad de Valencia.* 2 volums. València: Ajuntament de València, 1990. pàgs. 69-95

GUICHARD, Pierre. *L'Espagne et la Sicilie musulmanes aux XIe et XIIe siècles.* Lyon: Université de Lyon, 1990b

GUICHARD, Pierre. *Les musulmans de Valence et la Reconquête. (XIe-XIIIe siècles).* Damas: Institut Français de Damas, 1991

GUICHARD, Pierre. "Les zones littorales de la région orientale d'al-Andalus aux VIIIe-XIe siècles". *Castrum 7. Zones côtières littorales dans le monde méditerranéen au Moyen Age: défense, peuplement, mise en valeur.* Madrid: Casa de Velázquez, 2001. pàgs. 273-290

GUICHARD, Pierre. *Al-Andalus frente a la conquista cristiana.* Madrid: Biblioteca Nueva, 2001b

GUICHOT, Joaquín. *Historia General de Andalucía desde los tiempos más remotos hasta 1870.* Volum 4. Sevilla: Perié, 1870

GURRIARÁN, Pedro. "Hacia una construcción del poder. Las prácticas edilicias en la periferia andalusí durante el califato". *Cuadernos de Madinat al-Zahra'.* 5 (2004): pàgs. 297-325

GURRIARÁN, Pedro. "Una arquitectura para el califato: poder y construcción en al-Andalus durante el siglo X". *Anales de Arqueología Cordobesa.* 19 (2008): pàgs. 261-276

GUTIÉRREZ LLORET, Sonia. *Cerámica común paleoandalusí del sur de Alicante (siglos VII-X).* Alacant: Caja de Ahorros Provincial, 1988

GUTIÉRREZ LLORET, Sonia. "Panes, hogazas y fogones portátiles. Dos formas cerámicas destinadas a la cocción de pan en al-Andalus: el hornillo (*tannūr*) y el plato (*tābaq*)". *Lucentum.* 10 (1991): pàgs. 161-175

GUTIÉRREZ LLORET, Sonia. "El origen de la huerta de Orihuela entre los siglos VII y XI: una propuesta arqueológica sobre la explotación de las zonas húmedas del Bajo Segura". *Arbor.* 593 (1995): pàgs. 65-93

GUTIÉRREZ LLORET, Sonia. *La Cora de Tudmir de la Antigüedad Tardía al mundo islámico: poblamiento y cultura material.* Madrid: Casa de Velázquez, 1996

- GUTIÉRREZ LLORET, Sonia.** "Ciudades y conquista. El fin de las *ciuitates* visigodas y la génesis de las *mudun* islámicas del sureste de al-Andalus". *Genèse de la ville islamique en al-Andalus et au Maghreb occidental*. Madrid: Casa de Velázquez, 1998. pàgs. 137-157
- GUTIÉRREZ LLORET, Sonia.** "La cerámica emiral de Madīnat Iyih (el Tolmo de Minateda, Hellín, Albacete). Una primera aproximación". *Arqueología y Territorio Medieval*. 6 (1999): pàgs. 71-111
- GUTIÉRREZ LLORET, Sonia.** "¿Arqueología o deconstrucción? a propósito de la formación de al-Andalus desde las afueras de la Arqueología". *Arqueología Espacial*. 22 (2000): pàgs. 225-254
- GUTIÉRREZ LLORET, Sonia.** "La islamización de Tudmīr: balance y perspectivas". Ph. SÉNAC (ed.). *Villa2 - Villes et campagnes de Tarraconaise et d'al-Andalus (VIe - XIe siècles): la transition*. Toulouse: Université Toulouse II - Le Mirail, 2007. pàgs. 275-318
- GUTIÉRREZ LLORET, Sonia.** "Madīnat Iyyuh y la destrucción del espacio urbano en la Alta Edad Media". P. CRESSIER (ed.). *Castrum 8. Le château et la ville. Espaces et réseaux (VIe-XIIIe siècle)*. Madrid: Casa de Velázquez, 2008. pàgs. 199-222
- GUTIÉRREZ LLORET, Sonia.** "El reconocimiento arqueológico de la islamización. Una mirada desde al-Andalus". 711. *Arqueología e Historia entre dos mundos*. volum 1. Alcalá de Henares: Museo Arqueológico Regional, 2011. pàgs. 191-210
- GUTIÉRREZ LLORET, Sonia.** "El Tolmo de Minateda entorno al 711". 711. *Arqueología e Historia entre dos mundos*. volum 1. Alcalá de Henares: Museo Arqueológico Regional, 2011b. pàgs. 353-372
- GUTIÉRREZ LLORET, Sonia.** "La arqueología en la historia del temprano al-Andalus: espacios sociales, cerámica e islamización". Ph. SÉNAC (ed.). *Villa4. Histoire et archéologie de l'occident musulman (VIIe - Xe siècle): al-Andalus, Maghreb, Sicile*. Toulouse: Université Toulouse II - Le Mirail, 2012. pàgs. 33-66
- GUTIÉRREZ LLORET, Sonia; GAMO, Blanca i AMORÓS, Victoria.** "Los contextos cerámicos alto-medievales del Tolmo de Minateda y la cerámica altomedieval en el sureste de la Península Ibérica". L. CABALLERO, P. MATEOS i M. RETUERCE (eds.). *Anejos de AEspA: Cerámicas tardorromanas y altomedievales en la Península Ibérica: ruptura y continuidad*. 28 (2003): pàgs. 119-168
- GUTIÉRREZ GONZÁLEZ, José Avelino.** *Fortificaciones y Feudalismo en el origen y formación del reino de León (siglos IX-XIII)*. Valladolid: Universidad de Valladolid, 1995
- GUTIÉRREZ GONZÁLEZ, José Avelino.** "Sobre la transición del sistema antiguo al feudal: una revisión arqueológica del Altomedievo hispano". *Territorio, Sociedad y Poder. Revista de Estudios Medievales*. 1 (2006): pàgs. 53-78
- HAINING, Robert.** "Describing and modelling rural settlement patterns". *Annals of the Association of American Geographers*. 72 (1982): pàgs. 211-223
- HALDON, John.** "El modo de producción tributario: concepto, alcance y explicación". *Hispania*. 200 (1998): pàgs. 795-822
- HAMMOND, Robert i McCULLAGH, Patrick.** *Quantitative techniques in Geography*. Oxford: Clarendon Press, 1975
- HARVEY, David.** *Explanation in Geography*. Londres: Edward Arnold, 1969
- HERNÁNDEZ JIMÉNEZ, Félix.** "El ribāt de Kaškāllū en la provincia de Marmaria". *Al-Andalus*. 4 (1939): pàgs. 317-332
- HODDER, Ian i ORTON, Clive.** *Spatial Analysis in Archaeology*. Cambridge: Cambridge University Press, 1976

- HUDSON, John.** "A location theory for rural settlement". *Annals of the Association of American Geographers*. 59 (1969): pàgs. 365-381
- HURLBERT, Stuart.** "Spatial distribution of the montane unicorn". *Oikos*. 58 (1990): pàgs. 257-271
- IBAÑEZ, Carles; PRAT, Narcís; CANICIO, Antoni i CURCÓ, Antoni.** *El delta del Ebro, un sistema amenazado*. Bilbao: Bakeaz, 1999
- IBRAHIM, Tawfiq ibn Hafiz.** "Nuevos documentos sobre la conquista Omeya de Hispania; los precintos de plomo". 711. *Arqueología e Historia entre dos mundos*. volum 1. Alcalá de Henares: Museo Arqueológico Regional, 2011. pàgs. 145-162
- IGLÉSIES, Josep.** *La conquesta de Tortosa*. Barcelona: Rafael Dalmau, 1961
- JAROSLAW, Jasiewicz i HILDEBRANDT-RADKE, Iwona.** "Using multivariate statistics and fuzzy logic system to analyse settlement preferences in lowland areas of the temperate zone: an example from the Polish Lowlands". *Journal of Archaeological Science*. 36 (2009): pàgs. 2096-2107
- JÁRREGA, Ramon.** "El mosaico polícromo con decoración geométrica de círculos intersecantes de la villa romana de Barrugat (Bitem, Tortosa)". *Archivo español de Arqueología*. 66 (1993): pàgs. 275-283
- JÁRREGA, Ramon.** "El món romà a Alcanar i al Montsià. Un exemple de poblament rural a l'antic Ager Dertosanus". *Actes del III Congrés d'Història d'Alcanar*. Alcanar: Ajuntament d'Alcanar, 2011. pàgs. 39-63
- JIMÉNEZ MATA, María del Carmen.** "Datos para una reflexión sobre la división geográfico-administrativa de la Granada islámica". *Estudios de Historia y de Arqueología Medievales*. 5 (1985): pàgs. 33-42
- JIMÉNEZ PUERTAS, Miguel.** *Linajes de poder en la Loja islámica. De los Banu Jalid a los Alatares (siglos VIII-XV)*. Loja: Fundación Ibn al-Jatib, 2009
- JIMÉNEZ PUERTAS, Miguel i MATTEI, Luca (eds.).** *El paisaje y su dimensión arqueológica. Estudios sobre el sur de la Península Ibérica en la Edad Media*. Granada: Alhulia, 2010
- JULIÀ, Ramon et alii.** "Origin and evolution of desertification in Mediterranean environment in Spain". P. BALABANIS et alii. *International Conference on Mediterranean Desertification Research: results and policy implications*. Luxemburg: European Commission, 2000. pàgs. 67-76
- KANT, Immanuel.** *Crítica a la razón pura* (trad.de Pedro Ribas). Madrid: Taurus, 2005
- KARIEL, Herbert.** "Analysis of the Alberta settlement pattern for 1961 and 1966 by nearest neighbor analysis". *Geografiska Annaler*. 52 (1970): pàgs. 124-130
- KIRCHNER, Helena.** "Las técnicas y los conjuntos documentales. I. La cerámica". M. BARCELÓ PERELLÓ et alii. *Arqueología Medieval. En las afueras del medievalismo*. Barcelona: Crítica, 1988. pàgs. 88-133
- KIRCHNER, Helena.** *Étude des céramiques islamiques de Shadhīlah (Setefilla, Lora del Rio, Séville)*. Lyon: Université Lyon 2, 1990
- KIRCHNER, Helena.** "Redes de alquerías sin *husūn*. Una reconsideración a partir de los asentamientos campesinos andalusíes de las Islas Orientales". A. MALPICA (ed.). *Castillos y territorio en al-Andalus*. Granada: Universidad de Granada, 1998. pàgs. 450-469
- KIRCHNER, Helena.** "Indígenas y extranjeros. Cerámica y etnicidad en la formación de Al-Andalus". *Arqueología Espacial*. 21 (1999): pàgs. 153-207

- KIRCHNER, Helena.** "Indígenas y extranjeros, otra vez". *Arqueología Espacial*. 22 (2000): pàgs. 255-282
- KIRCHNER, Helena.** "Espais agraris en el terme del monestir de Sant Cugat del Vallès (s.X-XIII)". *Arqueologia Medieval. Revista Catalana d'Arqueologia Medieval*. 2 (2006): pàgs. 22-35
- LABARTA, Ana; AZUAR, Rafael i BARCELÓ TORRES, Carmen.** "El plomo del Cabezo de las Tinajas (Rojales, Alicante)". *Boletín de Arqueología Medieval*. 11 (1997): pàgs. 265-276
- LACHMANN, Karl.** "Gromatici Veteres". F. BLUME, K. LACHMAN, T. MOMMSEN i A. RUDORFF (eds.). *Die Schriften der römischen Feldmesser*. Berlin: Reimer, 1848
- LAGARDÈRE, Vincent.** *Campagnes et paysans d'al-Andalus (VIII-XV S.)*. Paris: Maisonneuve et Larose, 1993
- LAIZ, Maria Dolores i RUIZ, Elena.** "Cerámicas de cocina de los siglos V-VII en Cartagena (C/ Orcel-D. Gil)". *Antigüedad y Cristianismo*. 5 (1988): pàgs. 265-302
- LÉVI-PROVENÇAL, Evariste.** *Histoire de l'Espagne musulmane*. Paris: Maisonneuve, 1950
- LLOBERA, Marcos.** "Understanding movement: a pilot model towards the sociology of movement". G. LOCK (ed.). *Beyond the Map: Archaeology and Spatial Technologies*. Amsterdam: IOS Press, 2000. pàgs. 65-84
- LLOBERA, Marcos.** "Extending GIS-based visual analysis: the concept of visualsapes". *International Journal of Geographical Information Science*. 17 (2003): pàgs. 25-48
- LLOBREGAT, Enric.** "Relectura del Ravennate: dos calzadas, una mansión inexistente y otros datos de la geografía antigua del País Valenciano". *Lucentum*. 2 (1983): pàgs. 225-242
- LLOBREGAT, Enric.** "La perduración de un topónimo de la Via Augusta: Lubricatum/rahal al-Lobrecati/turris de Lupricato". *Sharq al-Andalus Estudios Árabes*. 1 (1984): pàgs. 103-107
- LLORENS, Maria del Mar i AQUILUÉ, Xavier.** *Ilercavonia-Dertosa i les seves encunyacions monetàries*. Barcelona: Societat Catalana d'Estudis Numismàtics, 2001
- LLORENS, Maria del Mar; RIPOLLÉS, Pere Pau i DOMÉNECH, Carolina.** *Monedes d'ahir, tresors de hui*. València: Museu de Prehistòria, 1997
- LLOYD, Christopher i ATKINSON, Peter.** "Archaeology and geostatistics". *Journal of Archaeological Science*. 31 (2004): pàgs. 151-165
- LOCK, Gary i STANČIČ, Zoran (eds.).** *Archaeology and Geographic Information Systems: An European Perspective*. Londres: Taylor & Francis, 1995
- LONGLEY, Paul et alii.** *Geographic Information Systems and Science*. Hoboken: John Wiley & Sons, 2005
- LÓPEZ-PERALES, Rogelio.** *Historia de Amposta*. Amposta: Ajuntament d'Amposta, 1975
- LORENZO, Jesús.** "Arqueología y espacios productivos en el Bajo Arga: la formación del parcelario y del regadío". *Trabajos de Arqueología Navarra*. 19 (2006): pàgs. 407-429
- LORENZO, Jesús.** *La dawla de los Banū Qasī: origen, auge y caída de una dinastía muladí en la frontera superior de al-Andalus*. Madrid: Consejo Superior de Investigaciones Científicas, 2010
- LORIENTE, Ana; GIL, Isabel i PAYÀ, Xavier.** "Un exemple del model urbà andalusí: medina Larida. L'aportació de l'arqueologia urbana al món àrab". *Revista d'Arqueologia de Ponent*. 7 (1997): pàgs. 77-106

LORIENTE, Ana. “La vaixella andalusina de la primera meitat del segle X apareguda a la ciutat de Lleida”. *Revista d'Arqueologia de Ponent*. 10 (2000): pàgs. 293-318

LORRIO, Alberto José i SÁNCHEZ DE PRADO, María Dolores. “La mezquita y el Hisn de El Molón (Camporobles, Valencia)”. F. JOVER i C. NAVARRO. *De la medina a la vila*. Novelda: Museo Arqueológico de Alicante, 2003

LUHMANN, Niklas. *Sistemas sociales: lineamientos para una teoría general*. Rubí: Anthropos Editorial, 1998

LULL, Vicente i MICÓ, Rafael. *Arqueología del origen del Estado: las teorías*. Barcelona: Bellaterra, 2007

MAASS, Arthur i ANDERSON, Raymond. ... *And the Desert Shall Rejoice: Conflict, Growth and Justice in Arid Environments*. Cambridge: Massachusetts Institute of Technology, 1978

MACCHI, Giancarlo. “Il problema della misurazione delle distanze fra insediamenti umani nella ricerca archeologica”. *Archeologia Medievale*. 17 (2000): pàgs. 7-19

MACCHI, Giancarlo. “Modelli matematici per la ricostruzione dei paesaggi storici”. *Archeologia e Calcolatori*. 12 (2001): pàgs. 143-165

MACCHI, Giancarlo. “Sulla misurazione delle forme d'occupazione sociale dello spazio medievale”. *Archeologia Medievale*. 18 (2001b): pàgs. 61-83

MACCHI, Giancarlo. “Spatial Analysis Utilities: uno strumento per lo studio quantitativo dei sistemi di distribuzione spaziale”. *Trame nello spazio. Quaderni di geografia storica e quantitativa*. 1 (2003): pàgs. 89-98

MACCHI, Giancarlo. *L'insediamento castrense nella Toscana (secoli X-XIII). Analisi spaziale e studi quantitativi*. Tesi doctoral: Università degli studi di Siena, 2004

MACCHI, Giancarlo. *Geografia dell'incastellamento: analisi spaziale della maglia dei villaggi fortificati medievali in Toscana (XI-XIV sec.)*. Florència: All'Insegna del Giglio, 2007

MACCHI, Giancarlo. “Modelli, Modelli Geografici e Modelli Scientifici”. *Trame nello spazio. Quaderni di geografia storica e quantitativa*. 3 (2007b): pàgs. 11-24

MACCHI, Giancarlo. *Spazio e misura. Introduzione ai metodi geografico-quantitativi applicati allo studio dei fenomeni sociali*. Siena: Edizioni dell'Università, 2009

MACCHI, Giancarlo. “Continuous surface cartograms for census data representation: mapping population change in Tuscany between 19th and 20th centuries”. Document inèdit: Università degli studi di Siena, 2012

MACCHI, Giancarlo (ed.). *Geografie del popolamento. Casi di studio, metodi e teorie*. Siena: Edizioni dell'Università, 2009

MACÍAS, Josep Maria i REMOLÀ, Josep Anton. “Tarraco visigoda: caracterización del material cerámico del siglo VII dC”. *Actes de la V Reunió d'Arqueologia Cristiana Hispànica*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 2000. pàgs. 485-497

MACÍAS, Josep Maria i REMOLÀ, Josep Anton. “La cultura material de Tarraco-Tarracona (Hispania Tarraconensis-Regnum visigothorum: cerámica común y ánforas”. J.M GURT, J. BRUXEDA i M.A. CAU (eds.). *LRCW1. Late Roman Coarse Wares, Cooking Wares and Amphorae in the Mediterranean. Archaeology and Archaeometry*. Oxford: BAR International Series, 2005. pàgs. 125-135

MALDONADO, Andrés. *El delta del Ebro. Estudio sedimentológico y estratigráfico*. Tesi doctoral: Universitat de Barcelona, 1972

MALPICA, Antonio. “La sal en al-Andalus. Poblamiento y explotación de recursos salineros”. I. AMORIM. *I Seminário Internacional sobre o sal português*. Porto: Instituto de História Moderna da Universidade do Porto, 2005. pàgs. 257-277

MALPICA, Antonio. “Análisis de las salinas medievales desde la Arqueología del Paisaje”. N. MORERE. *Las Salinas y la sal de interior en la Historia: economía, medio ambiente y sociedad*. Volum 1. Madrid: Universidad Rey Juan Carlos, 2007. pàgs. 469-499

MALPICA, Antonio (ed.). *Análisis de los paisajes históricos: de al-Andalus a la sociedad castellana*. Granada: Alhulia, 2009

MALUQUER, Joan. “Breus notes sobre els sepulcres neolítics del Baix Ebre”. *Boletín de la Real Sociedad Arqueológica Tarraconense*. 6 (1971): pàgs. 31-39

MANZANO, Eduardo. “El regadío en al-Andalus: problemas en torno a su estudio”. *En la España medieval*. 8 (1986): pàgs. 617-632

MANZANO, Eduardo. “Beréberes de al-Andalus: los factores en una evolución histórica”. *Al-Qantara*. 11 (1990): pàgs. 397-428

MANZANO, Eduardo. *La frontera de al-Andalus en época de los Omeyas*. Madrid: CSIC, 1991

MANZANO, Eduardo. “Señores y emires: familias aristocráticas y soberanía omeya en al-Andalus”. *Cuadernos de Madinat al-Zahra*. 3 (1991b): pàgs. 97-110

MANZANO, Eduardo. *Conquistadores, emires y califas. Los Omeyas y la formación de al-Andalus*. Barcelona: Crítica, 2006

MANZANO, Eduardo. “Quelques considérations sur les toponymes en Banū- comme reflet des structures sociales d'al-Andalus”. D. VALERIAN (ed.). *Islamisation et arabisation de l'Occident musulman (VIIe-XIIe siècle)*. Paris: Publications de la Sorbonne, 2011. pàgs. 247-263

MANZANO, Eduardo. “Al-Andalus: un balance crítico”. Ph. SÉNAC (ed.). *Villa4. Histoire et archéologie de l'occident musulman (VIIe - XVe siècle): al-Andalus, Maghreb, Sicile*. Toulouse: Université Toulouse II - Le Mirail, 2012. pàgs. 19-31

MARICHAL, Rémi i SÉNAC, Philippe. “Ruscino: un établissement musulman du VIIIe siècle”. Ph. SÉNAC (ed.). *Villa2 - Villes et campagnes de Tarraconaise et d'al-Andalus (VIe - XIe siècles): la transition*. Toulouse: Université Toulouse II - Le Mirail, 2007. pàgs. 67-98

MARIN, Manuela. “El ribāṭ en al-Andalus y el norte de África”. M. de EPALZA (ed.). *La rābīta en el Islam. Estudios interdisciplinarios*. Sant Carles de la Ràpita: Ajuntament de Sant Carles de la Ràpita/ Universitat d'Alacant, 2004. pàgs. 111-116

MARTÍ, Ramon. “Les *insulae* medievales catalanes”. *Butlletí de la Societat Arqueològica Lul·liana*. 44 (1988): pàgs. 11-23

MARTÍ, Ramon. “Oriente y occidente en las tradiciones hidráulicas medievales”. L. CARA (coord.). *El agua en zonas áridas: Arqueología e Historia*. Almería: Instituto de Estudios Almerienses, 1989. pàgs. 419-440

MARTÍ, Ramon. “L'expansió del comtat de Barcelona a ponent del Llobregat”. *Catalunya Romànica*. Volum XIX. Barcelona: Enciclopèdia Catalana, 1992. pàgs. 28-35

MARTÍ, Ramon. “Concreció territorial del comtat de Barcelona”. *III Congrés d'Història de Barcelona*. Barcelona: Ajuntament de Barcelona, 1993. pàgs. 247-253

MARTÍ, Ramon. “Territoria en transició al Pirineu medieval (segles V-X)”. *La vida medieval als dos vessants del Pirineu. Actes del 3r curs d'arqueologia d'Andorra*. Andorra la Vella: Govern d'Andorra, 1999

MARTÍ, Ramon. "Palas o almúnieas físcals a Catalunya i al-Andalus". *Les sociétés méridionales à l'âge féodal. Hommage à Pierre Bonnassie*. Toulouse: Université Toulouse - Le Mirail, 1999b. pàgs. 63-70

MARTÍ, Ramon. "Estrategias de conquista y ocupación islámica del nordeste peninsular. Dimensión arqueológica de la toponímia significativa". *V Congreso de Arqueología Medieval Española*. Valladolid: Junta de Castilla y León - Consejería de Educación y Cultura, 2001. pàgs. 727-732

MARTÍ, Ramon. "Fortificaciones y toponímia omeya en el este de al-Andalus". *Mil anos de fortificações na Península Ibérica e no Magreb (500-1500)*. *Actas do Simposio Internacional sobre Castelos*. Lisboa: Colibri, 2002. pàgs. 93-104

MARTÍ, Ramon. "Del fundus a la parrochia. Transformaciones del poblamiento rural en Cataluña durante la transición medieval". P. SÉNAC (ed.). *De la Tarraconaise à la Marche Supérieure d'al-Andalus (IV-XI siècle): Les habitats ruraux*. Toulouse: Université de Toulouse - Le Mirail, 2006. pàgs. 145-166

MARTÍ, Ramon. "Los faros en al-Andalus: un sistema original de transmisión de señales". R. MARTÍ. *Fars de l'islam. Antiques torres alimares d'al-Andalus*. Barcelona: EDAR, 2008. pàgs. 189-218

MARTÍ, Ramon. "L'organisation territoriale en Catalogne entre Antiquité et Féodalité". *Annales du Midi*. 266 (2009): pàgs. 177-197

MARTÍ, Ramon. "Ciudad y territorio en Cataluña durante el siglo VIII". *Espacios urbanos en el occidente mediterráneo (s. VI-VIII)*. Toledo: Toletum Visigodo, 2010. pàgs. 239-245

MARTÍ, Ramon. "Los territorios catalanes en la encrucijada del 711". *711. Arqueología e Historia entre dos mundos*. volum 2. Alcalá de Henares: Museo Arqueológico Regional, 2011. pàgs. 11-26

MARTÍ, Ramon. "El palatium rural, una institució fiscal del siglo VIII". E. PASTOR i X. BALLESTÍN (eds.). *Teoría y práctica fiscal en el occidente latino y en Dar al-Islam (siglos VII-IX)*. Oxford: Archaeopress, en premsa

MARTÍ, Ramon (ed.). *Fars de l'islam. Antiques torres alimares d'al-Andalus*. Barcelona: EDAR, 2008

MARTÍ, Ramon i NEGRE, Joan. "Fortificaciones y edilicia de prestigio en el extremo oriental de la Marca Superior: Țurțușa y su entorno". *Actes del I International Medieval Meeting Lleida*. Lleida: Universitat de Lleida, en premsa

MARTÍ, Ramon i SELMA, Sergi. "La huerta de la madīna de Subrub (Segorbe, Castelló)". *Boletín de Arqueología Medieval*. 9 (1995): pàgs. 39-51

MARTÍNEZ ARIAS, Maria Rosario. *El análisis multivariante en la Investigación científica*. Madrid: La Muralla, 1999

MARTÍNEZ ENAMORADO, Virgilio. "La terminología castral en el territorio de Ibn Hafsun". *I Congreso Internacional sobre Fortificaciones en al-Andalus*. Algeciras: Fundación Municipal de Cultura José Luis Cano, 1998

MARTÍNEZ ENAMORADO, Virgilio. "Una primera propuesta de interpretación para los plomos con epigrafía árabe a partir de Nina Alta (Teba, provincia de Málaga)". *al-Andalus MAGREB. Revista editada por el área de estudios árabes e islámicos de la Universidad de Cádiz*. 10 (2004): pàgs. 91-127

MARTÍNEZ ENAMORADO, Virgilio. *Inscripciones árabes de la Región de Murcia*. Murcia: Consejería de Cultura y Turismo, 2009

MARTÍNEZ ENAMORADO, Virgilio. "Inscripciones árabes del Comtat". *Els musulmans al Comtat. 1609-2009. 400 anys de l'expulsió*. Cocentaina: Centre d'Estudis Contestans, 2009b. pàgs. 267-283

MARTÍNEZ NUÑEZ, Maria Antonia. “Estelas funerarias de época califal aparecidas en Orihuela (Alicante)”. *Al-Qantara*. 22 (2001): pàgs. 45-76

MARTÍNEZ PEÑÍN, Raquel. “La producción cerámica medieval del *Castrum Iudeorum* (Puente Castro, León): análisis de los materiales de la campaña de 1999”. *Arqueología y Territorio Medieval*. 14 (2007): pàgs. 163-207

MARTÍNEZ PEÑÍN, Raquel. *Análisis de la producción y distribución de la cerámica leonesa durante la Edad Media*. Oxford: British Archaeological Reports, 2011

MARTÍNEZ I TOMÀS, Joan. “Torre de la Candela”. *Catalunya Romànica*. Volum XXVI. Barcelona: Enciclopèdia Catalana, 1997. pàg. 98

MARTÍNEZ I TOMÀS, Joan i BOLÒS, Jordi. “Torre de Burjassénia”. *Catalunya Romànica*. Volum XXVI. Barcelona: Enciclopèdia Catalana, 1997. pàg. 97-98

MARTÍNEZ-VILALTA, Jordi; CLARAMUNT, Bernat; ARNAN, Xavier; ESTORACH, Marga i POYATOS, Rafael. “L’edat de les oliveres monumentals i singulars del Montsià”. *Raïls*. 25 (2009): pàgs. 208-221

MASSIP, Jesús. *La gestació de les Costums de Tortosa*. Tortosa: Consell Comarcal de les Terres de l'Ebre, 1984

MATAMOROS, Josep. *Historia de mi pueblo*. Alcanar: Ajuntament d'Alcanar, 1991

MATA-PERELLÓ, Josep; FONT, Josep i COLLDEFORN, Baldomer. “Los castilletes mineros de la comarca del priorat (región de Reus, Catalunya)”. O. PUCHE i L.F. MAZADIEGO (coord.). *Primer Simposio sobre la Minería y la Metalurgia Antigua en el SW Europeo*. Serós: Sociedad Española para la Defensa del Patrimonio Geológico y Minero, 2002, pàgs. 479-484

MATEU, Felip. *Catálogo de las monedas previsigodas y visigodas del Gabinete numismático del Museo Arqueológico Nacional*. Madrid: Góngora, 1936

MATURANA, Humberto i VARELA, Francisco. *De máquinas y seres vivos. Autopoiesis: la organización de lo vivo*. Santiago de Chile: Editorial Universitaria, 1994

MAXIMIANO, Alfredo. *Teoría geoestadística aplicada al análisis de la variabilidad espacial arqueológica intra-site*. Tesis doctoral: Universitat Autònoma de Barcelona, 2007

MAYER, Marc; RODÀ, Isabel i NOLLA, Josep Maria. “La via Augusta des Pyrénées à l'Ebre, les stations routières”. *Voies Romaines du Rhône à l'Ebre. Via Domitia et Via Augusta*. Paris: Maison des sciences de l'homme, 1997

MAZZOLI-GUINTARD, Christine. *Villes d'al-Andalus. L'Espagne et le Portugal à l'époque musulmane (VIIIe-XVe siècles)*. Rennes: Presses Universitaires de Rennes

McKEOWN, Bruce i THOMAS, Dan. *Q Methodology*. Beverly Hills: Sage, 1988

MEDINA, Ignacio. “Interdisciplina y complejidad: ¿hacia un nuevo paradigma?”. *Perspectivas*. 29 (2006): pàgs. 89-130

MENCHON, Joan Josep. “Necrópolis y Husun: dos aspectos de la arqueología de Tarragona anterior a la conquista feudal”. *Sautuola: Revista del Instituto de Prehistoria y Arqueología Sautuola*. 12 (2006): pàgs. 331-348

MIRAVALL, Ramon. *El call jueu de Tortosa, l'any 1149*. Barcelona: Rafael Dalmau, 1973

MIRAVALL, Ramon i ALAVEDRA, Josep. *Les torres de la regió marítima de l'Ebre*. Tortosa: S.I. Dertosa, 1980

- MISCHKA, Doris.** "Territorial modelling and archaeological data: how complet must the picture be?". A. POSLUSCHNY; K. LAMBERS i I. HERZOG (eds.). *Proceedings of the 35th International Conference on Computer Applications and Quantitative Methods in Archaeology (CAA)*. Bonn: Habelt, 2008
- MOLINÉ, Francesc Xavier.** *Esplendor a la ȚurȚușa Islàmica. Navegació i comerç a la taifa de ȚurȚușa del segle XI*. Treball de recerca inèdit: Universitat Oberta de Catalunya, 2005
- MONÉS, Hussain.** "La división político-administrativa de la España musulmana". *Revista del Instituto Egipcio de Estudios Islámicos*. 5 (1957): pàgs. 79-135
- MONTAÑÉS, Maria Cinta.** "Noves dades arqueològiques per al coneixement de la Tortosa Andalusina". *Recerca*. 7 (2003): pàgs. 109-120
- MONTAÑÉS, Maria Cinta.** "El procés de fortificació andalusina a les Terres de l'Ebre". *Recerca*. 11 (2007): pàgs. 11-42
- MONTMESSIN, Yves.** "Description analytique de la céramique commune du testar de Onda/Mas de Pere (Castellón)". *Cuadernos de prehistoria y arqueología castellonenses*. 7 (1980): pàgs. 243-290
- MONTÓN, Félix.** "De la Edad del Bronce a la Romanización". F. MONTÓN (coord.). *Comarca del Bajo Cinca*. Zaragoza: Diputación General de Aragón, 2004. pàgs. 77-85
- MORAN, Josep.** "Notes sobre la Tortosa visigòtica". *Recerca*. 3 (1999): pàgs. 115-126
- MORENO, Juan Carlos.** "Tres teorías que dieron origen al pensamiento complejo: sistémica, cibernética e información". AD, *Manual de iniciación pedagógica al pensamiento complejo*. Quito: UNESCO, 2003
- MORENO GALLO, Isaac.** *Vías romanas: ingeniería y técnica constructiva*. Madrid: Ministerio de Fomento, 2006
- MOROTE, José Guillermo i APARICIO, José.** "Un nuevo miliario en el trazado de la Vía Augusta y la revisión del tramo Dertosa-Sucronem-Ilici". *Arse*. 34 (2000): pàgs. 45-55
- MOSCOVICI, Serge.** "Fécondités, limites et échecs de la pratique interdisciplinaire". *Le genre humain*. 33 (1998): pàgs. 15-31
- MUÑOZ, Isabeli PRAT, Narcís.** "Característiques ecològiques del riu Ebre". *Butlletí del Parc Natural del Delta de l'Ebre*. 3 (1988): pàgs. 13-15
- MURRIETA, Patricia.** "Understanding human movement through spatial technologies. The role of natural areas of transit in the Late Prehistory of Sout-western Iberia". *Trabajos de Prehistoria*. 69 (2012): pàgs. 103-122
- MUSEU DE LA NOGUERA.** *Catàleg de la col·lecció de materials andalusins del Museu de la Noguera*. Balaguer: Museu de la Noguera, 2010
- NAGEL, Ernst.** *La estructura de la ciencia*. Barcelona: Paidós, 1981
- NAVARRO, Julio.** "La cerámica con decoración esgrafiada". A. BAZZANA et alii (eds.). *La cerámica islámica en la ciudad de Valencia*. 2 volums. València: Ajuntament de València, 1990. pàgs. 115-135
- NAVARRO, Julio.** "Los materiales islámicos del Alfar antiguo de San Nicolás de Murcia". F. AMIGUES i A. BAZZANA (eds.). *Fours de poitiers et "testares" médiévaux en Méditerranée Occidentale. Méthodes et résultats*. Madrid: Casa de Velázquez, 1990b. pàgs. 29-43
- NAVARRO, Julio.** "El ajuar andalusí de Liétor". J.C. ELORZA (dir.). *El Cid, del hombre a la leyenda. Catálogo de la exposición*. Burgos: Junta de Castilla y León, 2007. pàgs. 89-97

NAVARRO SÁEZ, Rosario. "Necrópolis y formas de enterramiento de época cristiana en las baleares. El mundo funerario". *Les illes Balears en temps cristians fins als àrabs*. Maó: Institut Menorquí d'Estudis, 1988. pàgs. 25-40

NEGRE, Joan. "Poblamiento rural en el distrito islámico de Țurțușa: resultados de las campañas de prospección arqueológica en les Terres de l'Ebre (2010-2011)". *Actes del I International Medieval Meeting Lleida*. Lleida: Universitat de Lleida, en premsa

NEGRE, Joan i GÓMEZ, Rocio. "Integració de mètodes quantitativs als estudis de territori: anàlisi estadística multivariant". *Estrat Crític*. 2 (2008): pàgs 107-120

NEGRE, Joan i GÓMEZ, Rocio. "Arqueologia i acció social. De la inutilitat a la praxi, alguns exemples". *Estrat Crític*. 6 (2012): pàgs. 85-102

NEGRE, Joan i GÓMEZ, Rocio. "Beyond prediction. Artificial Neural Networks and multiscalar approaches applied to the study of historical dynamics". *Proceedings of Debating Spatial Archaeology*. Santander: Universidad de Cantabria, en premsa

NIKNAMI, Kamal; AMIRKHIZ, Ahmad i JALALI, F. "Spatial pattern of archaeological site distributions on the eastern shores of lake Urmia, Northwestern Iran". *Archeologia e Calcolatori*. 20 (2009): pàgs. 261-276

NOCETE, Francisco. "Prospección arqueológica: la ilusión de un debate académico o la falsa esperanza de renovación en una disciplina". *La prospección arqueológica*. Granada: Ayuntamiento de Salobreña, 1997. pàgs. 49-60

NOGUERA, Jaume. *Gènesi i evolució de l'estructura del poblament ibèric en el curs inferior del riu Ebre: la llercavònia septentrional*. Tesis doctoral: Universitat de Barcelona, 2007

NOLLA, Josep Maria i CASAS, Josep. "Material ceràmic del Puig de les muralles (Puig Rom, Roses)". *Arqueomediterranea. Contextos ceràmics d'època romana tardana i de l'Alta Edat Mitjana (segles IV-X)*. Barcelona: Universitat de Barcelona, 1997

NOLLA, Josep Maria; CASAS, Josep i SANTAMARIA, Paula. "In suo fundo. La necròpolis oriental de la vil·la romana del Collet de Sant Antoni (Calonge, Baix Empordà) i els cementiris rurals de les antigues ciutats d'*Emporiae*, *Gerunda* i *Aquae Calidae*". *Estudi General*. 25 (2005): pàgs. 11-103

NOGUERA, Jaume. "Estudi diacrònic de la Cubeta de Mora (Ribera d'Ebre, Tarragona) des d'època tardorepublicana a l'antiguitat tardana". *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló*. 20 (1999): pàgs. 267-286

NOGUERA, Jaume. *Gènesi i evolució de l'estructura del poblament ibèric en el curs inferior del riu Ebre: la llercavònia septentrional*. Tesis doctoral: Universitat de Barcelona, 2006

OLAGÜE, Ignacio. *Les Arabes n'ont jamais envahi l'Espagne*. Paris: Flammarion, 1969

OLAGÜE, Ignacio. *La revolución islámica en occidente*. Còrdova: Plurabelle, 2004

OLIVER, Margaret i WEBSTER, Richard. "Kriging: a method of interpolation for geographical information systems". *International journal of geographical information systems*. 4 (1990): pàgs. 313-332

OLLICH, Isaben; ROCAFIGUERA, Montserrat i OCAÑA, Maria. *Experimentació arqueològica sobre conreus medievals a l'Esquerda, 1991-1994*. Barcelona: Universitat de Barcelona, 1998

ORIHUELA, Antonio. "La casa andalusí: un recorrido a través de su evolución". *Artígrama*. 22 (2007): pàgs. 299-335

ORTEGA Y GASSET, José. *Meditaciones del quijote e ideas sobre la novela*. Madrid: Revista de occidente, 1960

ORTON, Clive. *Mathematics in Archaeology*. Londres: Collins, 1980.

OOSTERBAAN, Roland. "Agricultural drainage criteria". H. RITZEMA (ed.). *Drainage principles and applications*. Wageningen: International Institute for Land Reclamation and Improvement, 1994. pàgs. 635-690

O'CALLAGHAN, Ramon. *Anales de Tortosa*. Tortosa: Imp. Catòlica de Gabriel Llasat. 3 volums. 1886-1888

O'CALLAGHAN, Ramon. *Apéndices a los anales de Tortosa*. Tortosa: Imp. Catòlica de Gabriel Llasat. 1895

O'SULLIVAN, David i UNWIN, David. *Geographic Information Analysis*. Hoboken: John Wiley & Sons, 2003

PADILLA, Ignacio. "Contribución al estudio de las cerámicas grises catalanas de época medieval: el taller, hornos y producción de Casampons (Berga)". *Ceràmica grisa i terrisa popular de la Catalunya medieval*. Barcelona: Universitat de Barcelona, 1984. pàgs. 99-143

PADILLA, Ignacio; ALVARO, Karen i TRAVÉ, Esther. "Las cerámicas de Cabrera d'Anoia: estrategias de producción en un alfar medieval". *Arqueología y Territorio Medieval*. 18 (2011): pàgs. 117-144

PARSONS, Talcot. *The Social system*. Londres: Methuen, 1967

PASCUAL, Josefa; RIBERA i LACOMBA, Albert i ROSSELLÓ MESQUIDA, Miquel. "València i el seu territori: contextos ceràmics de la fi de la romanitat a la fi del califat (270-1031)". *Arqueomediterrània. Contextos ceràmics d'època romana tardana i de l'Alta Edat Mitjana (segles IV-X)*. Barcelona: Universitat de Barcelona, 1997

PASCUAL, Josefa; RIBERA i LACOMBA, Albert i ROSSELÓ MESQUIDA, Miquel. "Cerámicas de la ciudad de Valencia entre la época visigoda y omeya (siglos VI-X)". *Anejos de AEspA*. 28 (2003): pàgs. 67-117

PASTOR, Ernesto. *Castilla en el tránsito de la Antigüedad al Feudalismo*. Valladolid: Junta de Castilla y León, 1996

PÉLISSIER, Raphaël i GOREAUD, François. "A practical approach to the study of spatial structure in simple cases of heterogeneous vegetation". *Journal of Vegetation Science*. 12 (2001): pàgs. 99-108

PEÑA-CHOCARRO, Leonor. *Prehistoric Agriculture in Southern Spain during the Neolithic and the Bronze Age. The Application of Ethnographic Models*. Oxford: Archaeopress, 1999

PÉREZ MARTÍNEZ, Meritxell. *Tarraco christiana. Cristianización y organización eclesiástica de una capital provincial romana (siglos III al VII)*. Tesi doctoral: Universitat Rovira i Virgili, 2005

PERRY, Joe. "Spatial analysis by distance indices". *Journal of Animal Ecology*. 64 (1995): pàgs. 303-314

PICARD, Christophe i BORRUT, Antoine. "Rábata, ribát, rábita: une institution à reconsidérer". P. SÉNAC i N. PROUTEAU (eds.). *Chrétiens et musulmans en Méditerranée médiévale (VIIIe-XIIe siècle). Echanges et contacts*. Poitiers: Université de Poitiers, 2003. pàgs. 33-65

PICON, Maurice. *Introduction à l'étude technique des céramiques sigillées de Lezoux*. Dijon: Centre de recherches sur les techniques greco-romaines, 1973

PICON, Maurice. "Pour une relecture de la céramique marocaine: caractéristiques des argiles et des produits, techniques de fabrications, facteurs économiques et sociaux". *Etno-archéologie Méditerranéenne*. Madrid: Casa de Velázquez, 1995

POISSON, Siméon-Denis. *Recherches sur la probabilité des jugements en matières criminelles et en matière civile*. Paris: Bachelier, 1837

POPPER, Karl Raimund. *Conjeturas y refutaciones. El desarrollo del conocimiento científico* (trad. de Néstor Míguez). Barcelona: Paidós, 1967

QUIRÓS, Juan Antonio. "Las aldeas de los historiadores y de los arqueólogos en la Alta Edad Media del norte peninsular". *Territorio, sociedad y poder*. 2 (2007): pàgs. 65-86

QUIRÓS, Juan Antonio. "Early Medieval villages in Spain in the light of European experience. New approaches in peasant archaeology". J.A. QUIRÓS (ed.). *The archaeology of early medieval villages in Europe*. Bilbao: Euskal Herriko Unibersitatea, 2009

QUIRÓS, Juan Antonio i VIGIL-ESCALERA, Alfonso. "Networks of peasant villages between Toledo and Ueleja Alabense, Northwestern Spain (Vth-Xth centuries)". *Archeologia Medievale*. 33 (2007): pàgs. 79-128

RAFEL, Núria i ARMADA, Xosé-Lois. "L'explotació minera al Baix Priorat (Tarragona) en època romana: notes a propòsit del *plumbum nigrum oleastrense*". *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló*. 28 (2010): pàgs. 247-261

RAMÍREZ, Esperanza i IDÁÑEZ, José Félix. "Cerámica islámica de la Provincia de Albacete". *I Congreso de Historia de Castilla-La Mancha*. Toledo: Junta de Comunidades de Castilla-La Mancha, 1988. pàgs. 73-83

REESE, Roger. *Diocletian and the Tetrarchy*. Nova York: Columbia University Press, 2004

REMOLÀ, Josep Anton. *Las ánforas tardo-antiguas en Tarraco (Hispania Tarraconensis)*. Barcelona: Universitat de Barcelona, 2000

RETUERCE, Manuel. "Cerámica islámica en la comunidad de Madrid". *Madrid del siglo IX al XI*. Madrid: Dirección General de Patrimonio Cultural, 1990. pàgs. 145-164

RETUERCE, Manuel. *La cerámica andalusí de la Meseta*. Madrid: Cran Estudios, 1998

RETUERCE, Manuel i HERVÁS, Miguel Ángel. "Calatrava la Vieja, capital islámica de la región". L. DE BENÍTEZ (coord.). *El patrimonio arqueológico de Ciudad Real. Métodos de trabajo y actuaciones más recientes*. Valdepeñas: Universidad Nacional de Educación a Distancia, 2000. pàgs. 297-322

RETUERCE, Manuel i HERVÁS, Miguel Ángel. "Excavaciones arqueológicas en Calatrava la Vieja. Planteamientos y principales resultados". *Investigaciones arqueológicas en Castilla-La Mancha 1996-2002*. Toledo: Junta de Comunidades de Castilla-La Mancha, 2004. pàgs. 381-393

RETUERCE, Manuel i TURINA, Araceli. "Apuntes sobre la cerámica bajomedieval en verde y manganeso en el área central de la Corona de Castilla". *VII Congrès International sur la Céramique Médiévale en Méditerranée*. Atenes: Hellenic Ministry of Culture, 2003. pàgs. 363-374

RETUERCE, Manuel i ZOZAYA, Juan. "Variantes geográficas de la cerámica omeya andalusí: los temas decorativos". *La ceramica medievale nel Mediterraneo Occidentale*. Florencia: Università degli studi di Siena, 1986. pàgs. 69-128

RETUERCE, Manuel i ZOZAYA, Juan. "Un sistema defensivo hidráulico autosuficiente: Calatrava la Vieja". *III Congreso de Arqueología Medieval Española*. Oviedo: Universidad de Oviedo, 1989. pàgs. 353-359

REVILLA, Victor. "La villa de Casa Blanca (Tortosa, Tarragona): evolución y arquitectura de un asentamiento rural de los siglos I al V dC". *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló*. 19 (1998): pàgs. 395-416

REVILLA, Victor. *Economia i poblament romà al curs inferior de l'Ebre: la vil·la de Casa Blanca (Tortosa)*. Tarragona: Diputació Provincial de Tarragona, 2003

REVILLA, Victor i MIRET, Magí. "El poblament romà al litoral central de Catalunya". *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló*. 16 (1994): pàgs. 189-210

REYNOLDS, Peter. *Iron-Age Farm. The Buster Experiment*. Londres: British Museum, 1979

RIBERA I TARRAGÓ, Julián. *Disertaciones y opúsculos*. 2 volums. Madrid: Maestre, 1928

RIBERA I LACOMBA, Albert. "La ciudad de Valencia durante el periodo visigodo". *Zona Arqueológica*. 9 (2008): pàgs. 303-320

RIBES, Xavier; ALMUNI, Victòria i BOLÓS, Jordi. "Castell de Camarles". *Catalunya Romànica*. Volum XXVI. Barcelona: Enciclopèdia Catalana, 1997. pàg. 101

RIERA, Santiago. "Canvis ambientals i modelació antròpica del territori entre l'època ibèrica i l'alt-medieval a Catalunya: aportacions de la palinologia". *Cota Zero*. 20 (2005): pàgs. 99-107

RIERA, Santiago. "Cambios vegetales holocenos en la región mediterránea de la Península Ibérica: ensayo de síntesis". *Ecosistemas*. 15 (2006): pàgs. 17-30

RIERA, Santiago i PALET, Josep Maria. "Aportaciones de la Palinología a la historia del paisaje mediterráneo: estudio de los sistemas de terrazas en las Sierras Litorales Catalanas desde la perspectiva de la Arqueología Ambiental y del Paisaje". S. RIERA i R. JULIÀ. *Una aproximació transdisciplinària a 8.000 anys d'història dels usos del sòl*. Barcelona: Seminari d'Estudis i Recerques Prehistòriques (Universitat de Barcelona), 2005. pàgs. 55-74

RIPLEY, Brian. "The second-order analysis of stationary point processes". *Journal of Applied Probability*. 13 (1976): pàgs. 255-266

RIPLEY, Brian. "Modelling spatial patterns". *Journal of Royal Statistical Society*. 39 (1977): pàgs. 172-212

RIPLEY, Brian. "The analysis of geographical maps". C.P.A. Baetels i R.H. Ketallapper. *Explanatory statistical analysis of spatial data*. Leiden: Nijhoff, 1978. pàgs. 53-72

RIPOLL, Gisela. "Materiales funerarios de la Hispania visigoda: problemas de cronología y tipología". *Gallo-Romains, Wisigoths et francs en Aquitaine, Septimaine et Spagne (Actes des VIIe Journées Internationales d'Archéologie Mérovingienne)*. Rouen: Musée des Antiquités de la Seine-Maritime, 1991. pàgs. 111-132

RIPOLL, Gisela. "El Carpio del Tajo: precisiones cronológicas de los materiales visigodos". *Los visigodos y su mundo*. Madrid: Consejería de Educación y Cultura, 1998. pàgs. 367-384

RITZEMA, Henk. "Subsurface flow to drains". H. RITZEMA (ed.). *Drainage principles and applications*. Wageningen: International Institute for Land Reclamation and Improvement, 1994. pàgs. 263-304

RIU, Manuel. "Algunas formas completas de la cerámica gris catalana (siglos XII-XIII)". *Actes del I CIAM*. volum 2. Palerm: Università di Palermo, 1976. pàgs. 542-545

RIU, Manuel. "Estado actual de las investigaciones sobre las cerámicas catalanas de los siglos IX al XIV". *Actes del Colloque International La céramique médiévale en Méditerranée occidentale : Xe-XVe siècles*. Paris: Centre National de la Recherche Scientifique, 1980. pàgs. 385-395

- RIU, Manuel.** "L'aportació de l'arqueologia a l'estudi de la formació i expansió del feudalisme català". *Estudi General*. 5-6 (1986): pàgs. 27-47
- ROBBINS, Michael i DIEHL, Richard.** "A measure of settlement pattern change and stability". *American Antiquity*. 45 (1980): pàgs. 277-283
- ROBERTS, Brian.** *Landscape of Settlement: Prehistory to the Present*. Nova York: Routledge, 1996
- RODRÍGUEZ, Lidia i OLIVO, Omar.** "Arqueología Social y Arqueología Antropológica: aproximación a la praxis de la Arqueología latinoamericana". *Estrat Crític*. 2 (2008): pàgs. 26-35
- RODRÍGUEZ TROBAJO, Eduardo.** "Procedencia y uso de madera de pino silvestre y pino laricio en edificios históricos de Castilla y Andalucía". *Arqueología de la Arquitectura*. 5 (2008): pàgs. 33-53
- ROIG, Jordi.** "Asentamientos rurales y poblados tardoantiguos y altomedievales en Cataluña (siglos VI al X)". J.A. QUIRÓS (ed.). *The Archaeology of Early Medieval Villages in Europe*. Bilbao: Euskal Herriko Unibertsitateko Argitaipen Zerbitzua, 2009. pàgs. 207-252
- ROIG, Jordi; COLL I RIERA, Joan Manuel i MOLINA I VALLMITJANA, Josep.** "Proposta d'estudi de la ceràmica medieval a la Catalunya Vella (s. IX-XI): contextos estratigràfics i avenç tipològic i funcional". *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*. 38 (1997): pàgs. 1445-1453
- ROSAS, Manuel.** "El jaciment de les Carrasques (La Jana, Castelló) i la localització de la mansió d'Intibili". *Saguntum*. 29 (1995): pàgs. 241-245
- ROSSELLÓ BORDOY, Guillermo.** *Ensayo de sistematización de la cerámica árabe de Mallorca*. Palma de Mallorca: Institut d'Estudis Baleàrics, 1978
- ROSSELLÓ BORDOY, Guillermo.** *El nombre de las cosas en al-Andalus: una propuesta de terminología cerámica*. Palma de Mallorca: Museu de Mallorca, 1991
- ROSSELLÓ MESQUIDA, Miquel.** "Evolució i transformació de l'espai urbà des de l'Època emiral fins a l'Època taifa: les excavacions del C/ Comte Trènor, 12 (València)". *Actes del I Congrés d'Estudis de l'Horta Nord*. València: Centre d'estudis de l'Horta Nord, 1999. pàgs. 57-87
- ROUSSET, Marie Odile.** *Miravet: évolution d'un site de hauteur des musulmans aux chrétiens*. Treball de recerca inèdit: Université de Lyon, 1988
- ROYO, Ferran.** *Flora i vegetació de les planes i serres litorals compreses entre el riu Ebro i la serra d'Irta*. Tesi doctoral: Universitat de Barcelona, 2006
- RUBIERA, María Jesús.** "Rafals y raales; ravals y arrabales; reals y reales". *Sharq al-Andalus*. 1 (1984): pàgs. 117-122
- RUBIERA, María Jesús.** "Toponimia arábigo-vlaneicana: falsos antropónimos beréberes". *Miscel·lània Sanchis Guarnier*. 1 (1984b): pàgs. 317-320
- RUBIERA, María Jesús i DE EPALZA, Mikel.** *Xàtiva musulmana (segles VIII-XIII)*. Xàtiva: Ajuntament de Xàtiva, 1987
- RUIZ, Gonzalo.** "La prospección de superficie en la arqueología española". *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló*. 17 (1996): pàgs. 7-20
- RUIZ, Gonzalo i BURILLO, Francisco.** "Metodología para la investigación en arqueología territorial". *Munibe*. 6 (1988): pàgs. 45-64
- RUIZ VENTURA, Jordi; VILLAR, Vàngelis i SUBIRÀ, Maria Eulàlia.** "La població visigòtica de Can Gambús (Sabadell)". *Actes del III Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya*. Barcelona: Associació Catalana per a la Recerca en Arqueologia Medieval, 2007. pàgs. 799-806

RUSHTON, Gerard. "Analysis of Spatial Behavior by Revealed Space Preference". *Annals of the Association of American Geographers*. 59 (1969): pàgs. 391-400

SALRACH, Josep Maria. "Servi i mancipia". J.M. SALRACH (dir.). *Història. Política, societat i cultura dels Països Catalans. La formació de la societat feudal (segles VI-XII)*. Volum 2. Barcelona: Enciclopèdia Catalana, 1998. pàgs. 78-79

SÁNCHEZ ADELL, Josep. "Toponímia rural de Castellón de la Plana en la Edad Media (s. XIV-XV)". *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*. 70 (1994): pàgs. 517-600

SÁNCHEZ PÉREZ, Joan-Eugeni. *Espacio, economía y sociedad*. Madrid: Siglo XXI, 1991

SÁNCHEZ ALBORNOZ, Claudio. *La España musulmana*. Buenos Aires: El Ateneo, 1946

SÁNCHEZ-PARDO, Jose Carlos. *Territorio y poblamiento en Galicia entre la Antigüedad y la Plena Edad Media*. Tesi doctoral: Unniversidad de Santiago de Compostela, 2008

SANFELIU, Daniel i FLORS, Enric. "Materiales de época romana y tardo-antigüedad". E. FLORS (coord.). *Torre de la Sal (Ribera de Cabanes, Castellón). Evolución del paisaje antrópico desde la prehistoria hasta el medioevo*. Castelló: Servei d'Investigacions Arqueològiques i Prehistòriques. 2010. pàgs. 327-334

SCALES, Peter. *The fall of the Caliphate of Cordoba: Berbers and Andalusins in Conflict*. Leiden: Brill, 1994

SCHAEFER, Fred. *Excepcionalismo en geografía*. Barcelona: Edicions de la Universitat de Barcelona, 1971

SELMA, Sergi. *El Alto Palancia en época islámica*. Sogorb: Ajuntament de Sogorb, 2005

SELMA, Sergi i MARTÍ, Ramon. "La torre emiral de Malpàs (Castellnovo, Alt Palància)". *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*. 38 (1997): pàgs. 1383-1398

SÉNAC, Philippe. "Note sur les husun de Lérida". *Mélanges de la Casa de Velázquez*. 24 (1988): pàgs. 53-69

SÉNAC, Philippe. "Contribution à l'étude de la Marche supérieure d'al-Andalus: les *husun* et le système défensif de Huesca". *La Catalogne et la France méridionale autour de l'an Mil*. Barcelona: Generalitat de Catalunya, 1991. pàgs. 269-281

SÉNAC, Philippe. "Poblamiento, hábitats rurales y sociedad en la Marca Superior de al-Andalus". *Aragón en la Edad Media*. 9 (1991): pàgs. 389-402

SÉNAC, Philippe. *La frontière et les hommes (VIIIe-XIIe siècle). Le peuplement musulman au nord de l'Ebre et les débuts de la reconquête aragonaise*. Paris: Maisonneuve & Larose, 2000

SÉNAC, Philippe. *Les Carolingiens et al-Andalus (VIIIe-IXe siècles)*. Paris: Maisonneuve et Larose, 2002

SÉNAC, Philippe i LECINA, José Miguel. *Une village d'al-Andalus aux alentours de l'an Mil. Las Sillas (Marcén, province de Huesca)*. Toulouse: Framespa, 2009

SÉNAC, Philippe. "Linajes muladíes, juristas y fortificaciones en la Marca Superior de al-Andalus (siglos VIII-X)". *La Carisa y La Mesa. Causas políticas y militares del origen del Reino de Asturias*. Oviedo: Asociación de amigos de la Carisa, 2010. pàgs. 234-247

SERRANO, Josep. *Senyoriu i municipi a la Catalunya Nova: Batllia de Miravet, Comandes d'Horta, Ascó i de Vilalba, i Baronies de Flix i d'Entença*. Tesi doctoral: Universitat Pompeu Fabra, 1996

- SERRANO, Josep.** "La Carta de Seguretat dels sarraïns de Tortosa, de 1148". J. SERRANO (ed.). *Les Cartes de Població cristiana i de seguretat de jueus i sarraïns de Tortosa (1148/1149)*. Barcelona: Universitat Internacional de Catalunya, pàgs. 105-150
- SHENNAN, Stephen.** *Quantifying Archaeology*. 2a edició. Edimburg: Edinburgh University Press, 1997
- SIMON, José Luis.** "Alquerías fortificadas del Vinalopó". *II Jornadas de Arqueología Medieval. De la medina a la vila*. Alacant: Museu Arqueològic Provincial, 2004. pàgs. 107-138
- SIMONET, Francisco Javier.** *Historia de los mozárabes de España*. 4 volums. Madrid: Turner, 1983
- SITJES, Eugènia.** "Inventario y tipología de sistemas hidráulicos de al-Andalus". *Arqueología Española*. 26 (2006): pàgs. 263-291
- SOLAUN, Jose Luis.** *La Cerámica medieval en el País Vasco (siglos VIII-XIII)*. Vitoria-Gasteiz: Eusko Jaurlaritza / Gobierno Vasco, 2005
- SOLER, Maria Paz.** "La cerámica con decoración de cuerda seca". A. BAZZANA *et alii* (eds.). *La cerámica islámica en la ciudad de Valencia*. 2 volums. València: Ajuntament de València, 1990. pàgs. 97-114
- SOLER I JIMÉNEZ, Joan i RUIZ I GÓMEZ, Vicenç.** "Els palaus de Terrassa. Estudi de la presència musulmana al terme de Terrassa a través de la toponímia". *Terme*. 14 (1999): pàgs. 38-51
- SPORRONG, Ulf.** "Agrarian settlement and cultivation from a Historical Geographic perspective: examples of the Mälär district in central Sweden". *Geografiska Annaler*. 68 (1986): pàgs. 69-94
- STEIGER, Arnold.** *Contribución a la fonética del hispano-árabe y de los arabismos en el ibero-románico y el siciliano*. Madrid: Hernando, 1932
- THIRIOT, Jacques.** "La production commune grise du haut Moyen-Age en Uzège et dans le Bas-Rhône. Etat de la question". *La Ceramica Medievale nel Mediterraneo occidentale*. Florència: Università degli Studi di Siena, 1986. pàgs. 235-251
- THIRIOT, Jacques.** "Les ateliers". AUTORS DIVERSOS, *Le Vert et le Brun: de Kairouan à Avignon, céramiques du Xe au XVe siècle*. Marsella: Musées de Marseille, 1995. pàgs. 19-40
- THIRIOT, Jacques.** "Techniques, évolutions et mutations. Provenances, laboratoire et archéologie". AUTORS DIVERSOS, *Le Vert et le Brun: de Kairouan à Avignon, céramiques du Xe au XVe siècle*. Marsella: Musées de Marseille, 1995b. pàgs. 40-55
- THIRIOT, Jacques.** "Pour un inventaire des moyens de production de terre-cuite dans la péninsule ibérique sur la longue durée". *Al-Andalus. Espaço de mudança*. Mértola: Campo Arqueológico de Mértola, 2006. pàgs. 213-220
- TOBLER, Waldo.** "A computer movie simulating urban growth in the Detroit region". *Economic Geography*. 46 (1970). pàgs. 234-240
- TOBLER, Waldo.** *Three presentations on geographical analysis and modelling*. Document tècnic: University of California Santa Barbara, 1993
- TORRELL, Savaldor i PLANAS, Ignasi.** *El llibre de Prades*. Prades: Ajuntament de Prades, 1982
- TORRES, José Manuel.** "Las técnicas y los conjuntos documentales: la zooarqueología". M. BARCELÓ PERELLÓ (ed.). *Arqueología Medieval. En las afueras del medievalismo*. Barcelona: Crítica, 1988. pàgs. 134-164

- TORRÓ, Josep.** *Poblament i espai rural. Transformacions històriques*. València: Edicions Alfons el Magnànim, 1990
- TORRÓ, Josep.** "Fortificaciones en *yibal Balansiya*. Una propuesta de secuencia". *Castillos y territorio en al-Andalus*. Granada: Universidad de Granada, 1998. pàgs. 385-418
- TORRÓ, Josep.** "Vall de Laguar. Asentamientos, terrazas de cultivo e irrigación en las montañas del Šarq al-Andalus: un estudio local". *Recerques del Museu d'Alcoi*. 16 (2007): pàgs. 151-182
- TORRÓ, Josep.** "Terrasses irrigades a les muntanyes valencianes: les transformacions de la colonització cristiana". J. BOLÒS (ed.). *Territori i societat a l'Edat Mitjana (IV). Estudiar i gestionar el paisatge històric medieval*. Lleida: Universitat de Lleida, 2007b. pàgs. 81-143
- TORRÓ, Josep.** "Tierras ganadas. Aterrazamiento de pendientes y desecación de marjales en la colonización cristiana del territorio valenciano". H. KIRCHNER (ed.). *Por una arqueología agraria. Perspectivas de investigación sobre espacios de cultivo en las sociedades medievales hispánicas*. Oxford: Archaeopress, 2010. pàgs. 157-172
- TOUBERT, Pierre.** *Les structures du Latium médiéval: le Latium méridional et la Sabine du IXe à la fin du XIIe siècle*. Roma: Ecole Française de Rome, 1973
- TRAVÉ, Esther.** *Producció i distribució d'una terrisseria medieval: Cabrera d'Anoia*. Tesi doctoral: Universitat de Barcelona, 2009
- TRILLO, Carmen.** *Agua, tierra y hombres en al-Andalus. La dimensión agrícola del mundo Nazarí*. Granada: Ajbar, 2004
- ULLOA, Pilar.** "Intervención arqueológica en el arco romano de Cabanes (la Plana Alta)". *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló*. 17 (1996): pàgs. 557-563
- ULLOA, Pilar i GRANGEL, Eladio.** "Ildum, mansio romana junto a la Vía Augusta (la Vilanova d'Alcolea, Castellón): campaña de excavación arqueológica de 1992". *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló*. 17 (1996): pàgs. 349-365
- VALDEÓN, Julio.** "Los judíos de la España medieval (siglos VIII-XV)". I. BANGO (ed.). *Memoria de Sefarad*. Madrid: Sociedad Estatal para la Acción Cultural Exterior, 2002. pàgs. 43-53
- VARINLIOĞLU, Günder.** "Living in a marginal environment: rural habitat and landscape in southeastern Isauria". *Dumbarton Oaks Papers*. 61 (2007): pàgs. 287-317
- VERHAGEN, Philip.** "Testing Archaeological Predictive Models: A Rough Guide". A. POSLUSCHNY; K. LAMBERS i I. HERZOG (eds.). *Proceedings of the 35th International Conference on Computer Applications and Quantitative Methods in Archaeology (CAA)*. Bonn: Habelt, 2008. pàgs. 285-291
- VERHAGEN, Philip i WHITLEY, Thomas.** "Integrating archaeological theory and predictive modeling: a live report from the scene". *Journal of Archaeological Method and Theory*. 19 (2012): pàgs. 49-100
- VIDAL, Jacobo.** *La construcció de l'assut de Xerta-Tivenys (Tortosa) a la baixa edat mitjana: de la promoció municipal a l'episcopal*. Benicarló: Onada, 2006
- VIGIL-ESCALERA, Alfonso.** "Arquitectura de tierra, piedra y madera en Madrid (ss. V-IX dC). Variables materiales, consideraciones sociales". *Arqueología de la Arquitectura*. 2 (2003): pàgs. 287-291
- VIGIL-ESCALERA, Alfonso.** "Granjas y aldeas altomedievales al norte de Toledo (450-800 D.C.)". *Archivo Español de Arqueología*. 80 (2007): pàgs. 239-284
- VIGIL-ESCALERA, Alfonso.** *Escenarios de emergencia de un paisaje social y político altomedieval en el interior de la Península Ibérica durante la quinta centúria: cerámica, necrópolis rurales y asentamientos encastillados*. Tesi doctoral: Euskal Herriko Unibersitatea, 2009

VIGIL-ESCALERA, Alfonso. “Formas de parcelario en las aldeas altomedievales del sur de Madrid. Una aproximación arqueológica preliminar”. H. KIRCHNER (ed.). *Por una arqueología agraria. Perspectivas de investigación sobre espacios de cultivo en las sociedades medievales hispánicas*. Oxford: Archaeopress, 2010. pàgs. 1-9

VIGUERA, María Jesús. *Los reinos de taifas y las invasiones magrebíes*. Madrid: MAPFRE, 1992

VILAR, Piere. *Iniciación al vocabulario de análisis histórico*. Barcelona: Crítica, 1980

VILASECA, Salvador i PRUNERA, Alberto. “Sepulcros de losas, antiguos y alto medievales de las comarcas tarraconenses”. *Boletín Arqueológico Tarragona*. (1966): pàgs. 25-46

VILLALBÍ, Maria del Mar; FORCADELL, Toni i ALMUNI, Victòria. “El poblament andalusí al riu Sénia”. *Recerca*. 9 (2005): pàgs. 121-167

VILLALBÍ, Maria del Mar; FORCADELL, Toni i ARTIGUES, Pere Lluís. “El castell d’Amposta. Nota preliminar”. *Quaderns d’Història Tarraconense*. 13 (1994): pàgs. 185-207

VILLALBÍ, Maria del Mar; FORCADELL, Toni; MONTAÑÉS, Maria Cinta i RAMON, Maria José. “El castell d’Amposta: ordenació urbanística i intervencions arqueològiques (Amposta, Montsià)”. *Jornades d’Arqueologia 1999: comarques de Tarragona (1993-1999)*. Barcelona: Generalitat de Catalunya, 2007. pàgs. 411-421

VILLALBÍ, Maria del Mar; PUIGFERRAT, Carles i BOLÒS, Jordi. “Torre de Vinaixarop”. *Catalunya Romànica*. Volum XXVI. Barcelona: Enciclopèdia Catalana, 1997. pàg. 97

VILLANUEVA, Olatz. *Actividad alfarera en el Valladolid bajo-medieval*. Valladolid: Universidad de Valladolid, 1998

VIRGILI, Antoni. “La qüestió de *Tarraqūna* abans de la conquesta catalana”. *Quaderns d’Història Tarraconense*. 4 (1984): pàgs. 7-36

VIRGILI, Antoni. “De Favara al Vilar de Santa Maria i Carrascal (Mas de Barberans, Montsià), segles XII-XIII”. *Faventia*. 21/2 (1999): pàgs. 117-128

VIRGILI, Antoni. “L’indret de les Arenes al Prat de Tortosa. Contribució a l’estudi de la toponímia de Tortosa (segle XII)”. *Butlletí interior de la Societat d’Onomàstica (XXIII Col·loqui d’Ulldecona 1997)*. 79 (1999b): pàgs. 272-282

VIRGILI, Antoni. *Ad detrimentum Yspaniae. La conquesta de Ṭurṭūša i la formació de la societat feudal (1148-1200)*. Barcelona-València: Universitat Autònoma de Barcelona-Universitat de València, 2001

VIRGILI, Antoni. “El monestir de Santes Creus i Tortosa: segles XII i XIII”. *Resclosa: Estudis de la vall del Gaià*. 6 (2002): pàgs. 35-45

VIRGILI, Antoni. “Espacios drenados andalusíes y la imposición de las pautas agrarias feudales en el Prado de Tortosa (segunda mitad del siglo XII)”. H. KIRCHNER (ed.). *Por una arqueología agraria. Perspectivas de investigación sobre espacios de cultivo en las sociedades medievales hispánicas*. Oxford: Archaeopress, 2010. pàgs. 147-156

VIZCAÍNO, David; BRAVO, Eva Maria; DE ANTONIO, José Manuel i BARRACHINA, Amparo. “Memoria de la intervención arqueológica en el castillo de Cervera del Maestre (Castellón)”. *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló*. 21 (2000): pàgs. 357-396

WALLERSTEIN, Immanuel. *Abrir las ciencias sociales*. México: Siglo XXI, 2003

WANDSNIDER, Lu Ann. “Describing and comparing archaeological spatial structures”. *Journal of Archaeological Method and Theory*. 4 (1996): pàgs. 319-384

- WATSON, David i PHILIP, Graeme.** "A refinement of Inverse Distance Weighted Interpolation". *Geoprocessing*. 2 (1985): pàgs. 315-327
- WEGENER, Michael.** "Spatial models and GIS". S. FOTHERINGHAM i M. WEGENER. *Spatial models and GIS: New and Potential Models*. Londres: Taylor & Francis, 2000. pàgs. 3-20
- WELLER, Olivier.** "Aux origines de l'exploitation du sel: questions de méthode". *Journal of Salt History*. 4 (1996): pàgs. 101-116
- WHEATLEY, David i GILLINGS, Mark.** *Spatial technology and Archaeology. The Archaeological Applications of GIS*. Londres: Taylor & Francis, 2002
- WICKHAM, Christopher.** "The other transition: from the ancient world to feudalism". *Past and Present*. 103 (1984): pàgs. 3-36
- WICKHAM, Christopher.** *Una nueva historia de la Alta Edad Media. Europa y el mundo mediterráneo 400-800*. Barcelona: Crítica, 2008
- WIENER, Norbert.** *Cybernetics or control and communication in the animal and the machine*. Cambridge: MIT Press, 1965
- WILKINSON, Tony; BARBANES, Eleanor; UR, Jason i ALTAWHEEL, Mark.** "Landscape and settlement in the Neo-Assyrian Empire". *Bulletin of the American School of Oriental Research*. 340 (2005): pàgs. 23-56
- WILLEY, Gordon.** *Prehistoric settlement patterns in the Virú Valley, Peru*. Washington, DC: Bureau of American Ethnology/Smithsonian Institution, 1953
- WILLEY, Gordon (ed.).** *Prehistoric settlement patterns in the New World*. Nova York: Viking Fund Publications in Anthropology, 1956
- WINTER-LIVNEH, Rona; SVORAY, Tal i GILEAD, Isaac.** "Settlement patterns, social complexity and agricultural strategies during the Chalcolithic period in the Northern Negev, Israel". *Journal of Archaeological Science*. 37 (2010): pàgs. 284-294
- WOLFF, Philippe.** "Les événements de Catalogne de 798-812 et la chronologie de l'astronome". *AEM*. 2 (1965): pàgs. 451-458
- YZQUIERDO, Pere.** "Làpida fundacional de les drassanes de Tortosa *L'Islam i Catalunya*. Barcelona: Institut Català de la Mediterrània/Museu d'Història de Catalunya, 1998. pàgs. 47-48
- ZADEH, Lotfi Askar.** "Fuzzy Sets". *Information and Control*. 8 (1965): pàgs. 338-353
- ZADORA-RIO, Elisabeth.** "Le village des historiens et le village des archéologues". E. MORNET (dir.). *Campagnes médiévales. L'homme et son espace. Études offertes à Robert Fossier*. Paris: Publications de la Sorbonne, 1995. pàgs. 145-153
- ZADORA-RIO, Elisabeth.** "Archéologie et toponymie: le divorce". *Les petits cahiers d'Anatole*. 8 (2001): pàgs. 1-17
- ZAKŠEK, Klemen; FOVET, Elise; NUNINGER, Laure i PODOBNIKAR, Tomaž.** "Path modelling and settlement pattern". A. POSLUSCHNY; K. LAMBERS i I. HERZOG (eds.). *Proceedings of the 35th International Conference on Computer Applications and Quantitative Methods in Archaeology (CAA)*. Bonn: Habelt, 2008. pàgs. 309-315
- ZOZAYA, Juan.** "Aperçu general sur la céramique espagnole", *Ir Colloque International sur la céramique médiévale en Méditerranée Occidentale*. Valbonne, 1980. pàgs. 265-296

ZOZAYA, Juan. “711-856: los primeros años del Islam andalusí o una hipótesis de trabajo”. *Cuadernos Emeritenses*. 15 (1998): pàgs. 85-142

Webgrafia

ALBERTS, Bruce. “Measuring what counts in Science. A speech by Bruce Alberts, President of the NAS. 134th Annual Meeting” (1997). En línia:

<http://nas.nasonline.org/site/DocServer/1997address.pdf?docID=922>

(27 de març de 2012)

ÁLVAREZ, Ramon i LÓPEZ, Anna. “L’assentament ibèric i el poblat medieval del Puig del Castell d’Ulldecona (campanya de 1985)”. (1991). En línia:

<http://usuaris.tinet.cat/castell/castell/dades/bibliografia.htm>

(7 de desembre de 2011)

AULADELL, Jordi. “La revolta del general *Flavius Paulus*. Un reialme visigòtic a la Tarraconensis” (2009). En línia:

<http://www.histocat.cat/index.html?msgOrigen=6&CODART=ART00522>

(8 de juliol de 2012)

BARCELÓ ÁLVAREZ, Juan Antonio. “La Naturaleza de los Problemas Arqueológicos”. (1999). En línia:

<http://antalya.uab.cat/prehistoria/Barcelo/NaturalezaProblemas.html>

(30 de març de 2008)

BARCELÓ ÁLVAREZ, Juan Antonio. “Causalidad en Arqueología y Ciencias sociales”. (2000). En línia:

<http://antalya.uab.cat/prehistoria/Barcelo/CausalidadArqCieSoc.html>

(30 de març de 2008)

BRAMON, Dolors. “Disparates sobre el Islam en España”. (2001). En línia:

http://www.webislam.com/articulos/18741-disparates_sobre_el_islam_en_espana.html

(12 de juliol de 2012)

GARCÍA CONTRERAS, Guillermo. “La necesidad del estudio de las salinas en al-Andalus”. (2011). En línia:

<http://harcajmv.blogspot.com.es/2011/06/la-necesidad-del-estudio-de-las-salinas.html>

(9 d’agost de 2012)

GARCÍA GARCÍA, Marcos. “Estudio zooarqueológico y ganadería en al-Andalus. Enunciado de necesidades y posibilidades”. (2012). En línia:

<http://www.arqueologiamedieval.com/articulos/136>

(7 d’agost de 2012)

GIBBON, Edward. “The Decline and Fall of the Roman Empire”. (2009). En línia:

<http://ebooks.adelaide.edu.au/g/gibbon/edward/g43d/index.html>

(6 de juliol de 2012)

HOFBAUEROVÁ, Vera. “Restauració del conjunt fortificat de Xivert (Castelló)”. (1997). En línia:
<http://www.veraarquitectura.com/restauracion/Xivert---General>
(7 de desembre de 2011)

LIOTTA, Mario Alfredo. “El drenaje de los suelos agrícolas”. (2010). En línia:
<http://inta.gob.ar/documentos/el-drenaje-de-los-suelos-agricolas/>
(15 de juny de 2012)

MARTÍNEZ ENAMORADO, Virgilio. “Reflexiones sobre el estudio de al-Andalus como sociedad o, de nuevo, qué arqueología para al-Adnalus”. (2006). En línia:
<http://www.arqueologiamedieval.com/articulos/78/reflexiones-sobre-el-estudio-de-al-andalus-como-sociedad-o-de-nuevo-que-arqueologia-para-al-andalus>
(13 de juliol de 2012)

McCARTHY, John. “Programs with Common Sense”. (1959). En línia:
<http://www-formal.stanford.edu/jmc/mcc59.pdf>
(5 de maig de 2012)

NAVARRO, Pablo. “El fenómeno de la complejidad social humana”. (1996). En línia:
<http://www.netcom.es/pnavarro/Publicaciones/ComplejidadSocial.html>
(24 d'abril de 2012)

SITJAR, Josep. “Los Sistemas de Información Geográfica al servicio de la sociedad”. (2009). En línia:
<http://es.scribd.com/doc/14423825/Tecnologias-de-la-Informacion-Geografica>
(16 d'agost de 2012)

WIENER, Norbert. “God and Golem, Inc.”. (1964). En línia:
http://www.luisguillermo.com/diosygolem/God_and_Golem_Inc.pdf
(8 de maig de 2012)

ANNEX III

لما كان يوم الخميس من هذا الشهر من سنة ثمان مائة وتسعين وخمسة
فازلة اسنة احدى وتسعين ومائة اخرجها وولي مكانه ابيه زعيم
بن فazole بانت ففت السام المذكورة ووفدت حرب البهر نجسة

لسنة افسر وتسعين ومائة

TEXTOS

DOCUMENT 1

Fragment de la descripció d'*aqālīm* d'al-Andalus d'al-Idrīsī on esmenta el d'al-B.r.tāt, on s'inclouen les ciutats de l'extrem oriental de la Marca Superior i el de M.r.m.riya, que pensem que podria fer referència al territori de B.r.b.ṭāniya¹.

pàgs. 176 / 211-2²

ويليه إقليم البرتات وفيه طرطوسة وطركونة وبرشلونة ويلي هذا الإقليم غرباً إقليم مرمرية (- مرمية؛ - مرميرة) وفيه حصون خالية ومما يلي البحر حصن طشكر وكشطالي وكتندة (- كتنوه، - كسوه)

Le sigue el iqlīm de al-B.r.tāt, donde están Ṭ.r.ṭūsa, Ṭ.r.kūna y B.r.š.lūna. A este iqlīm le sigue al oeste el iqlīm de M.r.m.riya (M.r.m.rīra), donde se encuentran *ḥuṣūn* abandonados, entre ellos, siguiendo el mar (*yalā al-baḥr*), ḥiṣn Ṭ.š.k.r, K.š.ṭālī y K.t.n.da. (también según manuscritos, K.t.nwa / K.t.nūh).

DOCUMENT 2

Fragment de la descripció de camins i països (*masālik wa-l-mamālik*) d'al-Idrīsī en què s'esmenta la *rābiṭa* K.š.ṭālī, és a dir, la ràbita del Cascall, sobre la qual ens aporta algunes informacions formals i distàncies a altres llocs propers, com la desembocadura del riu Ebre, l'alqueria de Yāna i el *ḥiṣn* B.n.š.k.la.

Pg. 191 / 232³

ومن مدينة طركونة غرباً إلى موقع نهر ابره أربعون ميلاً وهذا الوادي هاهنا يتسع سعة كثيرة ومن موقع النهر إلى رابطة كشطالي غرباً على البحر ستة عشر ميلاً وهي رابطة حصينة منيعة على نحر البحر الشامي يمسكها قوم أخيار وبالقرب منها قرية كبيرة ويتصل بها عمارات ومزارع ومن رابطة كشطالي غرباً إلى قرية يانة قرب البحر ستة أميال ومنها إلى حصن بنشكلة ستة أميال وهو حصن منيع على ضفة البحر وهو عامر أهل وله قرى وعمارات ومياه كثيرة

Y desde Madīna Ṭ.r.kūna al occidente hacia la desembocadura del río Ib.r.h 40 millas. Este río es de gran amplitud aquí. Desde la desembocadura del río a *rābiṭa* K.š.ṭālī hacia el oeste por el mar (*al-baḥr*), 16 millas. Es una *rābiṭa* fortificada (*ḥaṣīna*) e inexpugnable (*munīʿa*) sobre el

¹ Veure Part Primera - Bloc I - Apartat 3.2.3

² La paginació (edició/traducció) es correspon amb la *Nuzhat al-muštāq fī ijtirāq al-afāq* (ed. i trad. de Reinhart Dozy i Michael Jan de Goeje. *Description de l'Afrique et de l'Espagne*. Leiden: E.J. Brill, 1866). La traducció de l'original àrab és del Dr. Jesús Lorenzo, al que agraeixo la seva ajuda.

³ La paginació (edició/traducció) es correspon amb la *Nuzhat al-muštāq fī ijtirāq al-afāq* (ed. i trad. de Reinhart Dozy i Michael Jan de Goeje. *Description de l'Afrique et de l'Espagne*. Leiden: E.J. Brill, 1866). La traducció de l'original àrab és del Dr. Jesús Lorenzo, al que agraeixo la seva ajuda.

lado⁴ del mar del norte (al-Baḥr al-Šāmī)⁵, que le proporciona algunos beneficios (?). En sus inmediaciones existe una gran aldea (*qarya*) donde se suceden los edificios y los cultivos.

Y desde *rābiṭa* K.š.ṭālī hacia el oeste a la aldea (*qarya*) de Yāna, cerca del mar, 6 millas y desde allí a *ḥiṣn* B.n.š.k.la 6 millas, que es un *ḥiṣn* inexpugnable sobre la orilla del mar habitada por gente, que tiene aldeas (*qurà*), edificios y agua abundante.

DOCUMENT 3

1228, febrer, 20.

Esriptura de concòrdia i partició de la vila i termes de Godall entre els néts de Guillem de Copons, a qui Ramon Berenguer IV havia concedit aquesta vila en 1153. Entre d'altres informacions podem observar la presència d'una Mesquita Major (*Meschide maioris*) i una altra de primera (*meschidam primam*), quant a la seva posició relativa respecta a l'anterior. També trobem referència a diferents referents poblacionals i geogràfics que permeten reconstruir amb precisió el terme de Godall, com La Facoç, el Puig de l'Eura, el Puig Gros, el lloc de Campdasens, la vall de Piques, el vilar de Pino o el vilar Bachalarío.

(Archivo Histórico Nacional, Còdex 662B, pàgs. 63-66)

(pàg. 63)

Instrumentum divissionis villis terminorum de Godall.⁶

In Christi nomine. Notum sit universis quod Raimundus de Cintillis et Petrus de Godall et Bernardus et Guilelmus fratres eius et Maria sorore eorum et Guilelmus de Copons et Maria et Bonsolaç sorores eius venerunt ad finem et concordiam et ad perpetuam divisionem de villa que appellantur Godal et de eiusdem termino et de omni iure et de omnibus suis pertinentiis. Et quisque eorum est contentus et bene paccatus de hoc quod ex presenti divisione est assecutus, unde absolvunt se admunite. Ita quia alter alterum non possit super hoc inquietare vel deinceps ad divisione compellere cum predictus locus sit inter eos amicabiliter et legitime divisus nec aliqui remaneat inter eos comune nec indivisum, nisi cum unum casaldum molendinorum quem debent habere in rivo de Huldecona, sicut continetur in carta quam dominus Raymundus Berengarii comes Barchinonense fecit Guilelmos de Copons, auo eorum, quod cassaldum mollendinorum⁷ remanet comune inter eos tercium per tercium. Sciendum autem eoque Raymundus de Cintillis accepit in parte suam illum locum qui vocatur Podium Eure cum medietate vallis Meschide maioris, qui affrontat ab oriente in honore Petri

⁴ Sembla més probable llegir **نحو البحر** en lloc de **نحر البحر**, és a dir, una *wāw* en compte d'una *rāʾ*, traduïnt així la gola del mar (les gòles de l'Ebre, del Delta?). En qualsevol cas, la referència al mar és inapel·lable.

⁵ Sembla més apropiat "mar del nord" que "mar de Síria". El problema resideix en què el nom àrab de Síria és al-Šām, és a dir, el nord. Però al mateix temps no existeix cap esment a les fonts àrabs en que s'anomeni com a Mar de Síria a la Mediterrània.

⁶ Nota al marge del copista.

⁷ El fragment "quem debent habere [...] quod cassaldum molendinorum" es troba interlineat i es completa al peu de la pàgina.

(pàg. 64)

de Godall et fratrum suorum sicut fixure sunt ibi posite et assignate, a meridie in foia de Uldechona, a ponente in torrente Meschide⁸ et in podio sicut fixure sunt ibi posite, a circio in termino Dertuse. Item accepit vallem de Pichis que affrontat ab oriente in honore Guilelmi de Copons et sororum suarum sicut pariete et portal sunt ibi assignati per fixuria et in illo pariete qui est assignatus in plano per fixuria, a meridie in foia de Uldechona, a ponente in honore Petri de Godall et fratrum suorum⁹ sicut fixuria est ibi posita inter duas ulzinas que sunt signate signo crucis et iuxta cantonum cuiusdam casalli quod est in honore Petri de Godal et fratrum suorum et iuxta Puteum de Pichis et ad fixuria que est posita ad radice cuiusdam oleastri, a circio in termino Dertuse. Item accepit quadam partem in loco vocitato Vilar de Bachalario que affrontat ab oriente in torrente qui est inter istum honorem et honorem Petri de Godayll sicut fixuria sunt ibi posite et assignate, a meridie in foia, a ponents in honore Guilelmi de Copons et sororum suarum sicut fixurie sunt ibi posite et assignate et quidam partes est ibi assignatus per fixuria, a circio in termino de Tortosa. Item accepit illum locum qui vocatur Lafacoç qui affrontat ab oriente in via que transitur apud Uldechona, a meridie in foia de Uldechona, a ponente in torrente Meschide qui est inter suum honorem et honorem Guilelmi de Copons et sororum suarum sicut fixurie sunt ibi posite et assignate, a circio in termino Dertuse. Sciendum autem est quia Petrus de Godall et Bernardus et Guilelmus eius fratres et Maria soror eorum acceperunt in parte suam Valle de Gralla, que affrontat ab oriente in torrente Meschide qui est inter istum honorem et honorem Guilelmi de Copons et suarum sororum et in quadam querchu que ibi est assignata per fixuria et ad fixuriam que est in

(pàg. 65)

torrente Galee iuxta barrancham quo descendiur de plana, a meridie in foia de Uldechona et in podio de Eura, a ponente in honore Raimundi de Cintillis sicut fixurie sunt ibi posite et assignate, a circio in termino Dertuse. Item acceperunt quendam locum qui vocatur Villare de Pino, qui affrontat ab oriente in honore Raymundi de Cintillis sicut fixuria est ibi posita inter duas ulzinas et ipse ulzine sunt signate signo crucibus et iuxta casallum quod est in isto honore et ad fixuria que est iuxta Puteum de Pichis ad radicem cuiusdam oleastri, a meridie in foia de Uldechona, a ponente in torrente Vilarii de Bachalario qui est inter istum honorem et honorem Raymundi de Cintillis sicut fixurie sunt ibi posite, a circio in terminio Dertuse. Et est sciendum quod Guilelmus de Copons et Maria et Bonsolaç eius sorores acceperunt in parte sua illum locum qui vocatur Podium Grossum et medietatem vallis de Meschida maioris sicut torrente dividitur et fixurie sunt ibi posite in podio, affrontat autem predictum locus ab oriente in torrente qui est inter istum honorem et honorem Raymundi de Cintillis et in podio sicut fixurie sunt ibi posite et assignate, a meridie in foia de Uldechona, a ponente in vilar quo dividit inter istum honorem et honore Raymundi de Cintillis sicut parietes et portal sunt ibi assignati per fixuriis et in illo pariete qui in plano est assignatus per fixuria, a circio in termino Dertuse. Et est sciendum quia sub istis affrontacionibus continetur ille locus qui vocatur Campus Asinorum quem predictus Guilelmus de Copons et sorores eius acceperunt in parte suam. Item acceperunt quadam sortem ad vilar de Bachalario, que affrontat ab orient in ipso vilario de Bachalario sicut fixurie sunt ibi posite et quidam pariete est inter istum honorem et honorem Raymundi de Cintillis assignatus per fixuria, a meridie in foia de Uldechona, a ponente in rivo de Uldechona, a circio in termino Dertuse. Item acceperunt Guilelmus de Copons et Maria et Bonsolaç eius sorores Meschidam primam versus Tortosam, que affrontat ab oriente in torrente de Lafacoç sicut dividit cum honore Raymundi de Cintillis et sicut fixurie sunt ibi posite

⁸ Text ratllat: "maioris qui affrontat ab oriente in honore Petri de Godall et fratrum suorum".

⁹ Text ratllat: "et iuxta puteum de Pichis".

et assignate, a meridie in honore Petri de Godal et fratrem suorum et in foia sicut fixurie sunt ibi posite et assignate, a ponente

(pàg. 66)

in torrente quo dividit inter Petro de Godal et fratrum suorum in quercu que ibi est assignata per fixuria et in fixuria que est in torrente Galee iusta quendam barrancham quo descenditur de plana, a circio in termino Dertuse. Et nos Raymundus de Cintillis et Petrus de Godal et Bernardus et Guilelmus fratres eius et Maria soror eorum et Guilelmus de Copons et Maria et Bonsolaç, eius sorores quisque nostrum in solum per nos et omnes nostros, ista divisione concedimus et firmamus in cartam et firmam eam semper habebimus et observabimus et nunquam contraveneremus nec verem faciemus aliquo modo. Hec autem divisio facta fuit in posse Guilelmo de Pratis et Thome Garidelli et aliorum quia plurimum proborum hominum Dertuse in hoc autem contractu et convencione quisque nostrum in solum renuntiamus omni beneficio et auxilio leguum et consuetudinis et iuris et exceptionis doli et replicacionis. Et ut firmius predicta divissio a nobis custodiatur, ego Raymundus de Cintillis et ego Petrus de Godal per me et omnes fratres meos et Maria de Godal et ego Guilelmo de Copons et Maria et Bonsolaç sorores eius, quisque nostrum in solum per nos et omnes nostros presentes et futuros, iuramus per Deum et per Quatuor Dei Evangelia que nos non veniemus nec venire faciamus contra predictam divisionem aliquo modo. Imo eam semper grata habeamus et observabimus et nunquam contraveniemus, sic Deus nos adiuvet et hec Sancta Quatuor Dei Evangelia¹⁰ a nobis corporaliter tacta.

Quod est actum XI kalendas marcii anno Domini M^o CC^o XX° octavo. Sig+num Raimundi de Cintillis. Sig+num Petri de Godal. Sig+num Marie sororis eius. Sig+num Guilelmi de Copons. Sig+num Marie, Sig+num Bonsolaç, sororum eius qui hoc sicut superius dictum est firmamus et concedimus et testes firmare rogavimus. Sig+num Petri de Balagario subscribentis per teste. Signum Iohanis Arnaldi. Sig+num Thome Garidelli. Sig+num Guilelmi de Pratis. Sig+num Raymundi Hominis Dei. Sig+num Raymuni Dalmacii. Sig+num Mayoris. Sig+num Raymundi de Rivopullo qui huius rei fuit testis.

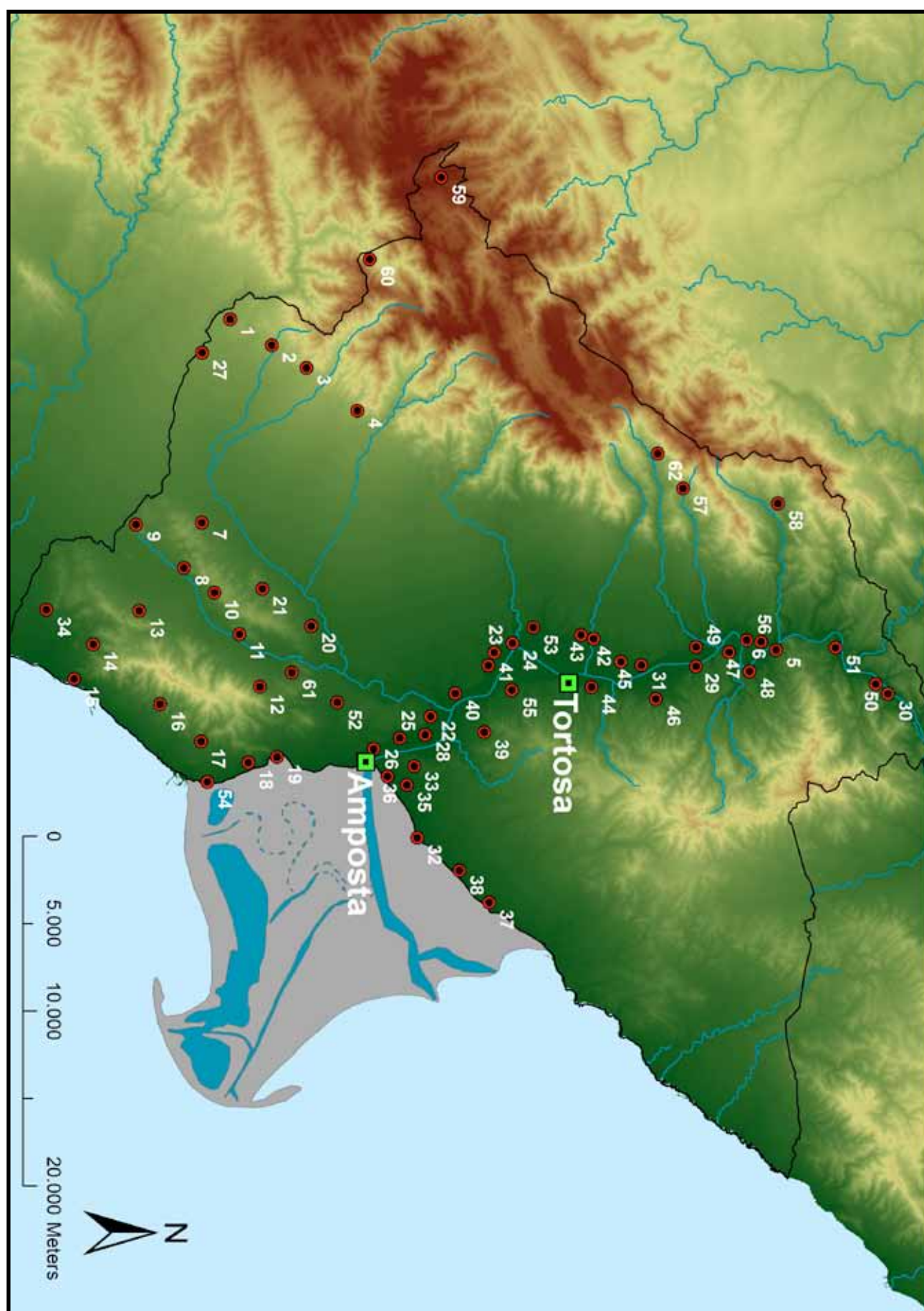
Sig+num Bernardi de Linerola qui hoc scripsit cum literis rasis et inscriptis in V^a linea ubi dicitur de Pichis que et superpositis in XVI^a linea ubi dicitur de Uldechona et in antea in eadem linea ubi dicitur Raymundi, die et anno quo supra.

¹⁰ El fragment "que nos non veniemus [...] Sancta Quatuor Dei Evangelia" es troba interlineat i es completa al peu de la pàgina.

ANNEX IV

بسم الله الرحمن الرحيم
وفي هذه السنة اعزانا الله
الربيع بن قارلة ملك الفرقة المنتفض على اشرافه
عن الجماعة قارلة والزمه لما بلغه انه خارج في خشونة
الوارث المسلمين واعزانا الله ههنا ما اخذ الرعية حليفه

ASSENTAMENTS

Llistat assentaments	
ID	NOM
1	La Sénia
2	Senioles
3	Arciset
4	Favara
5	Som
6	Arenalets
7	Larion
8	Mas de la Torre
9	Molí Nou
10	Ermita
11	Ventalles
12	Andara
13	Pedrera
14	Mas de l'Ermítanyo
15	Benifallim
16	Mas del Llop
17	Canícia
18	Cascall
19	Alcozer
20	Masets
21	Godall
22	Fazalforí
23	Mingana
24	Giramascor
25	Molinàs
26	Pla d'Empúries
27	Mas del Torril
28	Carrova
29	Barrugat
30	Mas del Catxorro
31	Labar
32	Aldea
33	Veles

34	Alcanar
35	Burjassénia
36	Candela
37	Camarles
38	Antic
39	Quint
40	Mianes
41	Vinallop
42	Palomera
43	Vila-roja
44	Pimpí
45	Bercat
46	Bítem
47	Andusc
48	Tivenys
49	Aldover
50	Benifallet
51	Aldovesta
52	Font de l'Ametlla
53	Carpenxo
54	Marmorta
55	Arenys
56	Xerta
57	Alfara
58	Paüls
59	Rafalgarí
60	Cova de l'Aire
61	Torrassa
62	Font de l'Ullal

Llistat alfabètic d'assentaments	
NOM	ID
Alcanar	34
Alcozer	19
Aldea	32
Aldover	49
Aldovesta	51
Alfara	57
Andara	12
Andusc	47
Antic	38
Arciset	3
Arenalets	6
Arenys	55
Barrugat	29
Benifallet	50
Benifallim	15
Bercat	45
Bítem	46
Burjassénia	35
Camarles	37
Candela	36
Canícia	17
Carpenxo	53
Carrova	28
Cascall	18
Cova de l'Aire	60
Ermita	10
Favara	4
Fazalforí	22
Font de l'Ametlla	52
Font de l'Ullal	62
Giramascor	24
Godall	21
La Sénia	1
Labar	31

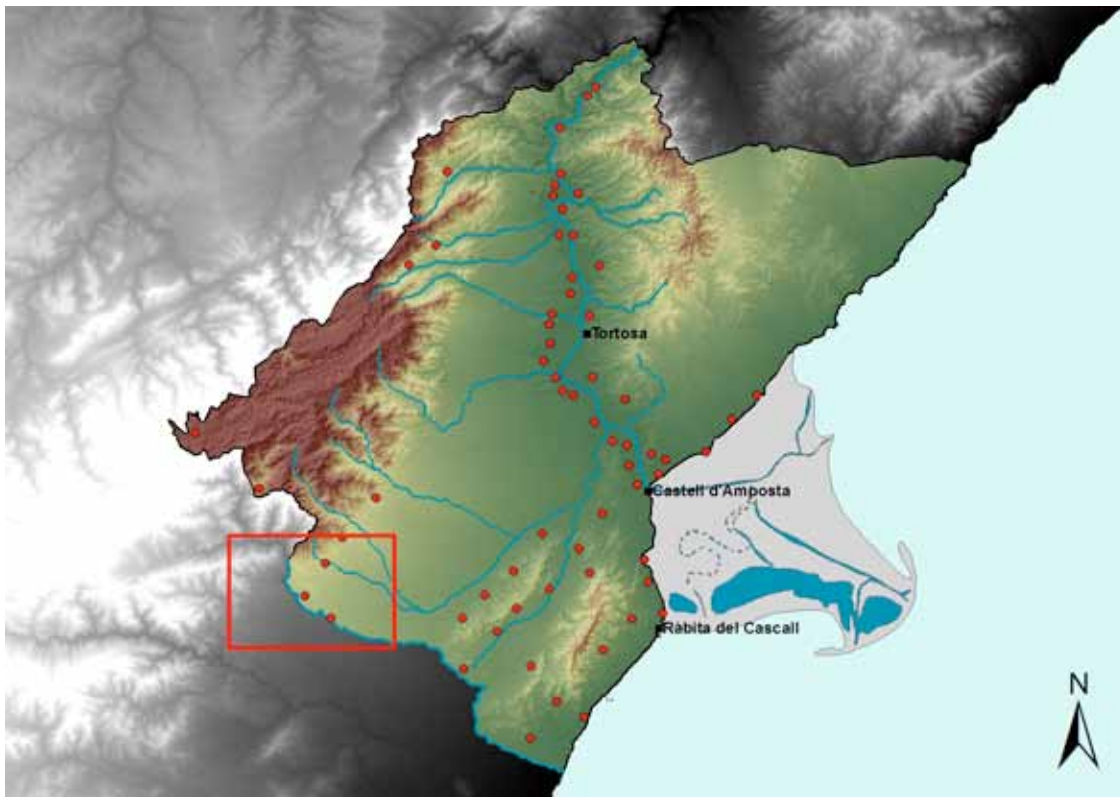
Larion	7
Marmorta	54
Mas de la Torre	8
Mas de l'Ermítanyo	14
Mas del Catxorro	30
Mas del Llop	16
Mas del Torril	27
Masets	20
Mianes	40
Mingana	23
Molí Nou	9
Molinàs	25
Palomera	42
Paüls	58
Pedrera	13
Pimpí	44
Pla d'Empúries	26
Quint	39
Rafalgarí	59
Senioles	2
Som	5
Tivenys	48
Torrassa	61
Veles	33
Ventalles	11
Vila-roja	43
Vinallop	41
Xerta	56

ID: 001

LA SÉNIA

Topònim documentat: Cenia

Ubicació (ED50): 270400, 4502000

Grups tècnics ceràmics presents: -

Cronologia: IX-XII

Etimològicament, el nom d'aquest assentament fa referència a l'enginy hidràulic usat per aixecar l'aigua provinent del nivell freàtic fins a una cota superior. La situació de la Sénia a la riba del riu homònim i als peus del massís dels Ports faria d'aquest l'emplaçament ideal per a aquests conjunts de servei. L'element de datació més antic de que disposem és la necròpolis denominada dels Domenges, situada a l'oest del poble i descoberta en obres de remodelació del ferm dels carrers als anys 50. Salvador Vilaseca la descriu com una àrea no molt extensa on havien aparegut 9 enterraments, de poca amplada amb lloses encaixades que les cobrien per complet i amb els morts situats de costat i de cara al nord, seguint el ritus islàmic (VILASECA i PRUNERA, 1966). Els paral·lels d'aquest tipus d'enterraments al Mas del Torril (La Sénia), la Carrova (Amposta) (FORCADELL, 1996), el ben datat cas del Molinàs o al propi castell de la Suda de Tortosa (CURTO, LORIENTE, MARTÍNEZ i ROS, 1984), entre d'altres, ens fan pensar en una datació inicial de l'assentament a finals del segle IX o principis de la següent centúria.

En les prospeccions dutes a terme a les rodalies de l'actual municipi ha estat impossible localitzar un registre material que pugui concretar més aquesta proposta, doncs la pervivència del poblament en aquest lloc ha emmascarat notablement els contextos més antics. Sembla però que aquest petit assentament estaria en funcionament fins al final de la dominació islàmica, amb solució de continuïtat fins l'actualitat. Amb la conquesta del segle XII aquest punt passaria a estar sota control dels Hospitalers instal·lats a la reformada i terminada fortificació d'Ulldecona, on s'establí la frontera amb els territoris andalusins. No fou fins a la primera meitat del segle XIII que s'atorgà carta de poblament a aquest lloc, concretament l'any 1236 [CPFC, doc. 265], en què el senyor eminent d'aquest *vil·lar*, Guillem Moragues, inicià el procés de colonització efectiva dels seus nous dominis.

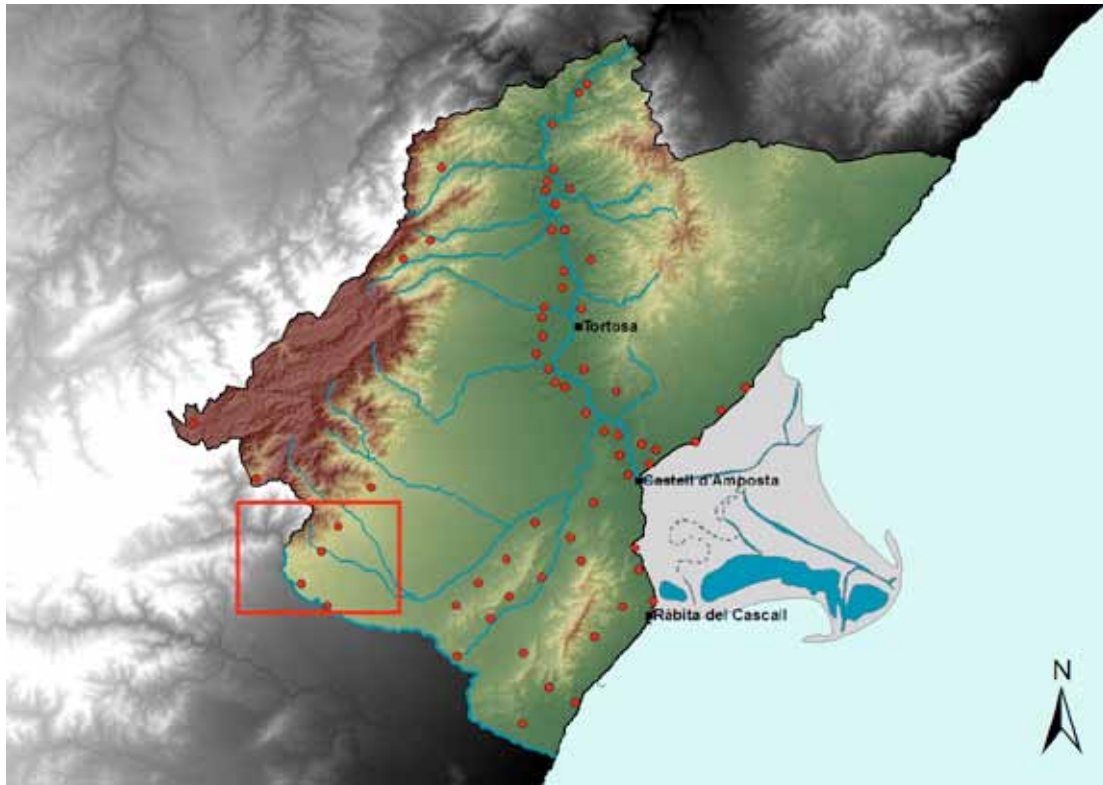
En aquest document se'ns descriu amb precisió com d'aquest assentament en depenien altres de més petits, com pogué ser el del Mas del Torril el qual coneixem únicament per la seva identificació arqueològica. L'extrem septentrional del seu terme havia de correspondre's amb la Cova d'en Bram (*Cova Comitis* segons aquest document, el nom actual de la qual encara preservaria el titular d'aquest extrem del terme del Carrascal indicat a la seva carta de poblament, *Arnaldo de Collo de Bran* [CPFC, doc. 296]) i des d'allí fins al torrent de la Galera, possiblement resseguint el barranc de Valldebous, on limitaria amb el terme del castell d'Ulldecona, establint-se el seu límit meridional al riu Sénia (*rivo de Uldechona*) i l'occidental al terme de Benifassà (*Benifazano*). D'aquest text s'extreu també que en aquest assentament es degueren aprofitar les terres irrigades entorn del riu (*cum aquis ad rigandum*) per al conreu d'alguns petits horts (*et ortos similiter contiguos*), possiblement a través de petites derivacions similars a les efectuades a les ribes de l'Ebre, i algunes pastures (*cum pascuis*) relacionats amb els cicles ramaders d'hivern.

ID: 002

SENIOLES

Topònim documentat:

Ubicació (ED50): 271900, 4504400

Grups tècnics ceràmics presents: 1, 3 (x3), 4 (x4), 4b (x8), 5 (x9), 6b i 7

Cronologia: VIII-X

Etimològicament sembla provenir del mateix origen que se li atribueix a la Sénia, que relaciona aquest topònim amb els enginys hidràulics usats per aixecar l'aigua a cotes superior, malgrat que és possible que la fossilització d'aquest nom fos posterior a la conquesta i no en conservem testimoni de la nomenclatura original. Aquest jaciment se situa a poc més d'un quilòmetre de l'assentament de la Sénia, entre el camí de les Senioles i el de la bassa d'Omedes, detectat a partir de notícies orals i de la visita dels arqueòlegs David Garcia i Maria del Mar Villalbí a principis del segle XXI. Durant aquesta documentació del lloc de les Senioles, els investigadors pogueren identificar diverses àrees d'interès, entre les que destacaren una necròpolis amb caixes de lloses d'època tardo-antiga, un assentament romà imperial amb ceràmica en superfície i una sèrie de materials arqueològics i constructius interpretats com a possibles restes d'un poblat de l'Edat del Ferro (GARCIA I RUBERT i VILLALBÍ, 2001). La revisió de l'assentament durant les prospeccions arqueològiques ens permeté reinterpretar aquestes dades i perfilar una mica més les característiques d'aquest assentament.

Pel que fa a les fases antigues, poguérem identificar diferents fragments d'àmfora ibèrica del segle I abans de la nostra era o fins i tot anterior, acompanyades per àmfores Oberaden 74, d'època d'August. També apareixen ceràmiques sigil·lades sudgal·liques de ple primer segle, així com hispàniques de finals d'aquesta centúria i començaments de la següent, tot i que les més nombroses són les africanes C Hayes 45 i D 61A, que ens col·locarien en una fase d'ocupació d'entre mitjans segle III i començaments del V. Aquest jaciment, per tant, mostra una cronologia d'ampli abast, des d'època romana republicana fins almenys el segle IV, tot i que podria allargar-se encara més si atenem a les tombes de lloses detectades, tot i l'escassetat d'informacions al respecte.

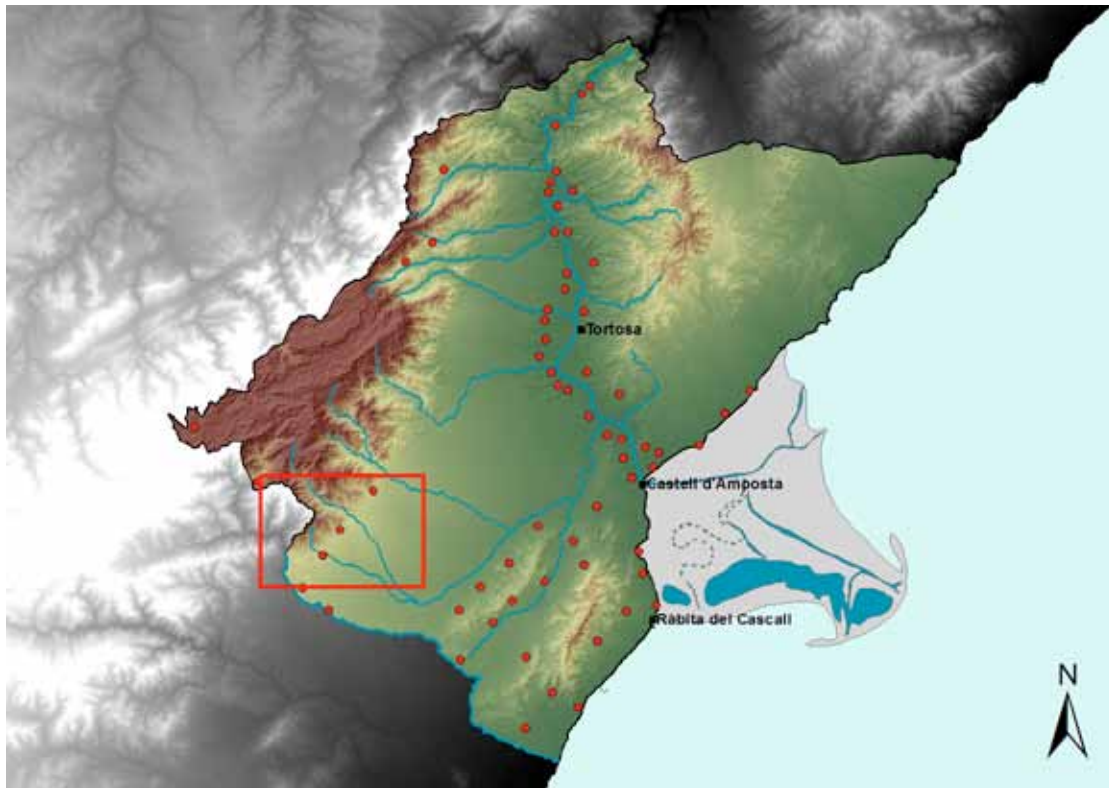
Quant a la fase identificada com a poblat de l'Edat del Ferro, l'estudi dels materials recollits així com del context arqueològic del jaciment ens fa proposar, de forma indubtable, una cronologia de l'Alta Edat Mitjana per a la major part d'aquests materials, sense descartar que una ínfima part del registre pugui contenir restes anteriors. Així, les peces conservades, representatives principalment de les sèries CÀNTIR1 i CÀNTIR2, així com d'alguns tipus d'olles, gerres i gerrets/gerretes amb unes pastes amb abundant presència de material micaci i decoracions molt senzilles basades en incisions estriades o pentinades, ens fan proposar una cronologia relativament primerenca per a aquesta fase del jaciment. Un únic exemple de vidrat, en una petita nansa de gerreta amb revestiment melat ens permet pensar que aquest ocupació no degué allargar-se més enllà del segle X, i el seu abandonament es degué produir durant la primera meitat d'aquest segle, tal vegada en favor dels llocs més propers al riu com la Sénia o el Mas del Torril.

ID: 003

ARCISET

Topònim documentat:

Ubicació (ED50): 273200, 4506363

Grups tècnics ceràmics presents: 1, 3, 4, 4b, 5
(x7), 6 i 6b

Cronologia: VIII-X

D'aquest assentament únicament es conserven dades arqueològiques, i no apareix esmentat a cap font escrita, un fet que hom entén com a indicatiu de la seva antiguitat i abandonament amb anterioritat a la conquesta feudal d'aquest territori. Entenem que el seu topònim no guarda relació amb el nom original d'aquest lloc, que ara rep la seva identificació a partir del proper mas d'Arciset, molt proper a l'abandonat lloc del mas del Carxol. Els materials arqueològics recuperats formen un conjunt força homogeni d'olles, gerres i gerrets/gerretes caracteritzats per unes pastes molt poroses i amb força presència de desgreixants micacis. La identificació d'alguns elements de la sèrie CÀNTIR2 i de decoracions incises estriades i pentinades ens fan plantejar una cronologia alt-medieval anterior al segle X, on destaquen algunes vores de petits recipients apuntades i triangulars.

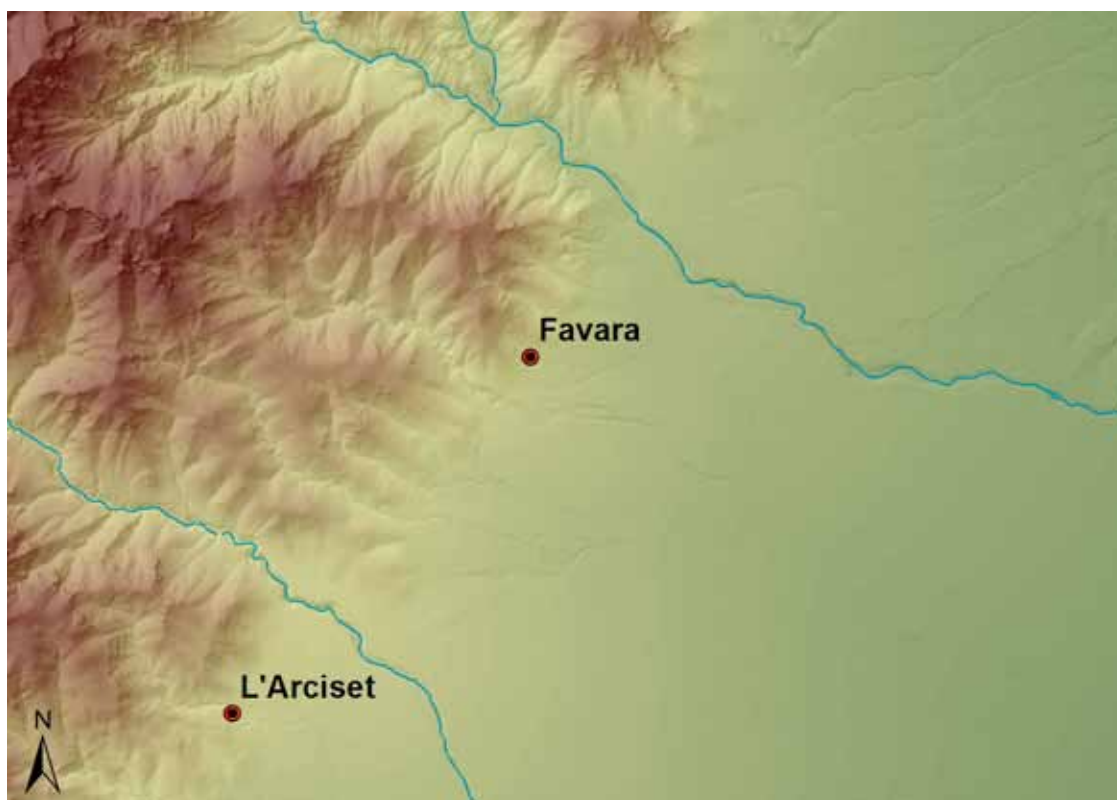
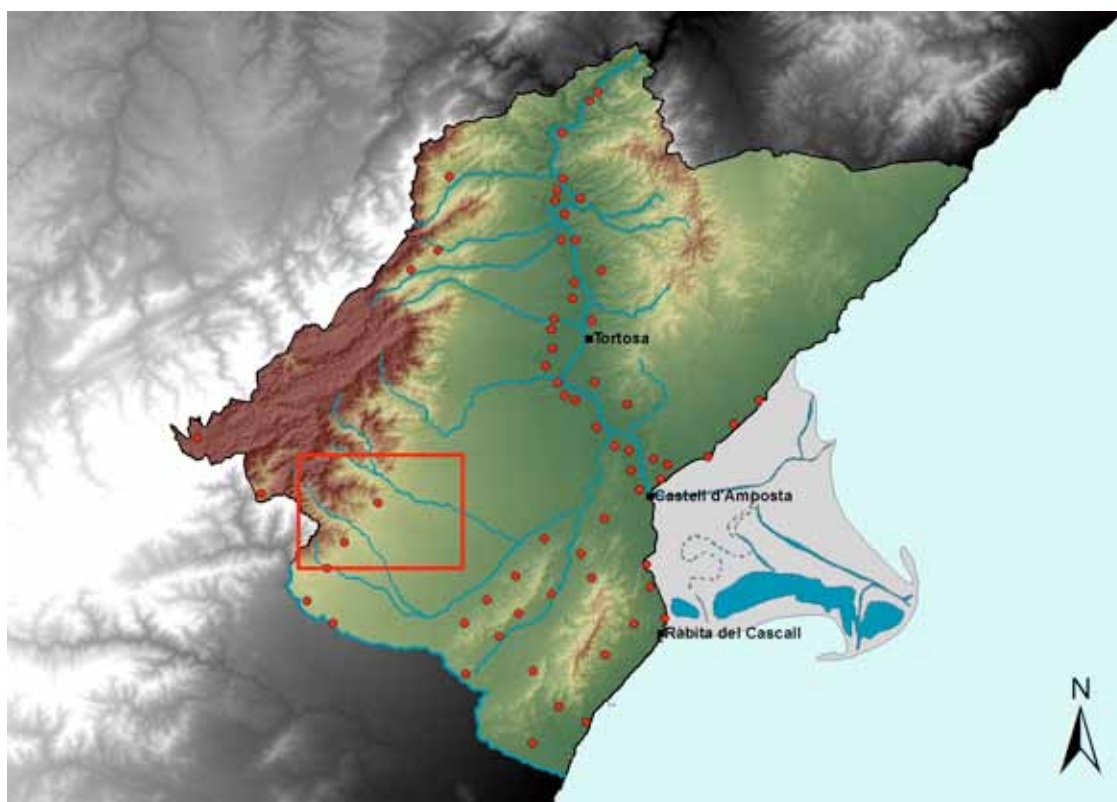
Situat als peus del massís dels ports, sembla que aquest assentament hagué d'estar relacionat amb el proper lloc de les Senioles amb la finalitat d'aprofitar les vessants més suaus d'aquests sistema muntanyós, probablement a partir del conreu arbori o d'espècies de cereals estacionals sense gaires requeriments hídrics. El seu funcionament requeriria el manteniment d'una via de comunicació pels peus del massís que davallaria pel riu Sénia fins a l'eix principal que travessaria per la serra de Godall cap a la vall del riu Ebre. La presència de nombroses restes de contenidors de líquids estaria relacionada amb les necessitats d'abastiment d'aigua de l'assentament, que probablement comptaria amb un petit pou del que mantenir-les.

ID: 004

FAVARA

Topònim documentat: Favarium, Fabarium

Ubicació (ED50): 275660, 4509300

Grups tècnics ceràmics presents: 2 (x2), 4 (x2), 4b, 5 (x2), 6 (x2), 6b (x10), 7 i 8 (x6)

Cronologia: IX-XII

Aquest assentament ha estat tractat per la historiografia a partir dels esments documentals en els quals apareix citat, tot i no haver estat localitzat físicament ni estudiat arqueològicament fins ara. L'interès que presentava aquest assentament, més enllà de la seva exacta ubicació, fou la identificació que els seus primers investigadors proposaren entre aquest topònim i la tribu berber dels Hawwara, una correspondència que venia a corroborar un model migratori i social específic de la societat andalusina (VIRGILI, 1999, pàgs. 119-120). Per ordre, quant a la seva ubicació, la hipòtesi que es plantejà a finals del segle XX, i que ja havia estat indicada amb anterioritat per Enric Bayerri (1933-1959, volum 7, pàgs. 298 i 310-311) i Josep Maria Font Rius [CPFC, pàg. 780], conduïa a la identificació de l'espai d'aquest vilar de Favara amb l'actual terme de Mas de Barberans, que incloïa els antics llocs del Carrascal i del Vilar de Santa Maria (VIRGILI, 1999, pàgs. 120-121). Gràcies a les indicacions de les seves corresponents cartes de poblament es pogueren establir els límits d'aquests dos petits termes, entre els barrancs de Valldebous (*Vallibo Bovis*) i Lloret (*Loreto*), i des del puig de l'Erosa (*podio Alaroça*) fins a la via d'Olzinella (*viam d'Olzinella*) [CPFC, docs. 264 i 296]. La ubicació del lloc concret de l'assentament andalusí semblava limitar-se però a l'esment que d'ell en feia un text de mitjan segle XIII on es restituïa a l'església de Tortosa el lloc de Favara, vulgarment dit el Carrascal (*Favaram que Carrascale modo vulgariter appellatur*), en el terme del Vilar de Santa Maria (VIRGILI, 1999, apèndix).

Així doncs, hom pot situar diacrònicament l'evolució d'aquests esments, entre el moment de la donació del lloc de Favara (*villarium quod sarraceni vocant Fabarium*) a la Seu (1154-1155) [DCT, docs. 47 i 52], on ja s'especifiquen aquests mateixos límits, l'atorgament d'una carta de poblament als llocs del Vilar de Santa Maria (1235) [CPFC, doc. 264] i del Carrascal (1252) [CPFC, doc. 296] en favor de diversos individus i, finalment, l'adopció dels noms d'aquests possessors en alguns topònims majors i menors fossilitzats (Mas de Barberans en referència a *Barberano de Turre*, un dels receptors del Vilar de Santa Maria, i la Cova d'en Bram que al·ludeix a *Arnaldo de Collo de Bran*, present en la carta de poblament del Carrascal). La prospecció minuciosa i sistemàtica de tot aquest terme plantejà però, certs dubtes sobre la ubicació real de l'assentament de Favara, atès que ni l'emplaçament del Mas del Carrascal ni el del Vilar de Santa Maria/Mas de Barberans oferien el més mínim indicatiu d'un registre arqueològic clar d'aquesta cronologia.

Gràcies al treball de camp es localitzaren el llocs antics de la Torrassa (Mas de Barberans) i dels Masets (Mas de Barberans), així com un nou jaciment inèdit amb materials alt-medievals identificat pel nom de la seva partida, el Mitjà de Cavil·la (Mas de Barberans), situat dintre del terme establert per la carta de poblament del Carrascal, a ponent del barranc de la Galera. L'estudi del seu registre material, caracteritzat principalment per nanses de cànirs de la sèrie CÀNTIR2, així com d'altres més petites i arrodonides probablement relacionades amb gerretes i dos fragments informes decorats amb manganès i amb revestiments vitris pràcticament esborrats (probablement monòcroms melats o transparents) ens permeteren afinar la seva cronologia entre els segles IX i XII, sense que pugui ser confirmada cap continuïtat en època cristiana. Gràcies a aquests elements i al seu emplaçament es pogué relacionar de forma segura aquest jaciment amb l'assentament de Favara esmentat a les fonts escrites, en una partida que encara conserva un topònim que fa referència a la seva ubicació entre els dos vilars cristians desenvolupats durant la segona meitat del segle XII i la primera de la següent centúria.

Respecte a l'atribució etimològica que se'n fa d'aquest assentament, relacionat amb la tribu berber dels Hawwara, tal i com hem desenvolupat al Bloc VI ens sembla força improbable la caracterització tribal d'aquesta societat que s'ha fet des de certs sectors de la historiografia. Filològicament, la denominació de Favara pot provenir amb major facilitat del mot *fawwara* (font) si descartem aquesta tribalització del món rural que únicament sembla respondre a grans nuclis de poblament, a elements territorials com *huṣūn* o a espais concrets de la ciutat relacionats amb importants cases o residències. Cap altre topònim tribal, més enllà del *hiṣn*

Miknāsa situat a l'extrem nord-occidental del territori *ȚurȚuși*, sembla respondre a aquest model d'adscripció entre assentament i pobladors. L'assentament de Favara, situat a menys de 200 metres de l'abundant i encara avui en dia funcional font d'Alfara (literalment *al-fawwara al-hàra*, font del llogaret o del barri), sembla apuntar en aquesta direcció, doncs el barranc al qual s'adossa l'hàbitat encara rep el nom de barranc d'Alfara. Altres exemples que s'han vingut associant a aquesta mateixa dinàmica toponímica sense adscripcions textuais o arqueològiques clares permeten observar com aquest es presenta en zones ben delimitades: bé en llocs propers a meandres de rius o zones d'aiguamolls, on geològicament s'originen la major part de les surgències naturals a partir de l'elevació de la capa freàtica, com en els casos de Favara (La Ribera, València) o Favara de Matarranya (Matarranya, Terol), o bé en zones muntanyoses on la captació d'aigua presenta més dificultats, com a Favara (Mas de Barberans, Montsià) o les Favares (Cabacés, Priorat).

No sembla, per tant, més probable l'adscripció tribal a la geogràfica, en un territori en el qual aquest procés de fixació dels noms de lloc no se sembla haver produït històricament i on, a més, s'ha pogut observar una tendència molt marcada a l'ús de descriptors orogràfics o funcionals en la formació de la toponímia dels assentaments. Així, si algunes propostes identifiquen Tivenys amb *tibbīn* (serpent, con d'aigua) o *ȥib* (riu), Aldover amb *al-ḍuwwar* (llogaret), Bitem amb *biṭ al-ʿām* (magatzem, graner), Labar amb *al-ābār* (pous), Giramascor amb una *al-ḡazīra* (illa de conreu), Burjassénia amb *burġ al-sānya* (torre de la sènia), Fazalforí amb *faḥṣ al-hury* (camp del graner), Mianes amb *mayyah* (aigua) o *maʿyunah* (font cabalosa) i l'Aldea amb *dayʿa* (finca, llogaret) (BARCELÓ PERELLÓ, 1987, pàgs. 414-415 i 417) i tots els topònims que fan esment a una agrupació familiar o personal venen precedits pel prefix *beni-* o *vin-*¹, hom pot descartar que aquest assentament s'expliqui com un *unicum* deslligat de tota lògica toponímica global. Només un altre cas presenta la mateixa problemàtica, el de Xerta, el qual ha estat identificat també com a part d'un segment tribal de l'agrupació dels Šarta (BARCELÓ PERELLÓ, 1987, pàg. 414), tot i que l'arrel àrab š.r.t. pot remetre'ns a una condició o clàusula, a més d'una línia o fins i tot fer referència al cos de seguretat urbana (*al-šurṭa*). Com en altres casos, davant d'una explicació gentilícia del topònim es presenten diverses opcions tant o més adients que aquesta i que no obliguen a convertir-los en casos aïllats demostratius d'una hipòtesi que, per les dades que han pogut ser presentades en aquest treball, no sembla complir-se al nostre territori.

Quant a la caracterització d'aquest territori, tot indica el seguiment d'unes lògiques d'explotació dels recursos similars a les presentades per a l'Arciset i les Senioles, amb àrees de conreus arboris o cerealístics estacionals relacionats amb els circuits comercials de mercat establerts amb base a ȚurȚușa. La conquesta feudal accentuarà aquesta tendència incrementant i diversificant els conreus extensius i especulatius, tot ampliant progressivament les superfícies en conreu a partir de la fragmentació territorial i el bastiment de nous masos. Tot i això, a la documentació escrita també es conserven referències de la importància que la ramaderia jugà al sector dels Ports durant la Baixa Edat Mitjana (VIRGILI, 1999, pàg. 125), així com d'altres activitats relacionades amb l'explotació dels recursos forestals, com la fusta o la llenya. Aquests usos no degueren ser força diversos durant el període andalusí, tant en aquest assentament com als anteriorment esmentats als peus del massís, pel que molt probablement tota aquesta àrea depengués administrativament de la ciutat i no pas del centre territorial d'Amposta, més lligat a l'àrea entre la rambla de la Galera i la costa.

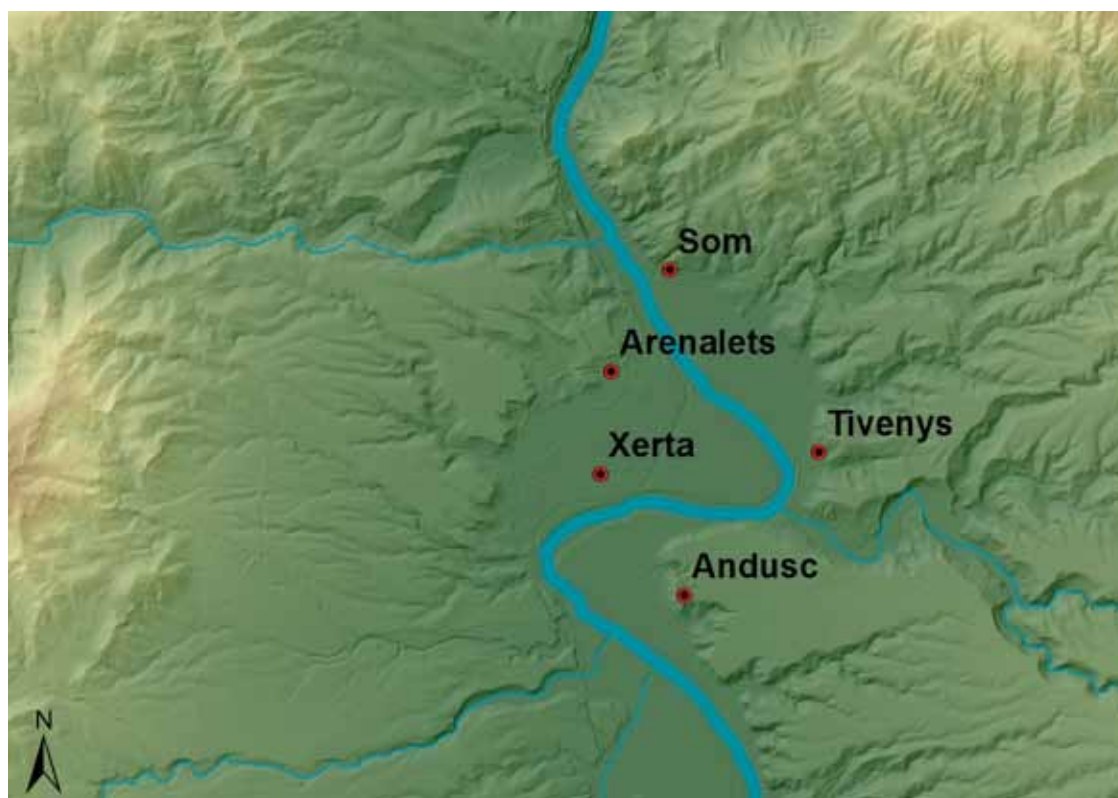
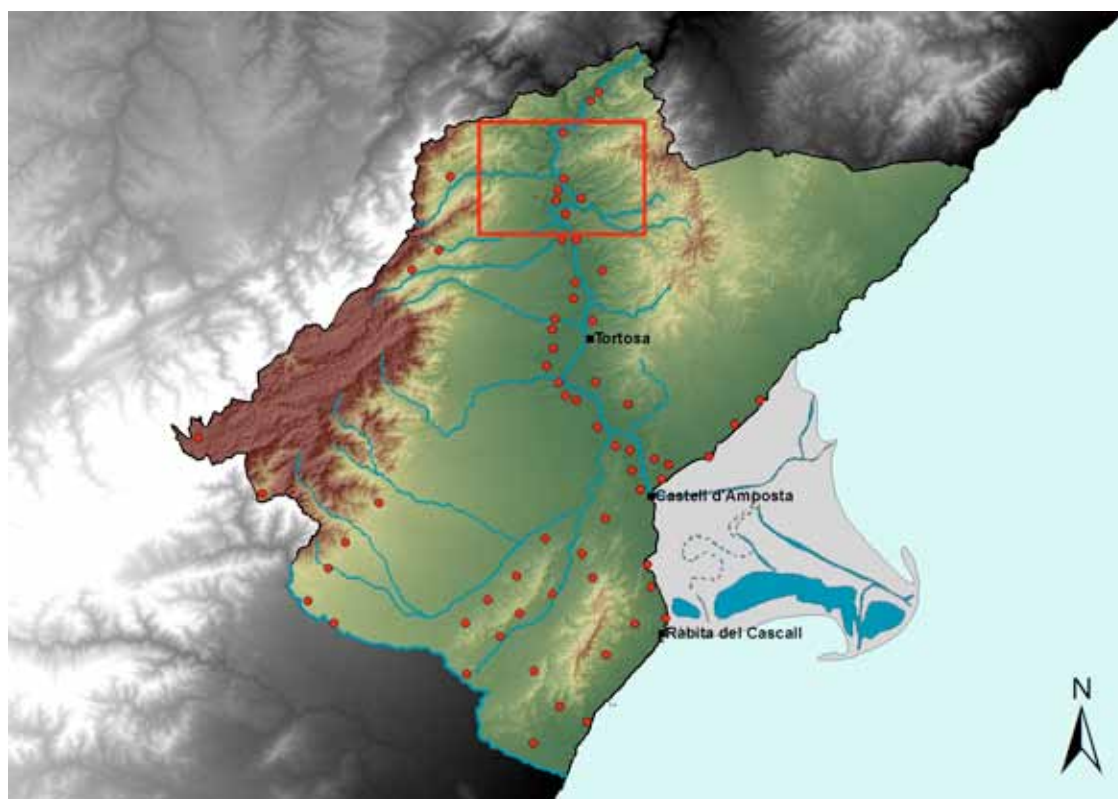
¹ Veure Part Tercera - Bloc VI - Apartat 1.5

ID: 005

SOM

Topònim documentat: Som, Sum, Summo

Ubicació (ED50): 289370, 4533278

Grups tècnics ceràmics presents: 2, 4b (x2), 5 i 8

Cronologia: IX-XII

L'assentament de Som ha estat vinculat tradicionalment al Castell del coll de Som, i se'n suposava que estaria ubicat a les proximitats d'aquesta talaia, sense acabar de localitzar-ne amb exactitud l'emplaçament. La identificació, durant la revisió dels fons arqueològics de troballes disperses dipositats al Museu de les Terres de l'Ebre, d'un paquet de materials reduït però força homogeni provinent de les rodalies del Camping l'Assut (Tivenys), permeté precisar aquesta hipòtesi. Els materials recollits en aquell indret, entre els quals destaquen algunes petites nanses de gerretes amb incisions pentinades al llarg de la peça, una nansa torçada sense cap revestiment, una vora d'olla amb incisions pentinades al coll i una vora d'atafor amb coberta vidrada d'un color melat força irregular, ens feren proposar un marc cronològic que abastaria des de finals del segle IX o principis del X fins a la conquesta cristiana, on se'l documenta perfectament a les fonts escrites. La seva ubicació, per tant, quedava perfectament fixada a l'extrem septentrional del petit dipòsit sedimentari format pel riu Ebre entre aquest punt i l'actual municipi de Tivenys.

Les fonts escrites, per la seva banda, aporten algunes informacions de les dècades posteriors a la conquesta que poden resultar d'interès en la caracterització de l'entorn més immediat d'aquest assentament. Gràcies a aquestes fonts podem establir que l'àrea circumdant d'aquest assentament havia estat lligada a un petit aprofitament hidràulic, probablement una derivació del riu que mantindria l'alta capacitat productiva de les seves terres, descrites en la seva totalitat com a horts [DCT, docs. 8, 171, 179, 181, 189, 295 i 343] però diferenciades nominalment de l'*algésira* [CP, doc. 186], que probablement es trobés localitzada als peus del massís del Cardó entre el Barranc Fondo i l'emplaçament de l'assentament, a l'inici d'un rec [DCT, doc. 171 i CP, doc. 186]. Els cultius dominants en aquesta àrea serien les oliveres, figueres i altres espècies arbòries [DCT, docs. 91, 171, 295 i 476], pel que la infraestructura no requeriria de grans inversions en ramals sinó que aprofitaria la capil·laritat d'aquests sediments a través del drenatge de l'excés d'aigua mitjançant una petita rasa o canalització longitudinal, tot i que no es descarta la possibilitat de que hagués disposat d'altres usos.

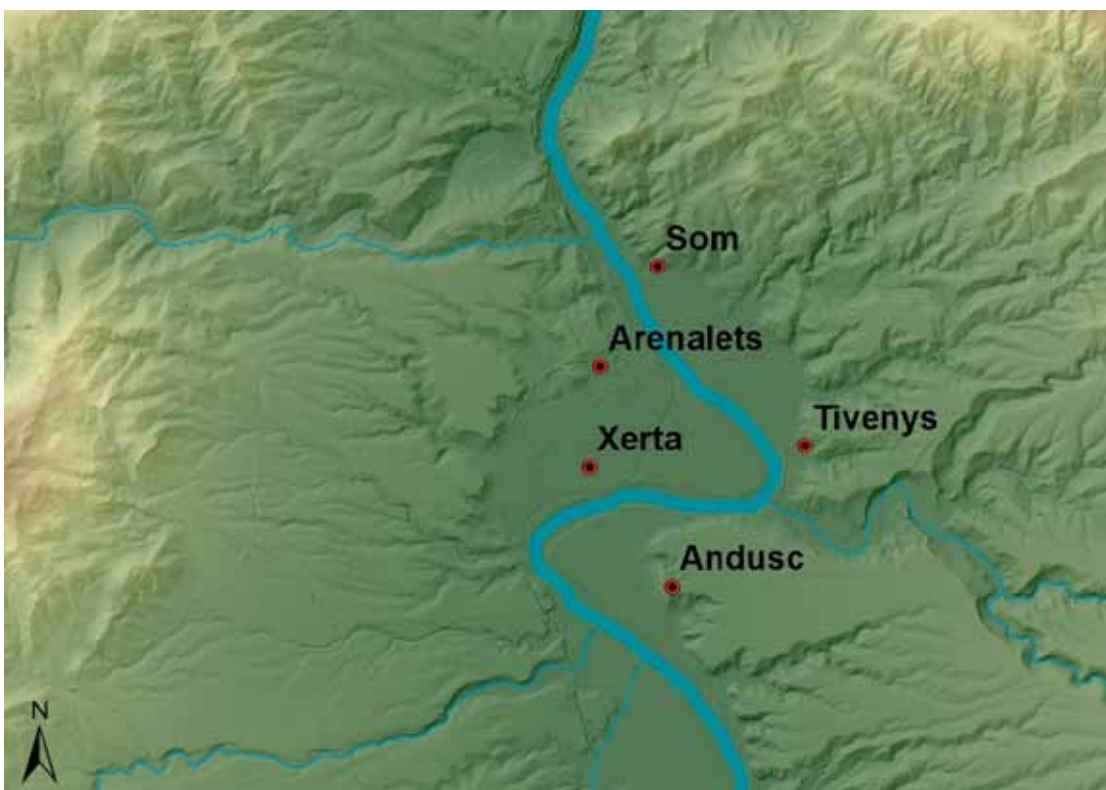
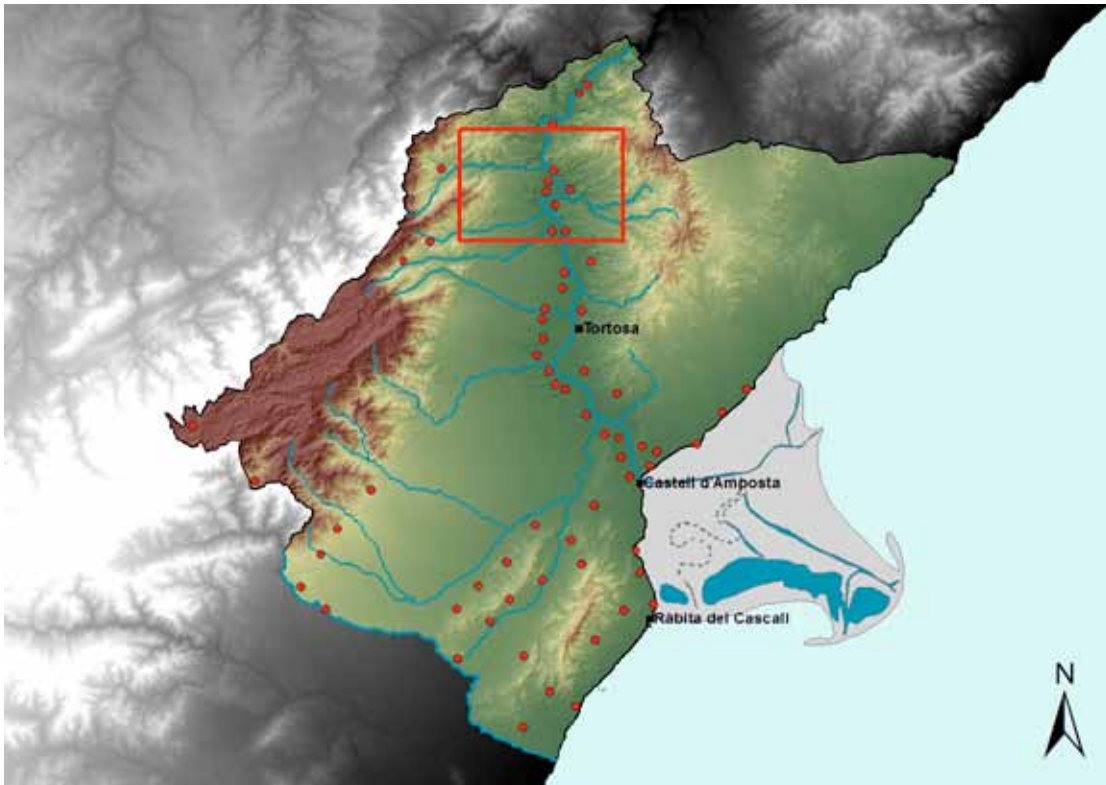
A sobre d'aquest assentament, a l'actual lloc del Castell del coll de Som se situaria una talaia, anomenada per la documentació cristiana com a *castello d'Alaran* o *Alairan* [CP, docs. 185 i 186], destinada a la intercomunicació del curs inferior del riu Ebre durant els darrers segles de dominació islàmica, per on travessaria un camí (*carrera*) en direcció probablement cap a Aldoversta i Benifallet. També al voltant d'aquest emplaçament es documenten nombroses oliveres [CP, doc. 186], tot i que les peces de terra són descrites com *campum* i no *ortum*, probablement relacionades amb alguns petits espais de conreu de muntanya disposats entre Som i el punt de guaita. Sobre aquesta lloc de vigilància i transmissió de senyals, s'ha pogut constatar visualment la presència en superfície de materials andalusins tardans, pel que sembla que adquirí aquestes funcions en un darrer moment del període andalusí. L'etimologia del seu nom fa referència, igual que en cas de Larión, a l'arrel àrab l.y.r. definida *gualdas yervas* per Pedro de Alcalá [VA, pàg. 694]. D'aquest tipus d'herbes (de la família de les resedes o enturions), s'hi extreia un tint groc que podia tenir diversos usos dintre del camp de la indústria tèxtil per donar una coloració daurada a diversos tipus de teles.

ID: 006

ARENALETS

Topònim documentat:

Ubicació (ED50): 288888, 4532440

Grups tècnics ceràmics presents: 2, 4, 4b (x2),
5 (x7), 6 (x3), 6b (x7), 7 (x3) i 8

Cronologia: IX-XII

Aquest assentament andalusí resulta inèdit doncs, més enllà de la possible menció del lloc a les fonts textuais, tal vegada inclòs entre els bens de la mesquita de Xerta recollits a un document de finals del segle XII [DCT, doc. 495], no se'n conserva cap altra referència històrica. Així doncs, fou la prospecció arqueològica de les vessants del puig del Castell de Xerta i de les plataformes immediatament anteriors a les capes sedimentàries del meandre de l'Ebre la que ens permeté localitzar diversos llocs d'hàbitat que presentaven una àmplia cronologia, entre l'Antiguitat i l'Edat Mitjana. Centrant-nos en la fase andalusina, els materials que aparegueren semblen centrar la cronologia d'aquest assentament en ple califat, tot i que alguns fragments de colls d'olles o gerres amb decoracions incises pentinades i pastes poc depurades pertanyents al grup tècnic 5 de la nostra classificació podrien endarrerir lleugerament aquesta cronologia. Altres elements molt més identificatius són els diversos fons d'ataïfor amb decoracions amb manganès sobre fons blanc i revestiment vitri desaparegut, que presenten cronologies de segona meitat del segle X i primera de l'XI, combinats amb d'altres on es conserva el revestiment melat i que ja s'emmarcarien en aquesta darrera centúria. La resta de materials, amb presència de gerretes amb revestiment argilós i alguns exemples de nanses torçades molt ben perfilades i amb restes d'aquest mateix tractament superficial també apunten en aquesta mateixa direcció.

Respecte a l'aprofitament de l'espai productiu, la seva possible vinculació amb l'almúnia de Xerta, *que fuit regis sarraceni* [LB, doc. 394], sembla ajudar-nos a definir els seus principals aprofitaments, tot tractant-se, pensem, d'un dels diversos assentaments que conformaven aquesta unitat d'explotació, el centre de la qual el tindríem probablement al nucli de Xerta. És justament la vinculació de l'Estat a aquest sector concret de la riba de l'Ebre, que sembla estendre's des del califat, amb l'establiment d'uns primers assentaments, i consolidar-se amb la construcció d'una almúnia amb el seu propi rec durant el segle XI, la que ens permet observar tal vegada uns usos força específics d'aquesta àrea. La relació de bens de la mesquita de Xerta identifica de manera absolutament majoritària l'explotació d'oliveres en tota aquesta zona, fins i tot en àrees de gran capacitat hídrica com els horts [DCT, doc. 495 i DSMSC, docs. 62, 66, 75, 76], un conreu especulatiu que fa pensar en uns interessos mercantils que només poden ser dirigits des de la ciutat. Aquesta tendència se seguí incrementant durant el període feudal, durant el qual podem veure com la majoria de censos anuals provinents d'aquesta zona es comptabilitzen amb càntirs d'oli (*cantaros olei annuatim*) quan encara no havien passat ni deu anys de la conquesta [DSMSC, doc. 65 i 78].

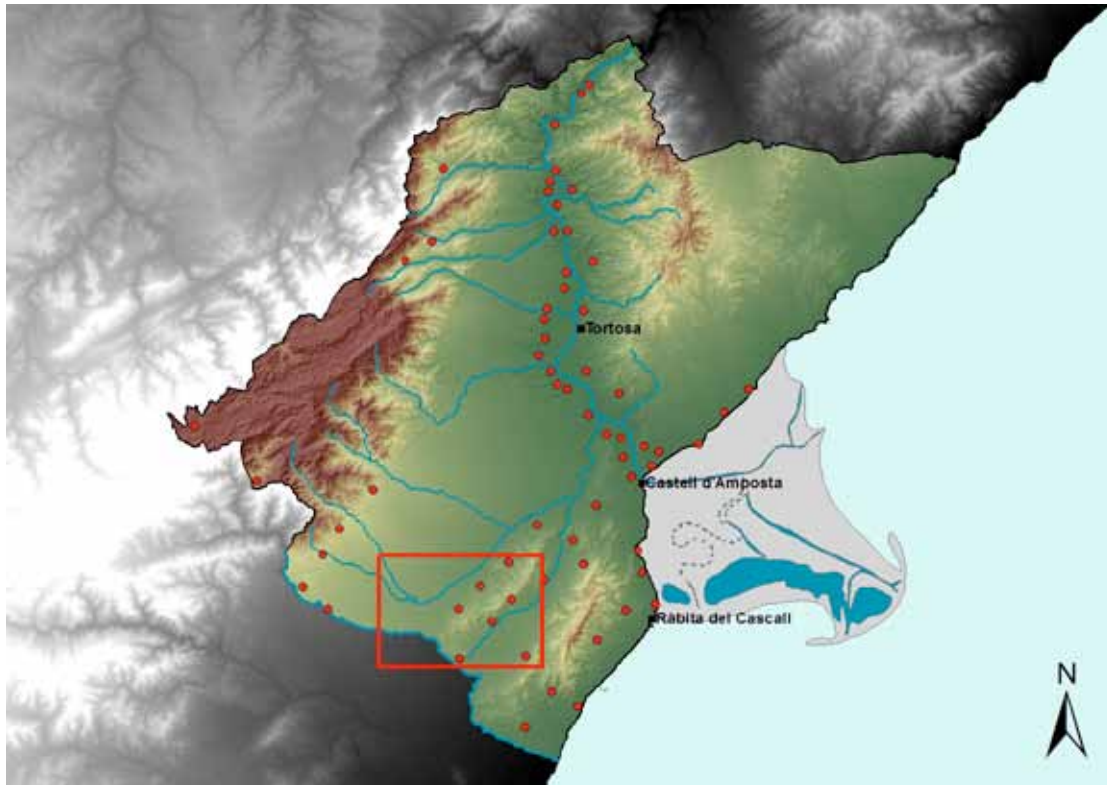
Resulta del tot impossible considerar que aquesta pràctica es degué a una implantació per part dels nous governants atesos els cicles de creixement i reproducció d'aquest conreu arbori, així com la immediatesa de la seva documentació. Sembla doncs que es pot establir per a aquest assentament, així com per al conjunt de l'àrea xertolina, una explotació de l'olivera pràcticament absoluta, corroborada per la presència dels únics trulls (*molendinis olei*) -junt als de Benifallet- documentats al territori [DCT, doc. 222], tot i que existirien també, i de forma totalment subsidiària, altres conreus lligats a l'abastiment d'aquests indrets. Seria principalment a les diverses *algesires* que es documenten a Xerta [DCT, docs. 174 i 177 i TTE, doc. 100], possiblement les àrees en explotació més antigues, on es desenvoluparien la majoria d'aquests conreus, donades les limitacions en l'aportació hídrica que és capaç de suportar una olivera. Hom pot intuir, per tant, que les condicions d'aquest espai hagueren d'estar vinculades forçosament a l'actuació de l'Estat en la figura de la ciutat, amb la col·laboració al mateix temps dels assentaments entorn de l'almúnia de Xerta, entre els que hem pogut identificar el d'Arenalets.

ID: 007

LARION

Topònim documentat: Bachalario

Ubicació (ED50): 282070, 4500386

Grups tècnics ceràmics presents: 3, 4 (x3), 4b (x4), 5 (x6) i 6b (x7)

Cronologia: VIII-X

Les notícies d'un possible jaciment antic a l'àrea de Larion, així com la primerenca incertesa entorn de l'origen del seu topònim centraren l'atenció de la nostra recerca en aquest lloc, on la presència de la via antiga i d'algunes oliveres mal anomenades mil·lenàries semblava idònia per a l'existència de més assentaments. La prospecció arqueològica sistemàtica de les immediacions del mas homònim aportaren un registre material força concloent al respecte, tot permetent-nos identificar tant l'assentament antic com un segon de cronologia alt-medieval. Respecte al primer, la presència de diversos fragments de sigil·lades itàliques i sudgàl·liques, enquadraven el seu origen en època d'August, tot perllongant l'ocupació d'aquest indret fins a finals del segle II o principis de la següent centúria, tal i com indicaven les sigil·lades hispàniques i africanes del tipus A (Hayes 14, 17 i 27) així com nombrosos fragments de ceràmica africana de cuina (Hayes 22, 23B, 196, 197 i 200) i d'àmfores bètiques (Dressel 7-11 o similar).

Quant als materials alt-medievals, semblen presentar un conjunt força homogeni conformat principalment per nanses de la sèrie CÀNTIR2, així com vores apuntades i de perfil triangular pertanyents a gerres o gerretes i olles amb incisions estriades al seu coll. Tot aquest registre sembla respondre al grups tècnics relativament primerencs, com el 4, el 6 i, sobretot, el 5, amb pastes amb desgreixants micacis modelades a torn o torneta i amb cuites relativament irregulars. En termes generals, doncs, podem plantejar una proposta cronològica per a aquest assentament que s'estendria entre el segle VIII i el X, moment en el qual sembla desaparèixer aquest assentament al no poder localitzar cap fragment de ceràmiques vidrades ni decorades de cap tipus, així com tampoc d'altres amb unes condicions tècniques de producció associades a aquest període.

El topònim, en canvi, sembla haver fossilitzat ja en època feudal, tal i com sembla indicar-nos l'escriptura de concòrdia i partició de la vila i termes de Godall entre els néts de Guillem de Copons, a qui Ramon Berenguer IV havia concedit aquesta vila, realitzada en febrer de 1229². En aquest document es fa esment d'un *Vilar de Bachalario*, probablement establert amb posterioritat a la conquesta, tal com hom infereix de l'absència de materials representatius del lapse entre l'hàbitat alt-medieval i aquest indret en tota l'àrea prospectada. Encara es pot observar a la toponímia menor de la zona una petita partida anomenada dels Bacallars que correspondria a part de l'àrea productiva d'aquest vilar, als peus de la serra de Godall i sempre a llevant del Barranquet Roig, que s'unirà a uns centenars de metres amb el de la Galera. L'etimologia del topònim Larion creiem que s'ha de relacionar amb l'arrel àrab l.y.r. definida pel *Vocabulista aràuigo* de Pedro de Alcalá com a *gualdas yervas*, és a dir, un tipus de plantes de la família de les resedes destinades a la producció de tint groc per a la coloració de teixits. Així i tot, aquesta zona sembla haver estat territori històric de conreu d'olivera des de l'Antiguitat, malgrat que les més antigues que encara avui en dia romanen en peu se'ls atorgui una antiguitat d'entorn als set segles (MARTÍNEZ-VILALTA, CLARAMUNT, ARNAN, ESTORACH i POYATOS, 2009, pàg. 208), és a dir, plantades ja en època feudal.

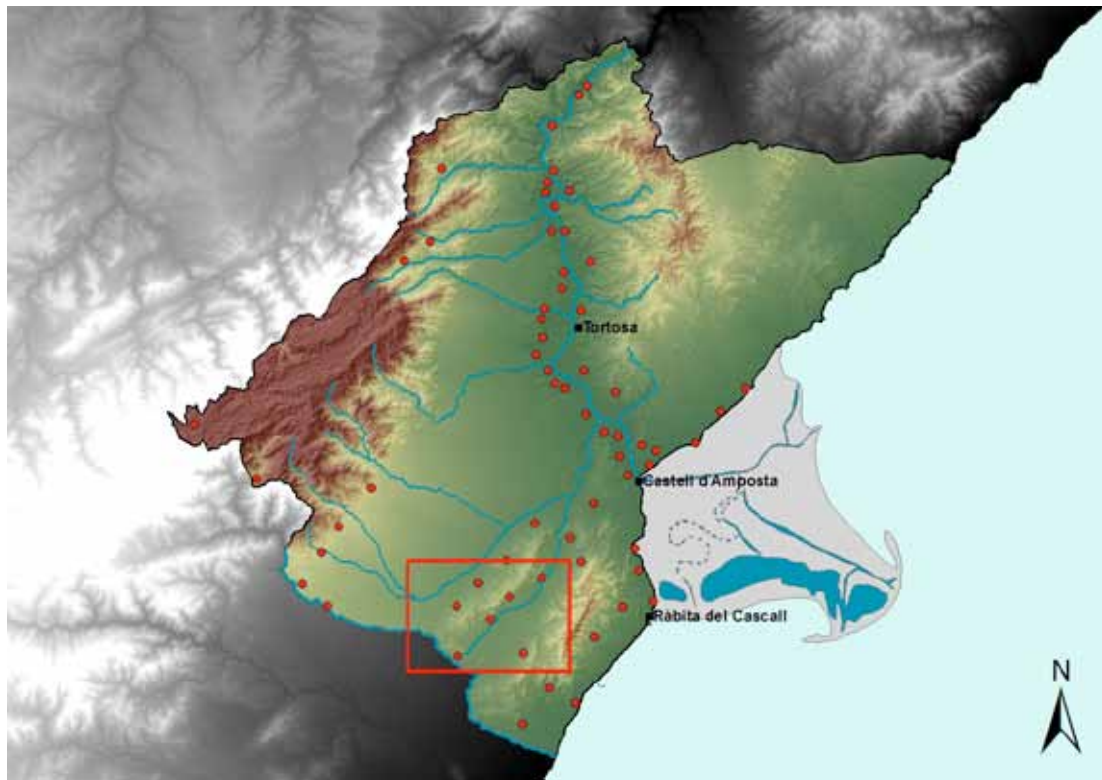
² Veure Annex III. Textos - Document 3

ID: 008

MAS DE LA TORRE

Topònim documentat:

Ubicació (ED50): 284675, 4499368

Grups tècnics ceràmics presents: 3, 4 (x2), 4b (x6), 5 (x5), 6 i 6b (x4)

Cronologia: VIII-X

La tendència observada al llarg de les prospeccions arqueològiques a localitzar assentaments a les vessants de les serralades del Montsià es conduí a prospectar les immediacions del Mas de la Torre, on existien notícies d'un assentament antic. La presència d'una important sèquia que transcorria als peus de la serra de Godall en la banda orientada cap a la Foia d'Ulldecona fou un altre factor que ens reafirmava en aquesta hipòtesi, tot i descartar-ne posteriorment la seva cronologia andalusina. Així es pogué localitzar aquest jaciment, el conjunt de materials del qual permeté plantejar una primera proposta cronològica que emmarcava la seva ocupació durant el període emiral. De nou, el seu registre es componia majoritàriament per nanses de la sèrie CÀNTIR2 així com d'altres corresponents a gerres o gerrets/gerretes més petits, amb característiques tècniques majoritàriament pròpies dels grups primerencs 4, 4b i 5. La presència de dues bases d'atafor amb decoració amb línies de manganès sobre fons blanc i vidrat desaparegut permeten allargar la seva cronologia fins al segle X.

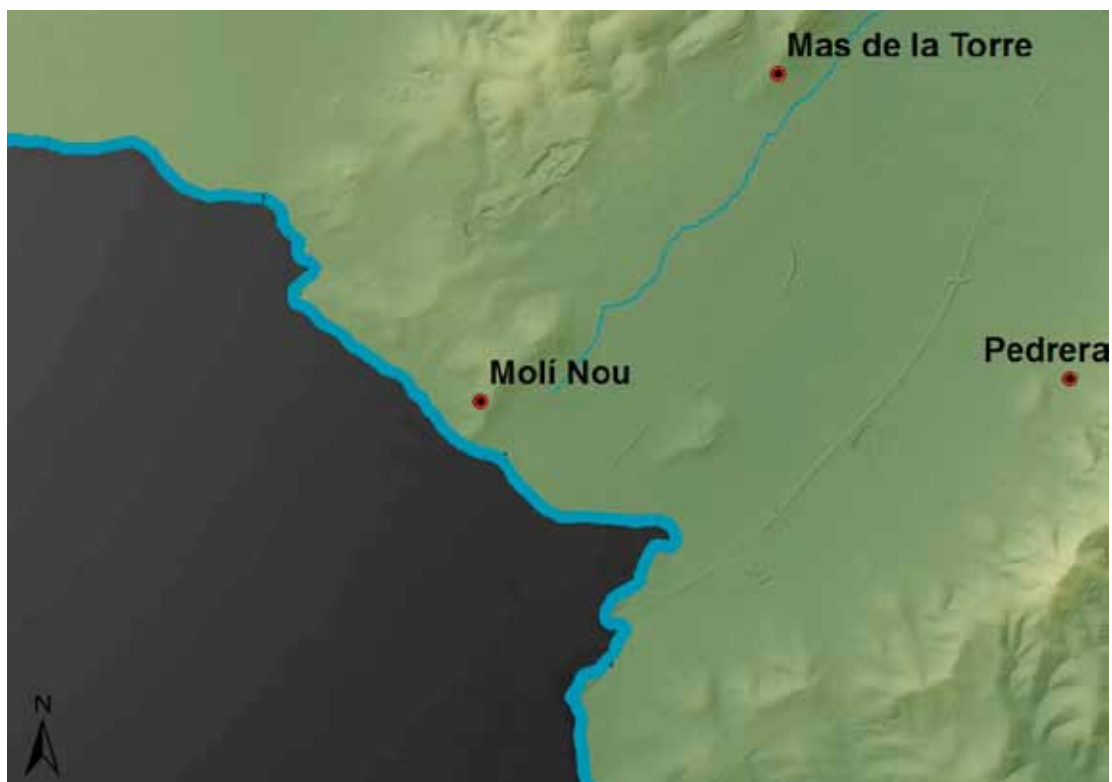
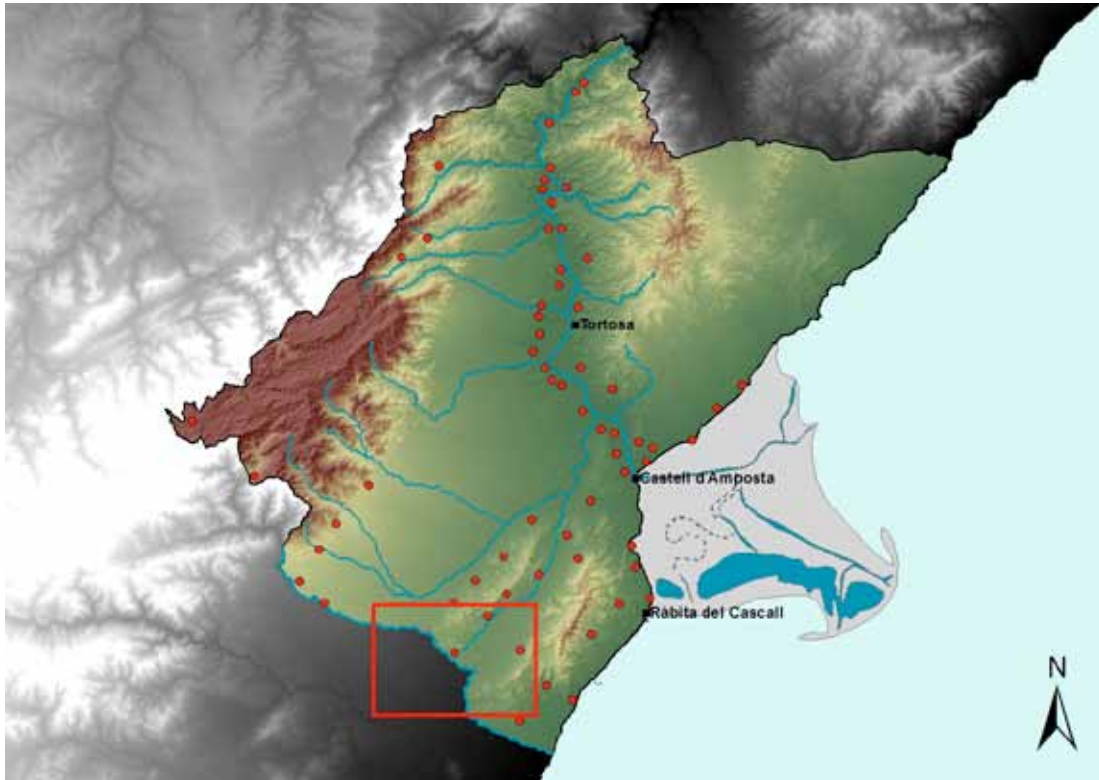
Situat a sobre d'unes petites feixes que esglaonen la vessant de la muntanya és impossible determinar la cronologia de les mateixes malgrat no poder descartar-se que durant el seu període de funcionament disposaren d'aquesta mateixa solució tècnica. Les seves terres de conreu formen part de la conca endorreica de la Foia d'Ulldecona, que aportaria unes condicions òptimes per al conreu de cereals i de pastures d'hivern per als ramats, tal com sembla desprendre's també de les descripcions textuais d'aquesta àrea en època feudal. Així, podem observar com durant el segle XIII a l'entorn del castell d'Ulldecona existeix una important devesa, probablement afavorida per algun sistema d'irrigació contemporani al text (*aquis et pascuis*), per a la pastura de ramats bovins, mentre que no se'ns descriu la presència d'horts [CPFC, doc. 242 i CEU, docs. 41 i 45]. Aquesta notícia tal vegada cal relacionar-la amb el fet que durant els primers trenta anys des de la conquesta d'aquest territori, tota aquesta àrea estigué sota control reial, és a dir, pertanyia al sector comtal de Tortosa, fins la seva donació reial a l'Orde de l'Hospital [CEU, doc. 8].

ID: 009

MOLÍ NOU

Topònim documentat:

Ubicació (ED50): 282170, 4496610

Grups tècnics ceràmics presents: 4 (x4), 4b (x6), 5 (x7), 6 (x2), 6b (x3) i 8

Cronologia: IX-XI

Alguns esments aïllats indicaven la presència de sitges amb materials de possible adscripció andalusina en les proximitats d'aquest cim (VILLALBÍ, FORCADELL i ALMUNI, 2005, pàg. 135), tot i que arrasat completament per construccions recents. Malgrat les dificultats, la prospecció de les vessants d'aquest petit turó ens permeteren detectar una quantiosa mostra arqueològica alt-medieval, amb la que es proposa una primera hipòtesi cronològica. De nou, els materials més abundants són les nanses de gerrets/gerretes i gerres, així com un bon nombre adscrites a la sèrie CÀNTIR2. A més, es poden observar un bon conjunt de vores d'aquests contenidors de líquids, tant dels més petits com dels més grans, amb decoracions incises estriades o pentinades molt senzilles i irregulars. Aquest conjunt ve caracteritzat per unes pastes amb importants proporcions de minerals micacis i unes condicions tècniques de producció lligades als grups 4 i 5 principalment, que pels processos erosius als que han estat exposades han acabat per donar un acabat porós i lleugerament brillant a les peces. La mostra sembla presentar un context cronològic fundacional d'entorn al segle VIII o IX, més probablement aquest darrer si atenem a l'absència d'elements del grup tècnic 1 i dels elements decoratius incisos més antics. Junt a aquests elements s'han pogut localitzar també algunes mostres més tardanes, entre d'altres nanses de gerretes amb revestiment argilós o nanses torçades molt ben perfilades i amb engalba junt a una base d'ataïfor vidrada en verd obscur monòcrom relativament tardana. També apareixen dins d'aquest grup alguns colls d'olles o gerres amb decoracions incises acanalades molt ben definides, força característiques als grups tècnics 6 i 6b, el que tot sumat ens situaria en un moment d'abandonament entorn del segle XI.

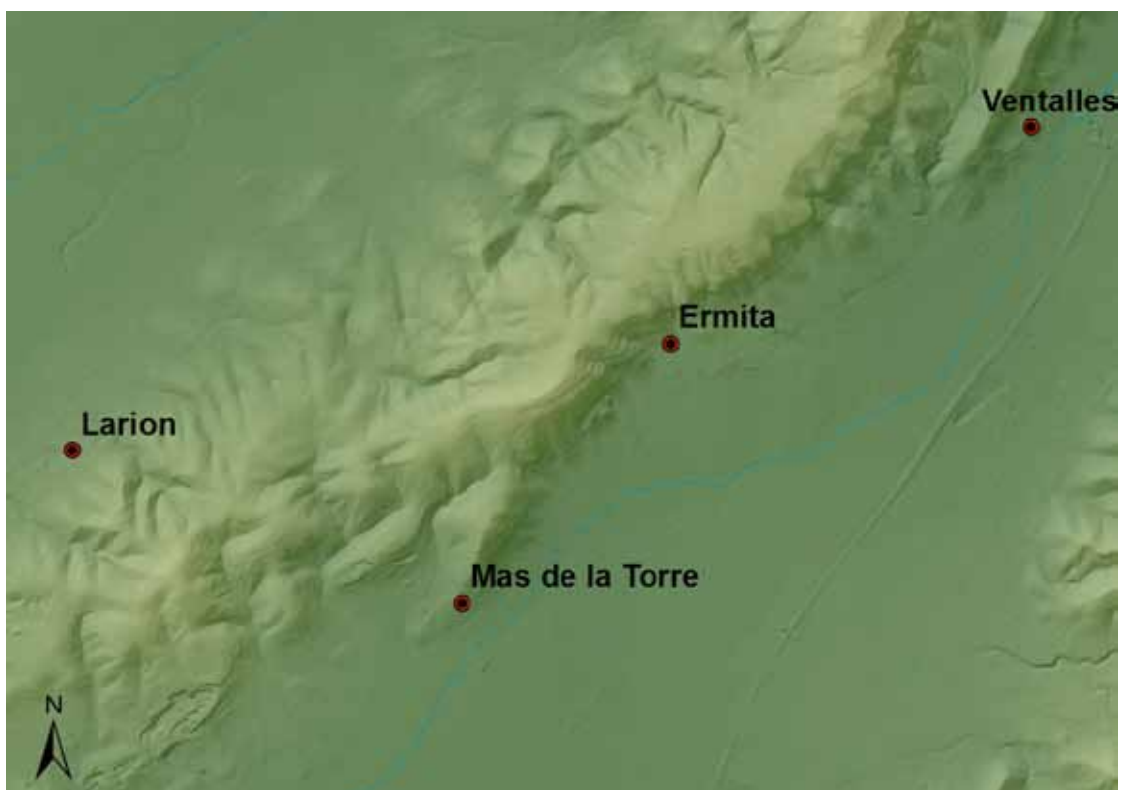
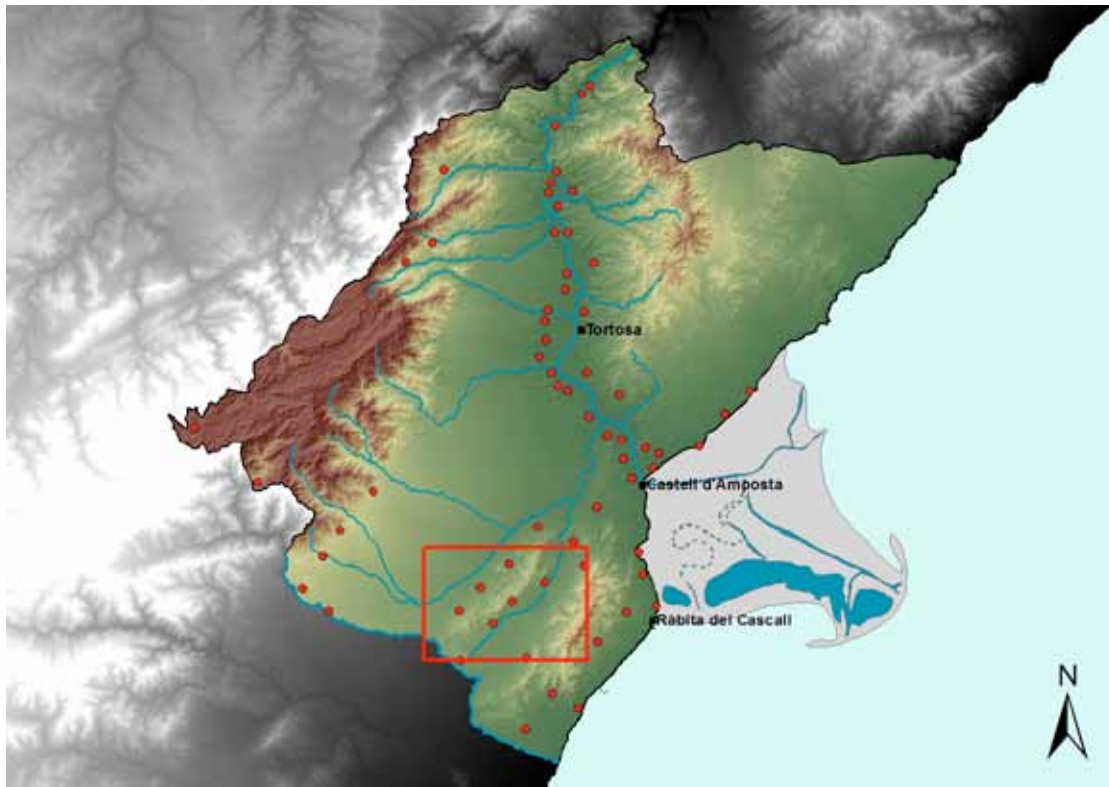
Pel que fa a l'àrea de producció d'aquest assentament, ens sembla del tot adient la ubicació de la mateixa als peus d'aquest turó, tant adossada al riu Sénia, on possiblement hagueren desenvolupat una petita àrea de rec per al conreu intensiu, com a l'àrea de les Foietes, que forma part de la mateixa conca endorreica d'Ulldecona i on segurament s'estengueren tant cultius cerealístics com algunes pastures. No pensem però que aquest assentament desenvolupés cap sistema d'irrigació més complex, doncs la sèquia que es documenta en aquest lloc i que porta l'aigua del Sénia fins la bassa del Montsià no apareix esmentada fins al segle XIV, moment en el qual *los hombres de Ulldecona son obligados a la construcción de una acequia* (BAYERRI, 1951, pàg. 16). Així doncs, sembla que l'aprofitament de les aigües del Sénia a través de l'explotació de les àrees amb major filtració des de la capa freàtica fou una tendència molt limitada i en cap cas conduí a la construcció d'importantes infraestructures de canalització i derivació del curs del riu, almenys pel que fa al període andalusí.

ID: 010

ERMITA

Topònim documentat:

Ubicació (ED50): 286069, 4501100

Grups tècnics ceràmics presents: 3 (x2), 4 (x2),
4b, 5 (x3), 6, 6b (x6) i 8

Cronologia: VIII-X

El resseguiment de les faldes de la serra de Godall per la seva banda sud-oriental ens conduïren al Centre d'Interpretació d'art rupestre dels Abrics de l'Ermita d'Ulldecona. Les indicacions del seu director, Agustí Vericat, ens ajudaren a localitzar ràpidament un jaciment de cronologia andalusina que romanien inèdit, just als peus d'aquest turó. Allí poguérem observar, a més, les restes d'algunes estructures en pedra i travades amb morter que encara romanien en peu, just a l'àrea de dispersió dels materials. Entre el registre ceràmic que aportà aquest jaciment es pogueren identificar algunes nanses de la sèrie CÀNTIR2 amb acabats molt barroers, sense revestiment argilós i amb impressions puntejades, que creiem que s'han d'associar a una fase primerenca en l'evolució d'aquesta forma. Les condicions tècniques de la seva producció, a més, s'assimilaven amb les de la resta de materials, principalment vores de gerres i gerrets amb el llavi apuntat o amb secció triangular, una cocció reductora amb postcocció oxidant i decoracions incises estriades o acanalades molt poc regulars. Entre els elements més tardans d'aquest repertori podem observar una única nansa de gerreta revestida amb una coberta vítrica de color melat monòcrom, el que ens conduí a proposar una cronologia que no sobrepassaria el segle X.

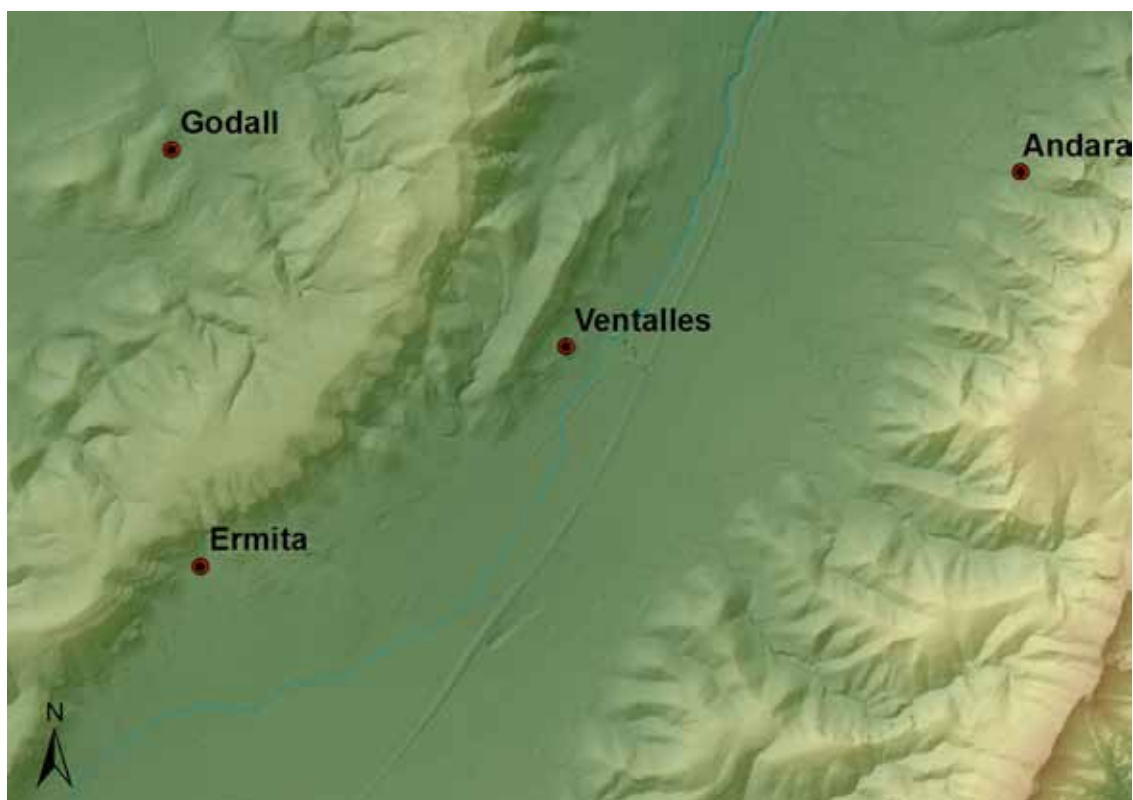
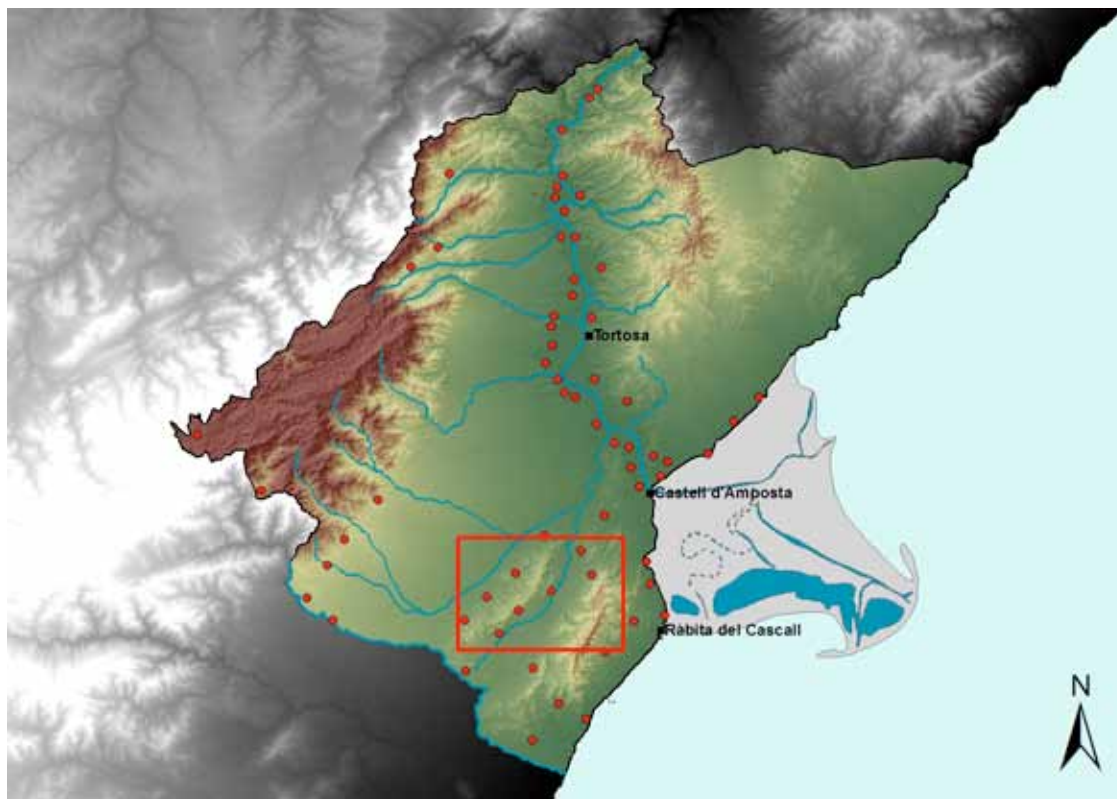
Situada a poca distància de l'assentament del Mas de la Torre, sembla que les seves funcions es complementaren, tot presentant un espai de producció lligat al conreu principalment cerealístic i d'autoabastiment, així com possiblement a l'aprofitament de les pastures i camps que s'estenien als seus peus, a l'interior de la foia d'Ulldecona. No sembla tampoc que disposaren de cap tipus d'infraestructura hídrica més enllà d'algun petit pou amb què captarien l'aigua poc profunda d'aquesta conca endorreica per a l'abastiment de l'assentament, que no degué comptar més que amb una petita unitat familiar per la quantitat, densitat i dispersió dels materials allí recollits. La dinàmica d'aquests assentaments més allunyats de la ciutat i establerts a les proximitats de la via que conduïa cap a la mateixa no sembla haver arribat ni tan sols al període califal, amb molt poques excepcions i ens permet identificar un patró d'ocupació específic del període tardo-antic i emiral.

ID: 011

VENTALLES

Topònim documentat: Avencallas

Ubicació (ED50): 288475, 4502545

Grups tècnics ceràmics presents: -

Cronologia: XI-XII

Aquest assentament, que encara avui en dia continua poblat, ocupa una petita plataforma als peus de la serreta de les Cantrelles, l'ús ininterromput de la qual ens ha impossibilitat identificar un registre alt-medieval clar d'aquesta ocupació. És per això que únicament podem situar amb seguretat la seva ocupació al darrer període d'ocupació islàmica, en aparèixer documentada entre les fonts escrites cristianes posteriors a la conquesta. Entre els materials recollits, i dintre d'una mostra amb moltes intrusions modernes, però, s'han pogut localitzar alguns fragments que per les seves característiques tècniques de producció semblen apunta cap un origen andalusí, així com alguns revestiments vidrats que, tot i seguir fent-se durant les següents centúries semblen presentar uns indicis de factura de similar cronologia. El seu abandonament, com el de la resta d'assentaments andalusins del Montsià, provocà un desplaçament dels romanents musulmans cap a les àrees de la ribera de l'Ebre (VIRGILI, 2001, pàgs. 116-118).

Les fonts documentals ens permeten observar aquesta dinàmica de repoblació dels antics llocs andalusins situats a migjorn de l'àrea de treball, d'on foren expulsats en direcció a la vall ebreca. En el cas de les Ventalles, o *Avencallas*, considerat en 1257 com a *mansum et hereditatem*, podem veure com probablement l'assentament andalusí es reduïa simplement a una petita unitat familiar repoblada posteriorment per un màxim de 20 persones [CPFC, doc. 302]. La seva situació, als peus del camí que es dirigia cap a València a través de la foia d'Ulldescona i resseguint la via costanera de Xivert, li conferia a aquesta zona un especial protagonisme, més encara quan des del proper coll de la Fatim, s'observava la ciutat de Tortosa (*collis unde Dertusam videtur, nomine la Fatim*) i tot el seu territori [CPFC, doc. 242]. La seva carta de població ens informa a més d'una àmplia varietat de recursos que explotar, possiblement coincidents amb els que havien explotat els propers assentaments del Mas de la Torre i l'Ermita. Entre aquests destaquen les aigües, torrents i xaragalls propis d'una conca endorreica (*aquis et aquarum deductibus et reductibus*), terres de conreu, probablement de cereals (*terris cultis*), pastures (*pasuis, erbis*), fusta i llenya (*lignis et lignamina [...] et boschis*), etc. i altres elements propis d'un model d'explotació agropecuària diversificat.

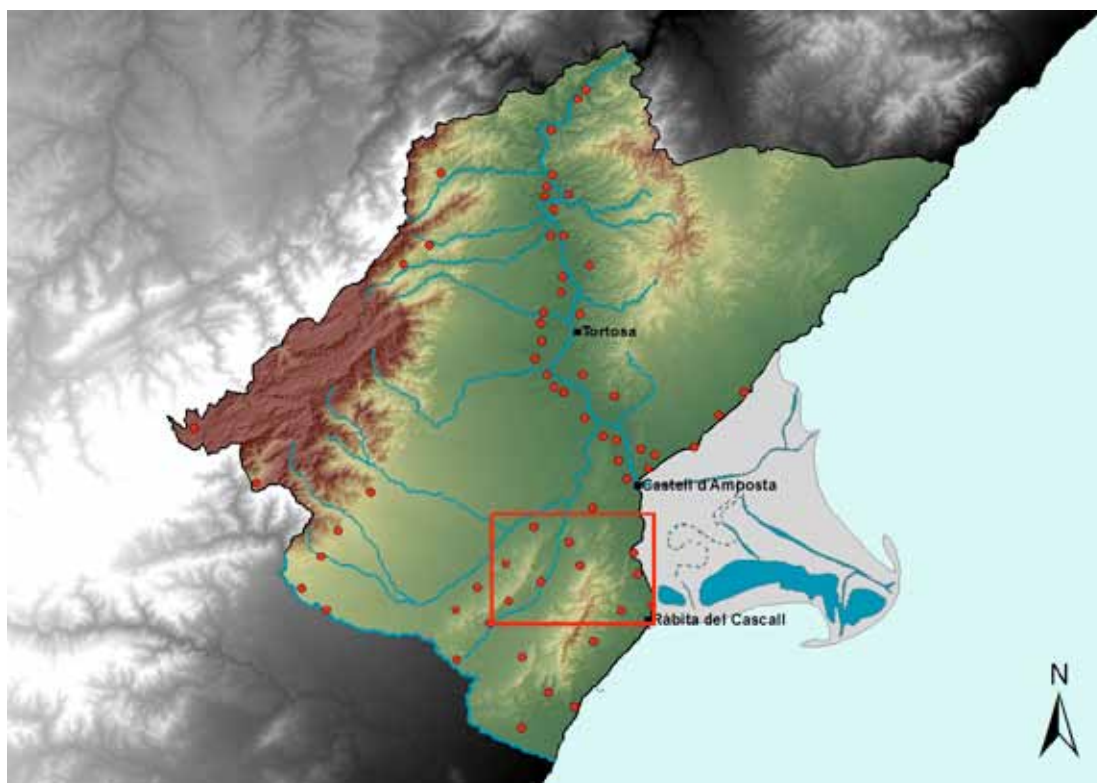
Etimològicament, per al nom d'Avencalles la relació més probable que es pot establir és amb el nom àrab Jālid/Jaled, del que tenim referència a través de nombrosos textos àrabs, on se'ns parla dels Banū Jālid, un important llinatge andalusí el primer membre del qual fou 'Abd Allāh ibn Jālid, un mawlā dels omeies arribat a la Península amb el *ḡund* siríà (JIMÉNEZ PUERTAS, 2009). El nom personal però, s'estén de manera generalitzada a la geografia andalusina durant tot el període omeia i forma diverses formes derivades com Callas, del que tenim un exemple en referència a un *Ibn-al Callas*, que participà en la defensa del sud d'al-Andalus durant l'expedició d'Alfons I d'Aragó en 1125 (GUICHOT, 1870, pàgs. 34 i 38). Seria, per exemple, el mateix origen que es pot proposar per al topònim Benifallet, tot i la impossibilitat de trobar una correspondència exacta amb un dels pobladors andalusins documentats a les fonts textuais que confirmaren la propietat i cronologia d'aquest lloc de *claro abolengo sarraceno*, com observa Font i Rius [CPFC, pàg. 790].

ID: 012

ANDARA

Topònim documentat:

Ubicació (ED50): 291482, 4503700

Grups tècnics ceràmics presents: 4, 4b, 5, 7 i 8
(x3)

Cronologia: IX-X

Són molts pocs els indicis que ens apropen a aquest assentament, on la mostra de materials arqueològics identificada es bastant reduïda. Tot i això, alguns materials força característics, com una nansa de la sèrie CÀNTIR2 que pertany al grup tècnic 5, així com un parell de nanses amb una capa vidrada de color melat monòcrom i una base d'ataifor amb decoració amb òxid de coure i de manganès sota el mateix tipus de revestiment ens permeten aventurar una proposta cronològica enquadrada entre els segles IX i X. No existeix cap menció documental d'aquest assentament a les fonts escrites, tot i que la seva posició sembla respondre a les mateixes característiques econòmiques descrites per al de les Ventalles, amb una àmplia diversificació funcional i d'explotació de conreus, pastures i recursos forestals, tot exercint com a lloc de pas per al camí que des de la via de València es dirigiria, des d'algun punt de la foia d'Ulldecona, cap al coll que permetia l'accés a l'àrea costanera dominada per la ràbita a través dels peus del Montsianell.

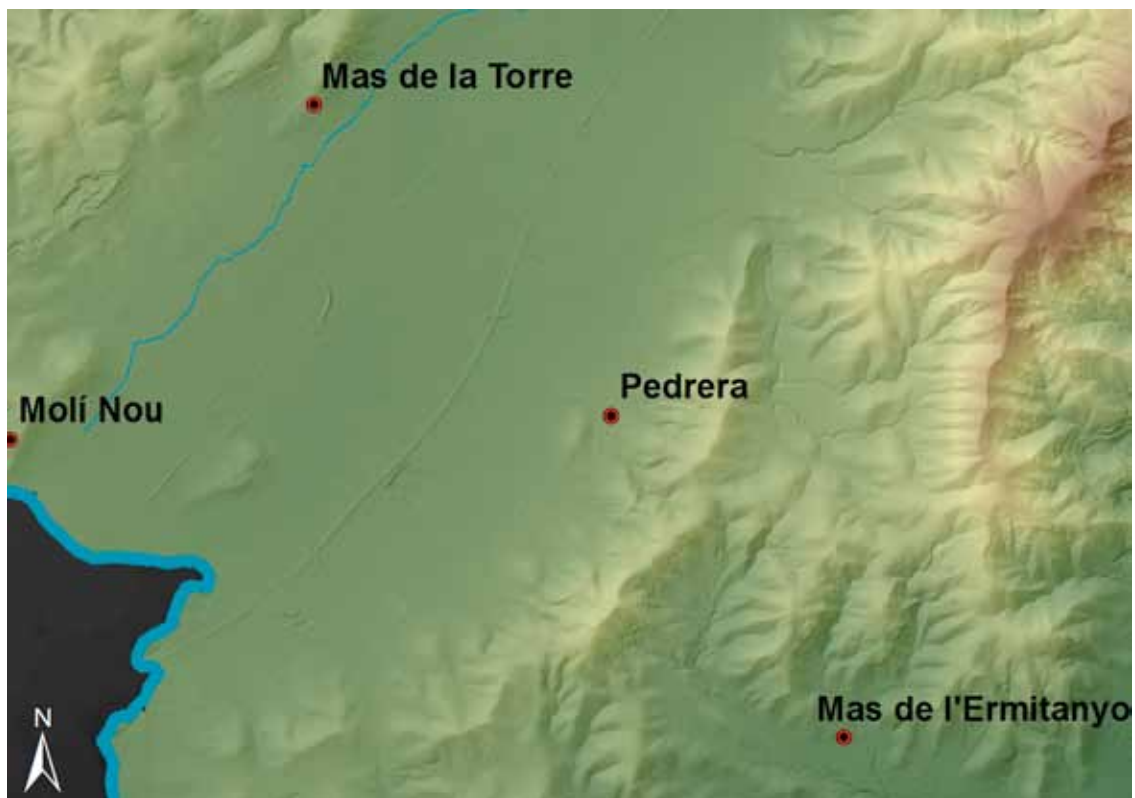
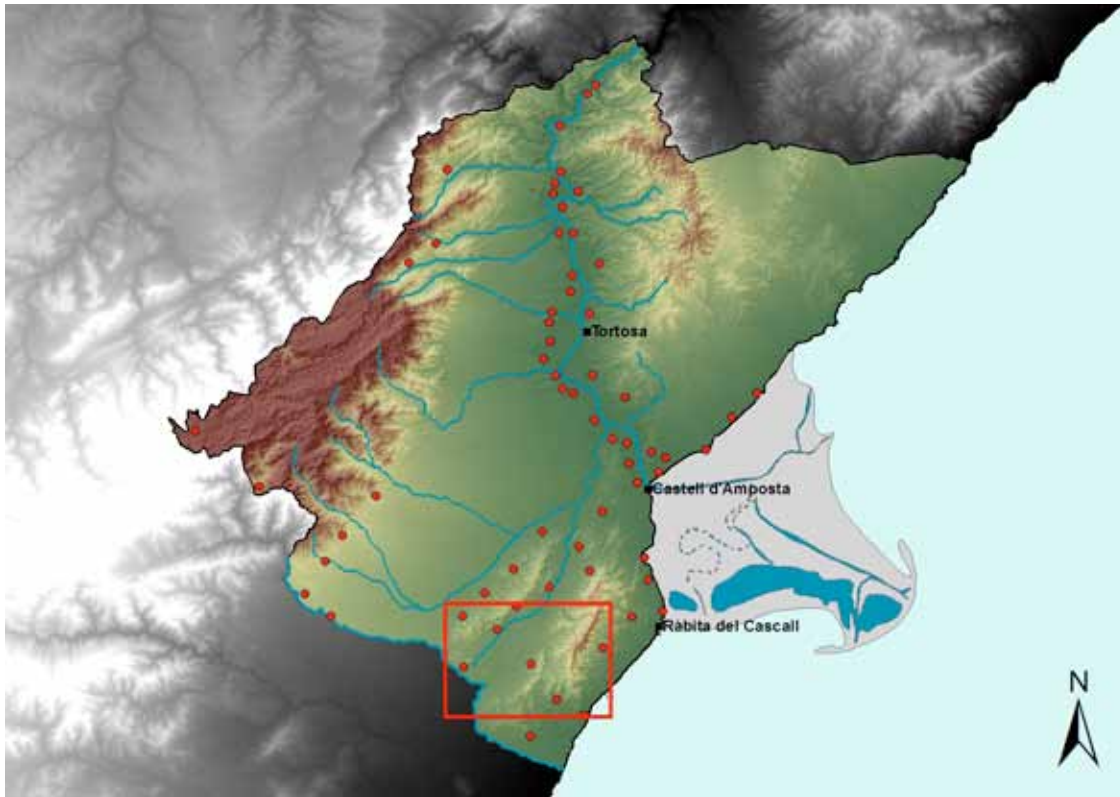
El nom d'Andara s'ha relacionat en altres casos amb la tribu berber dels Hawwara per deformació del mot àrab (GUICHARD, 1969, pàg. 122), tot i que de nou, l'associació concreta en aquest cas del terme amb el topònim complet de Racó de la Font d'Andara, sembla deixar fora de tot dubte l'adscripció amb un brollador d'aigua, tot responent al típic recurs de duplicació de significats, font de la font. La fossilització d'aquest topònim de possible ascendència àrab (altres propostes etimològiques associen el topònim amb l'ètim basc ondar, amb el significat de platja, arenes, dunes) és un altre indicatiu que es pot sumar al registre arqueològic per proposar, de forma plausible, l'existència d'un molt petit assentament, tal vegada una única casa, en les proximitats d'aquest lloc.

ID: 013

PEDRERA

Topònim documentat:

Ubicació (ED50): 287126, 4496800

Grups tècnics ceràmics presents: 3, 6 (x2) i 8

Cronologia: IX-X

Igual que succeïa amb l'assentament d'Andara, el registre ceràmic provinent d'aquest indret és força escadusser, a més de presentar una important barreja de materials de cronologies antigues i prehistòriques. Entre aquests darrers exemples hem pogut identificar, per exemple, una nansa d'àmfora bètica de la forma Beltrán 2, que aporta una cronologia d'entre l'època d'August i mitjans del segle II, tot i que sembla tractar-se d'un lloc en constant reocupació des de l'Edat del Bronze. Els materials als quals hem pogut atribuir una cronologia andalusina han estat reconeguts bàsicament per unes característiques tècniques productives comuns amb la de la resta de materials de l'àrea i podem observar un parell de colls de gerreta amb decoracions incises estriades, una nansa de gerra, possiblement de la sèrie GERRA2, i una vora d'olla amb acabats molt grollers i una cronologia força incerta. Aquests indicis arqueològics es complementen amb la notícia, recollida ja fa uns anys (VILLALBÍ, FORCADELL i ALMUNI, 2005, pàg. 136) i confirmada per Agustí Vericat, fill del propi informador original, de la troballa d'una fossa d'enterrament en aquest punt exacte, als peus del turó de la Pedrera. Cap als anys 80, durant uns treballs agrícoles en aquesta finca, avui en dia arrasada per la plantació de camps de tarongers, es va detectar una petita estructura negativa excavada al subsòl i coberta per lloses, amb un únic individu situat en decúbit lateral lleugerament arrupit. Aquest model d'inhumació, tot i que podria tenir exemples anteriors no sembla consolidar-se a l'àrea tortosina fins al segle X, moment en el qual el tenim ben documentat i datat gràcies a proves radiocarbòniques dels individus apareguts a llocs com el Mas del Torril (La Sénia) o el Molinàs (Amposta).

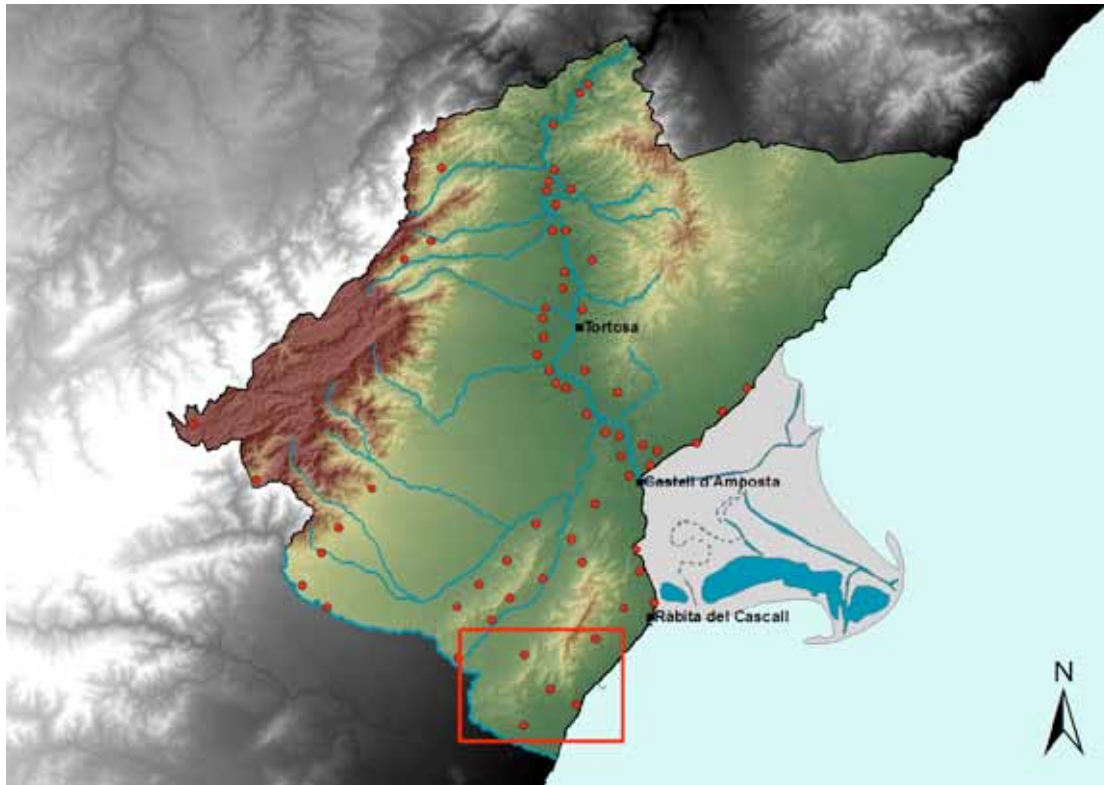
Sembla doncs que la vessant interior de la serra del Montsià degué comptar amb un poblament molt ínfim i de grandària molt limitada, si atenem a les poques restes que han proporcionat tant aquest assentament com el d'Andara. La conca endorreica de la foia d'Ulldecona, acumulada principalment cap a aquest costat de la petita vall entre les dos serralades litorals hauria facilitat l'assentament a l'altra banda de l'indret, just on el Mas de la Torre o l'Ermita se situen. La diferència cronològica entre una banda i l'altra podria respondre a una relativa millora de les condicions d'habitabilitat de l'àrea de la serra del Montsià a partir dels segles IX-X, l'accés a la qual havia degut ser força complex amb anterioritat. Tot i això, el seu model productiu difícilment degué variar respecte al dels seus veïns, basat en una diversificació productiva i en l'aprofitament de les pastures de la vall, de conreus estacionaris i dels abundants recursos forestals als que es tenia accés.

ID: 014

MAS DE L'ERMITANYO

Topònim documentat:

Ubicació (ED50): 289042, 4494150

Grups tècnics ceràmics presents: 4b (x6), 5 (x5), 6 i 7 (x2)

Cronologia: IX-XII

L'assentament del Mas de l'Ermitanyo, situat a l'interior de la vall del barranc de Sant Jaume, a Alcanar, fou localitzat gràcies a les indicacions d'Agustí Bel, veí del municipi i coneixedor de les seves rodalies. Els seus consells ens permeteren trobar un petit turó, situat a les proximitats de l'antiga pedrera de Sant Jaume, on es localitzà una important mostra ceràmica de cronologia andalusina, entre d'altres elements minoritaris de l'Edat del Bronze. Entre aquest registre destaquen la presència de diverses nanses de gerretes pròpies del grup tècnic 4b, amb pastes micàcies i revestiment argilós, a més d'un parell d'exemples de nanses de la sèrie CÀNTIR2 de factura més antiga, relacionada amb el grup tècnic 5. També es pogueren identificar algunes vores de gerretes amb decoracions incises estriades o pentinades d'aquest mateix grup tècnic i del 6, posterior, amb dos peus d'atafor, un amb decoració amb òxid de manganès sota coberta vidrada monòcroma melada i un altre amb fons blanc i vidrat pràcticament desaparegut, darrers elements que confirmaven les cronologies més modernes del lloc. D'aquest context es plantejà una cronologia aproximada entre els segles IX i XII.

La seva data més moderna sembla confirmar-se a partir del text de donació del terme de la Ràbita del Cascall al Monestir de Sant Cugat del Vallès l'any 1097 [ICD, doc. 2 i CEU, doc. 2], on s'especifiquen fins a un total de 26 assentaments, la majoria d'ells precedits pel prefix *beni-*, que explotarien aquest territori entre la vall de Kūna (*ab aqua Vallichonae*), que identifiquem com l'extensa plana fluvial formada pels cursos dels rius Cérvol i Sénia³, fins les extremes viles de Cascall i Alcozer (*usque ad extremam Villam de Cascal, et de Quodari*), sempre a llevant de la serra del Montsià (*sicut aqua discurrit à Montesuyam usque ad mare*). Aquests assentaments sembla que tingueren una forta vinculació amb la institució islàmica propera, que en pogué ser el catalitzador del seu desenvolupament⁴. Pel que fa a les funcions que pogué jugar aquest assentament en el teixit productiu d'aquesta àrea, sembla que podem acudir a la carta de població del proper lloc d'Alcanar (*Canar*) per analitzar-ne el context general en el que s'inclou [CPFC, doc. 276]. Al text se'ns indica l'existència de prats, pastures, aigües, salines, boscos, caça i pesca, tot excloent d'aquesta enumeració horts i camps, pel que hom pot pensar que possiblement l'assentament també tingués una economia força diversificada i que no es tractaria en cap cas de grans àrees productives sinó de petites adequacions per al manteniment dels mateixos. També hagué d'influir el segle que pràcticament se succeí entre la conquesta i l'atorgament de carta de població a aquesta àrea, tot i que aquesta podria vindre a confirmar uns usos de l'establiment que ja estava en funcionament amb anterioritat [OHCA, pàgs. 281-282], i les afectacions que aquesta tingué en transformar-se en el límit més meridional de la Corona Aragonesa.

³ Veure Part Segona - Bloc III - Apartat 2.2.2

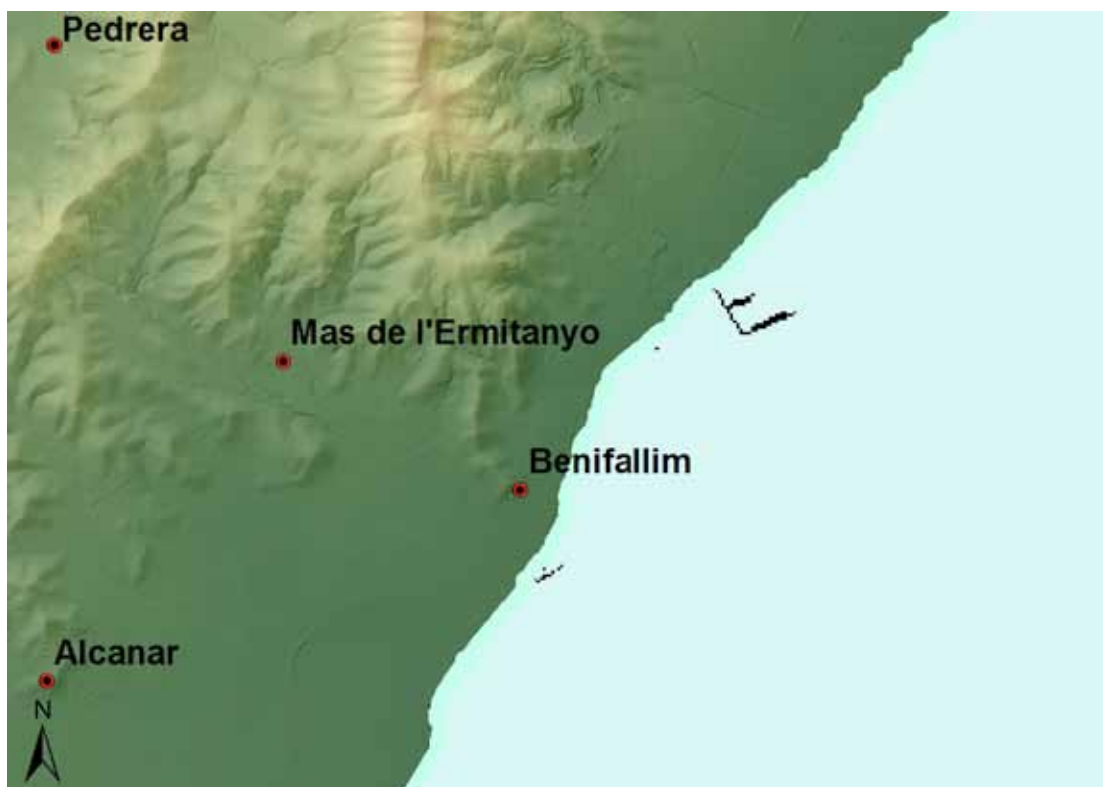
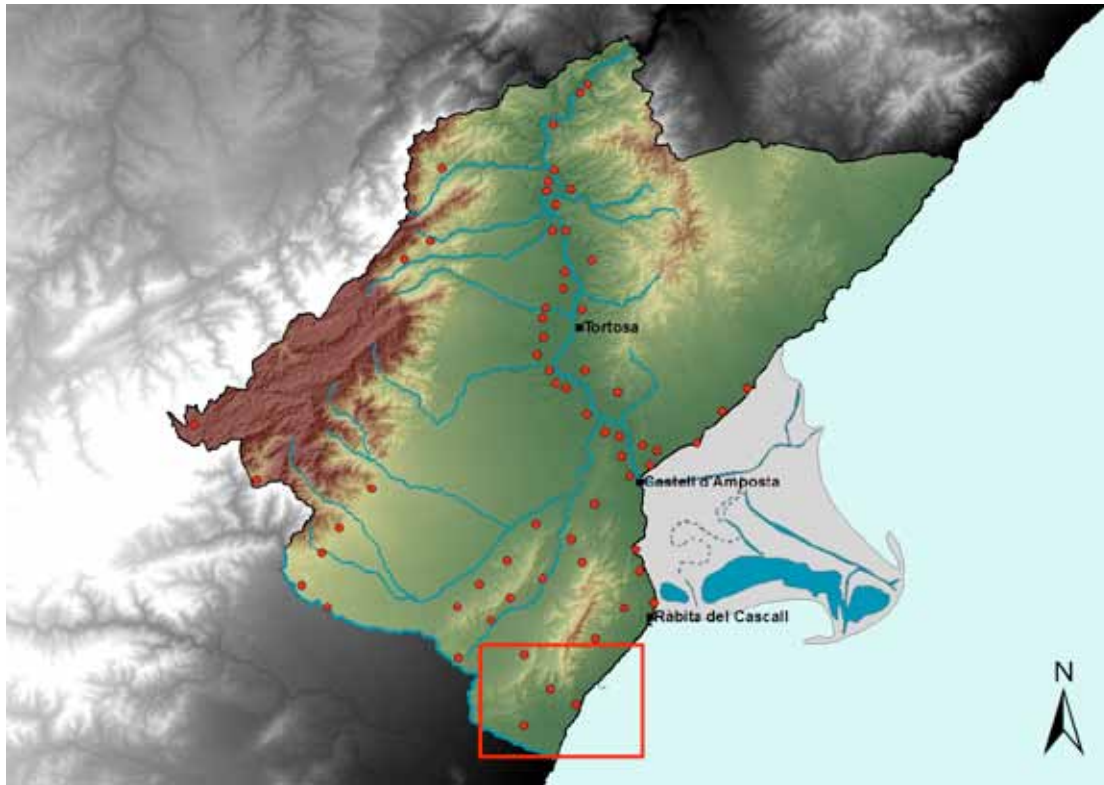
⁴ Veure Part Tercera - Bloc V - Apartat 2.3

ID: 015

BENIFALLIM

Topònim documentat: Benialima, Benjalima

Ubicació (ED50): 291030, 4493070

Grups tècnics ceràmics presents: 4b, 6b (x3), 7 (x2) i 8 (x2)

Cronologia: X-XII

Tradicionalment aquest assentament havia estat relacionat amb una petita barraca situada a recer de l'antiga pedrera de Sant Jaume, on Josep Matamoros (1991) cregué documentar un antic morabit. La prospecció d'aquest lloc però, no aportà cap material arqueològic que permetés corroborar aquesta afirmació, malgrat que si aparegueren materials de tradició andalusina com ell indica, avui en dia desapareguts, podrien identificar en realitat un altre dels assentaments continguts a la donació del terme de la Ràbita del Cascall [ICD, doc. 2 i CEU, doc. 2]. El lloc de Benifallim, en canvi, pogué ser localitzat durant la prospecció arqueològica sistemàtica de les vessants del puig de la Punta, a poca distància d'aquest en direcció al mar. Els materials allí recollits conformen un context força homogeni de materials tardans, entre els que destaquen alguna nansa de la sèrie CÀNTIR2 amb uns acabats molt depurats i un revestiment argilós, així com diversos fragments de gibrells, un parell de bases d'atafor amb coberta vítrica monòcroma melada i verda obscura i una nansa de la sèrie CÀNTIR1 també molt estilitzada i amb engalba. Els materials més antics podrien correspondre a una vora de gerreta amb decoracions incises pentinades al llarg del seu coll que possiblement formen part del grup tècnic 4b. La cronologia del conjunt per tant seria tardana, i en cap cas anterior al segle X, moment en el qual sembla poder-se precisar el seu origen, i associada també a la propera necròpolis descoberta a la parcel·la de l'actual Càmping de les Cases (Alcanar), on s'identificaren diversos individus enterrats seguint el ritus islàmic⁵.

Quant als seus referents textuais, deixant de banda ja aquesta donació de finals del segle XI, podem acudir a la carta de població realitzada en 1251 per Pere, abad de Sant Cugat del Vallès a quatre pobladorrs de la Punta [CPFC, doc. 293]. Els seus límits s'inscriuen entre la serra del Montsià i el Mar, a migjorn el barranc de Sant Jaume (*torrente versus Cannarium*) i al nord amb la font de Sant Pere i el torrent que desaigua a prop seu (*fonte Sancti Petri et sicut tendit a dicto fonte usque ad Montescianum et ibidem intus in honore aque discurrunt tempore pluviarum*). De nou se'ns descriuen una gran varietat d'aprofitaments d'aquestes terres, entre les que s'inclouen camps, planes, muntanyes, prats, pastures, aigües, fusta i llenya (*terris cultis et heremis, planis, montibus, pratis, pascuis, aquis, lignis et lignamina*), així com altres conreus i arbres que ja es treballaven amb anterioritat (*pantis omnibus diversorum geremu, arboribus qui ibi sunt et erunt*). De nou observem com els assentaments lligats a àrees marginals respecte al territori de control més estricte per la ciutat tracten de diversificar la seva economia tot tractant de mantenir les necessitats per a la reproducció dels seus propis grups, una tendència que també es degué observar amb anterioritat a la conquesta.

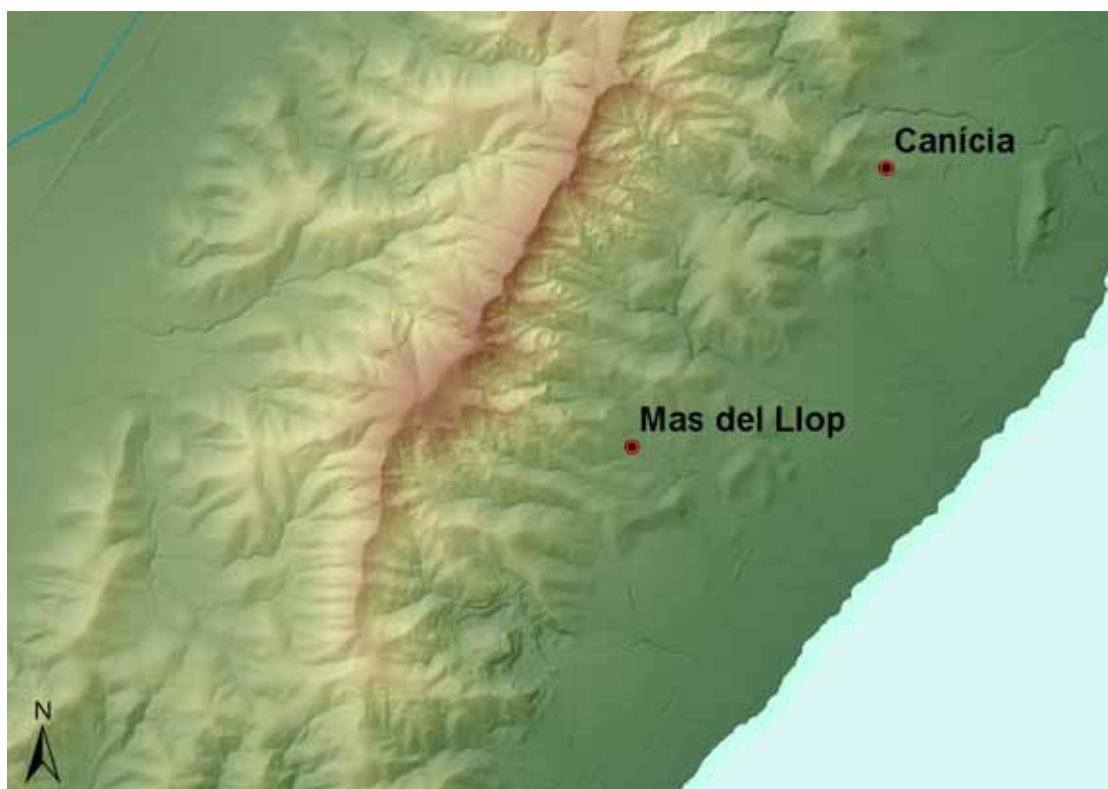
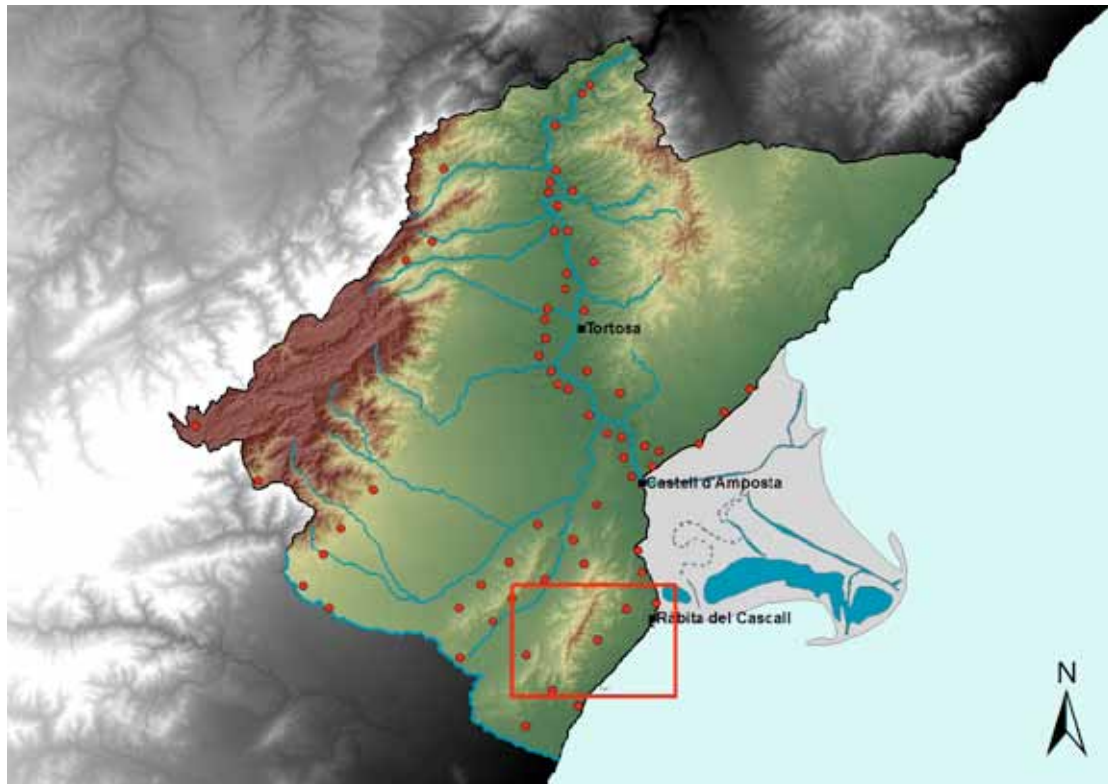
⁵ Veure Part Segona - Bloc III - Apartat 2.8

ID: 016

MAS DEL LLOP

Topònim documentat:

Ubicació (ED50): 292475, 4498000

Grups tècnics ceràmics presents: 1, 4 (x7), 4b (x4), 5 (x8), 6 (x8), 6b i 8 (x2)

Cronologia: IX-XII

El jaciment corresponent a aquest assentament va ser localitzat amb l'ajut d'Agustí Bel, el qual ens va indicar la presència de materials indeterminats en les rodalies d'aquest mas, pel que ens dirigírem a prospectar-lo de manera sistemàtica. La recollida de fragment en superfície a la part alta d'aquest mas, en unes petites feixes terrassades amb conreu d'olivera, ens permeté identificar un context arqueològic net i sense pràcticament cap intrusió anterior o moderna, fet que ajudava a establir una cronologia aproximada del seu moment d'ús. Aquest conjunt ceràmic descriu una diversificada vaixel·la, amb exemples de les sèries CÀNTIR1 i CÀNTIR2 amb bons acabats i revestiments argilosos, olles i gerres amb decoracions acanalades estilitzades, molt possiblement realitzades a torn i en alguns casos també cobertes amb engalba, així com altres exemples de formes menys comuns com un fragment d'alfàbia i un altre de gerreta amb línies de manganès i vidrat verd per als motius decoratius. El conjunt de condicions tècniques de producció mostren una forta presència de peces estilitzades a torn junt amb d'altres amb acabats més irregulars i gruixuts, totes elles amb abundants minerals micacis, a excepció de dues peces pertanyents al grup de ceràmica decorada. Podem per tant, establir una seqüència d'ocupació d'aquest assentament ben segura entre els segles X i XII, tot i que per la presència d'alguns materials que presenten unes característiques tècniques més senzilles i relacionables amb els grups 1, 4 i 5 de la nostra classificació, tal vegada aquest assentament pugui tindre el seu moment d'inici durant el segle IX.

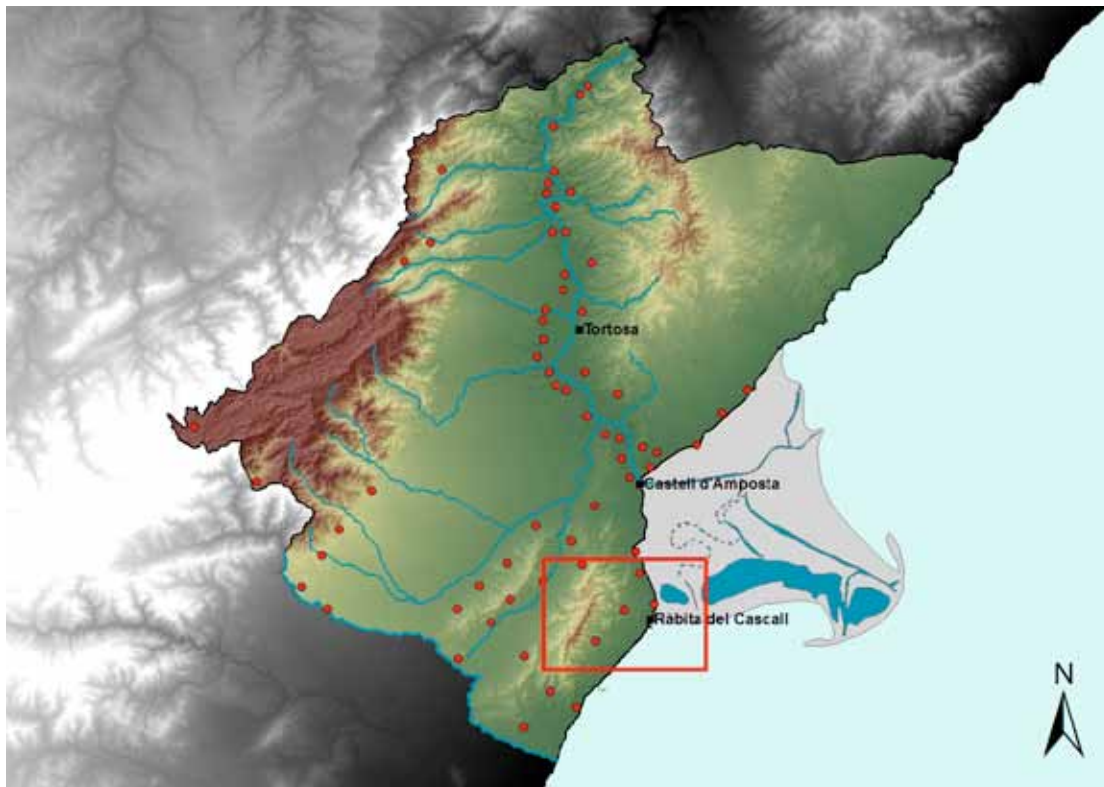
A nivell documental, tot i que no podem establir una clara correspondència entre topònim i assentament en aquest cas, és indubtable que aquest assentament hagué de ser un dels esmentats al llistat dels llocs de la ràbita del Cascall [ICD, doc. 2 i CEU, doc. 2]. La fixació del topònim, en absència d'un Benillop o Vinallop en aquesta enumeració d'assentaments, degué ser posterior, possiblement ja en època moderna o contemporània. Les seves funcions econòmiques estarien també ben definides pel conjunt de cartes de població de les properes viles d'Alcanar [CPFC, doc. 276] o la Punta [CPFC, doc. 293], on se'ns descriu unes funcions fortament diversificades, amb camps de conreu, prats, pastures i recursos forestals. També és possible que disposés d'algun tipus d'aprofitament dels recursos pesquers per la seva proximitat al mar, tal com diverses sentències entre el Monestir de Sant Cugat i els Hospitalers d'Amposta semblen indicar (BEGUER, 1948, pàgs. 35 i seg.).

ID: 017

CANÍCIA

Topònim documentat:

Ubicació (ED50): 294600, 4500330

Grups tècnics ceràmics presents: 1, 2 (x2), 4b (x4), 6 (x4), 6b (x2), 7 (x4) i 8 (x4)

Cronologia: X-XII

L'assentament de la Canícia, també al terme de la Ràbita del Cascall és un altre d'aquests llocs que no podem correlacionar amb precisió amb un dels topònims recollits al document de donació d'aquest territori al Monestir de Sant Cugat del Vallès [ICD, doc. 2 i CEU, doc. 2]. Tot i això, podem estar segurs de que es tracta d'un d'aquests hàbitats recollits pel document i conformarien a grans trets un petit domini territorial en mans d'aquesta institució a finals del segle XI. De nou són les notícies locals que informen sobre la presència d'una necròpolis amb lloses de pedra a l'àrea d'aquest topònim (GUÀRDIA, 2004, pàg. 133) les que ens condueixen a prospectar el turó, on vam poder localitzar amb certesa l'àrea on s'havia desenvolupat un petit assentament en època andalusina. Els materials ceràmics composen un grup força homogeni de ceràmiques d'una gran diversitat, trobant exemples de cànirs de la sèrie CÀNTIR1 i CÀNTIR2, així com gibrells, olles, gerres, gerretes i ataifors. Entre les seves característiques tècniques de producció es poden observar exemples ben definits de decoracions acanalades a torn, nanses amb revestiments argilosos, vidrats melats i marrons i decoracions amb òxid de coure i de manganès sobre fons blanc i vidrat transparent. De manera general es pot establir una única fase d'ocupació entre els segles X i XII, tot i que alguns materials recuperats de cronologia més tardana podrien indicar una reocupació molt breu en època cristiana d'aquest lloc.

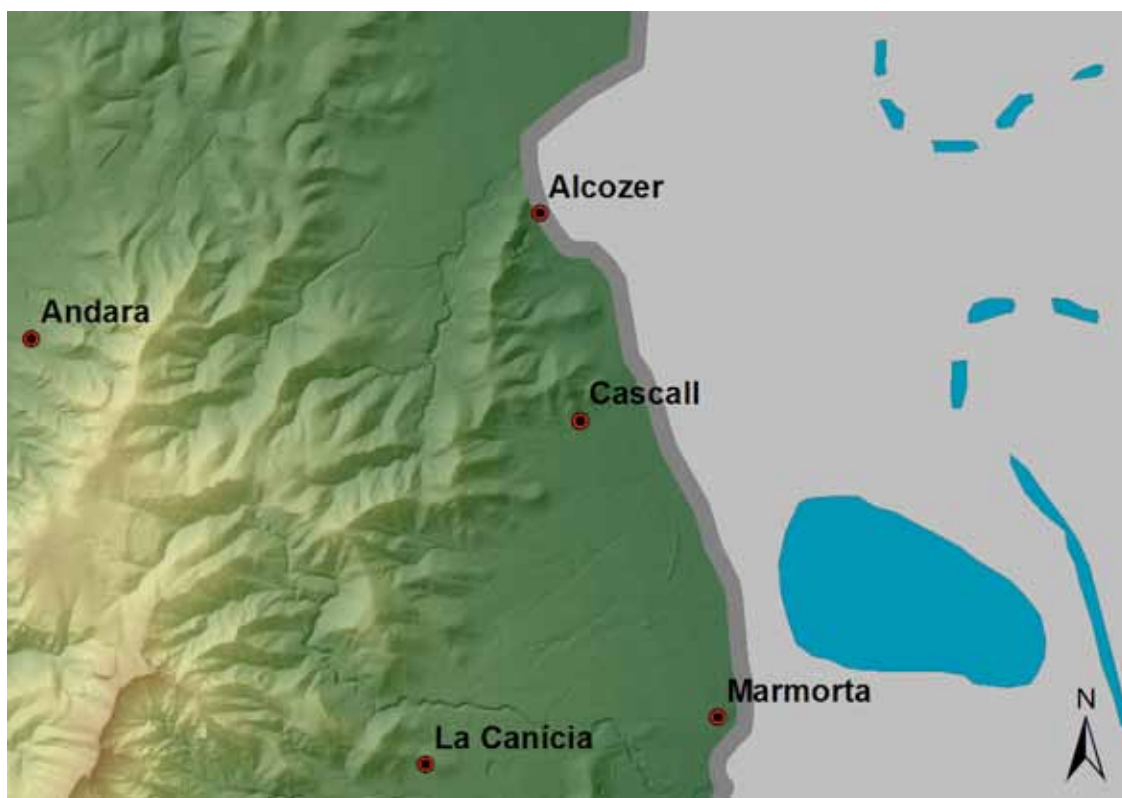
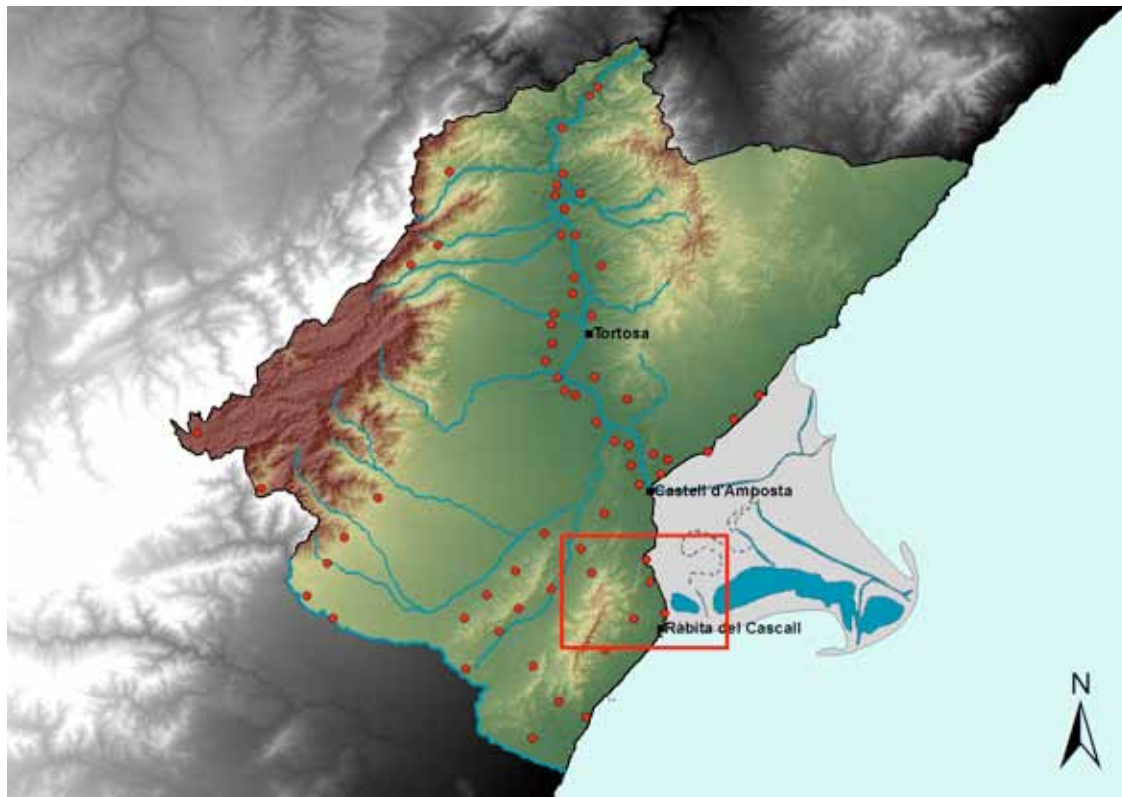
La presència d'algunes sitges excavades a la roca al cim d'aquest turó, molt pròximes al jaciment ens indicaria el conreu de cereals en les seves immediacions, tot i que hem de suposar una diversificació funcional similar a la de la resta d'assentaments propers com el Mas del Llop o el Mas de l'Ermítanyo. Els investigadors que havien analitzat la possible presència d'un assentament en aquest lloc havien suposat que el topònim derivava de l'àrab *kanisa*, és a dir, església o temple no musulmà, tot i que sembla més probable que guardi relació amb el nom d'un personatge contemporani, de cognom Canicio, arribat al municipi de Sant Carles de la Ràpita durant el segle XX (GUÀRDIA, 2004, pàg. 132). Així doncs, amb el registre arqueològic localitzat i descartada la hipòtesi d'un assentament no musulmà en aquest indret, sembla que no hi ha cap indici que ens faci dubtar de la seva relació amb un dels assentaments de la ràbita anteriorment citats.

ID: 018

CASCALL

Topònim documentat: Cascayo, Cascai, Cascal

Ubicació (ED50): 295826, 4503050

Grups tècnics ceràmics presents: -

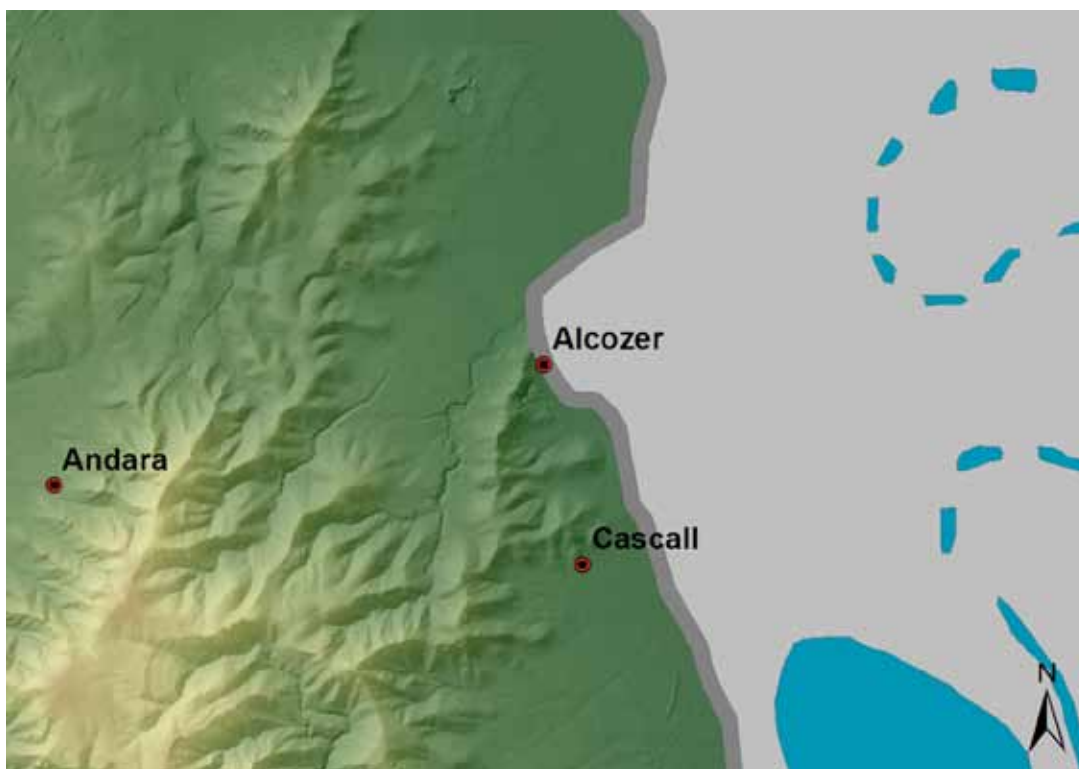
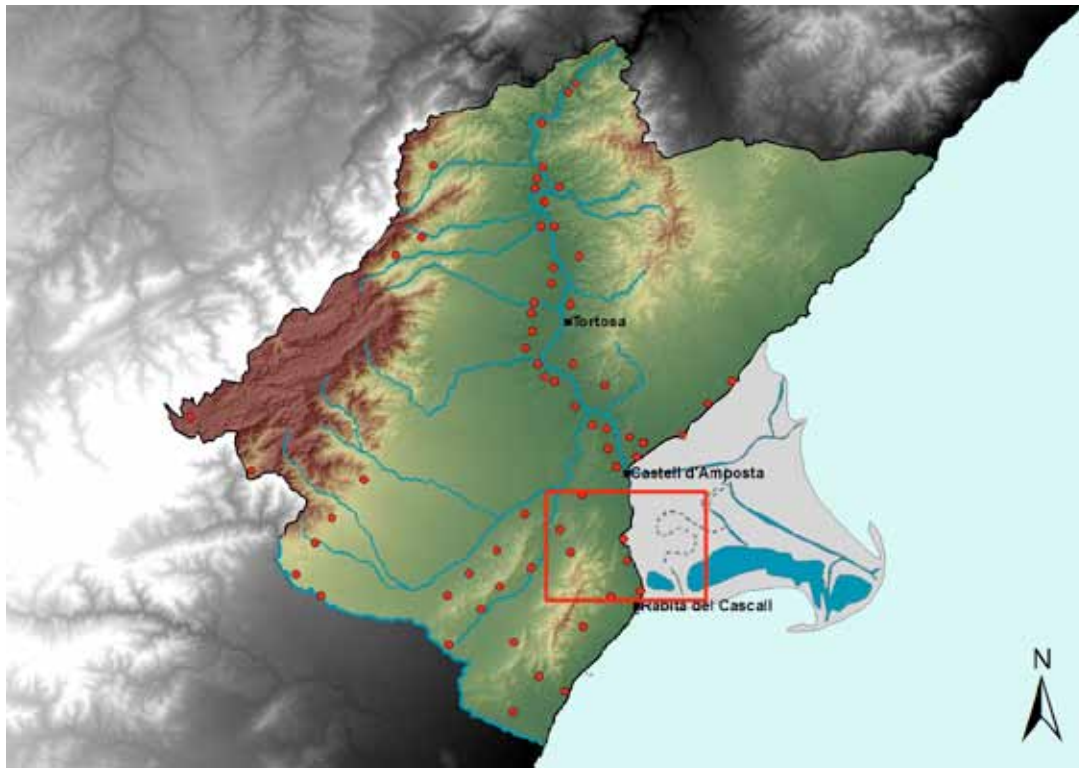
Cronologia: IX-XII

Sembla que aquest pogué ser el nucli d'hàbitat principal relacionat amb la propera ràbita, la qual adquirí el seu nom per identificar-se, tot situant-se a l'extrem nord del seu territori (*usque ad extremam Villam de Cascal*), tal i com la documentació escrita descriu [ICD, doc. 2 i CEU, doc. 2]. Les fonts escrites àrabs recullen aquest lloc amb diferents variants, entre les que destaquen Kaškī [AḤMAD IBN ʿALĪ MAḤALLĪ, pàgs. 146-147 i AL-ZUHRĪ, pàg. 217] i K.š.ṭālī⁶, i descriuen les meravelles d'un pou localitzat a recer d'aquesta ràbita. El topònim seguí mantenint-se fins finals del segle XVIII, quan la cartografia encara el recollia a les fal·des del Montsià, prop del Racó Calent, al nord dels Quatre Mollons (BEGUER, 1948). La prospecció arqueològica no ha permès identificar la seva localització exacta, tot i que pensem que caldria situar-lo, tal i com indicava la cartografia moderna, entorn de la partida de Mundana, als peus de la Mola de Calatrava, o poc més al nord, a les proximitats del Mas d'en Civil, on la tradició oral encara recorda la presència d'una torre avui en dia desapareguda.

Per la proximitat d'aquest lloc a la ràbita i al propi delta, així com pel fet de donar nom a aquesta institució religiosa, hom pot inferir que degué tractar-se d'un important assentament, esmentat com a *villam* per la documentació cristiana. No podem asseverar les seves característiques morfològiques ni una cronologia precisa, tot i que si al segle IX el topònim ja es documentava, és possible que aquest assentament ja estigués en funcionament, mentre que el seu abandonament es produiria ja en època cristiana, i només es conservaria finalment en referència a una partida, ara ja sense hàbitat.

⁶ Veure Annex III. Textos - Document 2

ID: 019	ALCOZER
Topònim documentat: Alcozer, Quodari, Alcodoir, Alcover	Ubicació (ED50): 295506, 4504695

Grups tècnics ceràmics presents: 1, 2, 3 (x3), 4, 5, 6 i 6b (x2)	Cronologia: VIII-XII
--	----------------------

Junt a la vila de Cascall, aquest assentament és categoritzat per les fonts cristianes amb la mateixa importància que la primera, ubicant-la a l'extrem septentrional (*usque ad extremam Villam de Cascal, et de Quodari*) del terme de la Ràbita [ICD, doc. 2 i CEU, doc. 2]. Les fonts escrites recullen aquest topònim amb una gran diversitat de variants, entre les quals podem destacar Alcozer, Alcodoir o Alchodoyr. Tots tres topònims fan esment a un únic lloc extremer al territori del *ribāṭ* Kaškī, en disputa entre el Monestir de Sant Cugat del Vallès i la castellania hospitalera d'Amposta durant tot el segle XIII. Fou en 1236 que aquest procés arribà al seu zenit, tot havent d'intervenir el xantre de Tortosa, Ramon de Sentmenat i Ponç, per dirimir el conflicte i atorgar definitivament el lloc d'Alcozer i els seus prats (*usque ad Prata*) al terme d'Amposta. Aquesta resolució definitiva fou un dels detonants de que finalment el Monestir de Sant Cugat del Vallès es desfés d'aquesta propietat, a canvi de mil morabatins, en favor de la Castellania d'Amposta vint anys després, tot donant lloc a algunes falsificacions documentals per part d'aquesta darrera institució per assegurar-se'n qualsevol disputa posterior.

En qualsevol cas, sembla que per les afrontacions i límits que ens especifiquen els diversos documents escrits que es conserven, aquest lloc d'Alcozer s'hagué d'emplaçar a prop del jaciment de l'Antic, on s'han pogut localitzar uns materials força indicatius. El context ceràmic presenta uns materials de factura molt senzilla, amb unes condicions tècniques de producció caracteritzades per pastes amb abundants materials micacis i unes decoracions incises estriades o pentinades. Algunes de les peces més conservades corresponen a olles realitzades en una atmosfera de cocció completament reductora i amb pentinats al seu coll i que podríem associar a la sèrie OLLA2, dintre dels grups tècnics 1 o 5, de cronologia molt primerenca. Així, arqueològicament es presenta un assentament ubicat en aquest emplaçament que no aniria més enllà del segle X, trobant el seu punt d'inici a les darreries de l'Antiguitat Tardana o durant els primers moments de dominació islàmica. Tot i això, la documentació d'aquest topònim a finals del segle XI i durant els primers segles després de la conquesta cristiana, ens condueix a pensar que l'hàbitat hauria sofert un desplaçament considerable a partir del califat, abandonant la vessant de la muntanya de l'Antic per situar-se als seus peus, on avui en dia ha estat impossible localitzar-lo degut a les importants obres i transformacions dutes a terme a l'entorn.

No obstant això, i tal com hem indicat a l'apartat corresponent d'aquest treball, pensem que aquest Alcozer estaria fent referència a un al-Quṣayr, és a dir, un petit alcàsser o propietat fiscal primerenca, relacionada amb el procés de conquesta⁷. Aquesta funció vindria confirmada per la troballa de sitges en aquest lloc, tot i que l'estat de conservació de tota l'àrea és pèssim, molt afectat per la construcció d'una propera pedrera i en greu risc de ser totalment destruït de no estudiar-se estratigràficament amb urgència.

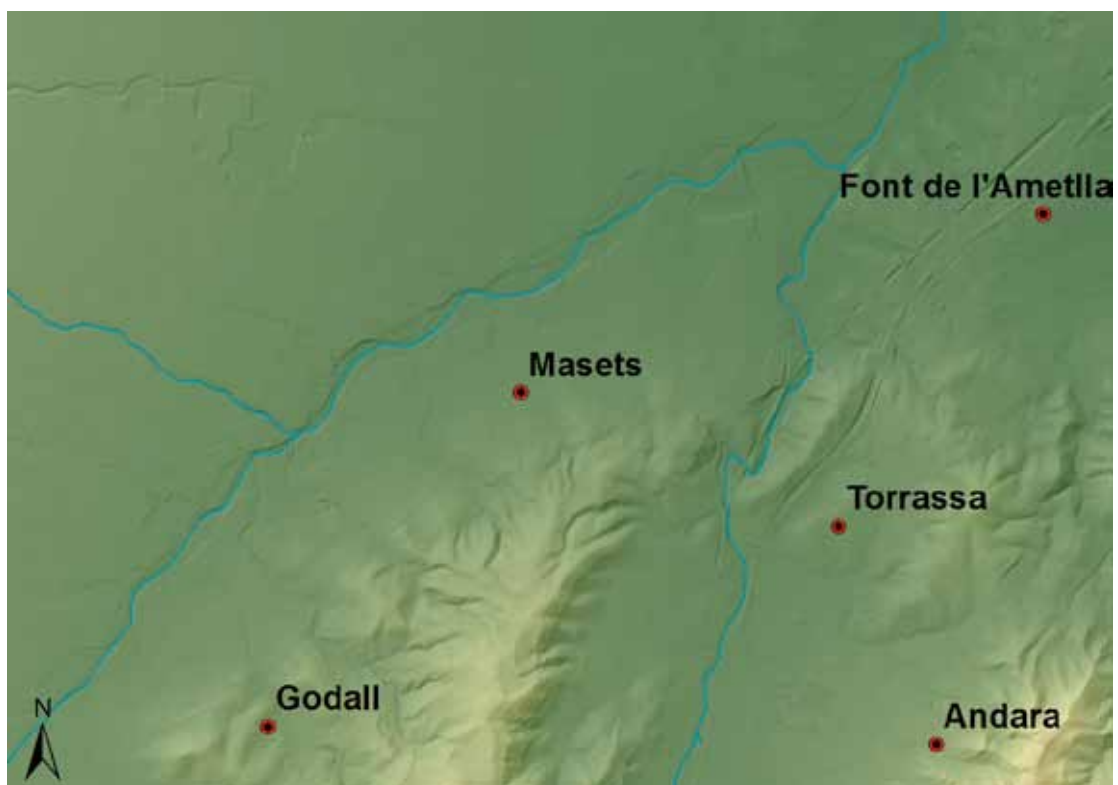
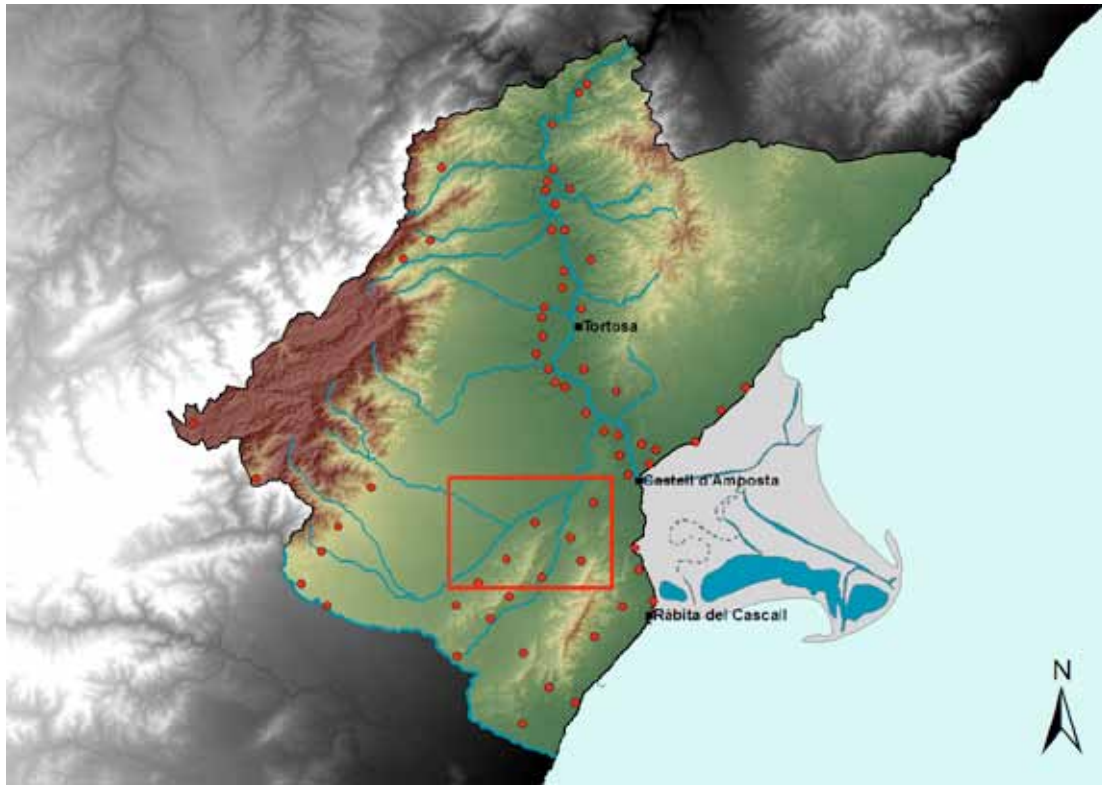
⁷ Veure Part Tercera - Bloc V - Apartat 2.1.2

ID: 020

MASETS

Topònim documentat: Meschidam primam

Ubicació (ED50): 288000, 4506650

Grups tècnics ceràmics presents: 4 (x6), 4b (x2), 5 (x11), 6 i 8

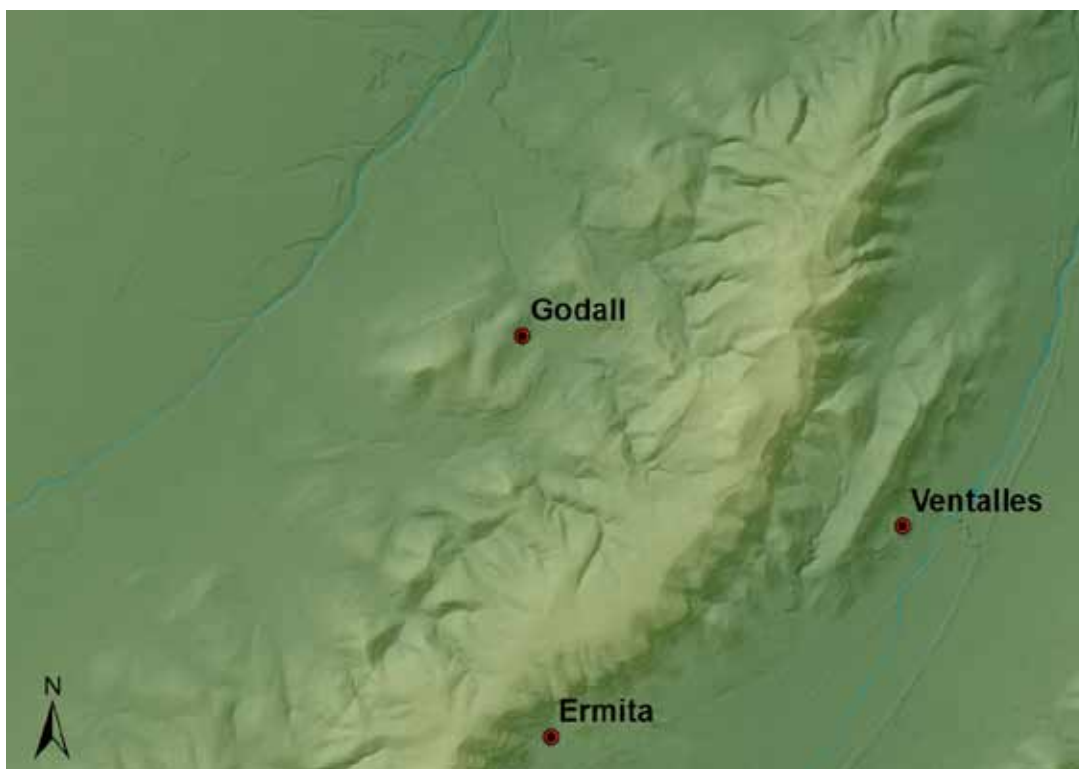
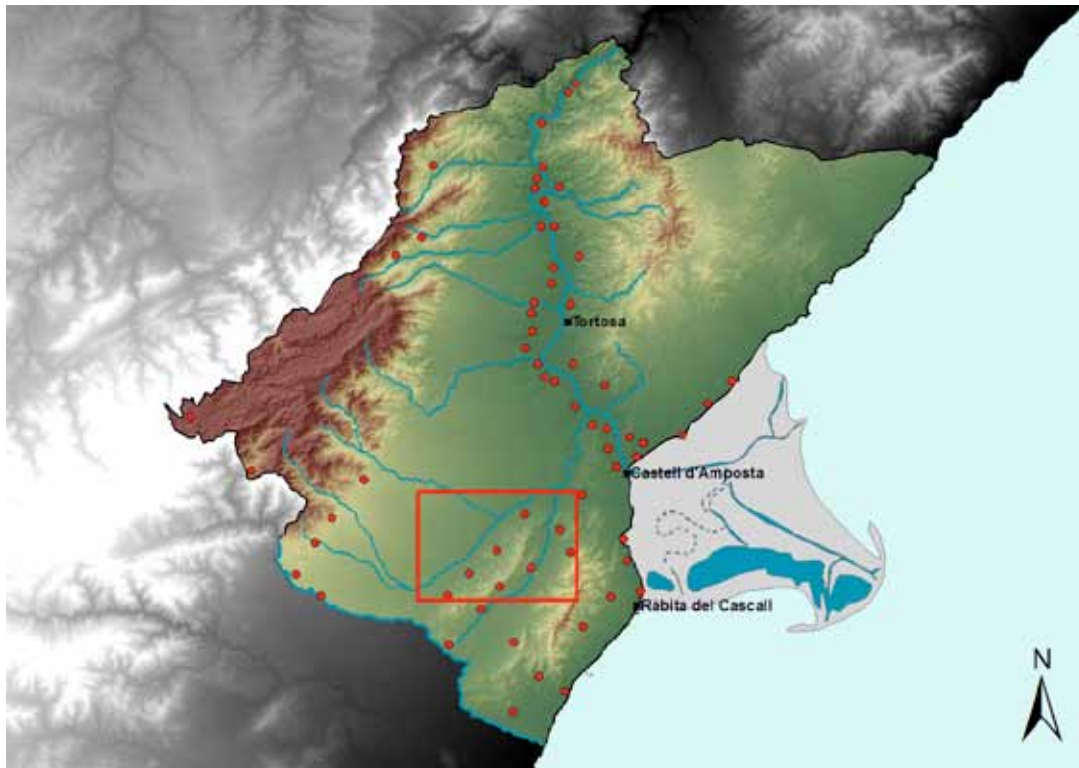
Cronologia: VIII-X

Aquest assentament se situa a l'extrem septentrional de la serra de Godall on, en resseguir l'antiga via que unia els diversos assentaments localitzats als peus d'aquest sistema muntanyós, es pogué localitzar un jaciment a la partida així anomenada. Situada a la capçalera d'una àrea que la toponímia identifica com a Vilarons, aquests diversos indicis ens conduïren a focalitzar una intensa tasca de prospecció arqueològica en aquest sector que permeté analitzar un important context ceràmic que ha conduït a una proposta cronològica del seu moment d'ús. Es tracta d'un important conjunt d'olles i gerres, així com alguna gerreta, caracteritzades per unes condicions tècniques de producció molt senzilles, lligades a unes cronologies força primerenques, tal i com s'ha establert a l'apartat corresponent a l'estudi dels materials ceràmics. Únicament un fragment amb un revestiment vidrat verd obscur se sembla sortir d'aquesta dinàmica, tot i que podria tractar-se de qualsevol tipus d'intrusió, fruit de l'explotació posterior de les terres. Pels materials analitzats, on la peça més antiga seria una petita base d'ataïfor amb un revestiment blanc i el vidrat totalment desaparegut, no sembla que puguem allargar la cronologia d'aquest lloc més enllà de la primera meitat del segle X, tot situant-se el seu inici durant la primera centúria de dominació islàmica.

La cronologia establerta per a aquest jaciment ens va fer pensar ja en el seu moment amb una possible correlació amb el lloc de la Mesquita primera (*Meschidam primam*), identificada a partir de l'escriptura de concòrdia i partició de la vila i termes de Godall entre els néts de Guillem de Copons, a qui Ramon Berenguer IV havia concedit aquesta vila [CEU, doc. 22], i de la qual presentem una transcripció inèdita⁸. En aquest text se'ns indiquen els límits d'aquest lloc (*Meschidam primam versus Tortosam, que affrontat ab oriente in torrente de La Facoç sicut dividit cum honore Raymundi de Cintillis et sicut fixurie sunt ibi posite et assignate, a meridie in honore Petri de Godal et fratrem suorum et in foia sicut fixurie sunt ibi posite et assignate, a ponente in torrente quo dividit inter Petro de Godal et fratrum suorum in quercu que ibi est assignata per fixuria et in fixuria que est in torrente Galee iusta quendam barrancham quo descenditur de plana, a circio in termino Dertuse*), que per les afrontacions que aporta la resta del document i la toponímia que avui en dia es conserva, sembla coincidir amb l'àrea del jaciment localitzat. Pel que fa a les funcions econòmiques d'aquest assentament en el territori, sembla que tota la serra de Godall en la seva vessant occidental pot haver estat dedicada al conreu arbori de secà, tal i com havíem identificat per a l'assentament de Larion, tot existint altres espais de conreu alternatius que permeteren l'abastiment del propi centre. Situat sobre una important artèria de comunicacions com ho era l'antiga Via Augusta, la presència d'una mesquita vindria a exercir unes funcions estables de caràcter local, com d'altres de puntuals relacionades amb els viatgers que transitaven per aquest camí. Tot i un possible abandonament de l'assentament entorn del segle X, sembla que la mesquita seguí vigent i encara podia observar-se al segle XIII, moment en el qual es redactà el document presentat.

⁸ Veure Annex III. Textos - Document 3

ID: 021	GODALL
Topònim documentat: vallis Meschide maioris, Godal	Ubicació (ED50): 285874, 4503850

Grups tècnics ceràmics presents: 1, 3, 5 (x4), 6 (x6) i 6b	Cronologia: VIII-XII
---	-----------------------------

La petita vall de Godall, situada entre els petits turons de Vilallarga i Vilaestret sembla haver comptat amb un poblament força estable històricament, i el període andalusí no suposa una excepció al cas. L'àrea del turó de Vilallarga, força afectada per la construcció i ampliació urbana del nucli actual de Godall, va ser objecte de prospecció arqueològica, ajudada en alguns casos pels retalls efectuats durant les darreres obres. En aquesta àrea concreta es pogueren localitzar un bon conjunt ceràmic conformat per una homogènia representació d'olles, gerres i gerrets amb pastes amb abundants minerals micacis i unes coccions força irregulars o inclús amb atmosferes absolutament privades d'oxigen. L'estudi de les seves característiques tècniques, incloses decoracions, inclusions, tipus de procés de cocció, revestiments i altres observacions ens han permès establir una proposta cronològica aproximada per a l'ocupació d'aquest jaciment d'entre els segles VIII i X. Tot i això, no sembla ni molt menys que l'ocupació d'aquest indret s'aturés en aquest moment, sinó més bé degué patir un desplaçament, tot coincidint amb l'abandonament del lloc dels Masets, cap a una àrea més baixa d'aquesta petita vall, avui en dia possiblement sota el municipi de Godall.

En aquest lloc seria on es desenvoluparia un nucli més important, amb una Mesquita major (*Meschida maioris*) que finalment seria objecte de donació, junt a tots els seus termes, per part de Ramon Berenguer IV a Guillem de Copons, en 1153, on també s'inclouïen diverses *almuniis*, *arralials*, etc.⁹ que pel context en què es fan servir semblen fer referència a diversos jardins, hortes i petites explotacions agrícoles. Aquest terme, que degué suposar un petit territori que abastaria tota la vessant occidental de la serra de Godall, seria controlat des del nucli de la Vall de la Mesquita fins que en 1228 es repartí en petites fraccions en favor de cadascun dels néts del receptor original¹⁰ [CEU, doc. 22]. Només deu anys després, Maria, esposa de Ramon de Centelles, un dels senyors d'aquest lloc, establí la Vall de la Mesquita a dos germans, Pere i Arnau Solans [CPFC, doc. 274] qui, sota senyoriu dels Centelles, iniciarien un nou desenvolupament del poblament d'aquest lloc que s'ha de relacionar amb el propi nucli actual de Godall. No seria fins al segle XIV que, amb l'aparició de la vila reial de la Galera, aquest important assentament, que comptava amb un bon grup d'habitants i una organització administrativa gens menyspreable, començà a perdre força en favor de la seva veïna [CPFC, pàg. 780]. De nou, quant a les funcions econòmiques d'aquest assentament hem de pensar que estaria fortament relacionat amb el conreu arbori d'aquesta banda de la serra de Godall, possiblement amb l'olivera com a principal espècie d'explotació. L'existència d'una mesquita i la seva situació sobre la via de trànsit entre València i Tortosa la convertirien en un lloc de pas habitual i possiblement parada per a viatgers.

⁹ AHCTE. Calaix Godall, perg. 18 *apud*. (VIRGILI, 2001, pàg. 92, nota 29)

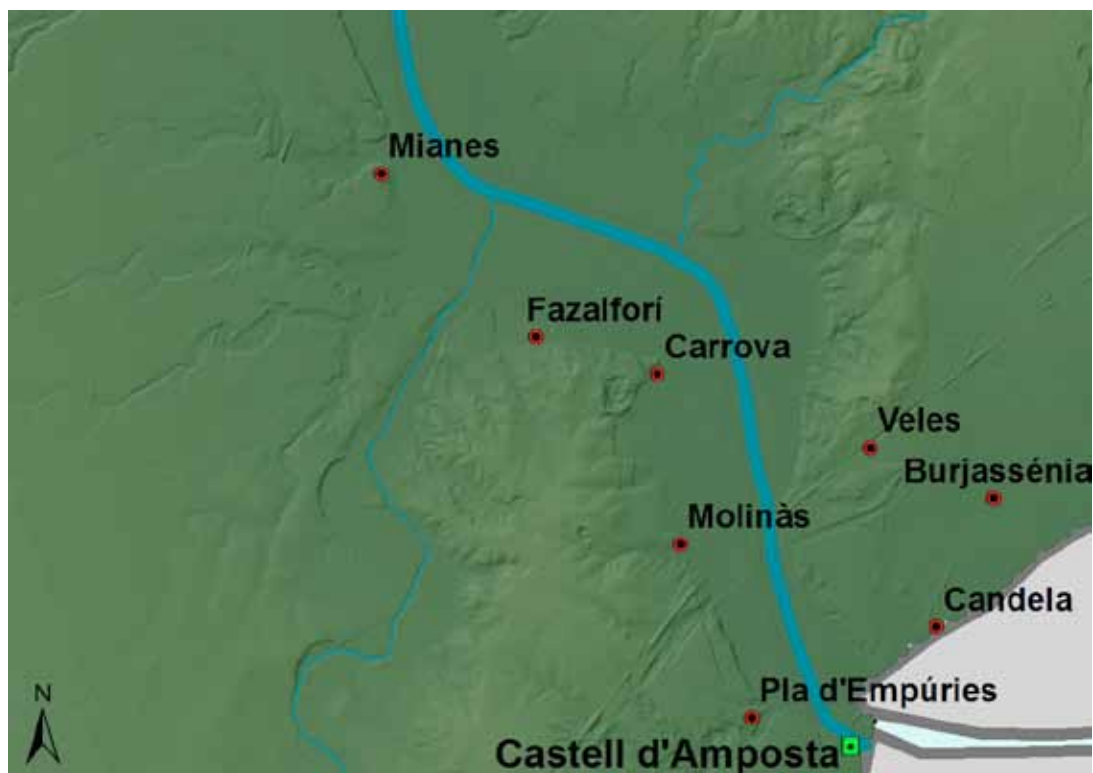
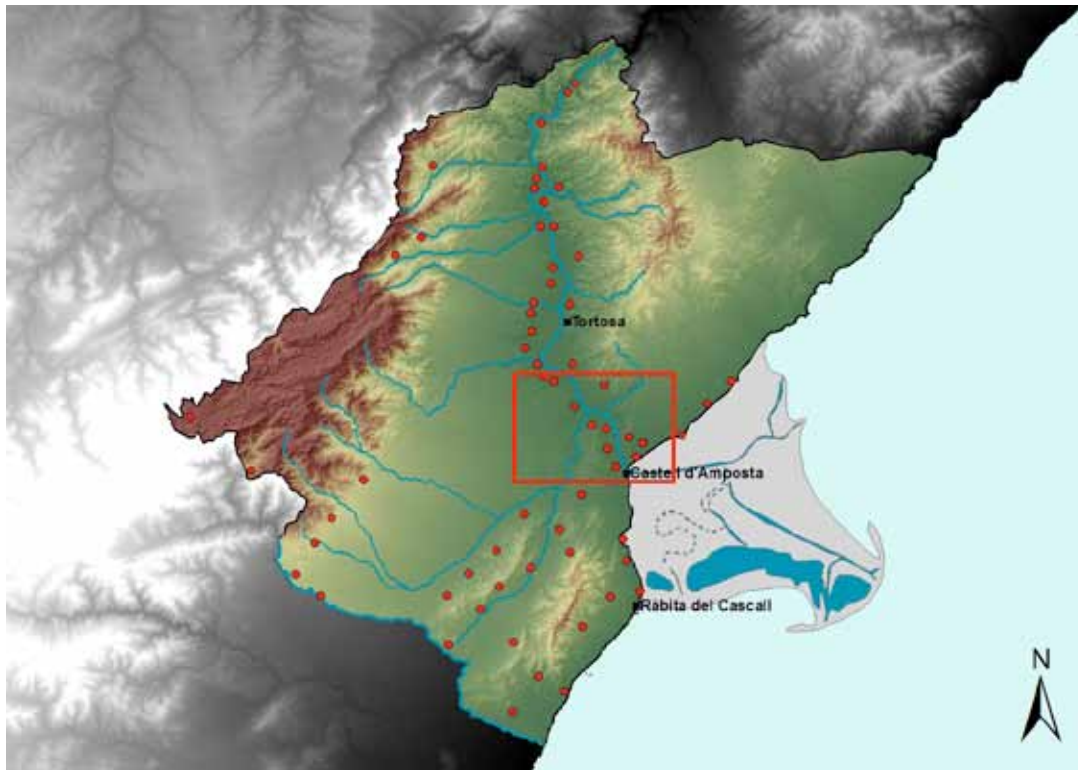
¹⁰ Veure Annex III. Textos - Document 3

ID: 022

FAZALFORÍ

Topònim documentat: Façalforin, Fachalfurin, Fassalforin, Fazalfori, Fazalfarium

Ubicació (ED50): 293185, 4513500

Grups tècnics ceràmics presents: 3, 6 (x6), 6b (x3), 7 i 8 (x9)

Cronologia: XI-XII

Aquest assentament està ben identificat a la documentació cristiana de la Catedral de Tortosa elaborada durant les dècades posteriors a la conquesta del territori de Tortosa donant nom als camps propers a l'antic assentament andalusí que portava aquest nom [DCT, docs. 32, 60, 76, 84, 108, 266, 286, 298, 333, 368, 378 i 398]. La seva etimologia, de clara adscripció àrab, fa referència a un *faḥṣ al-ḥury*, o camp del graner, una descripció que per les diverses indicacions que ens ofereixen les fonts escrites pensem que ha d'adscriure's al jaciment del Mas de Giner, en el terme de Tortosa. Aquest lloc havia de comptar amb un important camp de sitges que fou destruït durant la seva reorientació agrícola a camps de tarongers, tot quedant avui en dia únicament dos testimonis conservats gràcies a l'acció de protecció de l'arqueòleg territorial Joan Martínez. El registre material recuperat i conservat als fons del Museu de les Terres de l'Ebre, així com recuperat durant la prospecció arqueològica del lloc pel nostre equip, ha permès identificar un conjunt de materials molt homogeni d'una cronologia andalusina tardana, on destaquen un bon nombre de ceràmiques decorades del grup tècnic 8 i d'altres comuns. Entre les peces més destacades podem observar algunes bases d'ataïfor amb decoracions en manganès sota revestiment vitri melat i sobre fons blanc, així com algunes tapadores i nombrosos exemples de nanses de gerres i gerretes amb coberta argilosa. La nostra proposta cronològica per al jaciment, per tant, s'ubicaria entre els segles XI i XII, moment al qual semblen pertànyer aquestes produccions.

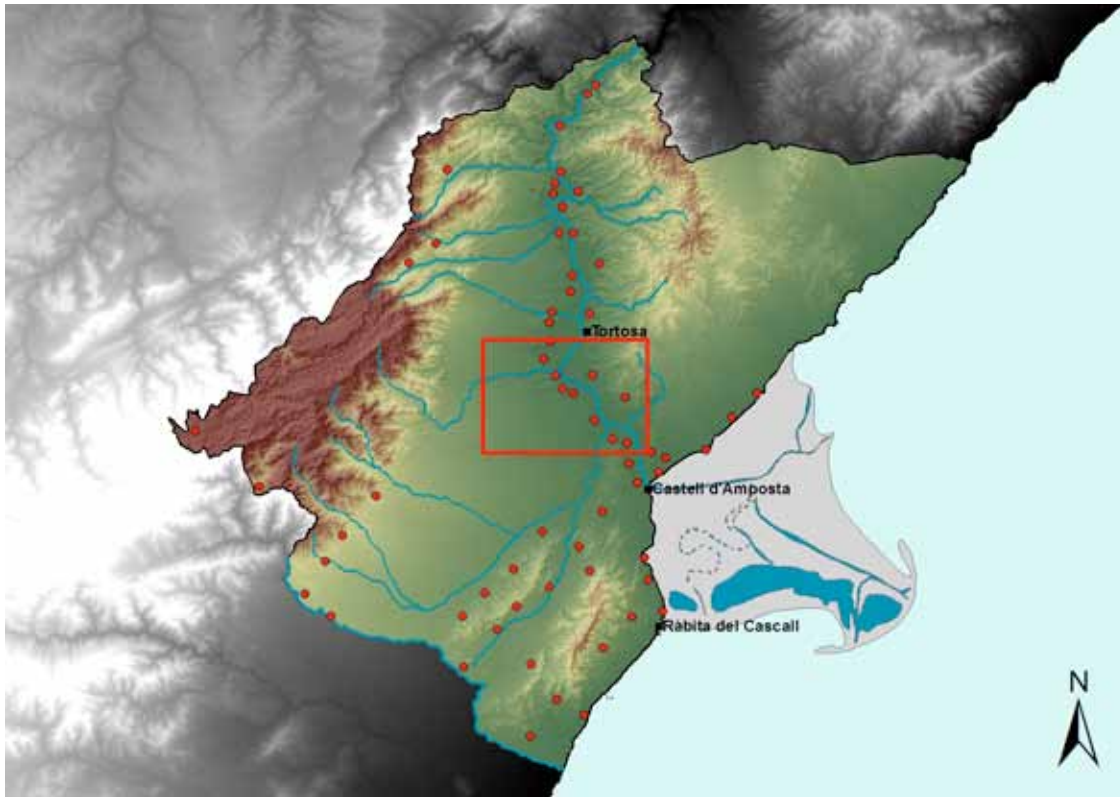
La seva ubicació, junt al camí de València i al final de la sèquia anomenada *maioris inferius* [DCT, doc. 398], i el conjunt de sitges que pensem que degueren poblar la superfície d'aquesta plataforma ens permeten associar aquest establiment amb el sistema hidràulic inferior de la riba dreta de l'Ebre, construït i controlat des de la pròpia ciutat i amb dos graners situats al principi i final del mateix, a Giramascor i Fazalforí. La documentació escrita identifica en aquest lloc la presència majoritària de camps i terres (VIRGILI, 2001, pàg. 212), tot indicant un conreu de cereals intensiu i especialitzat, de caire monopolista, per al propi abastiment del territori i per al seu comerç. Així, aquest assentament estaria directament relacionat amb unes funcions molt específiques derivades des de l'Estat i ens aportaria, junt a la resta d'assentaments documentats en el transcurs d'aquest tram de la Sèquia Major de la riba dreta, una cronologia d'època taifa per al sistema hidràulic esmentat. La mesquita documentada a prop del camí de València [DCT, doc. 60] també degué formar part de les dependències d'aquest lloc, conformant una alqueria de grandària mitjana i amb una diversitat de serveis que ens ajuden a entendre el funcionament d'aquest tipus d'assentaments.

ID: 023

MINGANA

Topònim documentat: Avingenia

Ubicació (ED50): 289500, 4517150

Grups tècnics ceràmics presents:

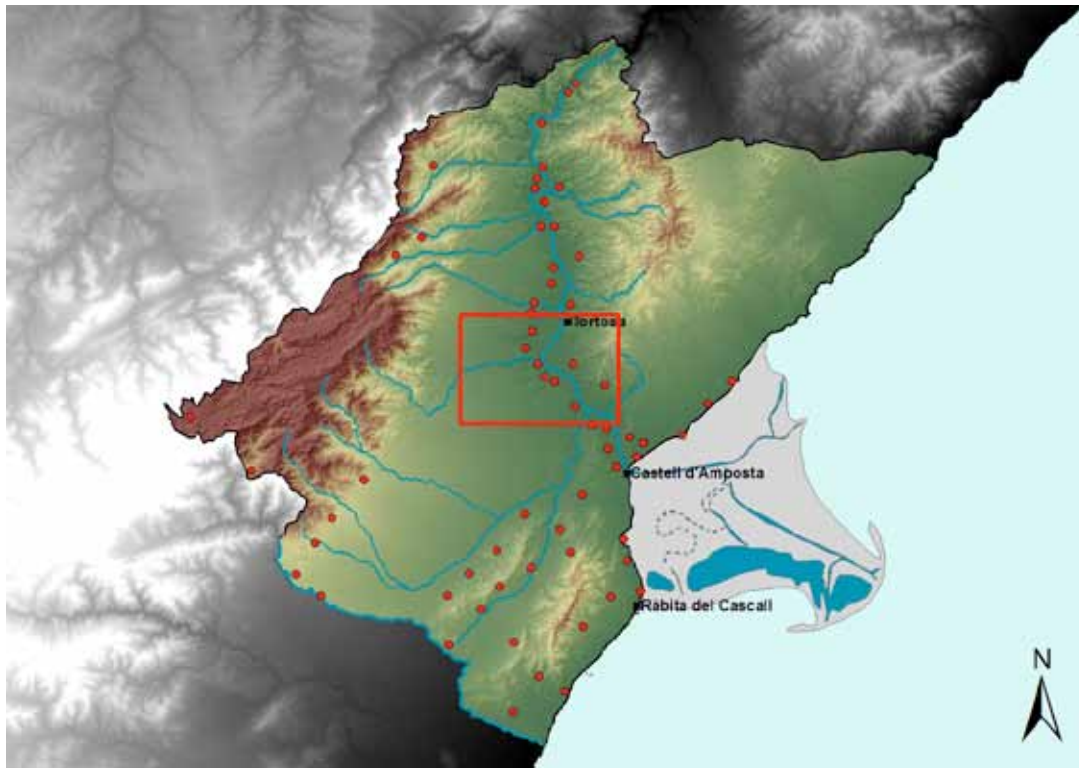
Cronologia: XI-XII

Aquest lloc suposa un cas d'estudi força interessant, doncs ens permet analitzar un assentament ben recollit per la documentació escrita, malgrat el registre material recuperat durant les prospeccions no proporcionés excessius indicis ni formes, principalment degut a les transformacions agrícoles del seu entorn. Es tracta d'un dels assentaments relacionats amb el sistema hidràulic de la *cequia maioris inferius* recollida al Diplomatarium de la Catedral de Tortosa, tot i que no degué restar en funcionament després de la conquesta, fet que explicaria que no s'esmenti en el llistat d'assentaments que aquesta recorre [DCT, doc. 398]. Tot i això, l'esment al seu propietari, encara viu durant la segona meitat del segle XII, ens permet reconstruir l'àrea d'assentament i les seves principals àrees productives [DCT, doc. 27], que no degueren sobrepassar les 15 quarteres (*XV quarteras*), poc menys de 4 hectàrees de sembrat, probablement de cereals.

La torre avui en dia allí aixecada correspondria ja a època feudal, quedant l'assentament andalusí totalment ocultat sota els nivells materials medievals posteriors i moderns. Tal i com hem esmentat durant aquest treball, el seu topònim tindria origen en una deformació del nom personal del seu propietari (Avingenia - Vingenia - Mingana), com succeeix en altres casos en els que s'usa el prefix *beni-* o *vin-*¹¹. Es tractaria, en tot cas, d'un assentament vinculat al control urbà d'aquesta àrea durant el període taifa i posterior, que explotaria aquest sector sota l'organització dels assentaments principals situats a ambdós extrems del sistema, Giramascor i Fazalforí.

¹¹ Veure Part Tercera - Bloc VI - Apartat 1.5

ID: 024	GIRAMASCOR		
Topònim documentat:	Algevira	Mazcor,	Ubicació (ED50): 288984, 4518190
Algeira Mazcor			

Grups tècnics ceràmics presents: 3 (x2), 4, 4b (x5), 5 (x8), 6 (x4), 6b (x3) i 8	Cronologia: V-XII
--	-------------------

Aquest assentament, documentat a les fonts escrites [DCT, docs. 69, 212, 334, 368 i 398] ha pogut associar-se amb precisió al jaciment de Xies o del Pla de les Sitges a partir de les informacions donades per la documentació. Entre d'altres, n'és ben explícit el text en què s'esmenta el recorregut de la *cequia maioris inferius* [DCT, doc. 398], tot situant aquest assentament entre els de Marenxa i Vinallop (*que descendit de Marenxa et venit per Algevira Mazcor ad Yberum in Fazalfori, videlicet, et in Avinalop et in Mianes*). Es tracta d'un assentament amb una llarga ocupació, que sembla presentar fases consecutives sense pràcticament cap interrupció des de l'Antiguitat fins la conquesta cristiana de Tortosa. En quant als primers indicis d'ocupació d'aquesta plataforma fluvial, es pogueren recuperar alguns materials arqueològics durant la seva prospecció que ens han permès afinar la seva cronologia. Entre d'altres, s'han identificat algunes formes de Terra Sigillata Africana A corresponents al segle II i principis del III, així com un fons d'àmfora sud-hispànica de la forma Almagro 51C - Keay 23, possiblement bètica, que correspon a ple segle IV i la primera meitat del V, així com altres materials comuns i constructius que podrien abastar els darrers segles del període antic.

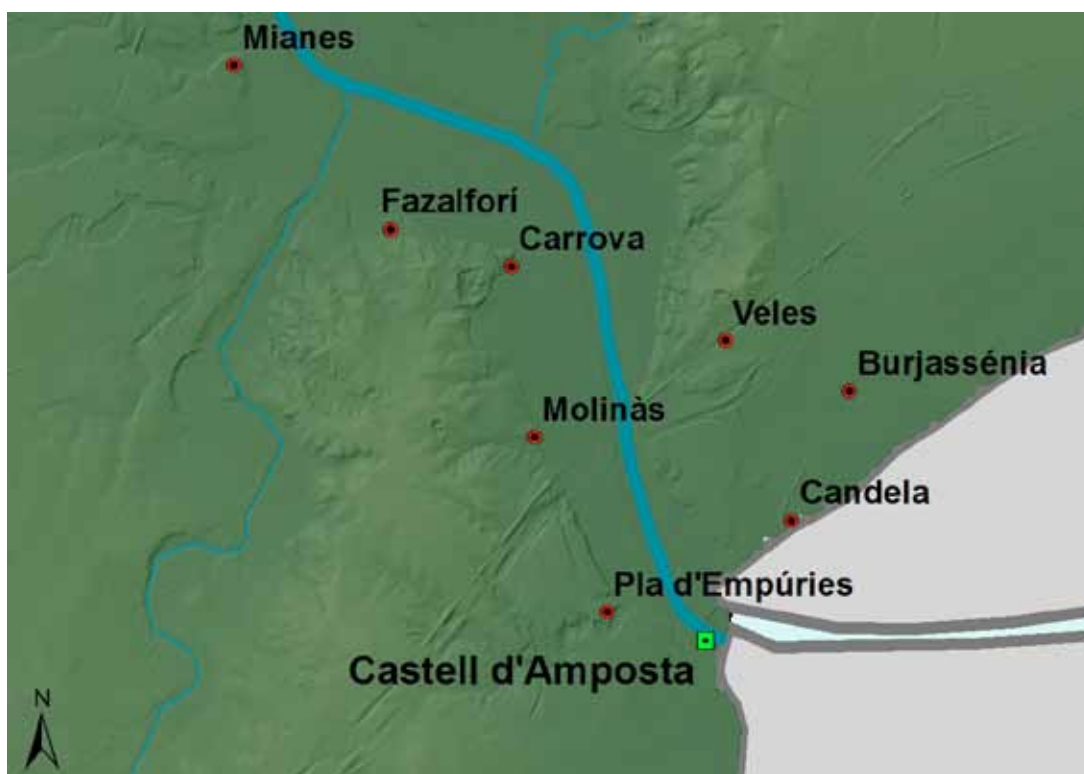
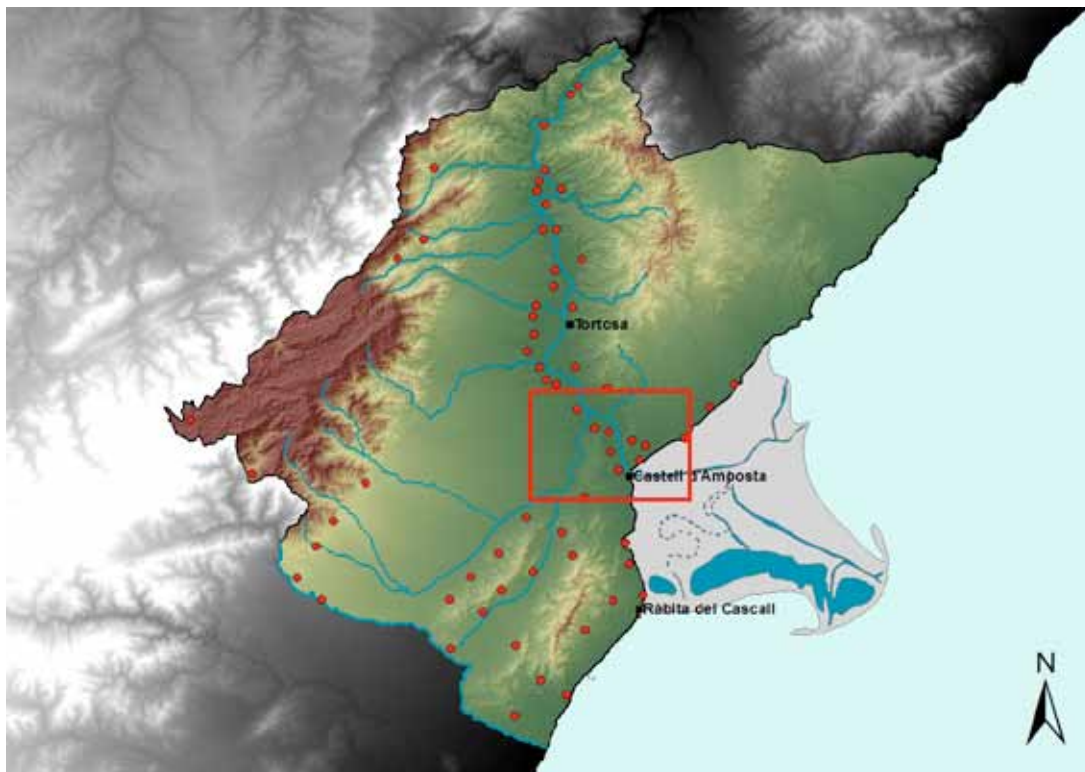
Amb posterioritat a aquesta fase apareixen nombrosos materials molt diversificats a l'àrea superior de la plataforma, junt a un sistema defensiu compost per un fossat i un camí d'accés a la mateixa, així com a un conjunt de sitges excavades a la roca. Entre aquests materials és impossible destacar-ne un grup, doncs la varietat i abundància són ben presents, des de nanses de cànirs de la sèrie CÀNTIR2, tant de les més senzilles com ben acabades i amb revestiment argilós, bases d'atafor amb decoracions en verd i manganès, diversos tipus de gibrells i alfàbies amb decoracions unglades i digitals, nanses de gerretes amb algun llavi amb presència de la típica engalba vermella documentada amb posterioritat al califat en aquesta àrea, fins alguns colls d'olles amb decoracions incises estriades o pentinades i acabats molt simples. Es tracta, en conjunt, d'un context d'ampli abast i cronologia, que ens permet establir una petita ocupació pràcticament continuada d'aquesta plataforma que es veurà fortament reforçada durant l'últim segle i mig d'al-Andalus en aquest territori, moment al qual pensem que pertanyen tant les sitges com el sistema defensiu, molt relacionada amb la seva funció com a possible graner de l'àrea de conreu associada al sistema hidràulic de la Sequia Major inferior de la riba dreta de l'Ebre. El seu topònim però, sembla fer referència a l'existència d'una explotació de les àrees de la ribera ebrenc a través de l'adequació d'una o més illes o *algaires* fluvials anteriors al sistema hidràulic, al qual s'afegirien en el moment de la seva construcció.

ID: 025

MOLINÀS

Topònim documentat:

Ubicació (ED50): 294420, 4511730

Grups tècnics ceràmics presents: 2 (x3), 4, 5 (x10), 6b i 8

Cronologia: VI-X

L'assentament del Molinàs ocupa una petita plataforma sobre el riu Ebre a poc més d'un quilòmetre al nord d'Amposta, on es pogué identificar i estudiar, a inicis d'aquest segle, un jaciment de cronologia tardo-antiga i andalusina. En aquest emplaçament es documenta un enterrament abocat en en sitja del que es conserva un anell amb motius decoratius amb paral·lels durant el segle VI. Es tractaria d'un disseny amb un motiu hebreu força conegut, dos paons enfrontats junt a un arbre de la vida, símbols de la resurrecció (VALDEÓN, 2002, pàgs. 42-53), dels que tenim diversos paral·lels gravats en pedra i datats amb aquesta mateixa cronologia a Tarragona (BANGO (ed.), 2002, pàg. 57) i a Oriola (BANGO (ed.), 2002, pàg. 58). La ubicació de l'assentament sembla respondre a una dinàmica de desplaçament durant l'Antiguitat Tardana, ben documentada a altres casos de *villae* baix-imperials, i que s'associaria amb el proper exemple de la Carrova¹².

L'excavació d'aquest lloc durant l'any 2000, a càrrec del professor de la Universitat Autònoma de Barcelona Miquel Molist i de l'arqueòleg Josep Maria Faura permeté documentar, a més, una necròpolis amb un enterrament seguint el ritus islàmic datat per radiocarboni en ple segle X, amb dos intervals de màxima probabilitat entre 910-920 i 960-1000¹³. Aquesta estructura es correspondria a una de les alineacions de lloses que el propietari de la finca recordava haver vist excavar vint-i-cinc anys abans, pel que es pogué actuar sobre el seu emplaçament i documentar una fossa d'enterrament d'uns 190 centímetres de llargada, 50 centímetres d'amplada i uns 26 centímetres de profunditat. Al seu interior es recuperà l'individu objecte de datació situat en posició de decúbit lateral sobre el costat dret, sense cap tipus d'aixovar, tot i que cobert amb plàstics, possiblement situats per protegir-lo durant la intervenció anterior que recordava el propietari.

Posteriors intervencions, dutes a terme durant l'any 2003 [ARQUEOCIÈNCIA, 2003] permeteren identificar un nivell arqueològic medieval a la zona propera la mas, on aparegueren fins un total de sis sitges amb materials de clara adscripció andalusina, així com elements de fauna, que permeteren una mínima caracterització de l'assentament prèvia a les obres de construcció al mas que el destruïren. Pel que fa al registre ceràmic es compona bàsicament per olles i gerres del grup tècnic 5, amb coccions reductores i post-coccions oxidants força irregulars i amb motius decoratius incisos estriats o pentinats, a més d'un exemplar força complet d'un cànir de la sèrie CÀNTIR2, aportant una cronologia al conjunt d'entre els segles IX i X que, juntament a les restes d'època visigòtica permeten establir una cronologia a l'assentament que abasta des del segle VI fins al X. Les restes faunístiques són majoritàriament d'animals (*bos taurus*, ovis, caprins i *canis familiaris*), amb alguns pocs exemples d'aus i microfauna. Donat el reduït nombre d'elements recuperats al conjunt resulta difícil inferir pautes generals en relació al consum i explotació d'aquests animals, tot i que s'observen algunes marques d'esquarterament als ossos de les extremitats.

Així, per concloure, podem establir que aquesta plataforma tingué una ocupació relativament dilatada en el temps, amb un inici imprecís al llarg del segle VI en què, segurament a causa del declivi de la propera *villa* de la Carrova, s'establí un petit assentament molt probablement de cabanes, tal com mostren exemples similars com Can Gambús, La Solana o Els Mallols (ROIG, 2008, pàgs. 224-230). En aquest moment ja es documenten les primeres sitges d'aquesta plataforma, amb el cas excepcional d'un individu abocat al seu interior, una forma d'enterrament molt específica que també es documenta al proper jaciment del Mas del Catxorro [REMOLÀ, BENET i MACIAS, 1991, pàg. 49]. És a partir d'aquest moment que l'assentament segueix desenvolupant-se i que se'n documenten abundants materials a

¹² Veure Part Tercera - Bloc V - Apartat 1

¹³ Agraïm al professor Miquel Molist i a Josep Miquel Faura, qui dirigiren la intervenció a aquest jaciment l'any 2000, que ens hagin facilitat l'informe de *Beta Analytic Inc.* de 28 de setembre del 2000, en la que se'ns indica un marc cronològic de dues desviacions típiques entre 890 i 1020, amb els seus punts de màxima incidència entre 910-920 i 960-1000.

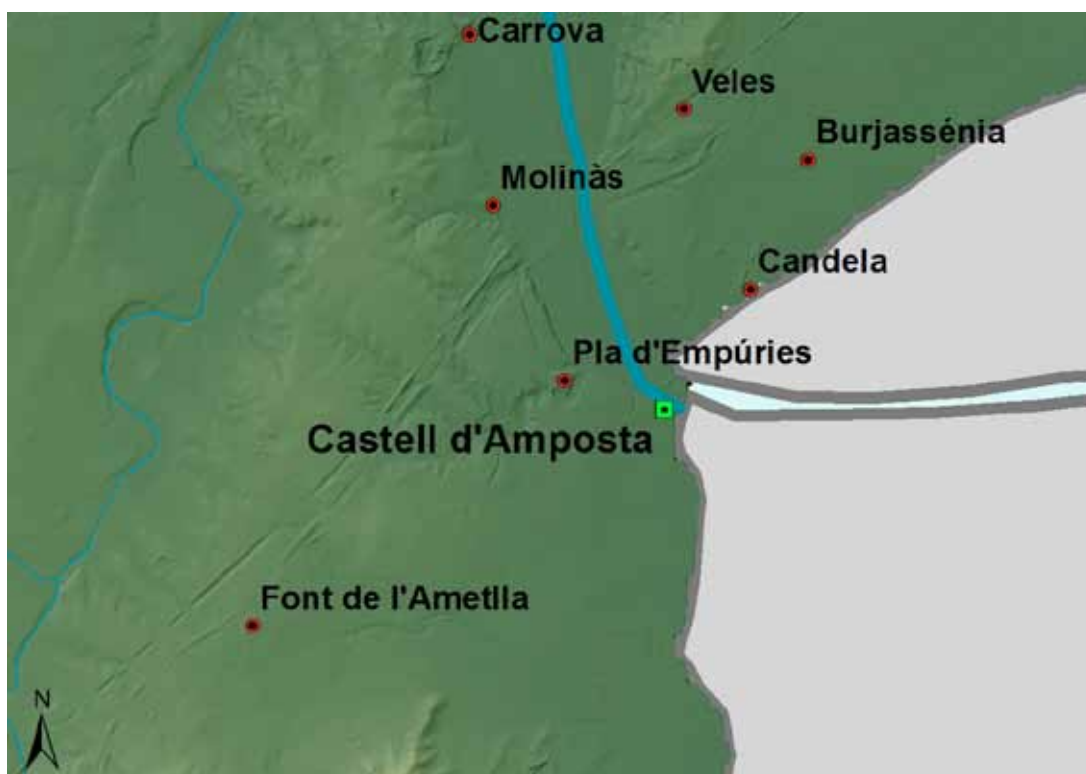
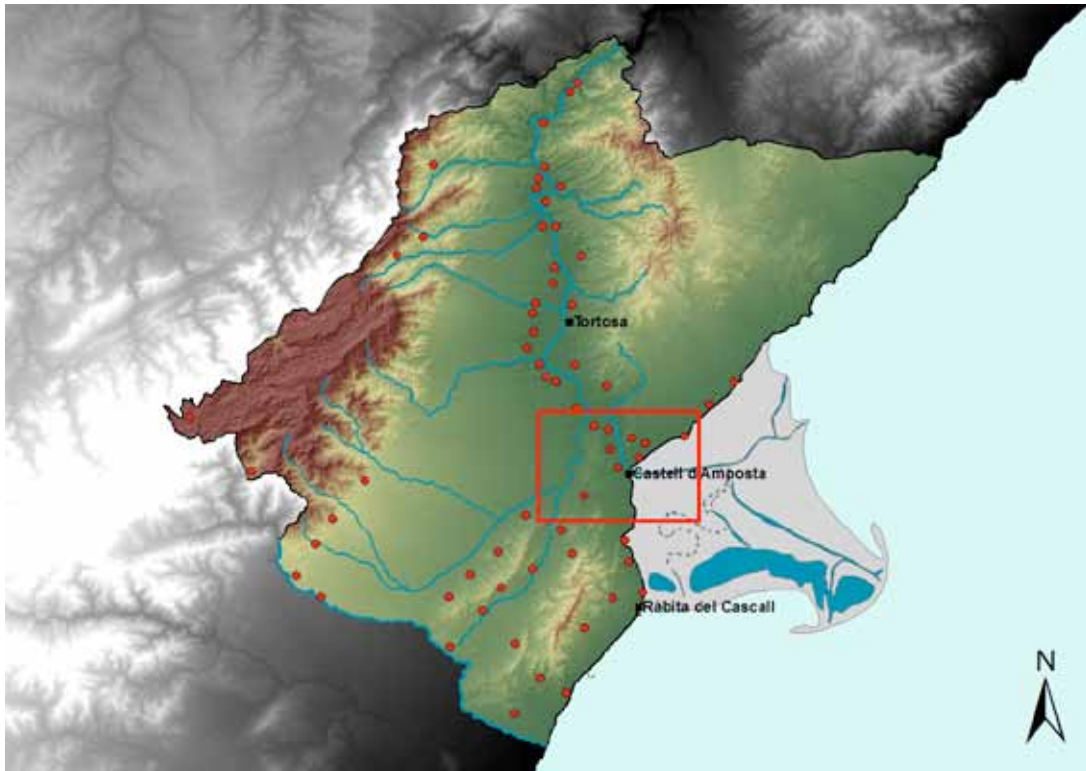
l'interior d'aquestes sitges i la construcció d'una important necròpolis en la vessant d'aquesta plataforma cap al barranc meridional. El seu abandonament, no sabem si en benefici del proper assentament andalusí de la Carrova, de l'àrea del *ḥiṣn* d'Amposta, o de tots dos, degué produir-se a principis del segle X, si atenem a l'absència total dels materials característics d'aquest període. Així, pensem que s'ha d'optar per la primera forquilla aportada per la datació radio-carbònica de l'individu recuperat a l'àrea de necròpolis, que situa la seva mort durant el primer quart d'aquesta centúria.

ID: 026

PLA D'EMPÚRIES

Topònim documentat:

Ubicació (ED50): 295034, 4510240

Grups tècnics ceràmics presents: 1 (x3), 2 (x5), 2b (x6), 3 (x8), 4 (x2), 4b, 5 (x24), 6 (x8), 6b (x4), 7 i 8 (x9)

Cronologia: IX-XII

Aquest assentament ocupa una petita plataforma situada al nord mateixa del nucli actual d'Amposta, avui en dia totalment urbanitzada, tot impeding qualsevol actuació d'excavació amb garanties. Malgrat aquesta situació, durant les obres de construcció d'aquesta zona alguna aficionats locals aconseguiren recuperar un important conjunt de materials, ara descontextualitzats, però que semblen indicar la presència en aquest indret d'un centre de producció alfarera, principalment d'olles i gerres de les tipologies tècniques 2, 2b i 5. La seva ubicació, junt a les cronologies proposades per a aquests grups ens permeten relacionar el seu moment d'ús amb els del castell d'Amposta, entre els segles IX i XII. De forma més específica, els seus materials es caracteritzen per una abundant presència d'aquestes dues morfologies ceràmiques, amb coccions en atmosfera reductora i refredament oxidant, abundants presències de minerals micacis per a les peces del grup 5 i absència d'aquests en les del 2 i 2b. Les decoracions més identificatives són de tipus incís, principalment estriades i pentinades al coll de les peces. També s'han pogut identificar diverses peces completes de cassoles de les sèries CASSOLA2 i CASSOLA4, un gibrell de la sèrie GIBRELL1, alguns cànirs de la sèrie CÀNTIR1 així com un safareig de grans dimensions.

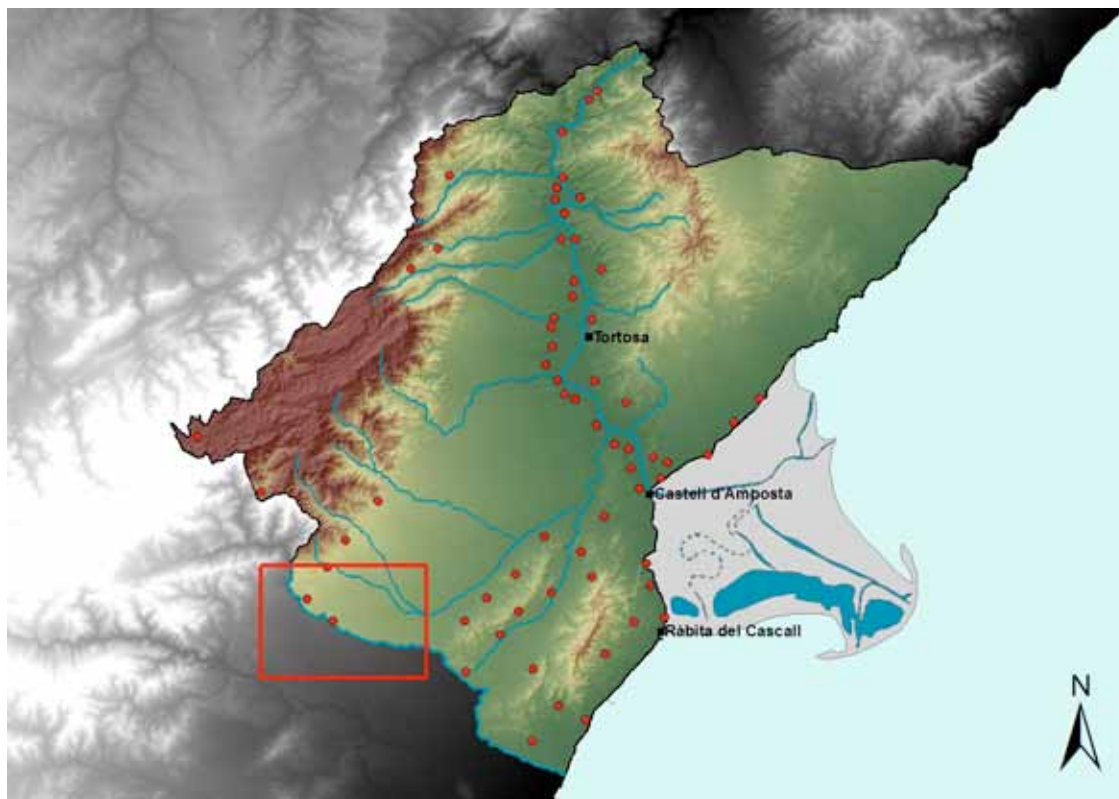
Tot i disposar d'un ampli espai de conreu conformat per les terrasses sedimentàries situades entre els assentaments del *hishn* d'Amposta i de la Carrova, hom pot atribuir a aquest indret una funció més específica, lligada a la producció ceràmica destinada a aquest centre territorial i al seu territori. Les tasques agrícoles serien desenvolupades de forma eficient des de la Carrova, la qual sembla poder identificar-se com un assentament andalusí d'una grandària considerable, i des dels assentaments vinculats directament a Amposta i que s'articularien al seu entorn. La especificitat d'algunes de les produccions documentades al Pla d'Empúries, amb els únics tractaments superficials brunyits que hem pogut documentar al conjunt del territori, sense minerals micacis i amb atmosferes de cocció completament reductores, se semblen inserir en un circuit de consum puntual marcat pel propi centre territorial, on s'han pogut detectar també algunes d'aquestes peces. És també aquest lloc on es desenvolupa de forma més evident la sèrie OLLA4, cronològicament la més moderna d'aquest tipus morfofuncional, i que apareix també de forma destacada a les excavacions de la ciutat de Tortosa.

ID: 027

MAS DEL TORRIL

Topònim documentat:

Ubicació (ED50): 272333, 450400

Grups tècnics ceràmics presents: -

Cronologia: IX-XII

Aquest assentament es troba situat a poc més d'un quilòmetre resseguint el riu Sénia des del municipi homònim, just sobre una de les plataformes conformades per l'efecte erosiu d'aquest curs fluvial. En aquest punt es localitzà, durant les obres d'ampliació de la carretera entre Ulldecona i la Sénia, una necròpolis formada per 21 sepultures, la major part d'elles excavades a la roca i cobertes per lloses planes, amb l'esquelet en decúbit lateral dret, mirant a llevant, en orientació nord-est/sud-oest, la tipologia més habitual a les inhumacions de ritus islàmic [FORCADELL, 1996, pàg. 8]. De les sis sepultures que pogueren ser excavades íntegrament es rescatà un esquelet complet, el qual aportà també restes tèxtils que els arqueòlegs identificaren com a part d'un sudari (VILLALBÍ, FORCADELL i ALMUNI, 2005, pàg. 125). Fou aquest individu el que millors condicions oferí per ser estudiat, pel que va ser enviat al Laboratori de Datació per Radiocarboni de la Universitat de Barcelona, des d'on s'indicà una forquilla cronològica de 887-1026, tot indicant l'interval més precís a la segona meitat del segle X [FORCADELL, 1996, Annex 2]. Sembla doncs, que per la tipologia d'enterrament, generalitzada al llarg del segle X, i confirmada per la datació radio-carbònica, no podem endarrerir el moment d'ocupació inicial d'aquest assentament més enllà d'aquesta mateixa centúria o els moments finals de l'anterior.

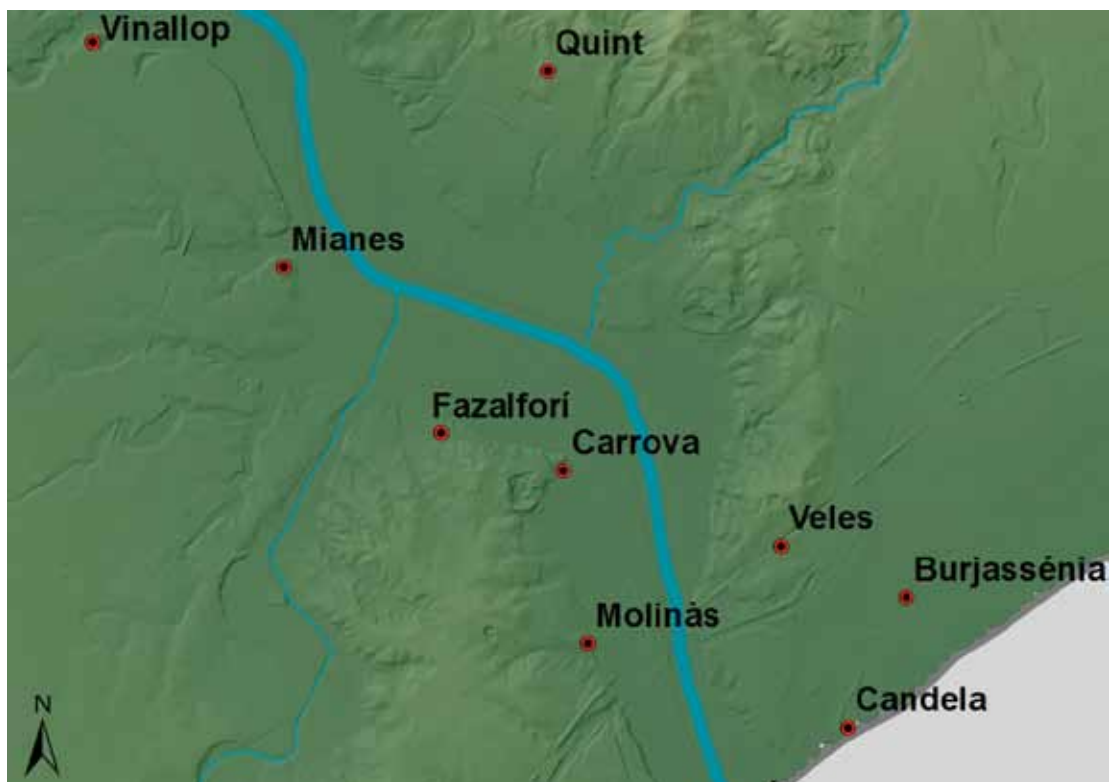
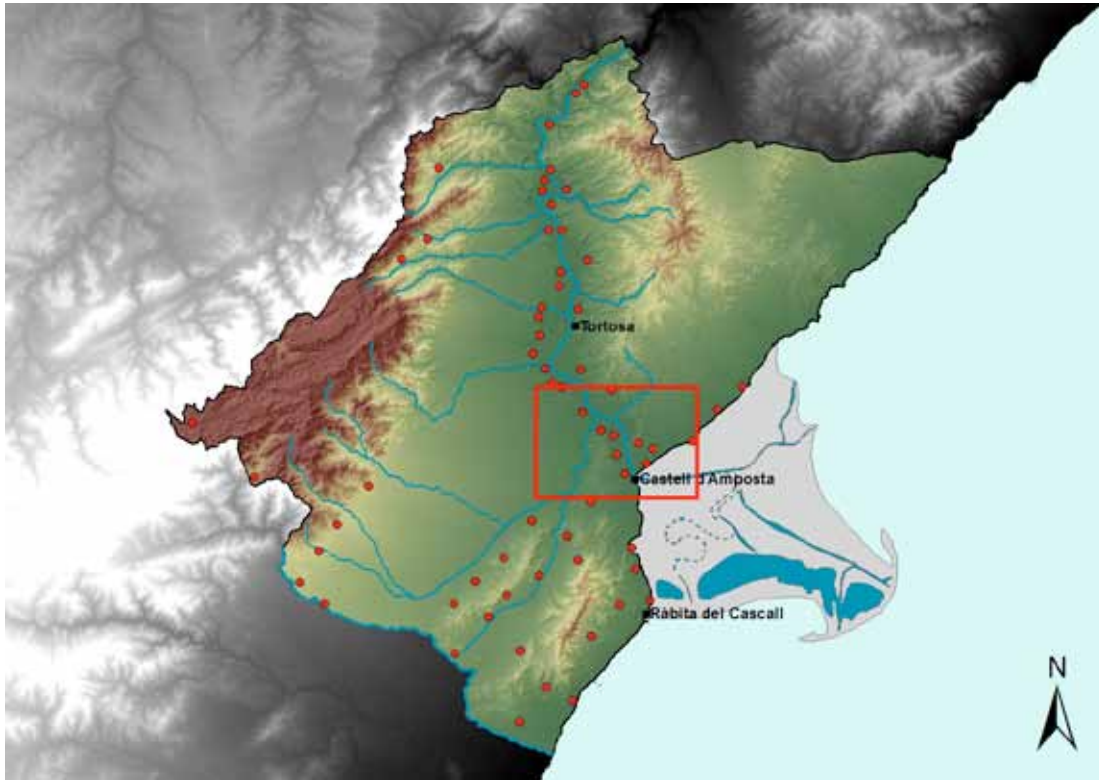
Tenim notícies també del fet que durant la construcció del Mas del Torril aparegueren algunes sitges i més enterraments, el que ens podria estar indicant un lloc d'hàbitat estable amb unes característiques morfològiques molt similars a la d'altres assentaments de la zona, amb presència d'estructures d'emmagatzematge. La seva posició, a l'extrem de la via documentada a les fonts escrites cristianes més primerenques com a *caminum Oltinelle* [DCT, doc. 52] i que pensem que s'ha de relacionar amb una ruta de trànsit ramader cap a l'àrea dels Ports, podria informar-nos sobre la seva funció econòmica. Tot i no poder establir encara valoracions definitives, aquest assentament sembla que restà en funcionament fins el moment en què s'establí carta de població al municipi de la Sénia, i els petits vilars que depenien d'aquesta (*cum omnibus aliis villariis*) començaren a agrupar-se entorn seu [CPFC, doc. 257]. Sense més elements per a la seva valoració no es pot precisar amb més exactitud el funcionament d'aquest assentament que, nogensmenys, hagué de tenir amb tota seguretat tot un seguit d'espais de producció agrícola, com a mínim per al seu manteniment. Bé als petits espais amb aprofitaments de les aigües (*aquis*) que pogué explotar als peus del seu assentament, bé a les terres i pastures (*terris*, [...] *pascuis*) que l'envoltaven segons les fonts escrites [CPFC, doc. 257], els individus que habitaren aquest assentament de ben segur hagueren de diversificar les seves activitats per assegurar el manteniment i reproducció del grup.

ID: 028

CARROVA

Topònim documentat: Alcharrova

Ubicació (ED50): 294220, 4513185

Grups tècnics ceràmics presents: 2 (x2), 3, 4, 5 (x2), 6 (x8) i 8 (x5)

Cronologia: V-XII

Aquest assentament de llarga durada presenta de nou una ocupació en ocasions irregular, però en termes generals continuada. Etimològicament sembla que el topònim Carrova faria referència al terme llatí *carabus* (del grec *kàrabos*), que donaria origen per semblança a diversos tipus d'embarcacions [OC, volum III, pàg. 283], entre les que destaca la càrrava ebrenga, una petita nau de pas entre ambdues ribes del riu. És possible, per tant, que en aquest punt del curs fluvial existís, possiblement des d'època antiga, un pas de barca per accedir a la riba oposada del riu, per on transcorreria la via principal d'accés a la ciutat de Dertosa-Ṭurtūša. La seva funció agrícola, afavorida per una àrea d'importants sediments argilosos i per la presència d'un abundant ullal als seus peus, sembla indubtable, tot i que hagué de comportar importants obres de condicionament d'aquestes terres, principalment a partir de drenatges, necessàries per evitar l'estanyament de les aigües al seu entorn. Aquesta hagué de ser una tasca recurrent des d'època antiga, doncs de no fer-ho l'àrea immediata a l'assentament hauria romàs impracticable. I no sembla ser una operació puntual en aquest indret, sinó que la majoria de *villae* baix-imperials semblen situar-se en llocs amb importants acumulacions sedimentàries fluvials, que necessiten certes actuacions d'aquest tipus per poder protegir el lloc de residència i aprofitar-ne els òptims rendiments de les seves terres, anteriors en tot cas als posteriors i més complexos sistemes hidràulics.

Els primers indicis que permeten documentar una presència estable en aquest assentament corresponen a uns nivells amb presència de sigil·lades itàliques i Campaniana B tardana, tot i que el moment realment àlgid de la *villa*, relacionat principalment amb la pesca i la producció de salaons, s'ha de portar fins al segle IV, moment en el qual es documenta una reconstrucció quasi completa de la seva àrea residencial, tot dotant-la d'elements monumentals i de prestigi, com alguns fragments d'*opus sectile* realitzats amb lloses de *brocatello* (GARCIA I RUBERT, GONZÁLEZ LÓPEZ, MORENO MARTÍNEZ, REVILLA, ROS i VILLALBÍ, 2005, pàg. 237-238). A les darreries del segle V i durant la següent centúria es produeix l'abandonament de la seva *pars urbana*, així com la transformació de la majoria de les seves estructures de producció, reaprofitant molts dels seus materials per a la construcció d'un nou hàbitat més rústic a pocs metres de l'antic centre. Aquest nou espai es caracteritzaria per un àmbit allargat més gran amb quatre de més petits adossats al seu costat longitudinal, tot i que no s'han pogut establir les funcions de cadascun d'ells. Únicament el sòcol d'aquest edifici hauria estat bastit en pedra, mentre que l'aixecament de les parets estaria format per una armadura de fusta reomplerta amb maons, guix o fang.

Aquest darrer emplaçament degué estar en funcionament, com hem dit, de manera més o menys continuada durant els darrers moments del període visigòtic i el primer segle aproximadament després de la conquesta d'al-Andalus, moment a partir del qual comencem a apreciar una nova zona d'assentament situada més enllà de l'antiga vila, a l'àrea ocupada avui per la cantera. En aquell indret es documenta una *torre dels sarrahins* (LÓPEZ-PERALES, 1975), a prop de la qual pogué situar-se l'assentament andalusí, a més de ser el punt d'acumulació de materials arqueològics recuperats i dipositats al Museu de les Terres de l'Ebre durant els anys 50 i 60 per Francesc Esteve i un grup d'investigadors. També s'han pogut localitzar diverses àrees d'enterrament, entre les quals en destaca una on els seus individus han estat enterrats seguint el ritus islàmic. L'estudi dels materials provinents d'aquesta àrea ha permès precisar la cronologia de l'assentament, on la presència majoritària dels grups tècnics 6 i 8 ens indica una major intensitat d'aquesta ocupació entre els segles X i XII. La presència de peces senceres de la sèrie GERRA4, catúfols, ataïfors amb decoracions en manganès i vidrat monòcrom melat o diversos tipus de gerres amb engalba blanca i decoracions pintades en negre a la seva superfície així semblen corroborar-ho. No es pot però adscriure a aquest darrer moment la fundació d'aquest assentament, doncs un nombre considerable d'elements de les sèries GERRET1, OLLA2 i GERRA1, amb característiques tècniques molt primerenques, semblen portar aquesta fita a moments pràcticament paral·lels als de la construcció de l'assentament tardo-antic proper a l'antiga *villa*.

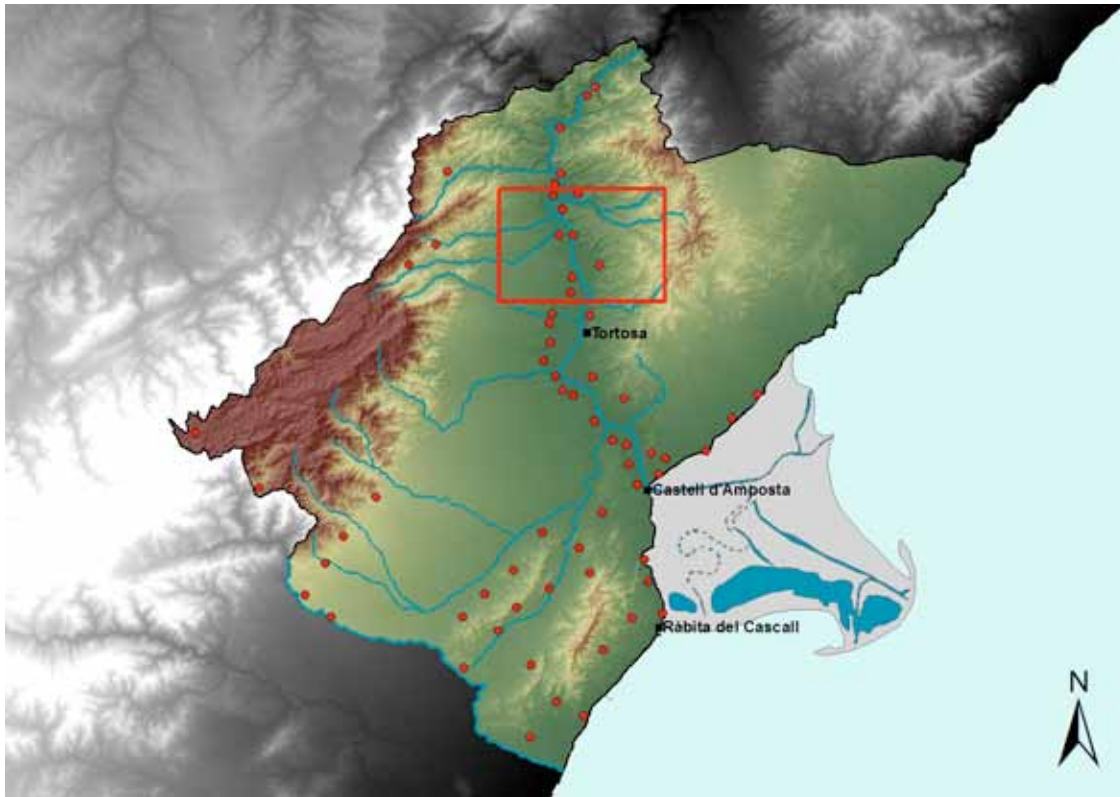
En termes generals, doncs, es tracta d'un important assentament d'ocupació continuada entre l'Antiguitat i el Món Islàmic, que pogué ser objecte de disputa entre els Hospitalers d'Amposta i la ciutat de Tortosa en l'establiment dels límits entre termes, un fet que sembla desprendre's de la falsificació per part dels primers d'un document de donació per part de Ramon Berenguer IV del Castell d'Amposta en favor seu l'any 1149 [CEU, doc. 3]. Aquest document delimita el terme ampostí des de la font de la Carrova fins a la serra del Montsià, i des d'aquesta fins al mar, a excepció del terme de la Ràbita, tot recollint fins una vintena de donacions en un to historicista i que sembla que hagi estat redactat amb tot un arxiu al davant, inclosos possiblement els textos del Monestir de Sant Cugat del Vallès als que els Hospitalers tingueren accés un cop adquirida la Ràbita i el seu terme l'any 1260 [CEU, doc. 37]. L'objectiu d'aquesta acció no podia ser altre que el d'assegurar els drets del castell sobre un territori molt ben definit i evitar futurs plets com els viscuts contra el Monestir de Sant Cugat del Vallès per l'establiment de les seves fites durant tot el segle XIII. Tot i aquest fet, el document suposa una font d'informació de primer ordre per tal d'establir els límits antics d'aquests termes i els llocs en conflicte i disputa entre les diferents institucions presents durant el repartiment, com ara podria haver-ho estat el lloc de la Carrova.

ID: 029

BARRUGAT

Topònim documentat:

Ubicació (ED50): 290300, 4528700

Grups tècnics ceràmics presents: -

Cronologia: V-VII

Situada a uns 4 quilòmetres al nord de la ciutat de Tortosa, aquesta *villa* baix-imperial mostra alguns indicis d'una important ocupació durant les darreries del període romà i durant tota l'etapa visigòtica. Es tracta d'un centre suburbà molt vinculat al nucli principal del territori, relacionat molt probablement a la família Serani, membres de l'aristocràcia tortosina, tal com indica un grafit conservat en un vas de sigil·lada (GENERA i JÁRREGA, 2011). Documentada des de principis del segle XX, s'han pogut observar en aquest assentament diversos sòls amb mosaics, alguns dels quals es trobaven aixecats sobre *pilae*, fet que indicaria un sistema calefactat propi d'uns banys, construïts amb tota seguretat durant el segle IV (JÁRREGA, 1993). La recuperació d'un important context de materials de vaixella fina africana (Hayes 93, 94, 97, 99, 103, 104 i 105), alguns elements amfòrics (Keay 25, 35, 55, 56 i 62Q), llànties (Atlante X, *Late Roman C* i DSP) i ceràmiques comunes importades de Lípari o Sardenya, ens permeten datar una important fase d'aquest assentament durant els segles V-VII (GENERA i JÁRREGA, 2011, pàgs. 121-137). A aquest període correspondrien les importants reformes funcionals reflectides per la destrucció dels mosaics amb la inclusió de grans contenidors de tipus *dolium* a l'interior de l'àrea residencial.

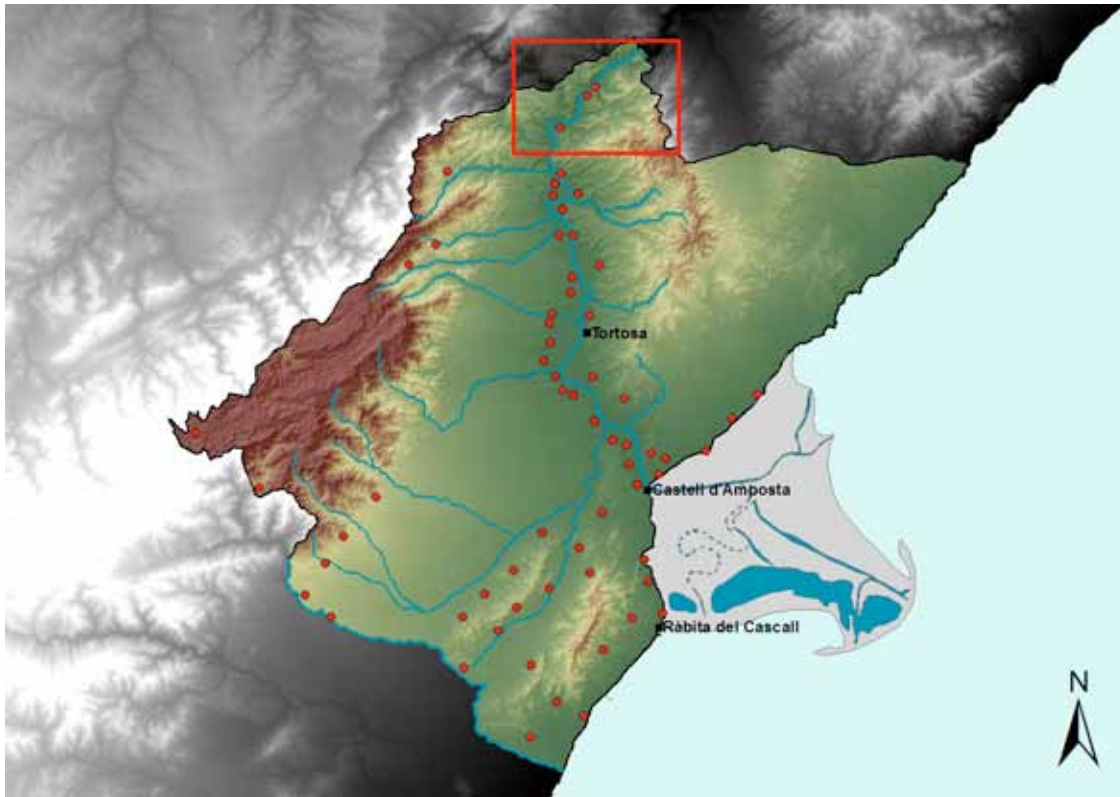
Es tractaria, en qualsevol cas, d'un dels pocs centres antics romanents a la riba esquerra de l'Ebre durant l'Antiguitat Tardana, el qual explotaria la important àrea sedimentària de Bítem i que hagué de comptar amb algun petit sistema de drenatge d'aquestes terres per condicionar-les al seu conreu en extensió. L'abandonament de la seva àrea residencial i les transformacions esmentades hagueren de situar-se cronològicament en el moment en què, a principis del segle VI, els visigots prengueren el control d'aquest territori i, especialment, el del seu centre urbà, la ciutat de Dertosa.

ID: 030

MAS DEL CATXORRO

Topònim documentat:

Ubicació (ED50): 291873, 4539700

Grups tècnics ceràmics presents: -

Cronologia: V-VIII

El Mas del Catxorro, situat al terme de Benifallet i molt a prop del seu nucli, fou detectat a principis del segle XX per alguns aficionats al col·leccionisme d'antiguitats, tot seguint una tradició ben arrelada a l'àrea tortosina per aquelles dates. Les primeres intervencions arqueològiques sistemàtiques però, no es dugueren a terme fins a la dècada dels 80, moment en el qual les obres de millora de les carreteres properes i del pont d'encreuament de l'Ebre afectaren a la seva conservació [REMOLÀ, BENET i MACIAS, 1991]. No fou de nou fins fa pocs anys que es realitzaren els darrers sondejos a l'àrea d'afectació (GRIÑÓ, CAMARASA i BUSQUETS, 2011), i s'analitzaren les darreres fases d'ocupació d'aquest lloc. Si tornem a les primeres excavacions documentades, podem establir que la seva principal fita fou la d'identificar i estudiar les distintes fases d'aquest assentament, entre les quals destacaren diverses estructures productives associades al període tardo-antic. La troballa d'un contrapès, d'aproximadament 1,40 metres d'alçada i 1,15 metres de diàmetre a l'interior d'un recinte circular, permeteren identificar una premsa, amb un dipòsit associat, per al processament d'oli o vi i amb una datació entorn dels segles IV i V. Un segon contrapès paral·lelepípede documentat poc després permeté corroborar la importància d'aquest centre productor, que degué estar relacionat amb una *villa* baix-imperial de la que no disposem d'excessives dades encara. Malgrat aquesta funció principal de l'assentament és indubtable que aquest hauria de comptar amb recursos agrícoles propis per al seu propi manteniment, probablement lligats a l'explotació de les terrasses fluvials situades als peus del mateix.

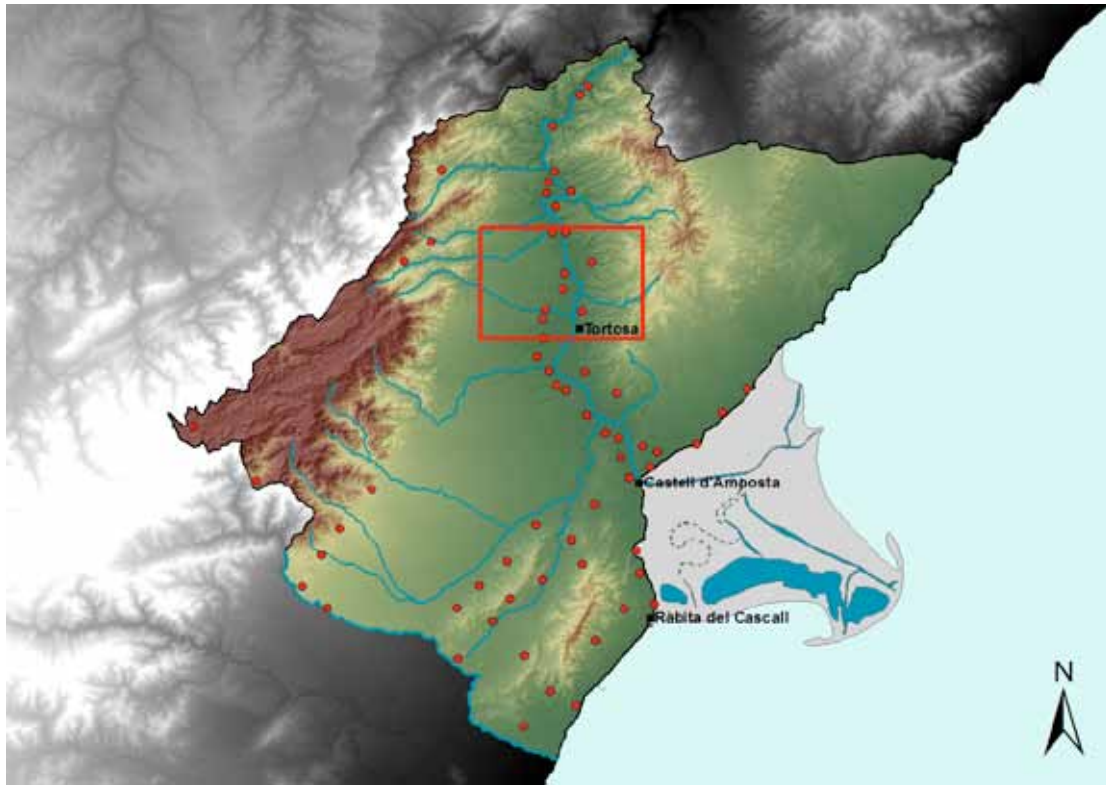
Únicament s'han pogut detectar tres àmbits sense connexió però que per les seves característiques constructives i orientació semblen correspondre a un únic moment d'edificació, superposat a diverses sitges amb materials dels segles V i VI, donant als primers una cronologia aproximada de finals d'aquesta centúria i començaments de la següent [REMOLÀ, BENET i MACIAS, 1991, pàgs. 8-16 i 24-40]. Les pavimentacions d'aquests àmbits, fets amb calç o guix i delimitats per murs de doble filada aixecats amb pedres de grandària mitjana sense treballar unides amb fang i una amplada d'uns 40 centímetres acabaren de definir-los. El material ceràmic recuperat, amb peces fetes a mà o a torneta, àmfores sud-hispàniques i africanes, així com restes de vaixel·la de producció africana, permeteren datar l'ocupació d'aquest edifici en aquesta mateixa cronologia [REMOLÀ, BENET i MACIAS, 1991, pàgs. 47-49]. Pel que fa als enterraments associats a l'assentament, la majoria dels exemples estan conformats per inhumacions en caixes de lloses, tot i la presència d'un únic individu, probablement de condició esclava, abocat a l'interior d'una sitja. Els rituals d'aquesta necròpolis la situen cronològicament en època visigòtica, tot i documentar-se un individu en posició de decúbit lateral que permeté perllongar l'ocupació de l'assentament durant un primer moment posterior a la conquesta islàmica (GRIÑÓ, CAMARASA i BUSQUETS, 2011, pàg. 138).

ID: 031

LABAR

Topònim documentat: Labre, Labar, Llaver

Ubicació (ED50): 290228, 4525570

Grups tècnics ceràmics presents: 1 (x2), 4b (x5), 5 (x4), 6b (x3) i 7 (x2)

Cronologia: V-XII

Aquest assentament se situa a les proximitats del Mas de la Casa Blanca, a la vessant d'un petit turó a l'extrem septentrional del sector central de les terrasses sedimentàries de la riba esquerra de l'Ebre. Es troba encaixonat entre els barrancs de la Casa Blanca i el de les Codines del Cleto, on s'ha pogut documentar una antiga *villa* amb fases baix-imperials i tardo-antigues, així com un segon hàbitat de cronologia andalusina a pocs metres. La seva cronologia sembla presentar, amb possibles interrupcions de curta durada, una certa continuïtat entre l'Antiguitat i el Món Islàmic. La constatació d'una superposició d'assentaments andalusins a les proximitats dels jaciments romans més antics en altres zones ens portà a prospectar intensivament aquest indret i amb la col·laboració de dos aficionats locals, Guillermo Ferrando i José León Aspa, s'identificà amb claredat aquesta fase posterior. Pel que fa a l'etimologia d'aquest topònim, conservat ja en la primera documentació llatina posterior a la conquesta, sembla que no existeix cap impediment per a relacionar-la amb la forma àrab *al-ābār*, literalment els pous, que semblen haver existit en tota l'àrea riberenca des de l'Antiguitat.

Pel que fa a la fase antiga, el jaciment sembla situar-se als peus mateixa d'aquest turó, on des dels anys 80 s'han dut a terme diverses intervencions arqueològiques, lligades en molts casos a urgències a causa de les obres de millora de la propera carretera. Aquestes primeres excavacions permeteren detectar una *villa* de certa importància estructurada entorn d'un pati central de la qual pogueren identificar principalment les seves àrees productives, amb importants reformes durant el període imperial (REVILLA, 2003, pàgs. 281-286). La seva *pars urbana* roman a dia d'avui encara inèdita. L'àrea que major interès suscita per al nostre període d'estudi però, la trobem en un petit hàbitat aixecat durant la segona meitat del segle V i la primera de la següent centúria, deslligat de l'antiga factoria romana però reaprofitant alguns els seus materials constructius. Aquest edifici s'hauria realitzat, a jutjar pels nivells d'una potent ensulsiada formada per pedra i *tegulae*, amb maons de fang i possiblement armadura de fusta (REVILLA, 1998, pàgs. 404-409) i únicament comptaria amb dos àmbits contraposats entre si i units per un petit mur, un dedicat a l'hàbitat i l'altre d'ús ramader, tot mostrant l'estructura típica d'aquests petits establiments de l'Antiguitat Tardana. Els materials recollits durant la prospecció han permès documentar aquestes dues fases, una de més antiga caracteritzada per alguns fragments de Terra Sigil·lada Hispànica i una segona caracteritzada per algunes formes de Terra Sigil·lada Africana D (Hayes 91C), una nansa d'àmfora africana (Keay 25) i una nansa d'àmfora tarraconense tardana que aporten una cronologia d'entre el segle V i el VI.

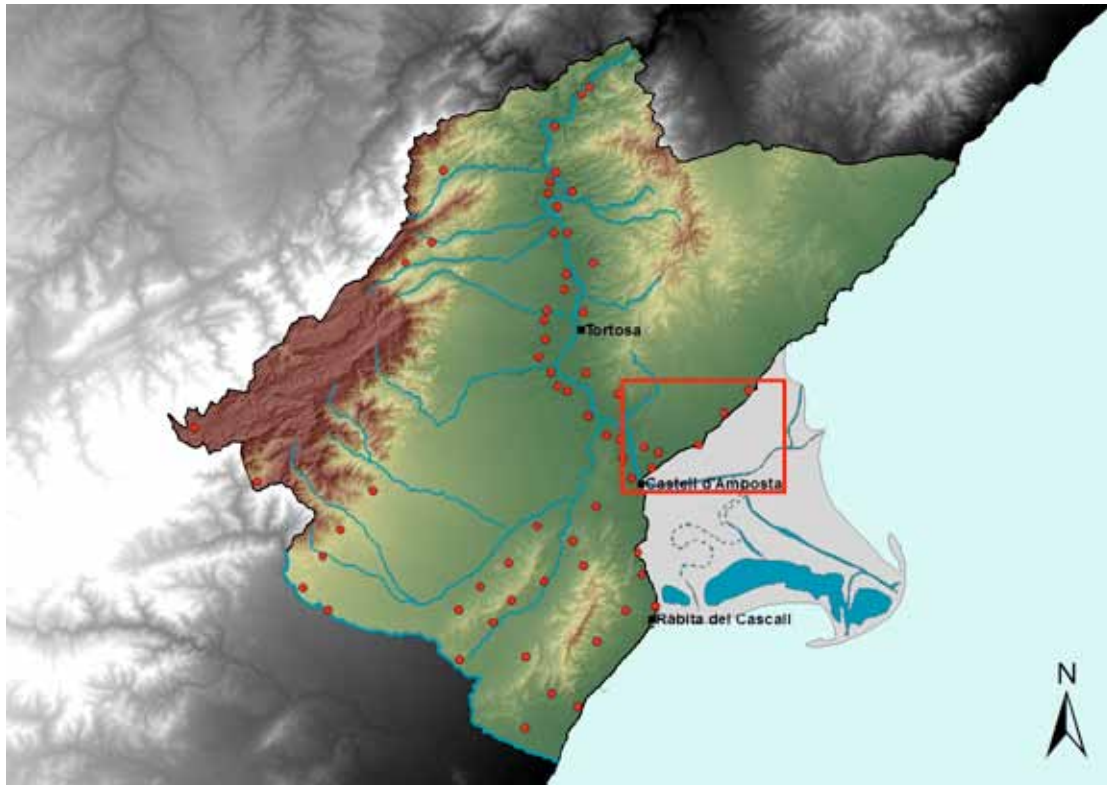
El desplaçament d'aquest assentament cap a les vessants del proper turó indica un canvi en els patrons bàsics d'organització de l'espai rural que tendeixen a abandonar les àrees de fons de vall per situar-se a una mitja altura, un fet que permet un major control visual de la seva àrea productiva i una major protecció davant les avingudes periòdiques del riu. Si bé aquestes no afectarien directament a l'assentament, sempre venen acompanyades d'un augment del nivell de la capa freàtica que provocaria l'aparició de brolladors i fonts naturals, així com l'estanyament dels camps propers. Els materials recollits en aquest jaciment mostren una forta diversificació, tant funcional com cronològica, que permet proposar una cronologia d'aquesta ocupació força àmplia. Les vores d'olles i gerres amb característiques tècniques dels grups 1 i 5, algunes nanses de les sèries CÀNTIR1 i CÀNTIR2, tant en les seves formes més simples com algunes de més complexes, gerretes estilitzades amb el coll reengrossit, decoracions acanalades molt ben definides i revestiment argilós, així com ataifors amb decoracions amb manganès i revestiment amb vidrat melat així semblen confirmar-ho. Els diferents esments en què apareix aquest assentament a les fonts escrites [DCT, docs. 82, 101, 135, 319, 341 i 407] semblen indicar una economia basada en el conreu de terres i camps, és a dir, principalment cerealística.

ID: 032

ALDEA

Topònim documentat: Aldea

Ubicació (ED50): 300119, 4512722

Grups tècnics ceràmics presents: 1 (x3), 4, 5 (x3) i 7

Cronologia: V-VI/XI-XII

Aquest assentament, situat a l'entorn de l'actual Ermita de la Mare de Déu de l'Aldea, suposa un dels elements més antics de què disposem per plantejar l'aprofitament de les terres marjalenques del Delta de l'Ebre, doncs presenta unes primeres fases d'ocupació paral·leles als inicis formatius d'aquest accident geogràfic. La seva ubicació, en la zona límit entre les capes geològiques quaternàries i les sedimentacions aportades per l'Ebre a la seva desembocadura fan d'aquest indret un element d'estudi de difícil lectura, a més de tractar-se d'un lloc que pensem que no romangué ocupat indefinidament entre l'Antiguitat i l'Edat Mitjana. Pel que fa a la seva fase més antiga, sembla que aquesta explotació tindria el seu origen en època alt-imperial, dedicada principalment a l'elaboració de salaons de peix i alhora amb funcions d'*statio* de la Via Augusta, que es mantindrien durant tot aquest període. Entre les estructures més tardanes de l'assentament es podria destacar l'existència d'un pòdium que elevaria l'àrea on després es construí la torre andalusina i que comptava amb un paviment d'*opus signinum*, tal vegada formant part d'un dipòsit per a la manufactura de les conserves alimentàries [RAMS i PÉREZ, 2003]. És en aquest punt en què aparegueren alguns dels materials ceràmics de tradició local o regional que hem pogut estudiar, junt a algun fragment de ceràmica *lucente*, que aportaria en el seu conjunt una datació final d'entorn del segle VI. Aquestes produccions comunes que acompanyen a les importacions tardanes són principalment olles dels grups tècnics 1 i 5, que es caracteritzen per un coll molt exvasat, sense decoracions i amb el llavi arrodonit o bisellat, cos globular molt marcat i de petita grandària, amb una boca d'entre 10 i 12 centímetres de diàmetre.

No sembla que aquest assentament tingués continuïtat durant els primers segles d'ocupació islàmica, moment en el qual aquesta àrea se sembla haver deixat d'explotar de forma intensiva fins els segles XI-XII, quan s'estableixen de nou un conjunt d'assentaments fortament vinculats entre sí. Aquests, caracteritzats com a almúnies, explotarien les fèrtils terres properes al delta, o fins i tot les seves marjals, amb la construcció d'alguns sistemes de drenatge que encara resten documentats a les fonts escrites posteriors a la conquesta. En el cas que ens ocupa sembla indubtable l'adscripció d'aquest assentament a aquest tipus d'explotacions, principalment vinculades a la creació de grans prats i pastures (*ipsam almuniam que es in prato Tortuose que vocatur Aldea [...] cum pratis, aquis et paschuis*), on s'haurien desenvolupat tant una intensa activitat agrària com ramadera [DCT, doc. 11]. La pròpia etimologia del seu topònim (*al-day'a*) sembla identificar-se a les fonts escrites àrabs amb un procés de privatització d'alguns espais per concessió pública (*iqta*) a canvi d'uns serveis, principalment militars [CHALMETA, 1975 i LAGARDÈRE, 1993, pàgs. 101-109], als quals associem la construcció en aquesta àrea de diverses torres, de planta circular, que vigilarien el camí d'accés a la ciutat des del nord¹⁴.

Pel que fa a la torre de planta circular de l'Aldea, el seu diàmetre gira de nou entorn dels 6 metres d'amplada, amb un important talús posterior que l'amplia fins als 10. No es tenen gaires notícies respecte a les seves característiques morfològiques, molt afectada com ha estat per diverses refraccions al llarg del temps. Com a mínim se'n documenta una a finals del segle XVI (1586), un altra a mitjan segle XIX (1856) i finalment, molt malmesa, fou enderrocada en 1914 i reedificada el 1936 [RAMS, 2010, pàgs. 11-12]. Tot i que avui en dia una de les seves cares és de planta rectangular, aquesta degué ser una modificació posterior durant una de les reformes en què aquesta torre exempta passà a formar part d'una fortificació més àmplia. En qualsevol cas, sembla que l'almúnia de l'Aldea degué a aquest darrer moment de dominació andalusina el seu important desenvolupament, tal i com alguns exemples de ceràmiques vidrades reflecteixen.

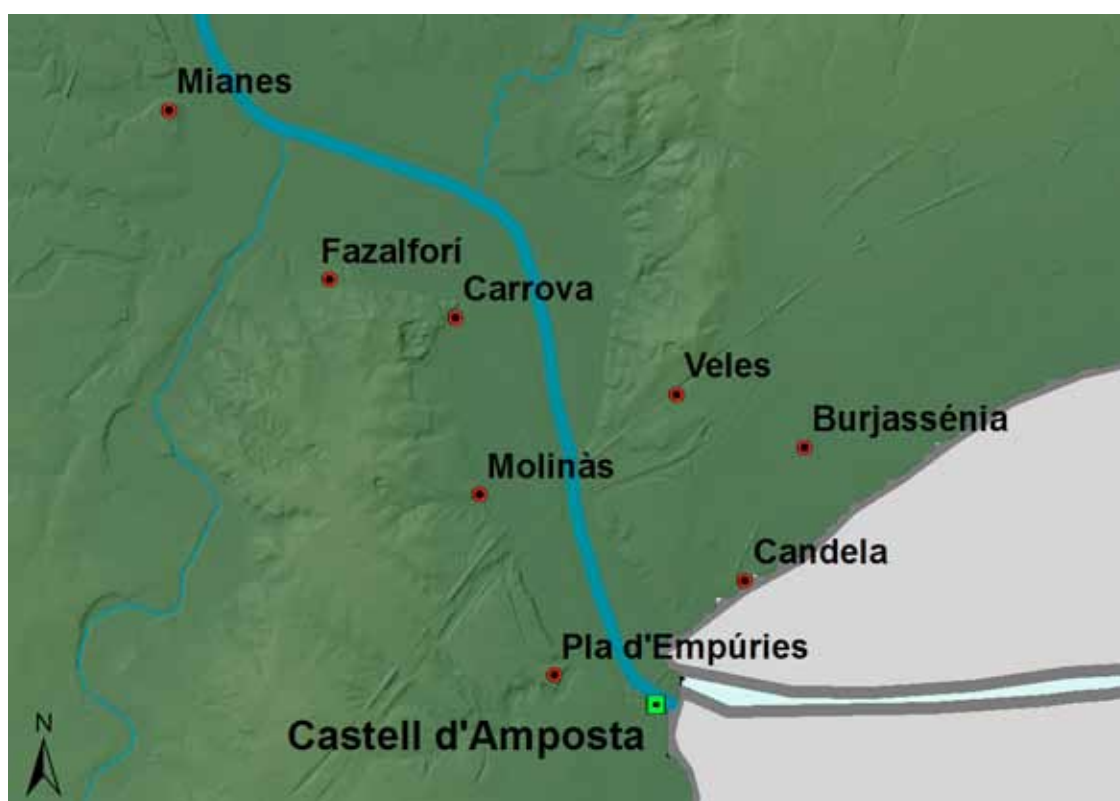
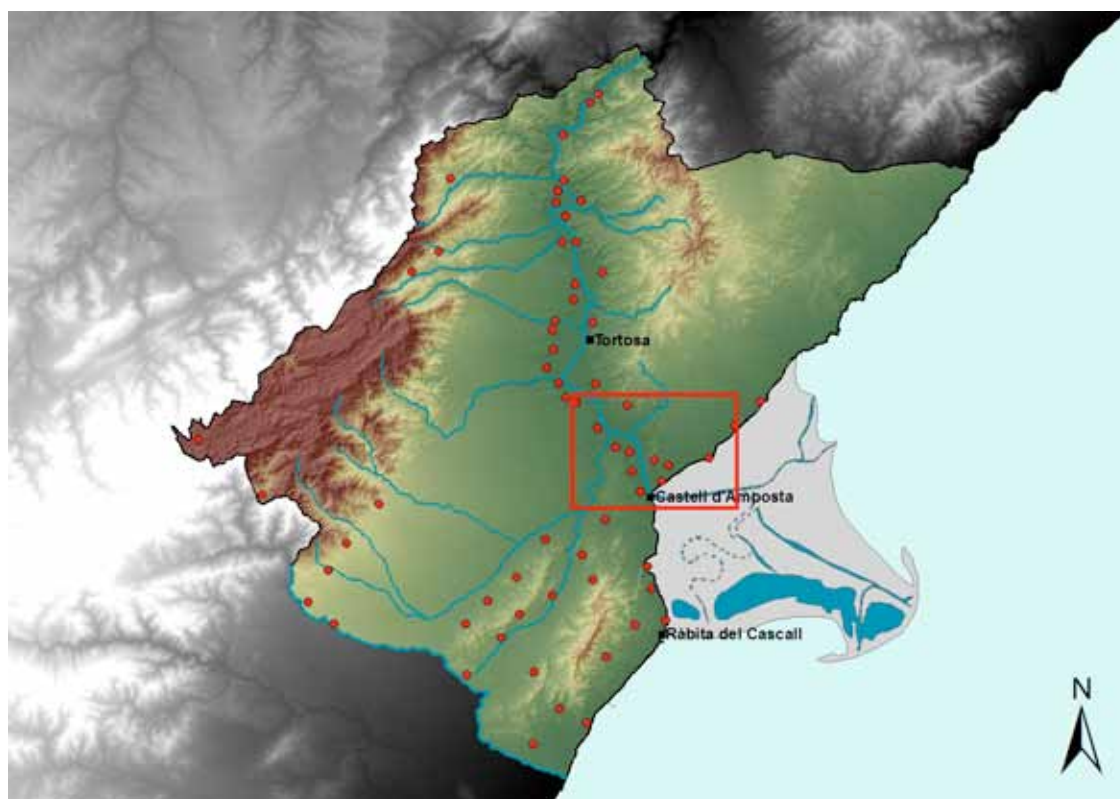
¹⁴ Veure Part Segona - Bloc III - Apartat 2.2.5

ID: 033

VELES

Topònim documentat:

Ubicació (ED50): 296045, 4512553

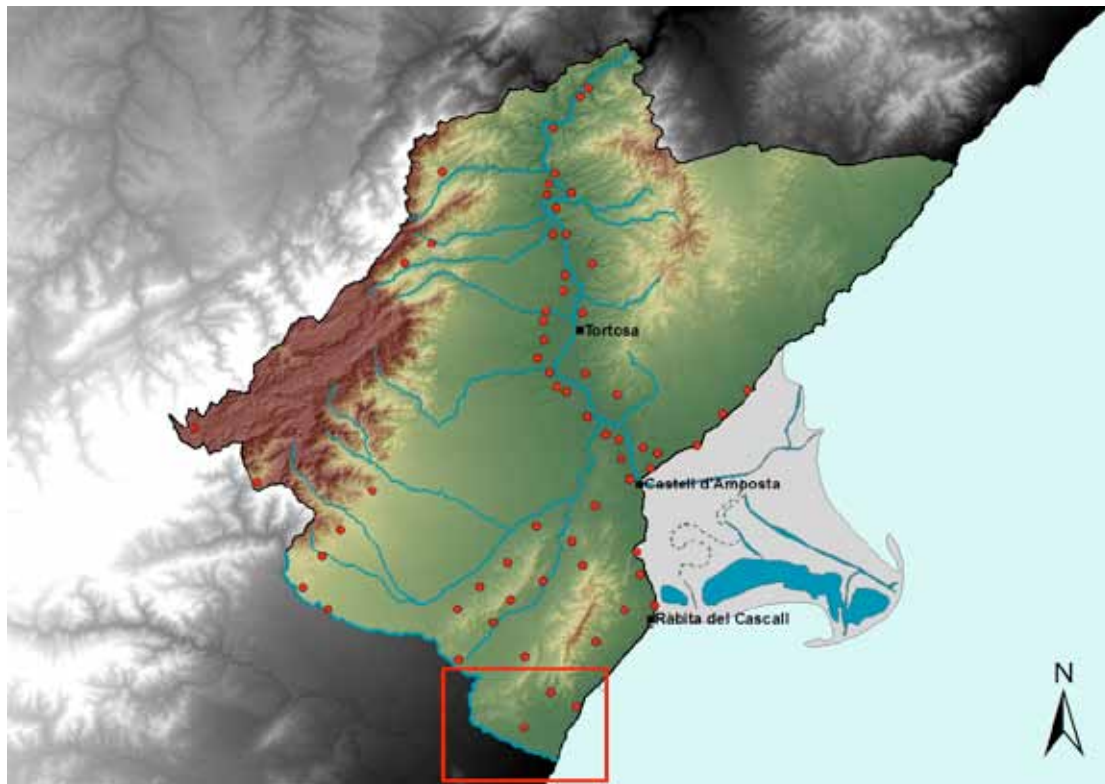
Grups tècnics ceràmics presents: 6 (x2)

Cronologia: XI-XII

Molt poca és la informació de què disposem sobre aquest assentament que, suposadament es trobaria emplaçat a les proximitats del Lligallo homònim. Al Museu de les Terres de l'Ebre es conservava una petita troballa de materials ceràmics que per les seves característiques tècniques associarem indubtablement al període andalusí, malgrat que la seva posició en una de les vies d'accés a la ciutat des de les àrees de pastura del delta, impossibilitaven saber si es tractava d'un lloc d'hàbitat permanent o d'una petita parada per als ramaders i viatgers que s'hi apropaven. Les úniques dues peces amb forma identificada d'aquest conjunt corresponen a una vora de gibrell i una altra de gerreta, totes dues del grup tècnic 6, la primera amb un tractament d'allisat de la seva superfície i la segona amb una decoració molt ben definida d'acanalats realitzats a torn.

Tot i ser conscients de la dificultat d'establir una cronologia únicament a partir de dos fragments amb possibilitat d'estudi el context material provinent del Mas de les Veles era major, malgrat la seva fragmentació, i permet apuntar, de manera provisional i amb certs dubtes, la presència d'un petit establiment tardà en aquesta àrea. La documentació escrita sembla també corroborar aquesta hipòtesi, doncs existeixen dos esments al lloc de Vallesa/Valdesa, *qui est subtus rupe*, a prop d'Amposta que farien referència a aquest mateix assentament [ACB, doc. 1028 i TTE, doc. 78].

ID: 034	ALCANAR
Topònim documentat: Canmaru, Cannar, Canar	Ubicació (ED50): 287060, 4491470

Grups tècnics ceràmics presents:	Cronologia: XI-XII
----------------------------------	--------------------

Situat en algun dels turons propers a l'actua vila d'Alcanar, aquest assentament és un dels pocs dels que trobem una clara relació entre el seu topònim actual i aquell que li atorga el document de donació de la Ràbita del Cascall [ICD, doc. 1], on apareix esmentat com a *Canmaru*, possiblement una forma derivada del terme llatí *canna* (*cannarium* o *cannare* en la seva varietat medieval, és a saber, relatiu a les canyes o canyar). El seu topònim sembla descriure el seu entorn geogràfic més immediat, una dinàmica ben documentada entre la toponímia andalusina d'aquest territori. Situat ben a prop de la desembocadura del riu Sénia, i amb la propera necròpolis de les Martorelles com a possible lloc d'enterrament, sembla que aquest assentament degué explotar les fèrtils terres sedimentàries situades entre aquest curs fluvial i els primers estreps de la serra del Montsià. La prospecció arqueològica de l'àrea propera no ha donat resultats positius, possiblement ocultats per l'acció urbanística moderna, però la documentació escrita ens aporta certes informacions que ens permeten inferir algunes pautes sobre el seu poblament i les seves activitats econòmiques.

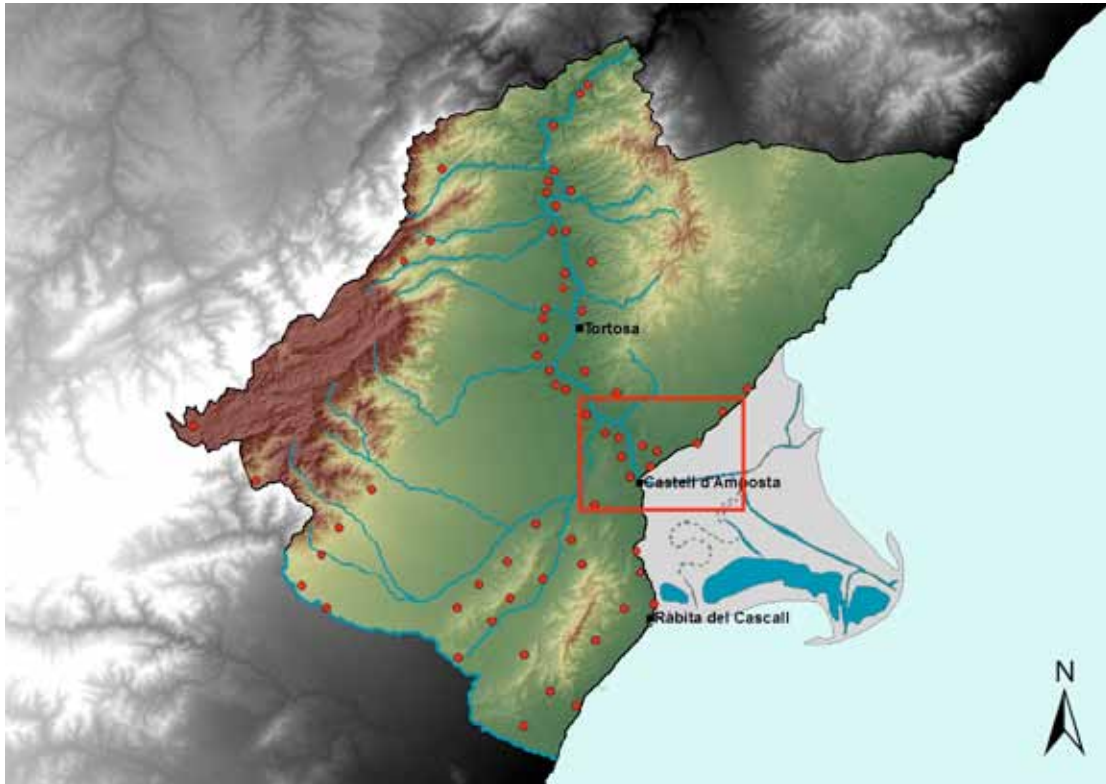
Si acudim a la seva carta de població, datada durant el segon quart del segle XIII, se'ns indica una explotació força diversificada de la seva àrea, que inclou diferents recursos forestals, prats i pastures (*montes et planas, nemora atque lignamina [...] prata, paschua et venationes*), tot i que no fa esment a camps o terres, possiblement sense explotació des de la conquesta [CPFC, doc. 276]. Els seus límits, més amplis que els que degué tenir anteriorment degut a l'existència de més assentaments, incloïen des del riu Sénia fins a Benifallim, i des del mar fins a la talaia del Montsià. Sembla que els recursos de què disposà no hagueren de ser nimis, doncs el lloc apareix en constant disputa entre els Hospitalers, situats a Ulldecona i a Amposta, i la pròpia ciutat de Tortosa, que l'entenia dintre del seu ampli domini territorial i que abastava fins més enllà del riu Sénia (MATAMOROS, 1991).

ID: 035

BURJASSÉNIA

Topònim documentat: Borgasenia, Boriacenia,
Bordacenia

Ubicació (ED50): 297100, 4512120

Grups tècnics ceràmics presents: -

Cronologia: XI-XII

El lloc de Burjassénia presenta unes característiques molt similars a les de l'Aldea, formant part en opinió nostra d'un únic programa constructiu junt a l'Antic, Camarles i la Granadella. Es tractaria, en qualsevol cas, d'explotacions puntuals aixecades a partir del segle XI a través de la concessió d'aquests espais públics a mans privades, molt possiblement a canvi d'uns serveis militars centrats en la defensa d'aquest territori d'accés a la ciutat. És d'aquestes funcions defensives que deriva la construcció de torres de planta circular en aquests establiments, que al mateix temps servirien com a lloc de guaita i de replegament en cas d'atac. Pel que fa a la de Burjassénia, presenta una planta circular de 5,6 metres de diàmetre, amb parets d'uns 2 metres de gruix en la seva base tot comptant, actualment, amb 16 metres d'alçada. Es documenta una porta d'accés situada a la segona planta, tot i que amb posterioritat se n'ha construït una altra a la seva base, i tota l'obra està feta amb maçoneria utilitzant pedres de mida mitjana sense desbastar en filades horitzontals (MARTÍNEZ I TOMÀS i BOLÒS, 1997).

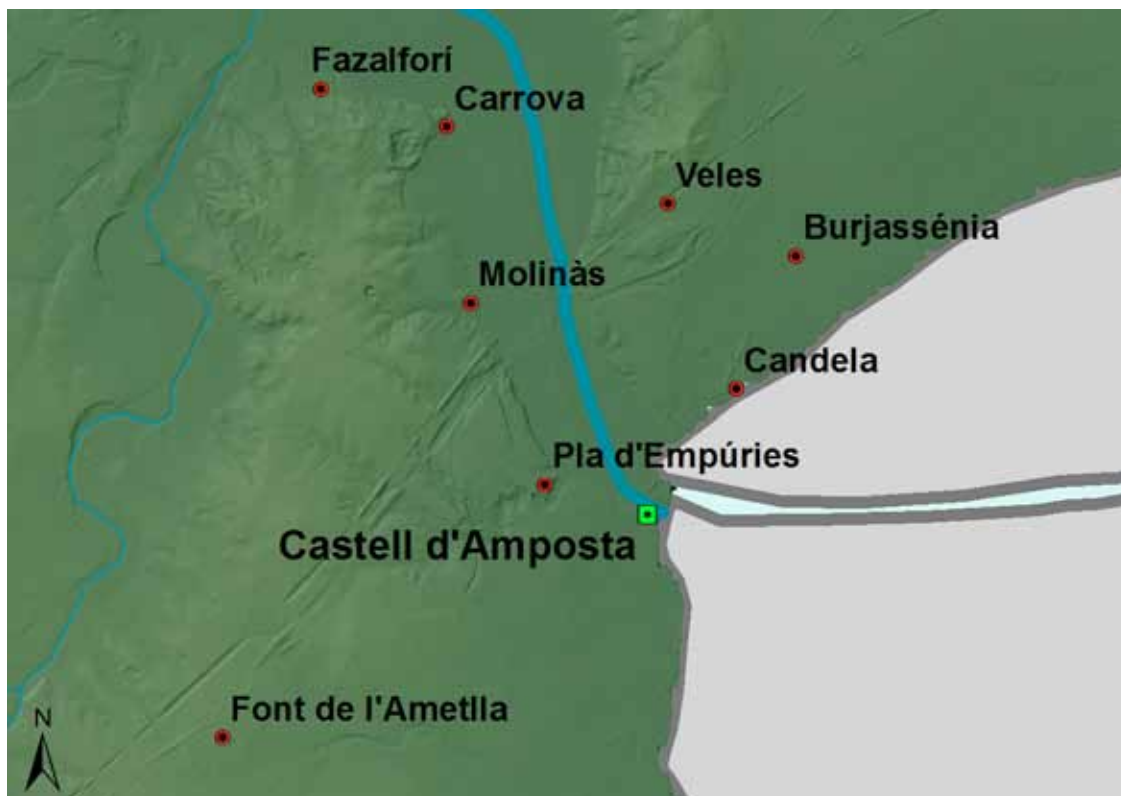
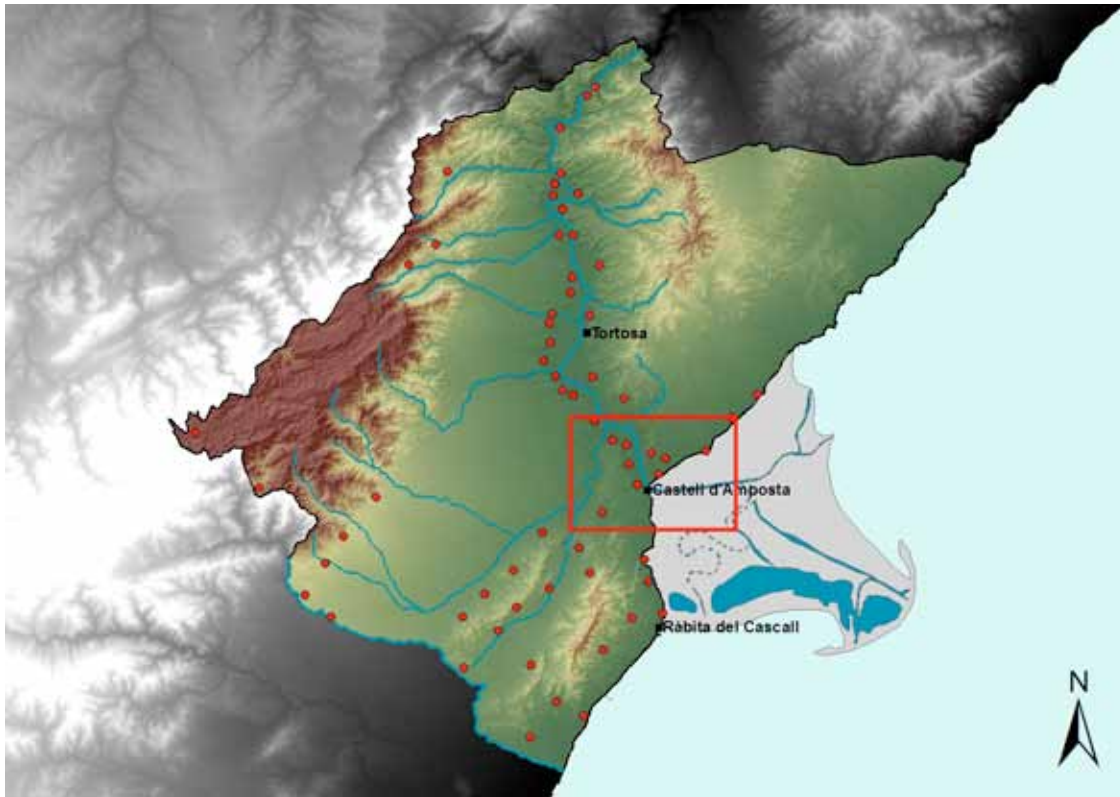
En el cas concret de Burjassénia, la seva etimologia sembla fer clar esment a la presència d'un torre i una sènia (*burÿ al-sanya*), a més de ser descrita per les fonts escrites com a rafal (*uno arrahal antiquo, et cum arrafals*), el que podria indicar-nos una vinculació efectiva amb l'activitat ramadera d'aquestes pastures [ACA, doc. 23 i DCT2, doc. 553]. És possible que a més d'un edifici principal s'hagués desenvolupat al seu voltant un petit poblament agrupat de cases, tal i com es descriu a finals del mateix segle XII (*domos et mansum [...] domibus et turris*). En qualsevol cas, sembla que el canvi que suposa la conquesta d'aquest territori al segle XII, que passa d'estar en una primera línia defensiva a un lloc més retirat, permeté desenvolupar unes explotacions més àmplies a partir de l'establiment d'un mas i algunes cases associades, que foren donades a certs membres de les elits militars que havien participat en l'operació de setge de Țurțușa.

ID: 036

CANDELA

Topònim documentat:

Ubicació (ED50): 296610, 4511020

Grups tècnics ceràmics presents: -

Cronologia: IX-XII

Situada a poc més de 500 metres del pas del riu Ebre davant del *hishn* d'Amposta, sembla que aquest petit lloc estigué sempre fortament vinculat a la fortificació de la desembocadura del curs fluvial, formant part d'un únic sistema de control viari. A tota la documentació de conquesta aquests dos elements van sempre vinculats, tant en la concessió que Ramon Berenguer feu del Castell d'Amposta a l'Hospital a excepció del cinquè que li corresponia al Temple per dret de conquesta, al que aquest orde renuncià pocs anys després (VIRGILI, 2001, pàg. 84). Tot i que les dates d'aquestes cessions són insegures, doncs hom intueix que els dos documents esmentats [CEU, docs. 3 i 6] podrien ser falsificacions, és ben segur que aquest binomi restà agrupat poc després de la conquesta i que la donació del Castell d'Amposta, fos quina fos la seva data de lliurament, contenia inclosa la torre de la Candela, tot i que no sabem si també el seu terme.

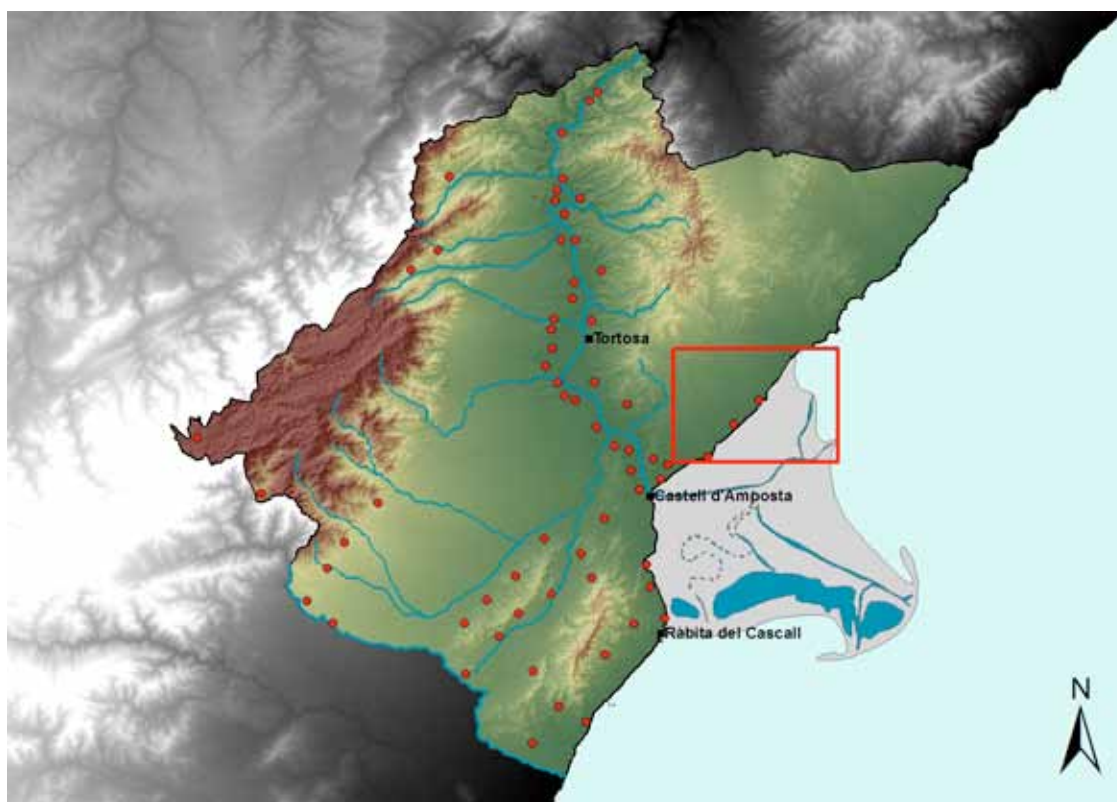
Quant a les característiques morfològiques d'aquesta torre de planta circular, el seu diàmetre exterior sobrepassa per poc els 4 metres, amb parets de quasi 1 metre i mig d'amplada. La seva base és massissa tot i que no es pot precisar si es tracta d'una solució tècnica en el moment de la seva construcció o posterior, moment al qual s'associa l'aixecament d'un talús exterior al seu voltant. La seva porta d'accés esta situada a quasi 4 metres d'alçada respecte als 14 que en té en el seu conjunt, construïda amb maçoneria de pedres de mida no gaire gran, sense desbatar i col·locades en filades horitzontals (MARTÍNEZ I TOMÀS, 1997). Són molt poques les informacions que tenim d'aquest lloc, doncs al mantenir-se sempre vinculat a la fortificació ampostina les seves notícies semblen diluir-se entre el paperam de la casa forta hospitalera. Malgrat les dificultats, es pot saber que disposava de força recursos hídrics, doncs el comte realitza una donació a la Castlania Hospitalera d'Amposta per construir-hi allí diversos pous en 1157 [ACB, doc. 1028]. Les funcions d'aquest lloc però, semblen associar-se majoritàriament al control del pas entre Amposta i la riba esquerra del riu Ebre, almenys pel que fa als moments anteriors a la conquesta. Molt possiblement la seva construcció fos anterior a la de la resta del sistema de torres d'almúnia ubicats al llarg d'aquest tram de via, possiblement vinculada a les reformes que el *hishn* d'Amposta patí durant el califat, molt probablement durant la pau firmada entre el califat i els comtats cristians entre 940 i 978 (MARTÍ, 1992).

ID: 037

CAMARLES

Topònim documentat: Camarles, Chamarles

Ubicació (ED50): 303850, 4516840

Grups tècnics ceràmics presents: -

Cronologia: XI-XII

Tot i no ser esmentat com a tal, sembla que l'assentament de Camarles pogué establir-se paral·lelament al de l'Antic, l'Aldea, la Granadella i Burjassénia conformant un únic programa de cessions públiques a canvi de prestacions militars, pel que podem definir la seva funció amb el descriptiu genèric d'almúnia. Les seves atribucions, ja esmentades per als anteriors casos, serien tant l'explotació d'aquestes terres drenades al delta i que proporcionaren extensos prats i pastures, com la de funcionar com a primera línia defensiva de la ciutat respecte a possibles incursions cristianes. El seu esment com a *castrum*, cedit després de la conquesta a Guillem Sunyer¹⁵, així sembla confirmar tal funció.

A nivell morfològic la torre que encara avui en dia es conserva és lleugerament més àmplia, amb un diàmetre de poc més de 6 metres i murs d'1,70 metres d'amplada. Actualment compta amb uns 9 metres d'alçada i al seu voltant es bastí un talús possiblement per assegurar-ne la seva estabilitat, en una data desconeguda. La porta d'accés, situada a uns 3 metres d'alçada, permet entrar en una petita cambra d'uns 3 metres de diàmetre i amb una falsa cúpula per la que s'accedeix a la terrassa superior. L'aparell exterior del mur sembla demostrar l'existència de diverses etapes constructives, amb pedres petites col·locades en filades horitzontals cobertes per un arrebossat exterior que no s'ha conservat (ALMUNI i BOLÒS, 1997).

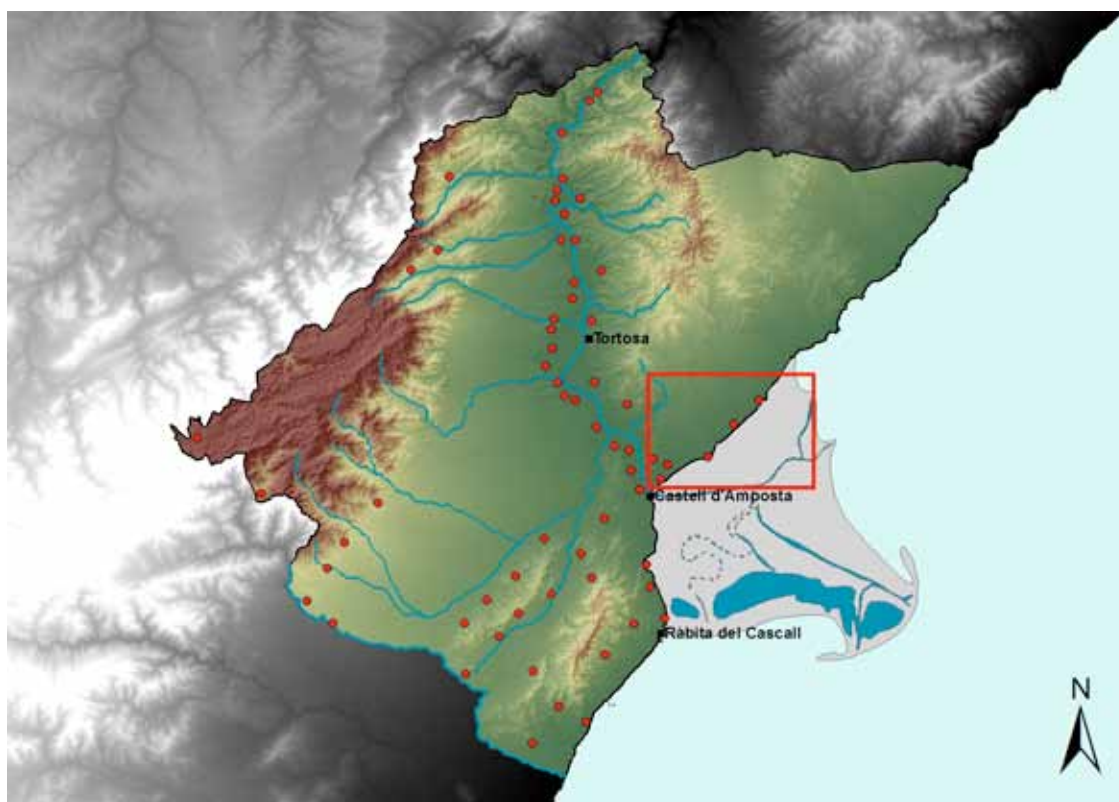
¹⁵ Arxiu Històric Comarcal de les Terres de l'Ebre, Calaix Perelló, perg. 40 (VIRGILI, 2001, pàg. 92, nota 26)

ID: 038

ANTIC

Topònim documentat: Antig

Ubicació (ED50): 302000, 4515133

Grups tècnics ceràmics presents:

Cronologia: XI-XII

El darrer exemple d'almúnia situada a la riba de la formació deltaica correspon a aquest assentament, així definit a la documentació escrita (*illa almunia quam vocant Antig*) posterior a la conquesta en la seva donació a Bertran de Castellet [DCT, doc. 36]. Tot i que la seva localització resulta força difícil, doncs no s'ha conservat la seva denominació a la toponímia fossilitzada, és de nou a les fonts escrites on trobem la referència necessària per establir-ne la seva ubicació. El seu terme afrontava amb l'Aldea, la Granadella, Vinaixarop i l'Ebre [DCT, doc. 36], tot i que podem entendre aquesta darrera indicació tant com un allargament del terme a través de la serra de les Veles fins a l'Ebre o bé com a l'ús del riu en denominació del seu propi delta. En un segon text se'ns aporten les afrontacions d'un *Mansum Rubeum*, ben delimitat, dins del terme de l'Antic, que s'estenia des de la fita occidental amb l'Aldea, fins a l'oriental amb el barranc que el separava de l'Antic, a migjorn amb el prat i al nord amb les garrigues [DCT, doc. 419]. Si aquest lloc es pot identificar encara avui en dia amb l'actual Mas Roig, sembla del tot probable que aquest barranc que el separava a orient de l'Antic no fos altre que l'actual barranc de Vinaixarop, tot sent la fita occidental la del barranc del Mas roig, i situant l'assentament de l'Antic a les proximitats del Lligallo del Roig, molt a prop del castell de la Granadella, la darrera almúnia documentada en aquest sector.

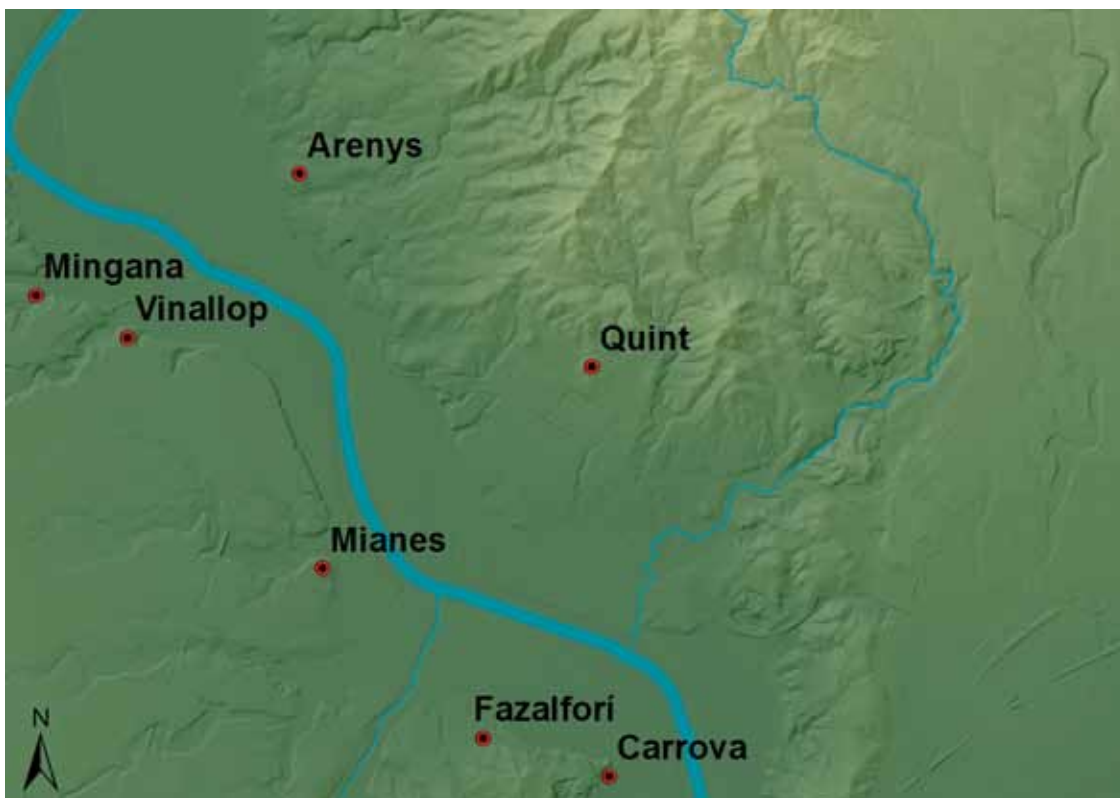
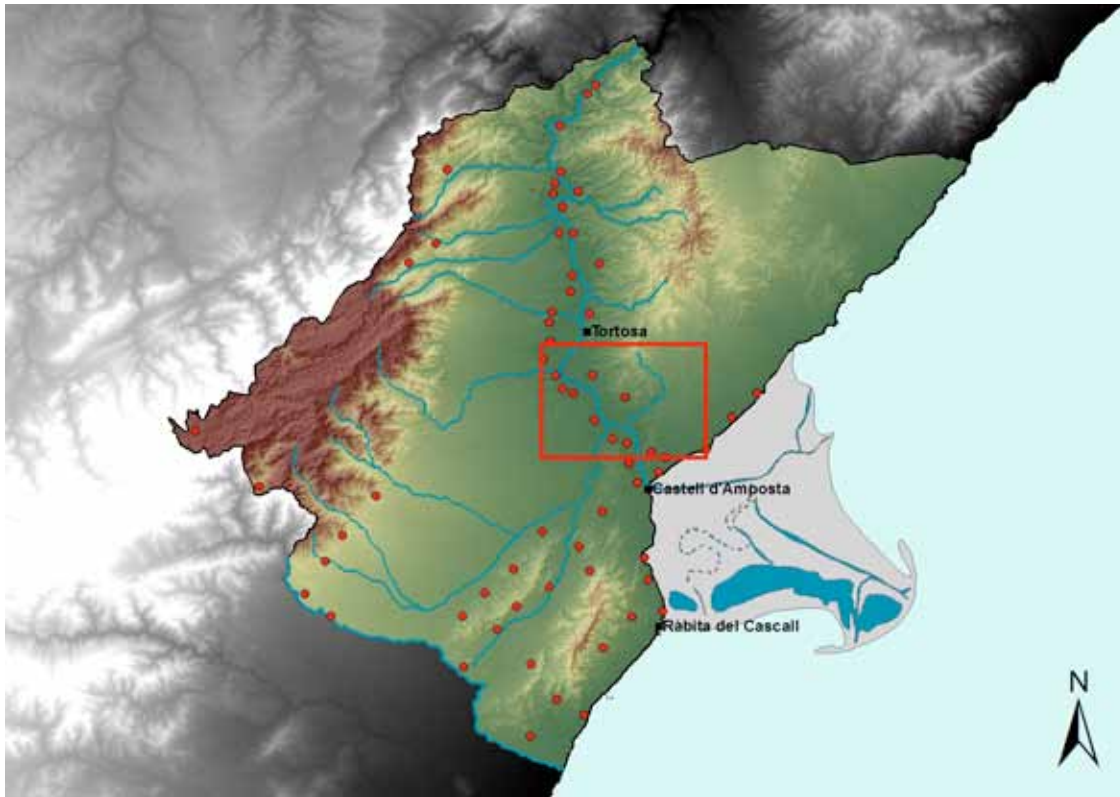
Sembla que aquest assentament pot adscriure's a un petit jaciment del que ens dona notícia l'inventari de patrimoni arqueològic de la Direcció General del Patrimoni Cultural, i localitzat a l'entorn de l'actual Masia de Pinyol, entre el Lligallo del Gànguïl (Aldea-Camarles) i el Lligallo del Roig (Camarles). Pel que fa a les informacions de què disposem per descriure el seu entorn més immediat i les seves àrees productives cal fer esment als anteriors dos documents de nou, on se'ns esmenten l'existència de prats, pastures i aprofitaments hídrics (*cum pratis et paschuis et aquis*), a més d'una àrea de garriga en direcció cap a l'interior [DCT, docs. 36 i 419]. De nou, aquesta àrea queda caracteritzada per un fort aprofitament dels terrenys marjalencs, probablement amb algun tipus d'infraestructura drenant per evitar l'estanyament de les aigües que impediria el seu correcte conreu, i per l'existència de zones mixtes de plantació de cereals i alimentació dels ramats.

ID: 039

QUINT/PARTIDA DEL RODEO

Topònim documentat: Quint, Quinto

Ubicació (ED50): 294078, 4516556

Grups tècnics ceràmics presents: -

Cronologia: VIII-XII

Pensem que aquest assentament podria relacionar-se amb unes troballes arqueològiques de les que es tenen constància però de les quals no en tenim més informació. En termes generals, sembla que la *cequia de prato*, que davallava des de la ciutat de Tortosa fins als prats situats a la contrada de Quint, passant pel lloc d'Arenys [DCT, docs. 297, 305, 363 i 395; TTE, docs. 64 i 68 i DMSC, doc. 79] és un bon indicador per establir aquesta àrea de conreus i pastures controlades per la ciutat al sector esquerre del riu Ebre. La fossilització actual de la Font de Quinto a l'extrem meridional d'aquesta àrea sembla indicar una important extensió de terres amb diversos aprofitaments hidràulics, sistematitzats probablement durant el segle X. L'assentament al que fa esment aquesta documentació escrita pensem però que ha d'atribuir-se al proper jaciment de la Partida de Rodeo, tot i que la distància que separa aquest de la Font de Quint ens obliga a ser prudents. A l'entorn d'aquest indret, força desconegut i sense un estudi arqueològic seriós de la seva àrea d'afectació, es descobriren dues tombes antropomorfes, descrites per Joan-Vianney Arbeloa ja fa una dècada, recollint a més notícies de principis de segle de Puig i Cadafalch i de Falguera i Goday (ARBELOA *et alii*, 2002). Aquestes tombes són associades per l'autor a l'època andalusina, o tal vegada a un moment immediatament anterior, i presenten un retall a la roca de tipus antropomorf, en el primer cas per a un individu adult i en el segon per a un infant. Com hem esmentat anteriorment, pensem que es tracta d'una necròpolis de tombes antropomorfes que hauria de vincular-se a una petita comunitat cristiana, tot fixant la seva cronologia en un moment imprecís entre els segles VIII i X, quan el procés d'islamització encara no era del tot massiu.

La seva proximitat a la partida del Prat de Quint ens fa pensar en una possible relació entre l'assentament vinculat a aquesta necròpolis i aquell que donà nom a la partida, més encara veient la poca densitat que presenta l'ocupació d'aquest sector concret del territori. La ubicació de l'emplaçament, un pèl retirada de les àrees sedimentàries i a sobre d'un petit turó des del que es divideixen perfectament tots els camps, són també suggerents per al plantejament d'aquesta proposta. Pel que fa a l'etimologia del topònim, podria fer referència a l'operació de quiteig del botí de conquesta islàmica que, tot i que la hipòtesi toponímica s'ha demostrat inoperant en les seves variants castellanes de Quintana, Quintela o Quintanilla, totes femenines i relacionades amb un significat genèric que els associa a l'existència de camps de conreu, potser de tradició antiga (FOLCH, GIBERT i MARTÍ, 2010, pàgs. 131-132), sembla adient en aquest cas, documentat com a Quinto i datat amb una certa antiguitat amb la presència d'aquestes tombes. Tot i la cautela que cal tenir sempre amb aquest tipus d'hipòtesi, aquesta sembla mostrar una certa coherència interna amb el conjunt de propietats que sol romandre sota control de l'Estat als repartiments, situada com ho està a les proximitats de la ciutat just a sobre de la via principal d'accés a la mateixa.

Així doncs, és possible que aquest fos un dels primers assentaments vinculats a l'ocupació andalusina de la ciutat de Dertosa, ara ʿUrtūša, sense poder precisar ni qui eren els seus pobladors ni quina vinculació els unia amb l'Estat. El que sembla clar és que tingué una clara vocació ramadera des d'un primer moment, tot conformant la inicial devesa que es situaria entre aquest indret i el d'Arenys per mantenir un important ramat major que gestionaria la ciutat. Aquesta pràctica de gestió col·lectiva pensem que pot originar-se perfectament a l'Antiguitat Tardana i segueix vigent durant l'Edat Mitjana, tal i com sembla reflectir un usatge gironí de mitjan segle XI [CDSG, doc. 340] on es presenta un torn en l'ús i disposició dels bous. Una major diversificació dels llocs d'hàbitat i llurs funcions, així com de les pràctiques agrícoles de tot aquest sector, on es continuen documentant però, àrees de prat vinculades encara a la ramaderia, propiciarien l'aparició d'aquest indret i de les seves noves atribucions.¹⁶ Aquest espai es mantindria lligat a aquestes tendències fins el moment de la conquesta, quan els interessos feudals provocaren un gir progressiu dels seus conreus, marcats per una implantació progressiva de la vinya amb la condició *ad plantandum* (VIRGILI, 1999b, pàg. 282).

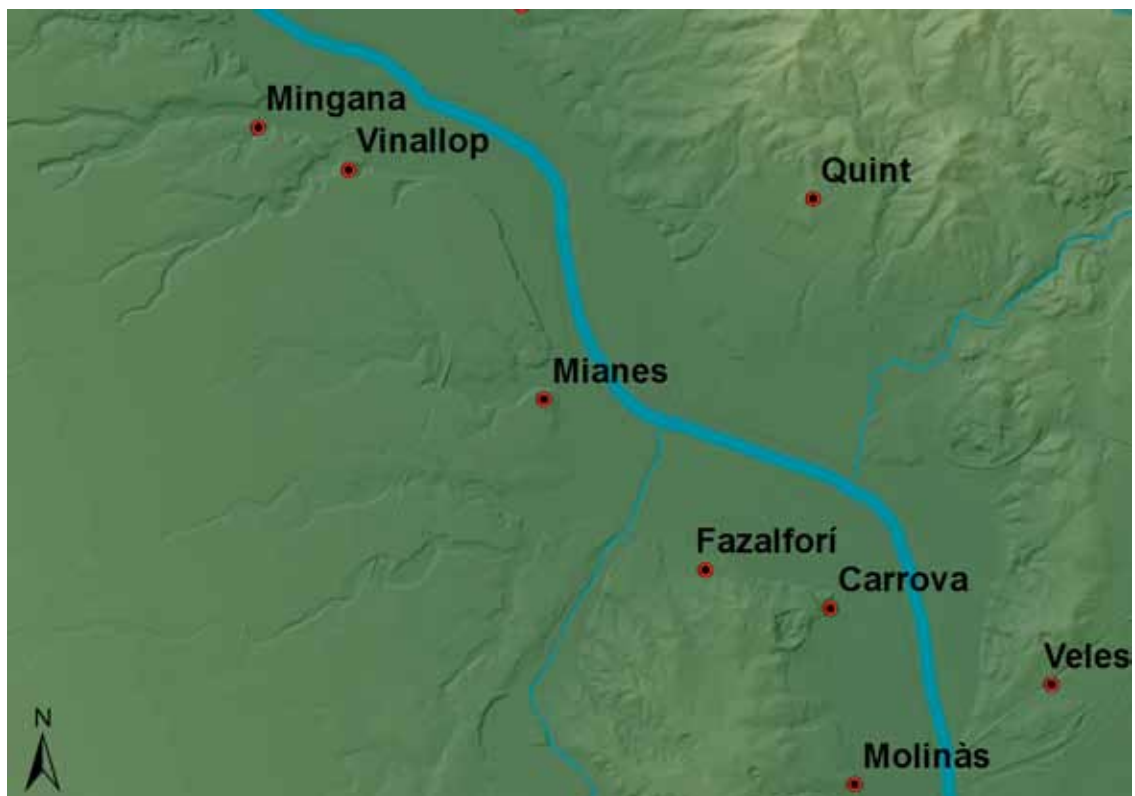
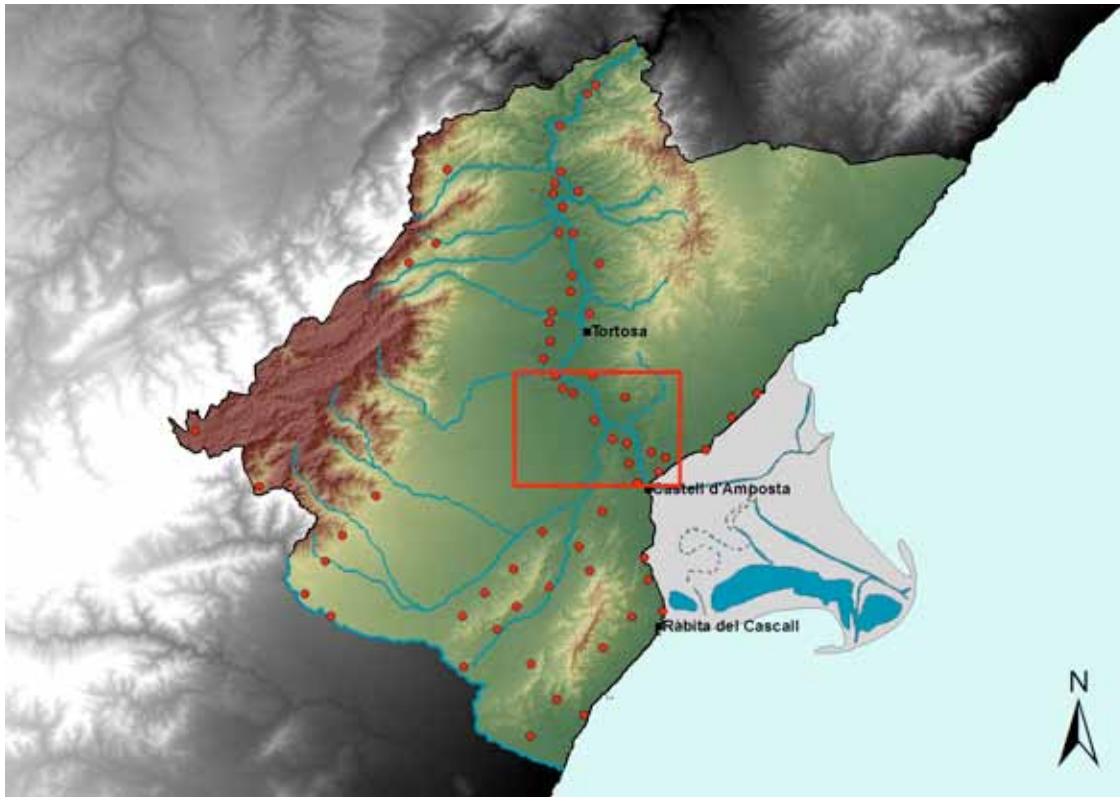
¹⁶ Veure Part Segona - Bloc III - Apartat 5.1.1

ID: 040

MIANES

Topònim documentat: Miana, Mianas, Miianes

Ubicació (ED50): 291860, 4514900

Grups tècnics ceràmics presents: -

Cronologia: XI-XII

L'assentament de Mianes, tot i no presentar una mostra de materials arqueològics substancial, creiem que degut als processos postdeposicionals de l'entorn així com al volum de restes ceràmiques dels jaciments més antics ubicats al mateix indret, resta ben identificat per la documentació escrita posterior a la conquesta. Es tracta d'un dels llocs vinculats directament al sistema hidràulic desenvolupat per la ciutat de Țurțușa entre els llocs de Giramascor i Fazalforí (*cequia illa maioris inferius que descendit de Marenxa et venit per Algezira Mazcor ad Iberum in Fazalfori, videlicet, et in Avinalop et in Mianes*), probablement ja a finals del segle X o més probablement durant la següent centúria [DCT, doc. 398]. Sembla que l'etimologia del seu topònim, relacionat amb l'arrel àrab referent a l'aigua en les seves formes *māyyah* (aigua) o *ma'yunah* (font cabalosa), verifica una estreta relació del lloc amb l'aprofitament hídic (BARCELÓ PERELLÓ, 1987, pàg. 415), tot i que Coromines proposa una hipòtesi alternativa on el seu nom provindria del terme llatí *medianum*, és a dir, el lloc intermedi [OC, volum 5, pàg. 245], en aquest cas en la successió d'assentaments que esglaonen la Sèquia Major. La resta d'esments d'aquest lloc no especifiquen els tipus de conreus més habituals, més enllà de l'esment d'una vinya propera [DCT, doc. 407], malgrat que si observem les zones properes de Vinallop, Fazalforí o Giramascor, sembla que en el moment en què estigué en funcionament aquest assentament la majoria d'aquests espais productius corresponien a terres i camps, és a dir al conreu de cereals.

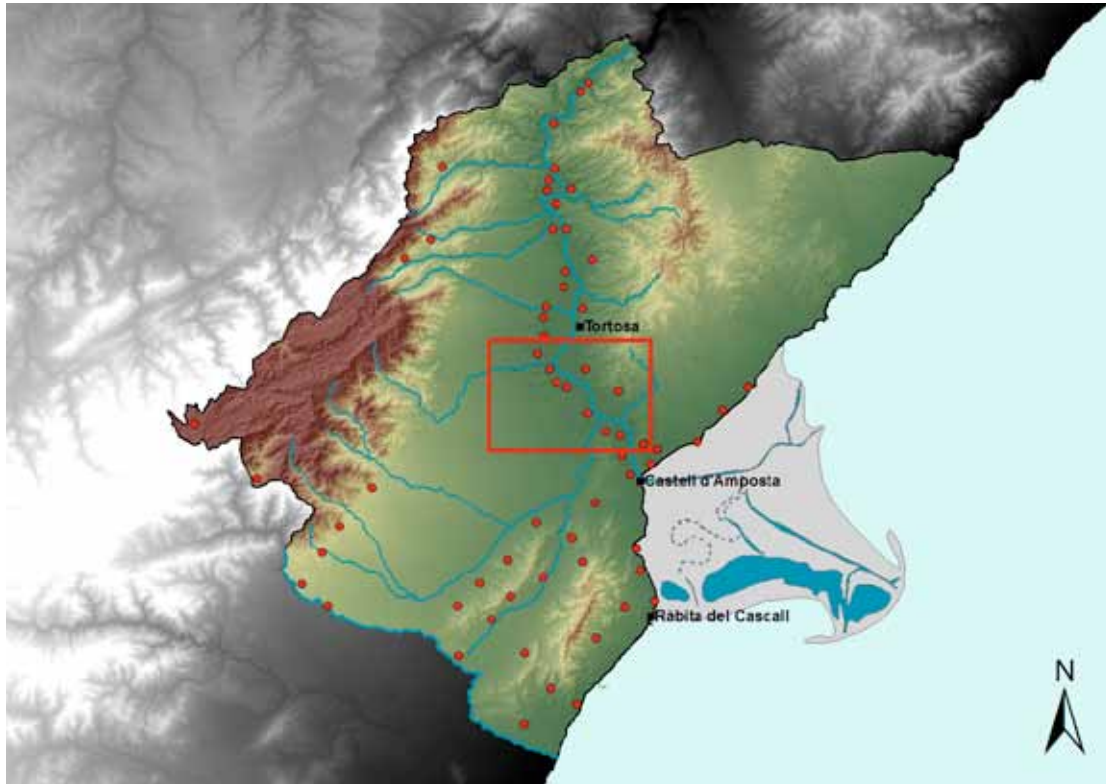
Pel que fa al registre arqueològic del període medieval, tot i no haver pogut detectar cap context homogeni, són diverses les notícies que apunten a la troballa de materials d'aquesta cronologia a les diverses actuacions arqueològiques d'urgència que s'hi han realitzat (GENERA, BARRIL i PEIRET, 2008, pàgs. 225-226). El propi inventari de jaciments arqueològics del Direcció General del Patrimoni Cultural recull la notícia de troballes aïllades de materials de cronologia andalusina a les coves i balms properes al lloc de Mianes, que de forma poc concreta ens corroboren l'existència de l'assentament documentat a les fonts escrites. El catàleg de jaciments arqueològics de la ciutat de Tortosa, a més, recull la troballa de materials andalusins que podrien identificar un petit assentament al proper barranc de Pasqualet, a prop del Mas del Racó, tot i que la prospecció de l'àrea només aportà materials moderns produïts per l'ús continuat d'aquesta àrea.

ID: 041

VINALLOP

Topònim documentat: Avinalob, Avinalop, Avinalup, Vinalob

Ubicació (ED50): 290250, 4516800

Grups tècnics ceràmics presents: -

Cronologia: XI-XII

El lloc de Vinallop, situat a l'actual nucli homònim, pedania de Tortosa, torna a presentar-nos un cas d'assentament vinculat al sistema hidràulic urbà de la *cequia maioris inferius*, situat en el recorregut entre Giramascor i Fazalforí, els dos graners destinats a l'emmagatzematge de la producció cerealística d'aquesta àrea. Etimològicament, sembla que aquest lloc pot ser una derivació del nom del titular de l'assentament, on sembla que el *nasab* familiar hauria derivat des d'un Ibn Lubb, un nom força estès cronològicament, tot i que es documenta a les fonts biogràfiques de la zona a partir del segle XI (BALLESTÍN, 1995, pàg. 498). Podem observar a la documentació cristiana conservada a la catedral de Tortosa l'esment en 1173 a un Avinalopo, sarraceno, possiblement habitant o el mateix propietari d'aquest indret abans de la conquesta [DCT, doc. 237] o bé podria ser aquest el Lob Alfoior documentat com antic propietari de terres (*honore fuit de Lob Alfoior, exaricus noster, sicut ille istum honorem melius tenuit et habuit in tempore sarracenorum*) [DCT, doc. 410]. De nou, les informacions que se'ns dóna respecte a l'àrea productiva d'aquest assentament apunten únicament a la presència de camps i terres, indicant, com ja hem fet esment, a una producció molt especialitzada en el conreu cerealístic.

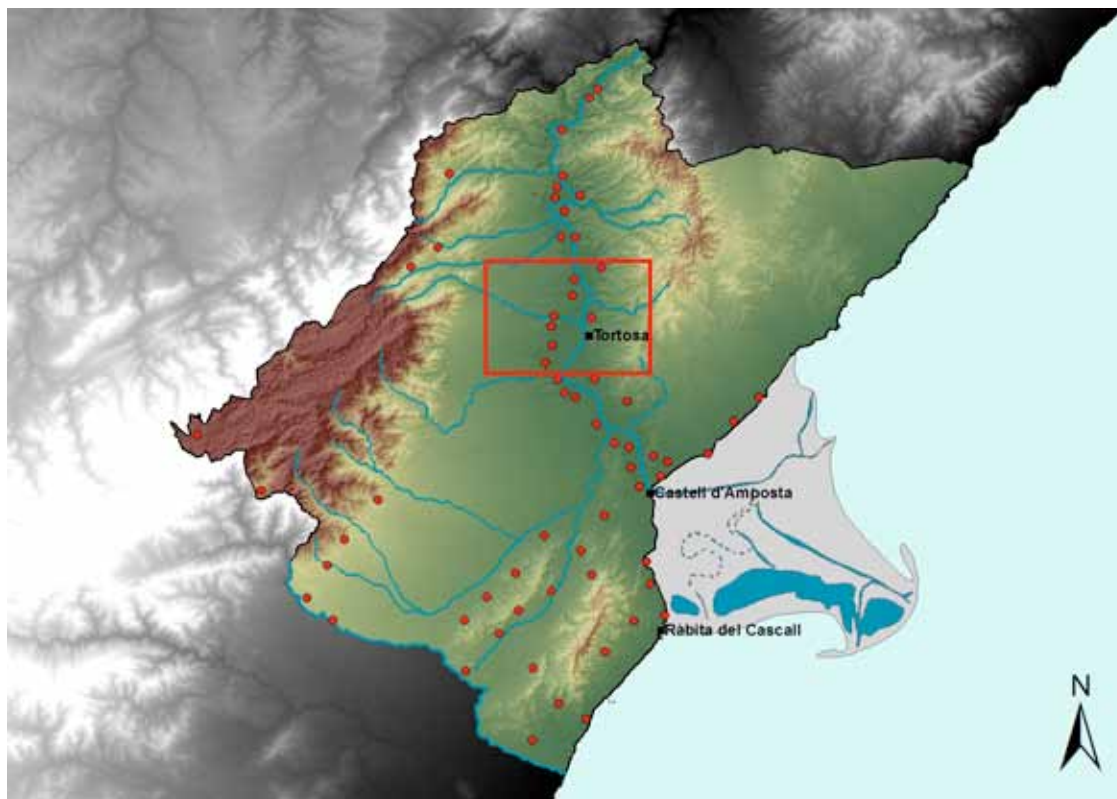
A les diverses plataformes que conformen l'àrea propera a l'actual nucli de Vinallop s'han pogut detectar diversos llocs d'interès arqueològic, amb materials principalment ibèrics, però també amb alguns elements residuals molt fragmentaris que haurien d'adscriure's al període andalusí. És remarcable el fet que tots aquests assentaments a les plataformes de l'Ebre tendeixin majoritàriament a situar-se a l'àrea d'intersecció entre el riu i un barranc, probablement aprofitant les àrees sedimentàries que aquest darrer crea amb l'ajuda de les aportacions fluvials. Succeeix el mateix a Fazalforí, Mianes, Giramascor, Carpenxo, Labar, etc. pel que podem establir aquesta característica com un factor d'interès en l'elecció dels llocs i, per tant, un factor a tenir en compte a l'hora de la prospecció d'aquests llocs en altres àrees properes.

ID: 042

PALOMERA

Topònim documentat: Palomera, Palummeira

Ubicació (ED50): 288727, 4522840

Grups tècnics ceràmics presents: -

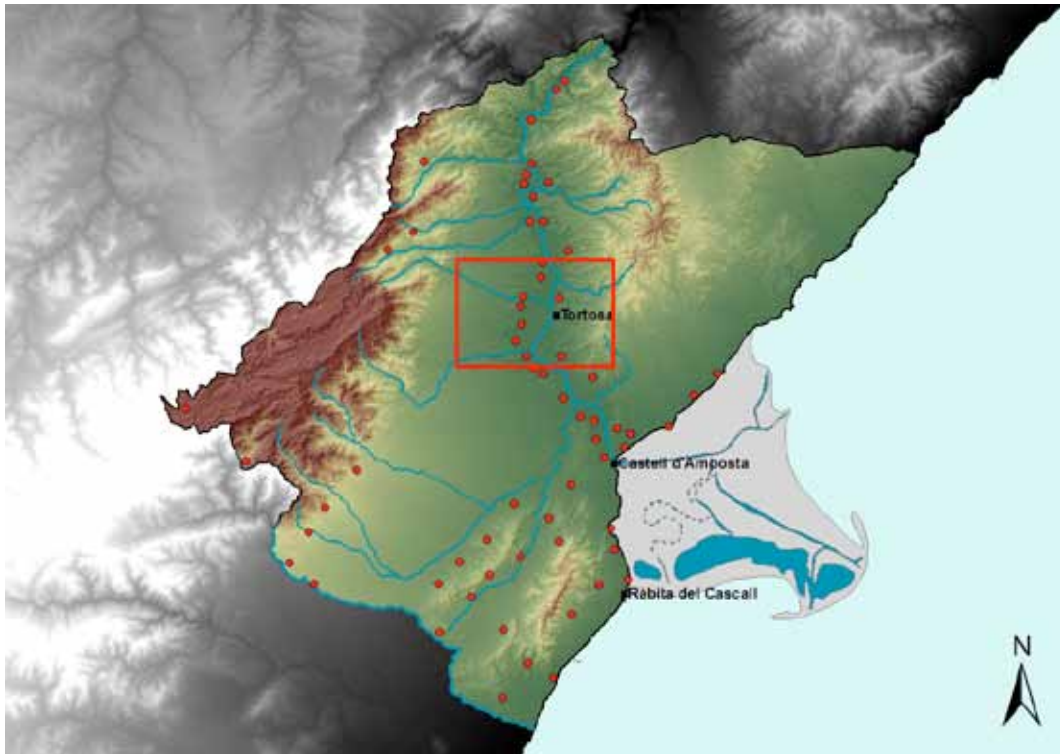
Cronologia: X-XII

Cap evidència arqueològica ens queda d'aquest assentament, que la documentació escrita ens situa a les proximitats de l'actual nucli urbanitzat de Jesús. Tot i això, dubtem de la seva estricta relació, en època andalusina, amb el lloc de Molins del Comte (VIRGILI, 2001, pàg. 204), doncs cap material d'aquesta cronologia ha aparegut durant la intensa prospecció de l'indret i el seu moment de construcció sembla identificat amb precisió per la documentació escrita entre 1164 i principis de la dècada següent [DCT, docs. 141 i 301]. Més bé sembla que, seguint els paràmetres detectats per a la resta d'assentaments aquest hauria estat establert a l'extrem de la plataforma on avui en dia s'assenta el nucli de Jesús, a prop d'on el Barranc dels Molins o de la Vall Cervera desguassa a l'Ebre. Pensem però, que la forta densificació de l'àrea periurbana de Țurțușa, a banda i banda del riu, hauria acabat per produir una certa atomització del poblament proper, donant lloc a un munió de ravals, barris, llogarets i cases que ocuparen durant els darrers segles de dominació islàmica les fèrtils àrees properes a la ciutat. Així, els propers nuclis de Palomera i Vila-roja destaquen per un topònim d'arrel totalment llatina doncs fan referència a diverses realitats d'hàbitat que tal vegada eren anomenades com a ravals de la ciutat, conservant en alguns casos, a ambdues ribes del riu, aquesta nomenclatura (Raval Nova, Raval de la Mercè, Raval de Cristo, Raval de Sant Llatzer, Raval de la Llet, etc.) i en altres, tal vegada els més grans, rebent noves denominacions per part dels conqueridors.

El cas de Palomera, derivat molt probablement d'una *palumbaria* o colomer [OC, volum 6, pàgs. 146-147], sembla haver tingut una forta relació amb la ciutat de Tortosa des del moment de la conquesta. Aquest fet es reflecteix, per exemple, en el fet de concentrar nombroses donacions al Comú de Gènova, que havia articulat totes les seves terres als espais de la ciutat, inclosa l'almúnia de Xerta, o jaciments propers (Arenys, Bitem, Pimpí, Labar, etc.). Al seu entorn semblen conviure una extensió majoritària de camps i terres destinades als cereals amb uns pocs horts, situats a les proximitats del riu i relacionats amb el sistema hidràulic de la Sèquia Major, o bé amb algun dels molts pous (*ortalem cum puteo*) que es documenten al seu terme [TTE, doc. 6]. Serà aquest el lloc de desenvolupament de la majoria de molins controlats per la Seu, al lloc anomenat com a Molins del Comte, aprofitant el curs del Barranc dels Molins o de la Vall Cervera. L'esment d'un *a(r)ral Athzalem* en 1163 [DCT, doc. 136], que com ja hem comentat, podria estar relacionat bé amb horts o jardins (*riyāḍ*), no permet per altra banda descartar la possibilitat que es tractés d'un rafal com la resta d'exemples que hem documentat.¹⁷ Sembla a més, que aquest assentament podria haver comptat amb dos nuclis, un sobre la plataforma esmentada i un altre als seus peus (*in superiori Palomera et in inferiori Palomera*), més a prop de les terres de conreu formades per les sedimentacions del barranc i l'Ebre [DSMSC, doc. 378], corroborant així aquesta atomització de l'hàbitat situat a l'entorn del centre urbà.

¹⁷ Veure Part Segona - Bloc III - Apartat 2.6

ID: 043	VILA-ROJA
Topònim documentat: Vila Rubea, Villaroga, Villaroia, Villarubea, Villa Robea, Villa Roia, Villa Rubea	Ubicació (ED50): 288500, 4522120

Grups tècnics ceràmics presents: -	Cronologia: IX-XII
------------------------------------	--------------------

L'assentament de Vila-roja està força documentat a les fonts escrites llatines, i tradicionalment s'ha vingut associant amb l'actual emplaçament de Roquetes (MIRAVALL i ALAVEDRA, 1980, pàg. 28). La prospecció arqueològica d'aquest sector no ha donat resultats gaire positius, doncs l'explosió urbanística de les darreres dècades ha deixat ben pocs solars sense edificar en aquesta àrea. Tot i això, es tenen notícies de diverses troballes arqueològiques que poden ser-nos d'utilitat a l'hora d'establir la ubicació original d'aquest hàbitat en època andalusina, que per la categorització com a vila que fa d'ella la documentació cristiana [DCT, docs. 40, 68, 77, 97, 121, 123, 124, 182, 187, 294, 304, 309, 323, 333, 334, 337, 339, 342, 347, 350, 351, 374, 376, 397, 398, 403, 416, 474 i 483 i DSMSC, doc. 144], hom pot pensar que havia de tenir una certa entitat i tractar-se possiblement d'uns dels llocs més antics d'aquest sector. Aquests indicis materials que pensem poden estar indicant la seva posició es troben a l'àrea de l'Horta Baixa de Roquetes, al vessant sud d'una terrassa quaternària al nord-est de l'observatori de l'Ebre, pràcticament a tocar de l'actual nucli urbà. Tot i les constants actuacions agrícoles i constructives que ha sofert aquest turó, fa pocs anys Jaume Noguera aconseguí recuperar alguns materials que adscriu al període andalusí, junt a d'altres de cronologia ibèrica (NOGUERA, 2007, Annexos, Fitxa 117).

També es documenta a Vila-roja un *raalem/raal* [DCT, doc. 68], que com hem esmentat anteriorment, més bé podria fer esment a jardins o hortes que no pas a un espai dedicat a la ramaderia com succeeix en el cas dels rafals¹⁸, tot i que la casuística inherent a les fonts escrites, la seva edició i la seva conservació, ens fan ser prudents al respecte. Junt a aquest també apareixen altres horts, però majoritàriament se'ns descriu l'àrea de Vila-roja, en més de tres quartes parts dels esments, com a una zona de conreu de cereals, és a dir, amb camps i terres. La seva ubicació, al sector superior de la Sèquia Major que se'ns descriu a les fonts escrites en el seu darrer tram, des de Marenxa fins Fazalforí [DCT, doc. 398], ens indica un aprofitament de les terrasses fluvials de l'Ebre a partir del seu condicionament amb una canalització principal i petits sistemes de drenatge. Aquest ampli espai, possiblement en funcionament des de Labar fins a l'extrem meridional ja esmentat de Fazalforí en dues fases acumulatives, hauria estat el veritable graner de la ciutat de ȚurȚușa en època andalusina¹⁹. Respecte a la morfologia d'aquest assentament tot sembla indicar que hagué d'aglutinar un cert volum d'individus entorn a un nucli agregat, tot i que avui en dia és impossible precisar-ne en quins termes exactes. Possiblement l'excavació del proper assentament del Carpenxo, el jaciment del Racó d'Omedo (Roquetes), podria aportar-nos més informació sobre el funcionament d'aquestes alqueries fluvials que tenen el seu moment de consolidació a partir del segle X o fins i tot més tard.

¹⁸ Veure Part Segona - Bloc III - Apartat 2.6

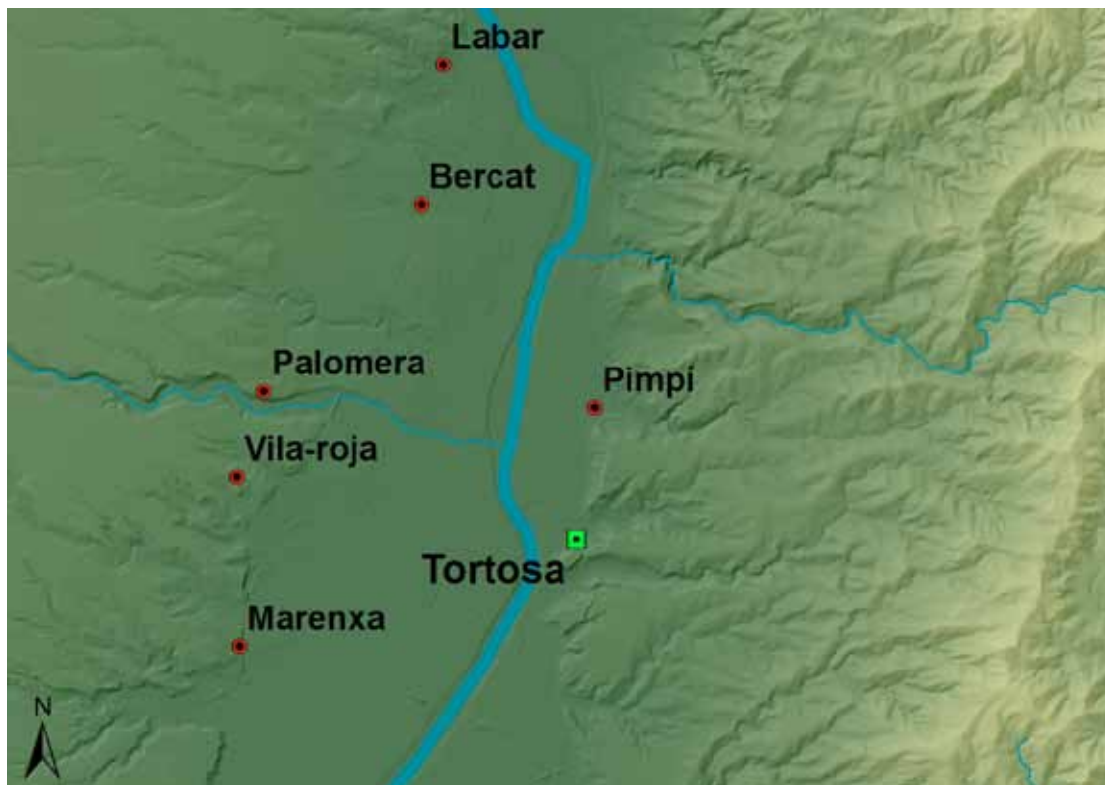
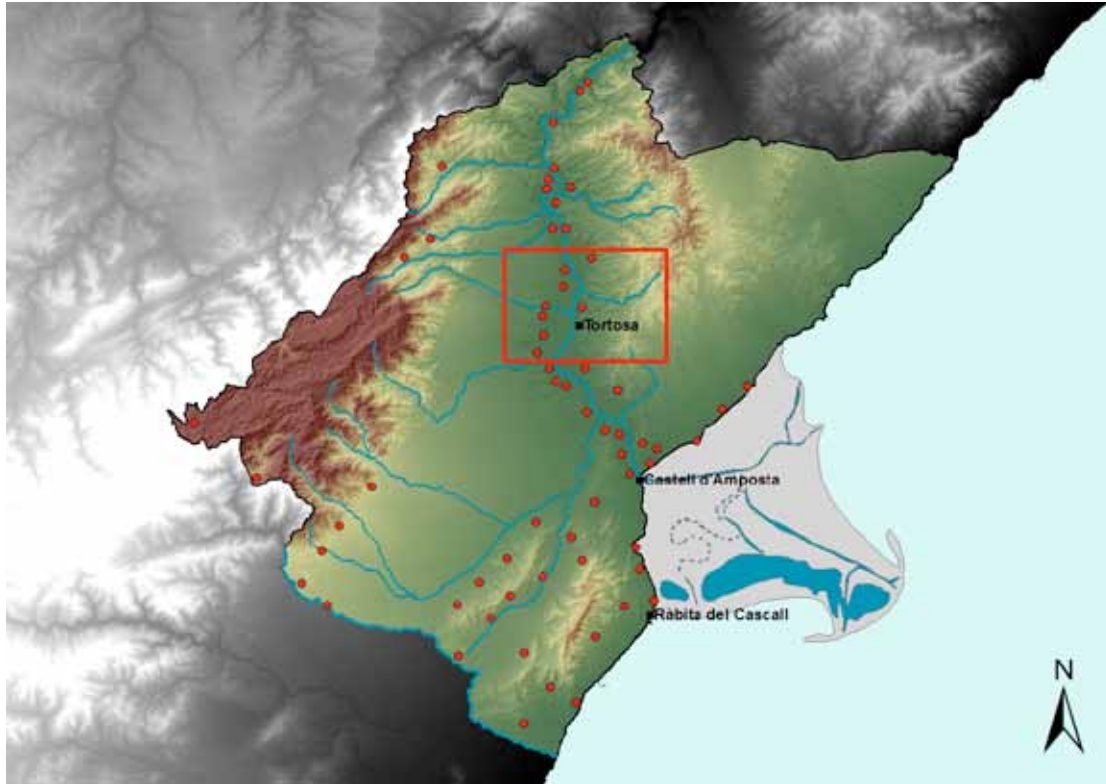
¹⁹ Veure Part Segona - Bloc III - Apartat 4.2

ID: 044

PIMPÍ

Topònim documentat: Panpino, Penpin, Pumpin, Pupi, Pampi, Pampy

Ubicació (ED50): 291500, 4522700

Grups tècnics ceràmics presents: -

Cronologia: X-XII

Situat a molt poca distància de la ciutat de Țurțușa, just més enllà del Barranc de Cèlio que suposa el límit septentrional de l'àrea urbana, aquest assentament degué funcionar com un raval més d'aquesta, igual que els anteriorment analitzats. La majoria d'esments que es fan a aquest lloc esmenten la presència d'horts, tots a tocar del Riu Ebre i amb presència de pous [DCT, docs. 92, 93 i 148 i CP, docs. 36 i 37]. També apareix algun esment a terres en aquest mateix sector, pel que sembla que de nou ens trobem amb un paisatge molt més diversificat del que en un primer moment s'havia plantejat (VIRGILI, 2001, pàg. 194). L'explotació de l'àrea sedimentària de l'Ebre a partir de pous i sènies (*cum [...] puteo et cenia et çafareg*) [ACA, doc. 30] planteja la possibilitat d'existència d'àrees molt delimitades d'irrigació que no s'han d'associar forçosament a l'existència de grans infraestructures hidràuliques, sinó a condicionaments puntuals d'aquest tipus d'aprofitaments paral·lels a altres tipus de conreu en extensió com els cerealístics.

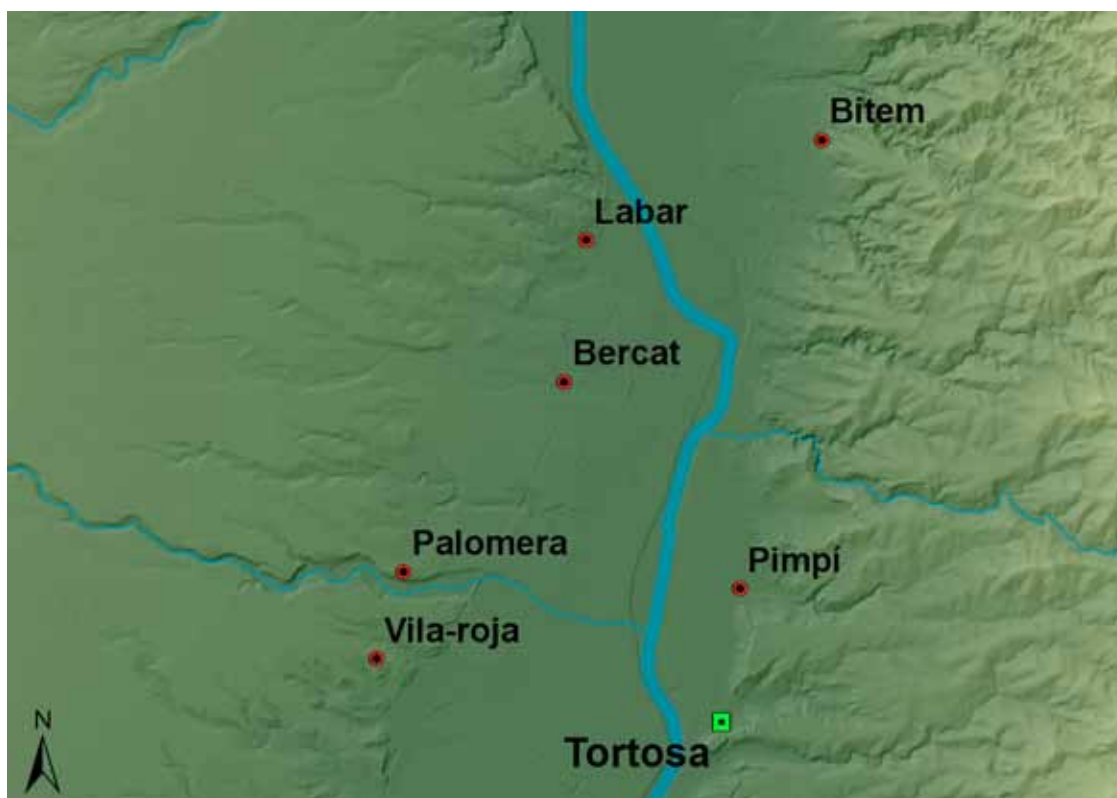
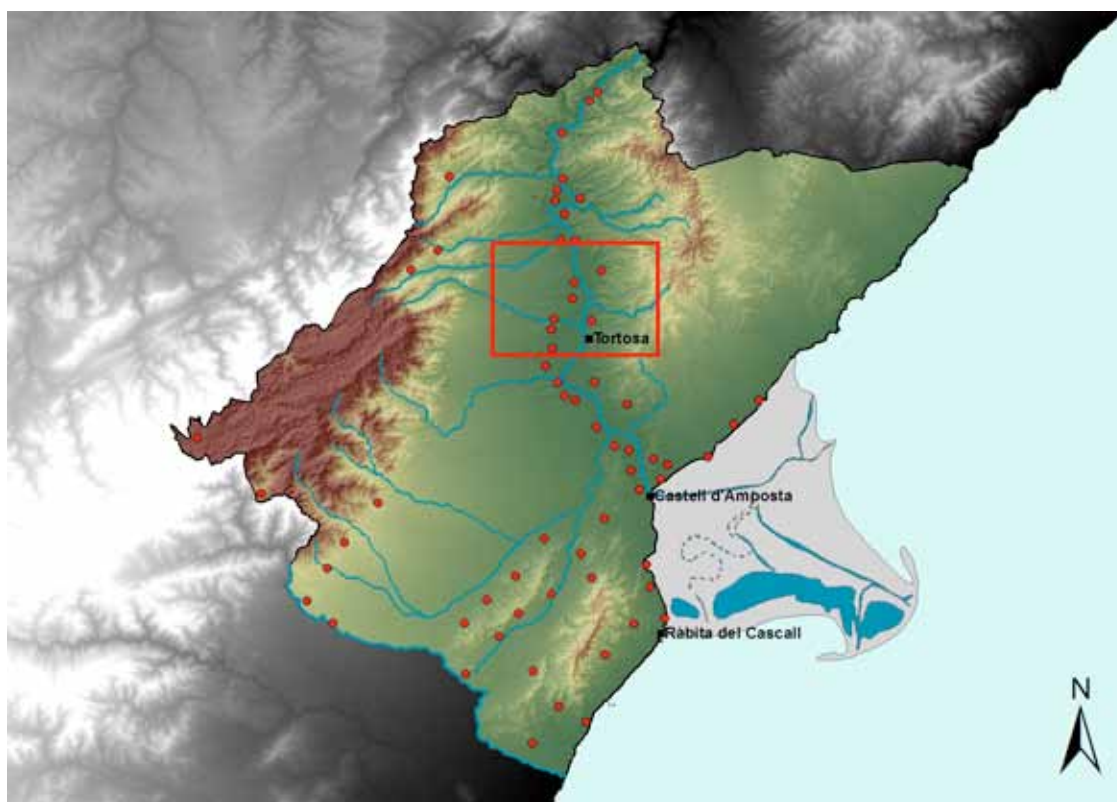
L'etimologia del topònim planteja la possibilitat d'una relació d'aquest lloc amb un conreu majoritari de vinya al seu entorn (*pampineus*) [OC, volum 6, pàg. 149], tot i que el seu moment de fixació és incert. Amb tot, la seva proximitat a la ciutat l'identifica com una àrea òptima per a aquest tipus d'aprofitaments, que en molts casos semblen realitzar aquesta mateixa tria espacial. També es document el pas d'un camí (*via publica*) a prop d'aquest assentament, connectat els diversos assentaments andalusins d'aquest sector [DCT, doc. 148].

ID: 045

BERCAT

Topònim documentat: Bercad, Bregat

Ubicació (ED50): 290050, 4524400

Grups tècnics ceràmics presents: -

Cronologia: X-XII

De situació dubtosa, sembla que la identificació d'aquest lloc, qualificat com a torre, masia o *alcaria* al segle XV (VIRGILI, 2001, pàg. 203), amb la torre del Prior és indubtable, tot i que posterior a la conquesta. L'hàbitat andalusí però, havia de romandre més a l'interior, a les proximitats del Terrer Roig, i no pas en el centre de l'àrea de producció conformada per les terrasses fluvials de l'Ebre, on avui en dia encara trobem aquesta torre, anomenada així pel seu propietari, el prior de la canònica de Tortosa (VIRGILI, 2001, pàg. 204). És el mateix cas que podem estudiar a l'assentament de Labar, on l'assentament andalusí, situat a l'àrea de la Masia de la Casa Blanca no impedeix identificar el seu posterior emplaçament feudal, a la Torre de Corder o de Llàver (VIRGILI, 2001, pàg. 200).

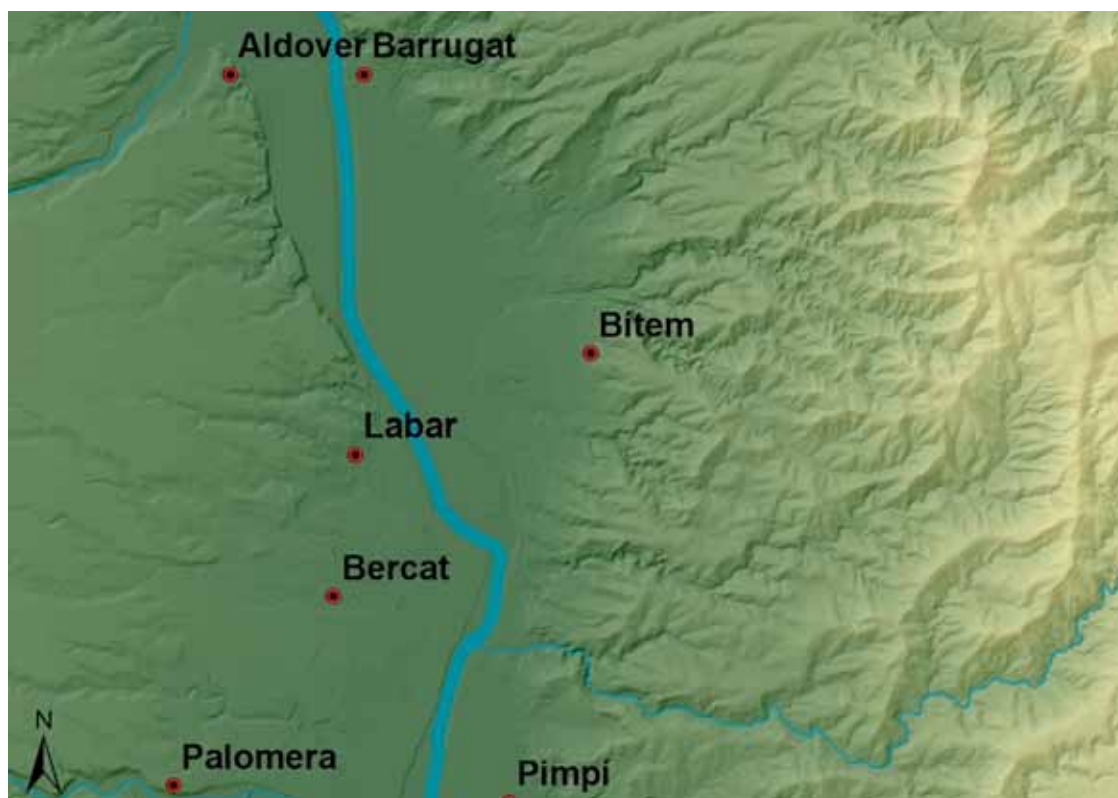
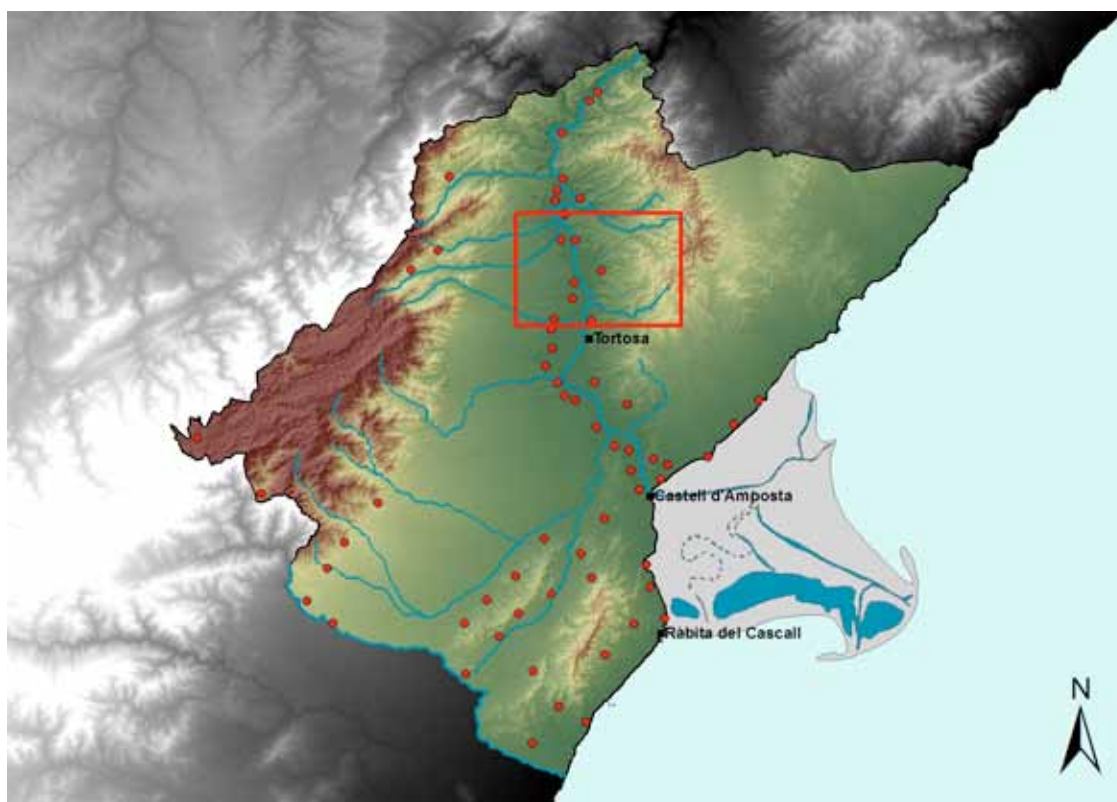
A l'àrea de Bercat és documenta la presència d'un pou [ACA, doc. 10], així com d'alguns camps i vinyes [DCT, docs. 55 i 120], pel que podem pensar de nou, en una explotació majoritàriament de terres de cereals a la terrassa fluvial amb la presència d'alguns petits horts amb possibles aportacions hídriques a partir de pous o sènies. Les fonts escrites també ens descriuen l'existència d'un petit ramal o atzucac que conduiria des de la via principal, en direcció cap al nord per la riba dreta del riu, cap a l'assentament [DCT, doc. 120], corroborant aquesta petita deriva entre el lloc de la torre feudal, a sobre mateixa d'aquesta via principal, i l'assentament andalusí, situat a sobre d'alguna de les plataformes que s'estenen a ponent del seu traçat. L'impacte de l'urbanisme contemporani en aquest sector, així com les nombroses transformacions agrícoles que ha patit el paisatge han impossibilitat la localització material d'aquest lloc que, si més no, pensem que resta identificada de forma fefaent a l'àrea esmentada.

ID: 046

BÍTEM

Topònim documentat: Bitem, Biteb, Biten

Ubicació (ED50): 292170, 4526400

Grups tècnics ceràmics presents: -

Cronologia: IX-XII

Situat aproximadament entre el centre i l'extrem meridional de l'àmplia terrassa sedimentària formada per deposició fluvial entre l'Illa de l'Audí i el puig del Barrugat, sembla que aquest assentament hagué d'estar en funcionament des d'una cronologia força avançada, que els indicis materials i textuais però, no permeten avançar més enllà del segle X. La presència de diverses illes o *algesires* fossilitzades com la pròpia de l'Audí o la de Miravall, alguna de les quals possiblement es correspon amb la *insula* de Bitem documentada a les fonts escrites [DCT, doc. 244], semblen indicar una explotació primerenca d'aquestes zones marjalenques amb la deguda adequació, tal i com hem indicat en el seu moment²⁰. La importància d'aquest indret ve reforçada per la presència documentada d'una important influència de l'Estat/ciutat allí, tal com es desprèn de l'esment a l'*hospicium et campum de Bitem quod in tempore sarracenorum fuit regis* [DCT, docs. 47 i 52], que es mantingué després de la conquesta amb l'establiment en aquest mateix lloc de la residència estival dels bisbes tortosins, a l'actual lloc conegut com Mas del Bisbe (VIRGILI, 2001, pàg. 134). Reforça la idea d'unes terres altament productives i d'un lloc que hagué de ser explotat des de temps més antics, tal i com indica la presència d'una important *villa* baix-imperial al lloc proper de Barrugat, l'esment de nombroses compres per part d'altres institucions en aquest lloc, com succeeix amb l'establiment d'un mas, amb els seus camps i figuerals, a Bitem per part del Monestir de Santa Maria de Poblet [CP, doc. 197].

Pel que fa al seu entorn i a les àrees de producció més properes, sembla que de nou trobem un assentament molt més diversificat que els seus homòlegs de la riba enfrontada del riu, amb presència documentada d'horts, terres, camps, arbres de tot tipus i vinyes [DCT, docs. 37, 41, 47, 52, 53, 56, 58, 64, 69, 79, 92, 93, 94, 122, 143, 144, 155, 157, 165, 176, 178, 209, 216, 244, 246, 266, 271, 282, 284, 285, 288, 298, 308, 328, 340, 404, 410, 411, 413, 423, 424, 428, 437, 475 i 476; CP, docs. 185 i 197 i DSMSC, docs. 60, 68, 128 i 138], aquestes darreres ocupant probablement l'espai d'altres conreus anteriors tal i com sembla indicar la condició *ad plantandum* que reben a la majoria dels seus esments (VIRGILI, 2001, pàg. 210). Hom atribueix a aquesta àrea per tant, un conreu important de cereals, tot i que en menor mesura que a la riba dreta, mentre que s'hi destinarien nombrosos espais, probablement amb el condicionament de diverses *algesires* [DCT, doc. 244] a la vora del riu, a l'horticultura per a l'abastiment principalment de la ciutat.

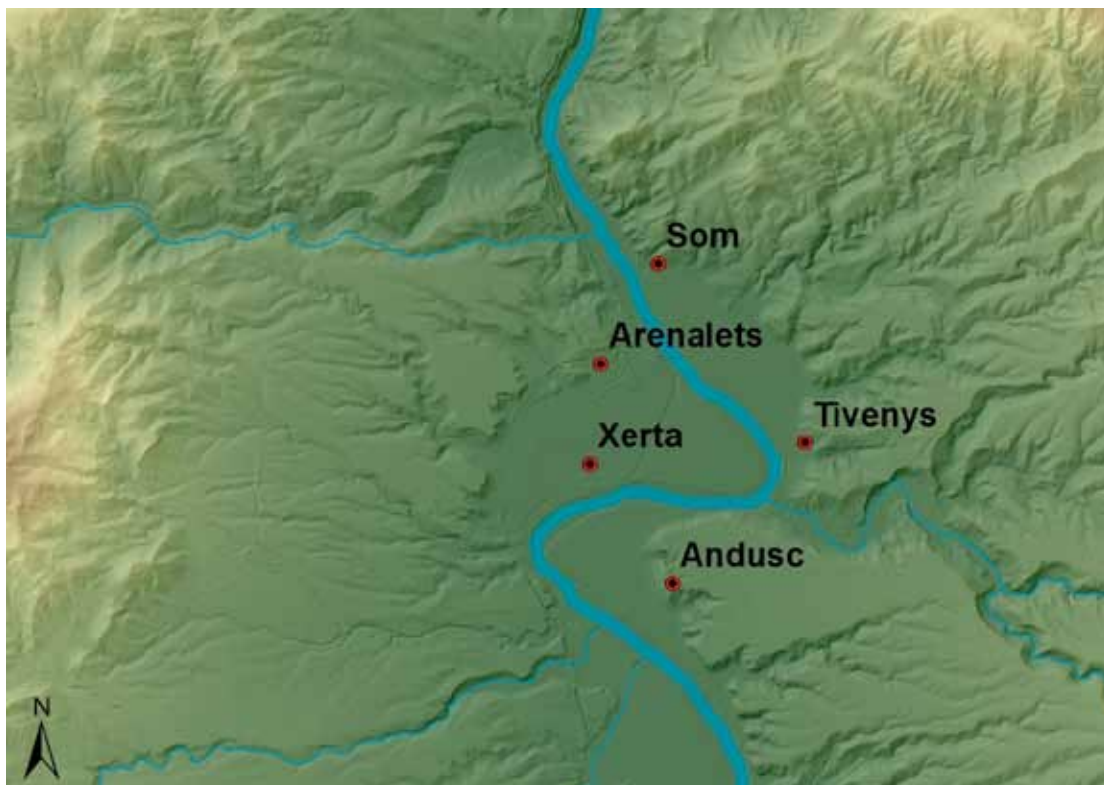
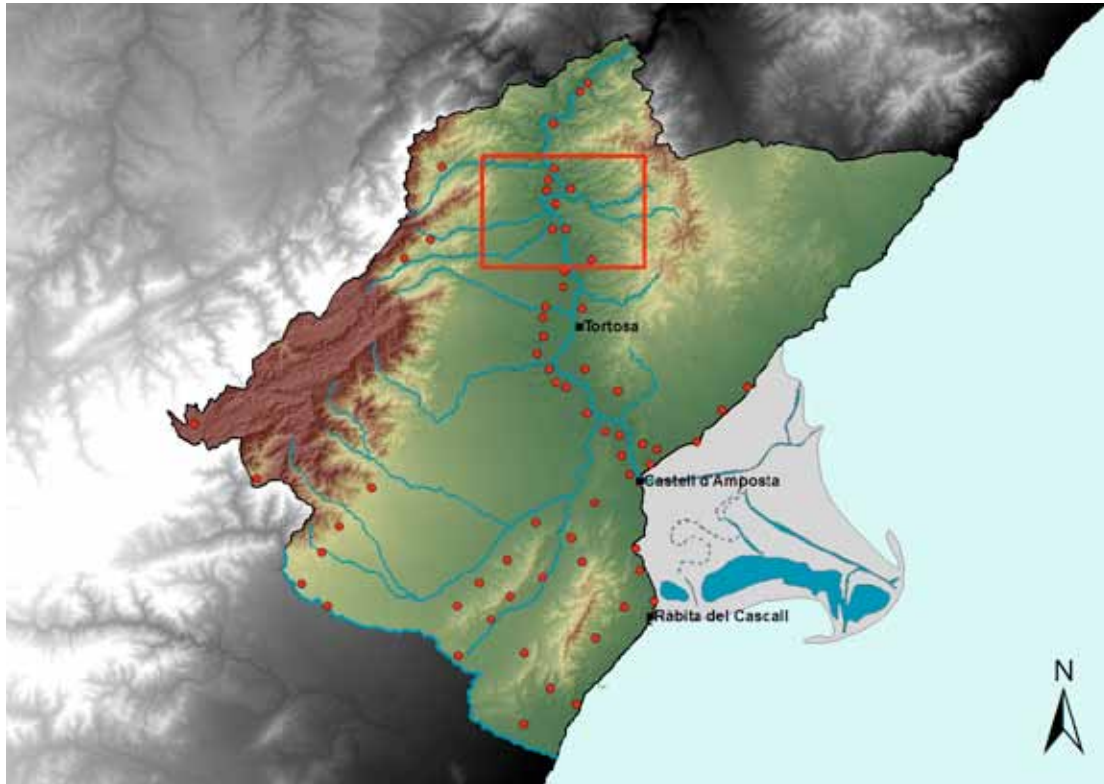
²⁰ Veure Part Segona - Bloc III - Apartat 4.2

ID: 047

ANDUSC

Topònim documentat: Andusc, Andusch, Anduscho, Enduscho, Enduxc

Ubicació (ED50): 289490, 4530600

Grups tècnics ceràmics presents: -

Cronologia: X-XII

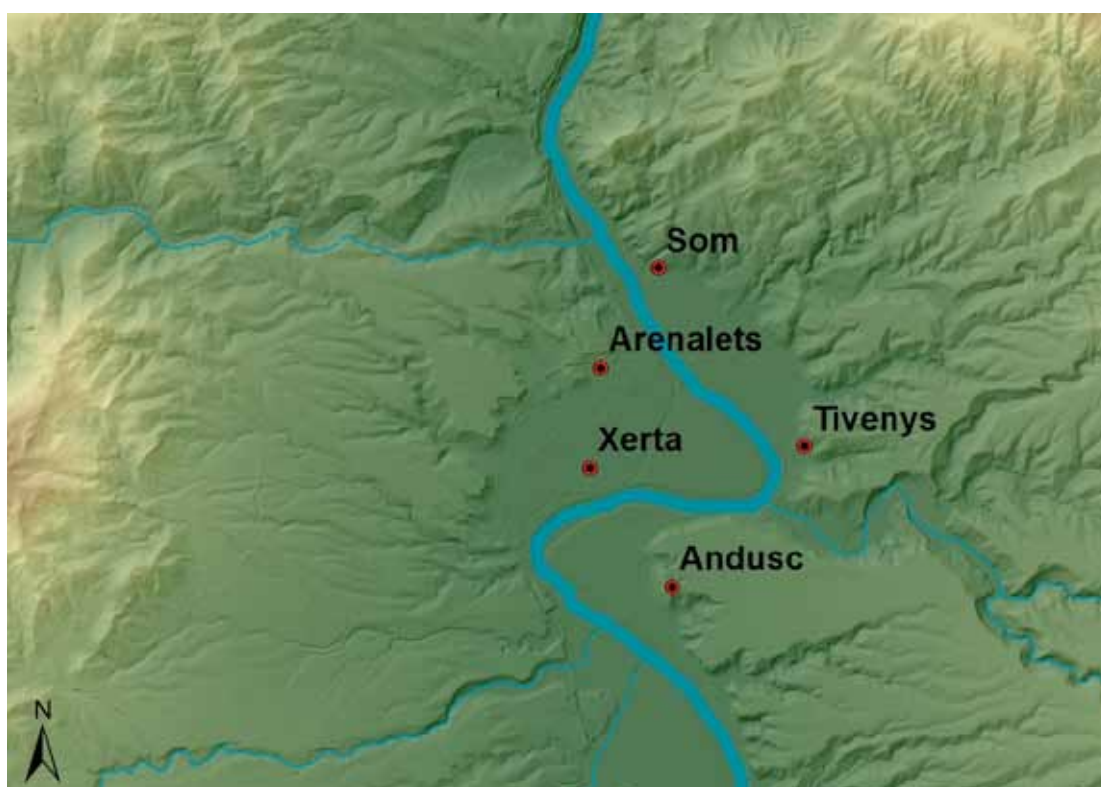
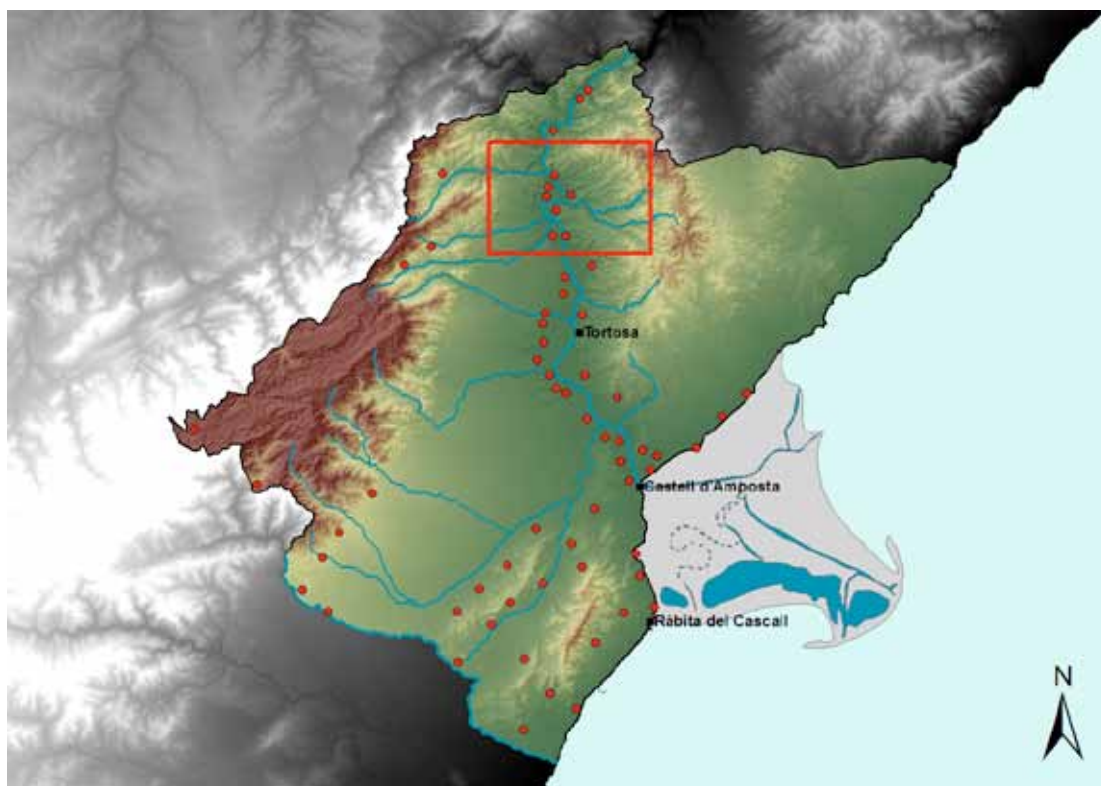
Situat molt probablement a l'àrea de les Planes d'Andust, al terme de Tivenys, l'assentament homònim apareix reflectit en alguns esments a la documentació escrita en referència a diversos horts [DCT, docs. 21, 23, 39, 42, 110, 130, 134, 195, 217, 255, 276, 298, 345, 355, 361 i 472; DCT2, doc. 540 i DSMSC, docs. 106 i 138], situats amb tota seguretat a la petita plana sedimentària formada pel meandre del riu Ebre i avui en dia fossilitzada toponímicament com a los Masos d'Andust. Aquest petit assentament degué aprofitar les fèrtils terres situades als peus d'aquesta plataforma fluvial, on les deposicions del riu haurien format una fèrtil terrassa sedimentària que, amb les corresponents adequacions i drenatges, presentaria unes òptimes condicions per al seu conreu. La majoria dels esments fan referència a l'existència d'oliverars en aquest indret els quals, igual que succeeix a Xerta, semblen en molts casos relacionats amb terres d'horta. En termes generals, sembla per tant que l'àrea de Xerta, Tivenys, Andusc, Som, Arenalets i fins i tot Aldover, degueren practicar un conreu majoritari d'aquest tipus d'arboricultura.

ID: 048

TIVENYS

Topònim documentat: Tibenx, Tivench, Tivenix, Tivens, Tivenx, Tivenxio

Ubicació (ED50): 290600, 4531780

Grups tècnics ceràmics presents: -

Cronologia: IX-XII

L'assentament de Tivenys se situa a les proximitats de l'actual municipi homònim, a l'extrem meridional d'una petita terrassa fluvial enfrontada amb la banya de Xerta que conforma, junt a la d'Andust, un gran meandre i lloc de deposició sedimentària del riu Ebre abans d'enfilar el seu tram final cap al mar. L'etimologia del seu topònim, derivat probablement de *tibbīn* (serpent, con d'aigua) o *ṭib* (riu) (BARCELÓ PERELLÓ, 1987, pàg. 414), sembla fer referència a aquestes característiques geogràfiques que ara indiquem. També apareixen algunes illes o *algesires* documentades en aquest indret a les fonts escrites [DCT, docs. 174 i 177], indicatives d'unes pràctiques primerenques d'aprofitament de les aigües de l'Ebre. Tot i que no se'n tenen esments detallats, el rec que existia a l'assentament de Som [DCT, doc. 171 i CP, doc. 186], a l'extrem oposat d'aquesta petita terrassa fluvial, fa pensar que les diverses *algesires* de Tivenys podrien haver estat englobades en una única àrea posteriorment, malgrat que el silenci documental fa pensar que ni tan sols necessità de la construcció d'una canalització per al seu manteniment. Hom pot inferir de la presència d'aquesta infraestructura, a més d'altres elements com una mesquita que romangué oberta al culte amb posterioritat a la conquesta [DCT, docs. 165 i 181], que el lloc de Tivenys hagué de tenir una certa importància com a centre de poblament.

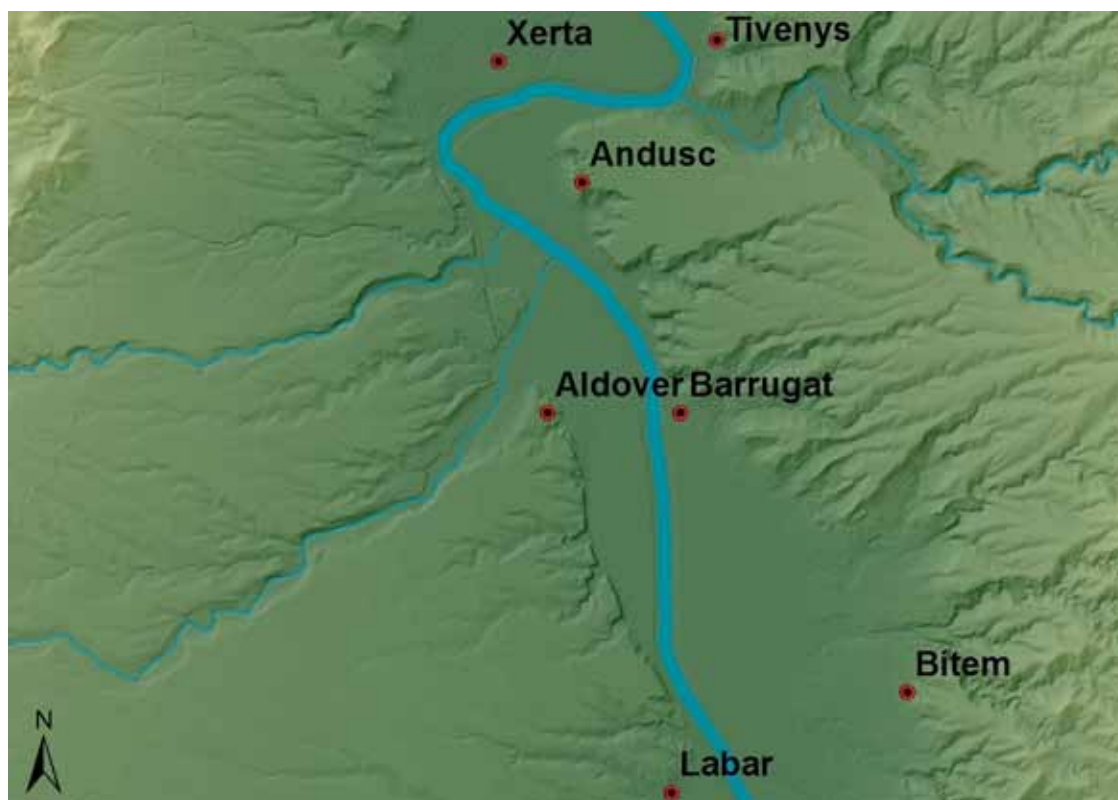
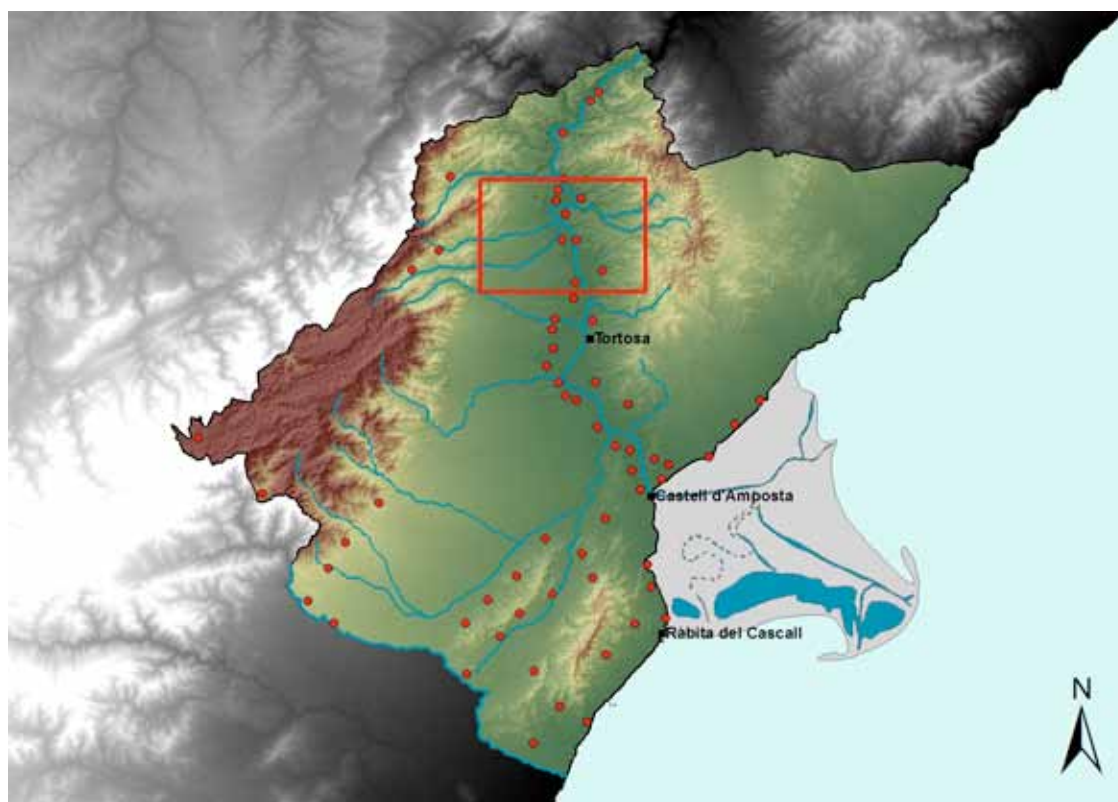
Pel que fa als conreus més estesos al sector tivenysà, en la seva gran majoria són definits com a horts, tot i que duen majoritàriament associats esments a arbres diversos, entre ells oliveres, a més d'un percentatge d'esments a camps totalment dedicats a aquest conreu [DCT, docs. 165, 174, 177, 181, 201, 269, 279, 295, 299 i 343]. Observem de nou com s'estructura una àrea fortament vinculada a aquest conreu i a l'elaboració de l'oli que hagué d'estar en funcionament, com a mínim, des del segle XI, vinculada fortament a uns drets sobre la seva explotació que recaurien possiblement en l'almúnia de Xerta *que fuit regis sarraceni* [LB, doc. 394], és a dir, sobre l'Estat.

ID: 049

ALDOVER

Topònim documentat: Aldover, Aldovario

Ubicació (ED50): 289200, 4528700

Grups tècnics ceràmics presents: -

Cronologia: IX-XII

Aquest assentament se situa a la petita plataforma ubicada just a sobre de l'actual municipi d'Aldover, on la documentació escrita ja ens parla de l'existència d'una *villa vetula* [DCT, doc. 253] anterior al nucli establert a sobre de la terrassa fluvial en època cristiana. Malgrat que l'etimòleg Joan Coromines cregué poder establir una relació entre el nom d'aquesta vila i un nom propi germànic, Dominicus Aldouarius, documentat a les fonts escrites de finals del segle XII, no evità esmentar algunes possibilitats relacionades amb arabismes, com *al-duwaīr* (diminutiu de *dār*, casa o residència segons Pedro de Alcalá) o *al-duwair* (una falsificació etimològica que pretenia referir una rodona o rodolí) a les quals però no donava excessiu crèdit [OC, volum II, pàg. 112]. Pensem però que la proposta més encertada entorn de l'origen d'aquest topònim hauria de relacionar-se amb el terme *al-dawwār*²¹, és a dir, l'aldea o el llogaret (BARCELÓ PERELLÓ, 1987). La prospecció del lloc del Tossalet, la plataforma superior ha aportat nombrosos materials ceràmics, tot i que de cronologies molt més antigues, entre els quals tal vegada puguin identificar-se alguns fragments del període andalusí de forma insegura. Els treballs agrícoles continuats en aquest indret dificulten però l'obtenció d'un context homogeni que ens permeti inferir-ne valoracions més exactes sobre la cronologia de l'assentament.

Pel que fa als esments que la documentació escrita fa d'aquest lloc [DCT, docs. 27, 62, 105, 112, 184, 228, 234, 246, 253, 259, 262, 263, 264, 265, 346, 353, 354, 360, 361, 382 i 384; CP, doc. 186 i DSMSC, docs. 58, 90, 144, 154 i 333], la majoria fan referència a plantacions de vinyes, que tot i que degueren ser de plantació ja en època cristiana, no podem obviar la possibilitat que ja hi existís alguna petita àrea d'aquest conreu a la zona, destinada a funcions tals com l'elaboració de panses, most, arrop, melassa o vinagre (VIRGILI, 2001, pàg. 210). La resta d'espais agrícoles semblen haver estat destinats al conreu de l'olivera, possiblement lligats als cicles productius detectats per a l'àrea de Xerta, i de cereals, amb una presència testimonial dels horts, que com ja hem vist en altres casos es podien perfectament destinar a conreus arboris com la pròpia olivera. La fossilització del topònim illes a la riba del riu, molt a prop d'aquest nucli, ens fa pensar però, que tal i com s'ha documentat per a altres indrets, Aldover hagué de comptar amb petites àrees de conreu estacional vinculades a aquest tipus d'explotació dels llims del riu a partir d'illes o *algesires*. La presència d'un important esperó muntanyenc a l'altra riba del riu, el puig de Barrugat, hauria provocat la sedimentació progressiva del dipòsit fluvial oposat, conformant finalment un petit meandre i la possibilitat d'aprofitament d'aquestes fèrtils terres.

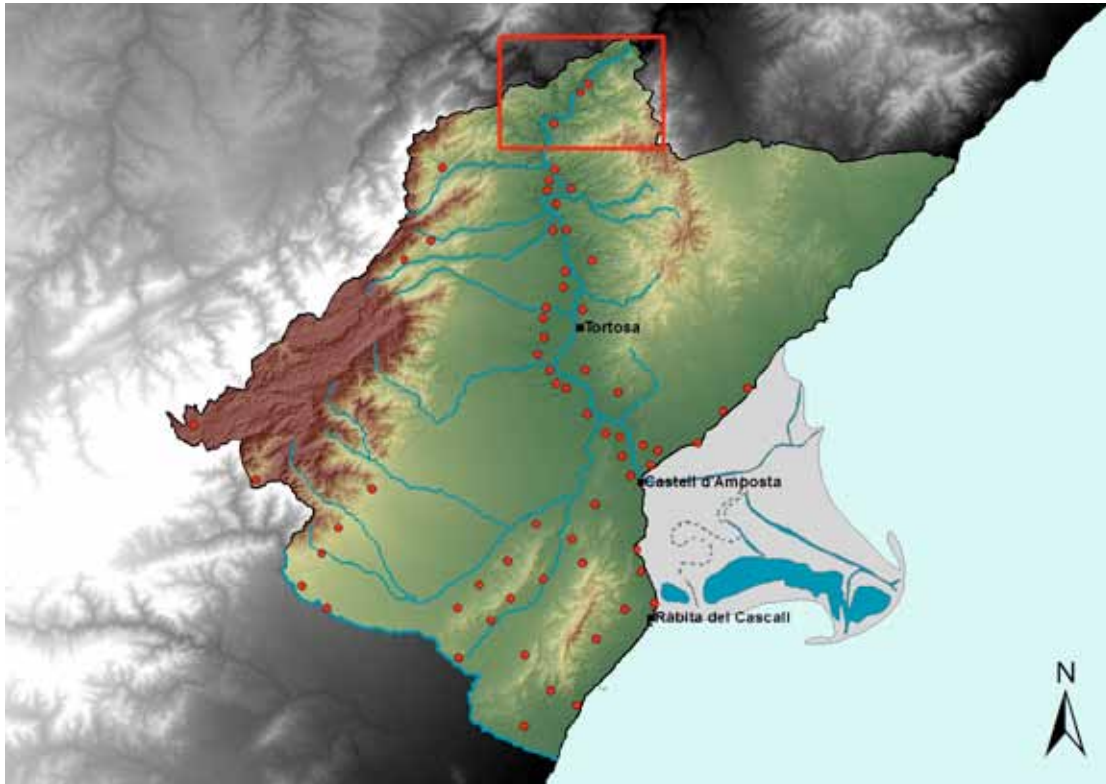
²¹ El terme que fa servir Miquel Barceló per a aquesta identificació és *al-duwwar*, tot i que oferim aquesta transliteració diferent d'*al-dawwār* gràcies a l'apreciació del Dr. Jesús Lorenzo, qui ens ha facilitat aquest petit matís.

ID: 050

BENIFALLET

Topònim documentat: Benicalet, Benicaleth, Benifalec, Benifaleg, Benifalet, Benifelet

Ubicació (ED50): 291323, 4539000

Grups tècnics ceràmics presents: -

Cronologia: IX-XII

L'assentament de Benifallet respon a un dels exemples que hem anotat respecte a l'existència d'uns assentaments fortament vinculats a la presència d'una figura eminent, bé propietari bé tinent de les terres en el moment de la conquesta i que, en qualsevol cas, seria el cap visible d'aquesta comunitat local en el moment de la conquesta²². En el cas específic de Benifallet, documentat també amb diversos ètims similars com Benicalet, Benicaleth, Benifalec, Benifaleg, Benifalet, Benifelet [DCT, docs. 54, 56, 83, 105, 134, 170, 248, 272, 275, 277, 365 i 388; CP, docs. 200 i 204 i DSMSC, docs. 308, 317, 324 i 456], la relació més probable és amb el nom àrab Jālid/Jaled, del que tenim referència a través de nombrosos textos àrabs, on se'ns parla també dels Banū Jālid, un important llinatge andalusí el primer membre del qual fou 'Abd Allāh ibn Jālid, un mawlā dels omeies arribat a la Península amb el ŷund siri (JIMÉNEZ PUERTAS, 2009). El nom es generalitzà durant els següents segles a la península, quan el trobem abundantment a la documentació escrita, i permetent-nos detectar en aquest cas a un Alcaetus, possessor d'un hort al mateix Benifallet [CP, doc. 200] i que molt probablement era aquest mateix personatge que donava nom a l'assentament andalusí. Es pot resseguir també l'evolució d'aquest personatge que a finals del segle XII ja passa a dir-se, segons Joan Coromines [OC, volum 2, pàg. 447], Bertrandus de Benifalet [DCT, docs. 112, 155, 251, 274 i 315; CP, doc. 185 i DSMSC, doc. 188] i que apareix en un gran nombre d'operacions, probablement reflex de la seva posició com a antic titular.

El lloc que ocupa aquest assentament el podem trobar a prop de l'actual nucli de població, arrecerat a les muntanyes anteriors del massís del Cardó i aprofitant l'explotació dels dipòsits sedimentaris ubicats en aquesta àrea marcada per un relleu molt accidentat. Alguns dels immobles de Benifallet estan a tocar del riu (VIRGILI, 2001, pàg. 208), pel que possiblement aquest indret estigués situat a l'àrea septentrional prèvia a aquesta terrassa fluvial, on la muntanya arriba ben a prop del curs de l'aigua. Sembla que aquest espai productiu degué comptar amb algunes *algaires* distribuïdes al llarg del riu, com una que tenien en propietat Pere Guillem Aragonès, Oller i Alegret i que finalment acabà en mans de la Catedral de Tortosa [DCT, doc. 80, 170 i 248], una anomenada *Anastet* [DCT, docs. 47 i 52] i dues més, de Ligem i de Mollet, que es remuntaven a *tempore sarracenorum* (VIRGILI, 2001, pàg. 213). Molt possiblement aquestes foren els petits sistemes hidràulics que s'articularen posteriorment i donaren lloc al rec de Benifallet, pensem que vers el segle XI [DSMP, doc. 407].

Pel que fa als conreus principals, hom intueix a partir de la documentació que Benifallet seguí la mateixa dinàmica productiva que l'àrea de Xerta, amb una plantació majoritària d'horts d'oliveres i altres arbres fruiters [DCT, docs. 83 i 275 i DSMSC, doc. 456] i l'existència d'un trull (*molendinis olivis*) en aquest mateix assentament durant aquest primer moment posterior a la conquesta [TTE, doc. 86]. Tot i que no se'ns especifiquen les espècies de la majoria d'horts i honors, els textos que si ho fan i la presència d'aquest molí d'oli permeten plantejar aquesta situació similar a la de tot el sector al nord de la ciutat de Tortosa amb posterioritat a la conquesta, la qual proposem com a reflex d'una tradició més antiga, a excepció de la majoria de plantacions de vinya que venen acompanyades de la condició *ad plantandum* a la primera documentació cristiana. Tant els horts, les *algaires*, com les terres més allunyades del riu semblen haver estat llocs de plantació majoritària d'olivera des d'Aldover fins a Benifallet (VIRGILI, 2001, pàg. 211). Aquesta situació no exclou la possibilitat de l'existència de petits espais per al conreu d'espècies hortícoles de caràcter perible per al proveïment domèstic, i llocs amb aprofitament de l'aigua per al regadiu, com semblen indicar la presència de diversos pous i sènies a la contrada de Benifallet [TTE, doc. 86 i ACA, docs. 33 i 34].

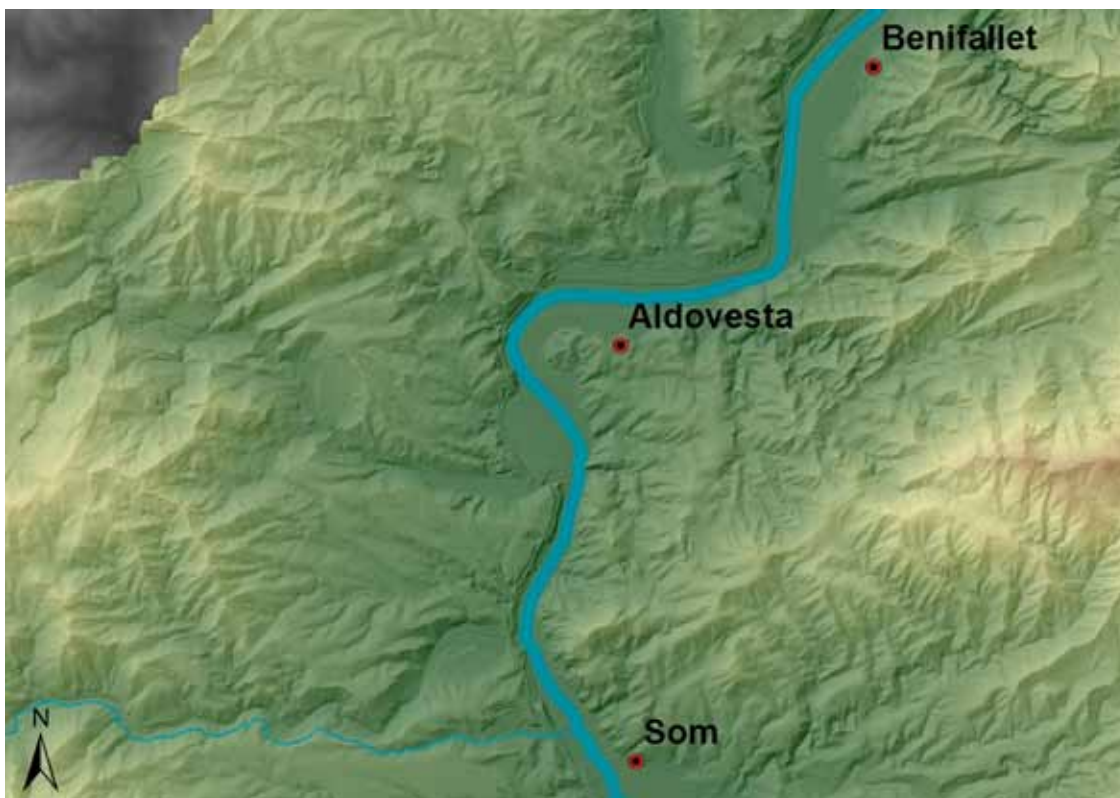
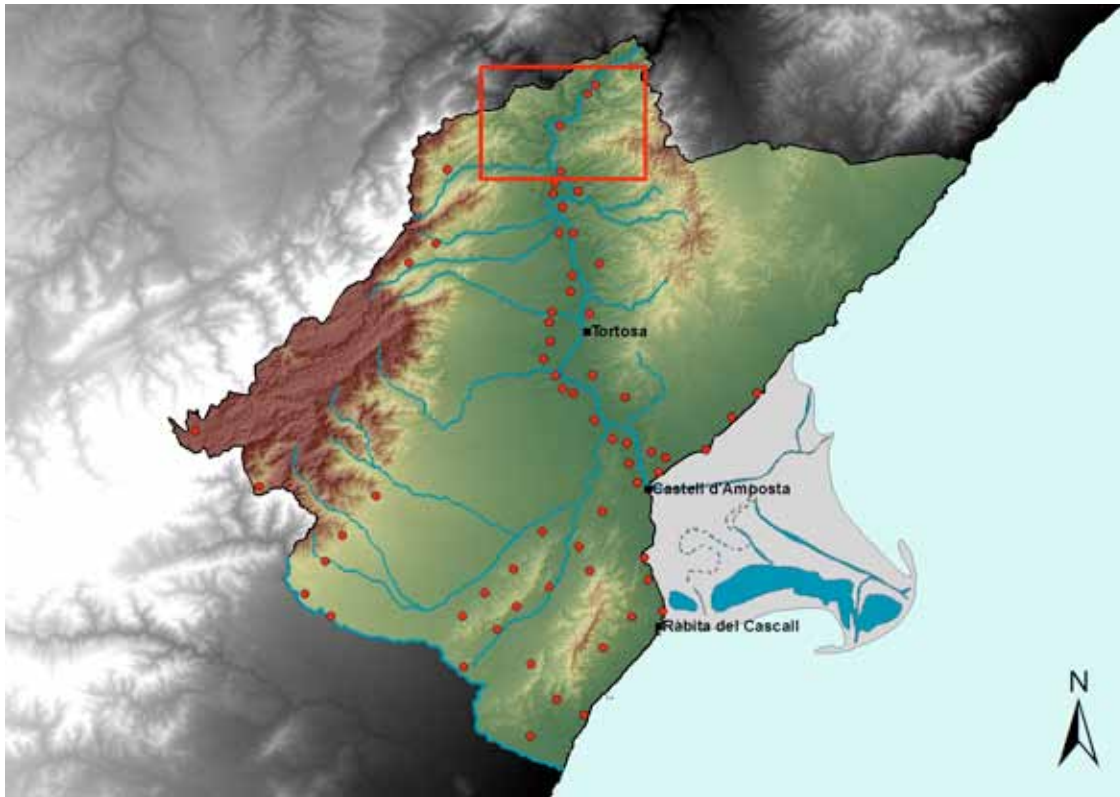
²² Part Tercera - Bloc VI - Apartat 1.5

ID: 051

ALDOVESTA

Topònim documentat: Aldovesta

Ubicació (ED50): 289240, 4536700

Grups tècnics ceràmics presents: -

Cronologia: IX-XII

Tot i no disposar d'un registre ceràmic exhaustiu d'aquest lloc, que per altra banda estaria lligat a unes complicades condicions post-deposicionals degudes a la presència al mateix indret de jaciments de cronologies molt més antigues, la documentació escrita és especialment descriptiva en aquest cas. Dos textos conservats al Diplomatarí de la Catedral de Tortosa [DCT, docs. 237 i 238] fan esment a aquest assentament com a *vilar* i com a *villam* contemporàniament, tot descrivint la presència majoritària d'oliveres, així com d'altres arbres fruiters a les seves terres. També s'esmenten diverses garroferes i figueres (*carroveras et ficulneas*) i un canyar, probablement a les proximitats del riu, on s'estén un important dipòsit sedimentari que degué disposar d'alguna *algèsira* per a la seva explotació, de la que no ens queda cap testimoni documental ni toponímic. Resulta significativa també per valorar la importància d'aquest assentament la presència d'una mesquita en aquesta alqueria (*illum cannarium in Aldovesta ubi fuit olim mezchida sarracenorum*), així com d'un fossar o lloc d'enterrament d'aquest mateix període (*ad villam de Aldovesta et ad fossarium sarracenorum*).

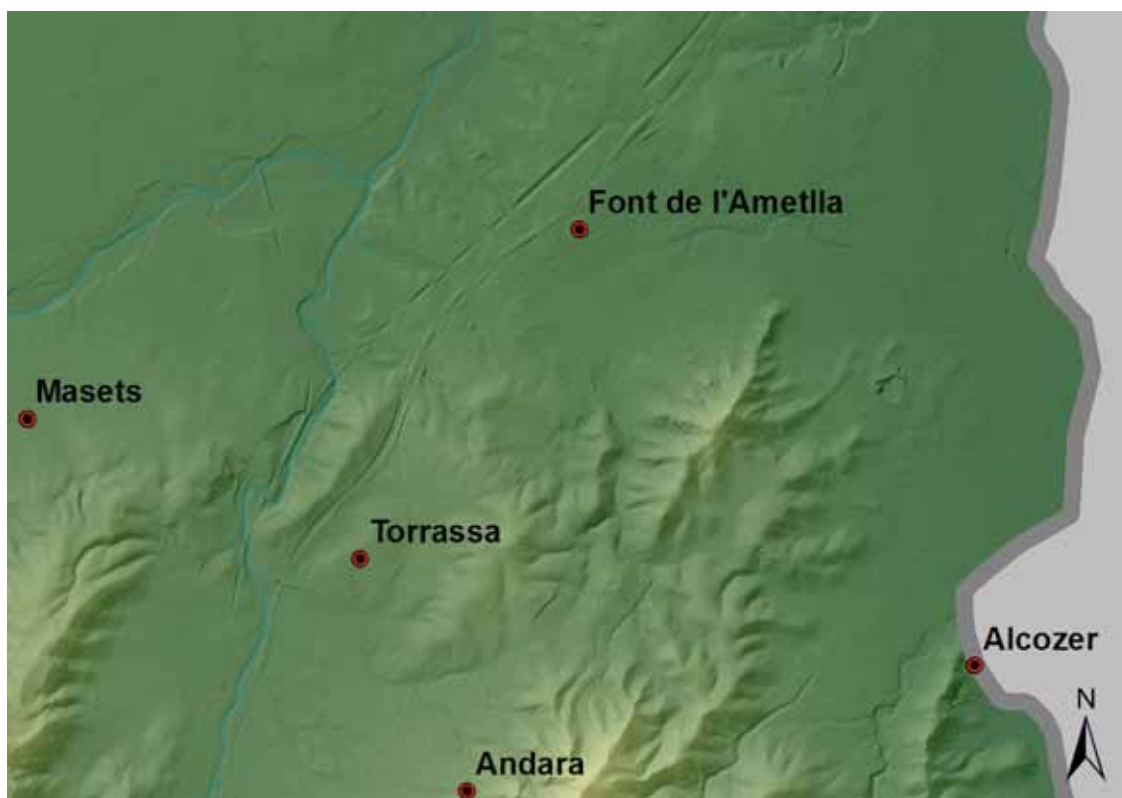
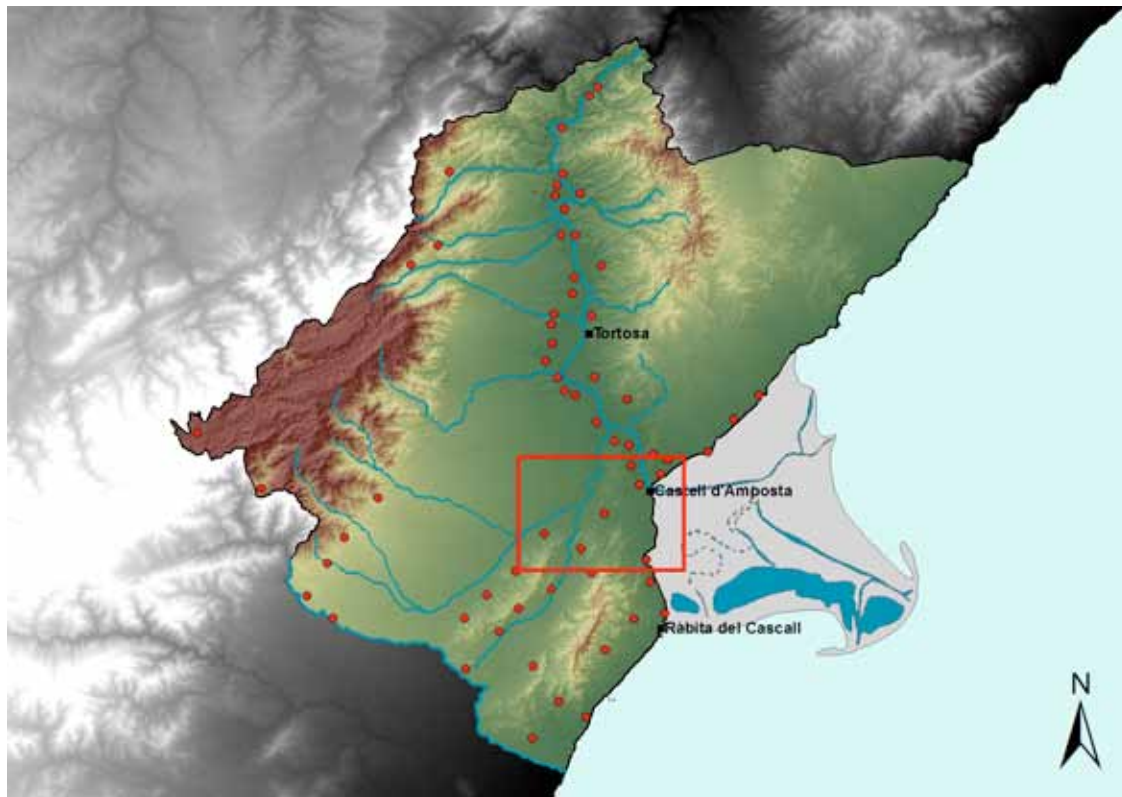
Etimològicament, Joan Coromines identifica una relació entre aquest assentament i una població africana situada entre Txad, Sudan i Nigèria de nom Tibesti [OC, volum 2, pàg. 112], que ens sembla excessivament rebuscada. En termes generals, com ja hem dit, sembla que la majoria d'aquestes terres, si ens atenem a la documentació escrita, estigueren conreades amb oliveres, una tendència força generalitzada al sector septentrional del territori de Țurțușa, aquestes darreres sembla que lligades al possible trull existent a l'alqueria de Benifallet.

ID: 052

FONT DE L'AMETLLA

Topònim documentat: Fons Amigdali

Ubicació (ED50): 292375, 4508150

Grups tècnics ceràmics presents:

Cronologia: IX-XII

Poques són les informacions que es tenien d'aquest indret, localitzat a partir de la carta de població amb la que la Comanda d'Amposta establí 11 persones en aquest lloc, que en 1227 estava deshabitat (*locum quendam ad populandum*). S'establiren els seus límits entre el castell d'Amposta i la vila de Freginals, amb el pic del Montsianell (*Talayam sarracenorum*), el coll de Freginals (*Collum Ferriginalis*) i la serra del Montsià (*per serram usque ad Monscianum*) com a principals fites [CPFC, doc. 251]. Aquest document ens aporta també més informació entorn del tipus d'aprofitaments que es duïen a terme en aquest indret a principis del segle XIII, que en termes generals, no degueren variar excessivament sobre les pràctiques anteriors. Se'ns parla, com a pràcticament la totalitat de llocs documentats a l'àrea de les serralades litorals, de l'aprofitament d'aigües, pastures i diversos recursos forestals i naturals (*aquis, paschis, lignis, petris, erbis*), fet que ens torna a fer pensar en una diversificació molt marcada dels processos de treball camperol entorn d'aquests elements citats, tot deixant el conreu de cereals, arbres, llegums, vegetals i altres a l'àrea principal de la vall de l'Ebre, tal i com hem explicat extensament²³.

Existeixen diversos indicis arqueològics entorn d'aquest lloc que ens han permès afinar la seva cronologia d'ocupació durant el període andalusí, així com algunes característiques pròpies de l'assentament. El primer d'ells va ser la detecció d'un important camp de sitges a la partida de l'Ametllé (Amposta), on els materials recuperats i conservats al Museu de les Terres de l'Ebre, tot i que molt esmicolats i sense excessives formes recognoscibles, semblen presentar característiques tècniques similars a les que hem presentat per a aquest període²⁴. Únicament dues nanses, una de gerra i l'altra probablement de gerreta, amb pastes molt decantades i amb processos de cocció completament oxidants i un revestiment argilós de color blanc a la seva superfície ens permeten associar aquest context amb la seva cronologia. També s'ha pogut localitzar entre els materials emmagatzemats al museu un únic coll d'olla amb una decoració incisa pentinada, que junt a les seves característiques de manufactura, pertanyents al grup tècnic 1 de la nostra classificació podria ser identificada com a anterior. La seva situació, just a sobre del camí principal cap al pas ebrenc d'Amposta, fa d'aquest indret un lloc immillorable per a l'establiment d'un petit assentament.

El segon indicatiu arqueològic el trobem a l'anomenat Tresor de Masdenverge, una ocultació de 157 dirhams andalusins de plata, tant sencers com fragmentats, localitzada a la finca del Negret, en aquesta mateixa partida, als anys 60 del segle passat. El seu estudi fou realitzat als darrers anys del segle XX, quan Carmen Barceló, Ana Labarta i Pere Pau Ripollés classificaren exhaustivament les monedes, que abastaven una àmplia cronologia entre principis del segle X i el segon quart del segle XI (LLORENS, RIPOLLÉS i DOMÉNECH, 1997, pàg. 52). Aquest grup monetari està format per 15 darāhim de 'Abd al-Rahmān al-Nāṣir (912-961) amb cinc peces amb la identificació d'al-Andalus i sis amb la de Madīnat al-Zahrā'; 16 darāhim d'al-Ḥakam al-Mustanṣir bi-llāh (961-976) amb dues peces amb la identificació d'al-Andalus i deu de Madīnat al-Zahrā'; 50 darāhim de Hišām al-Mu'ayyad bi-llāh (976-1013, primer i segon govern) amb vint-i-sis peces amb la identificació d'al-Andalus i dues peces de Fās (Fes), a l'àrea d'al-Magrib; 4 darāhim de Muḥammad al-Mahdī bi-llāh (1009) amb tres peces amb la identificació d'al-Andalus; 5 darāhim de Sulaymān al-Musta'īn bi-llāh (1008-1016, primer i segon govern) amb una peça amb la identificació d'al-Andalus i quatre peces amb la de Madīnat al-Zahrā'; 1 dirham de 'Alī al-Nāṣir (1017-1018). Així mateix també trobem una quantitat respectable de moneda fatimita, amb set peces de Tāriq al-Ḥakim (975-996) i 'Alī al-Zāhir (1021-1036), que mostra els contactes amb aquest territori a través del seu port (AD, 1998, pàg. 63). Així doncs, aquesta ocultació ens estaria parlant de petites acumulacions monetàries en mans del titular d'aquest assentament, degudes possiblement als beneficis fiscals que es documenten per a aquesta àrea de frontera en temps de 'Abd al-Rahmān al-Nāṣir o, més probablement, fruit del comerç o de la participació en la gestió pública, civil o militar.

²³ Veure Part Segona - Bloc III - Apartat 4.1

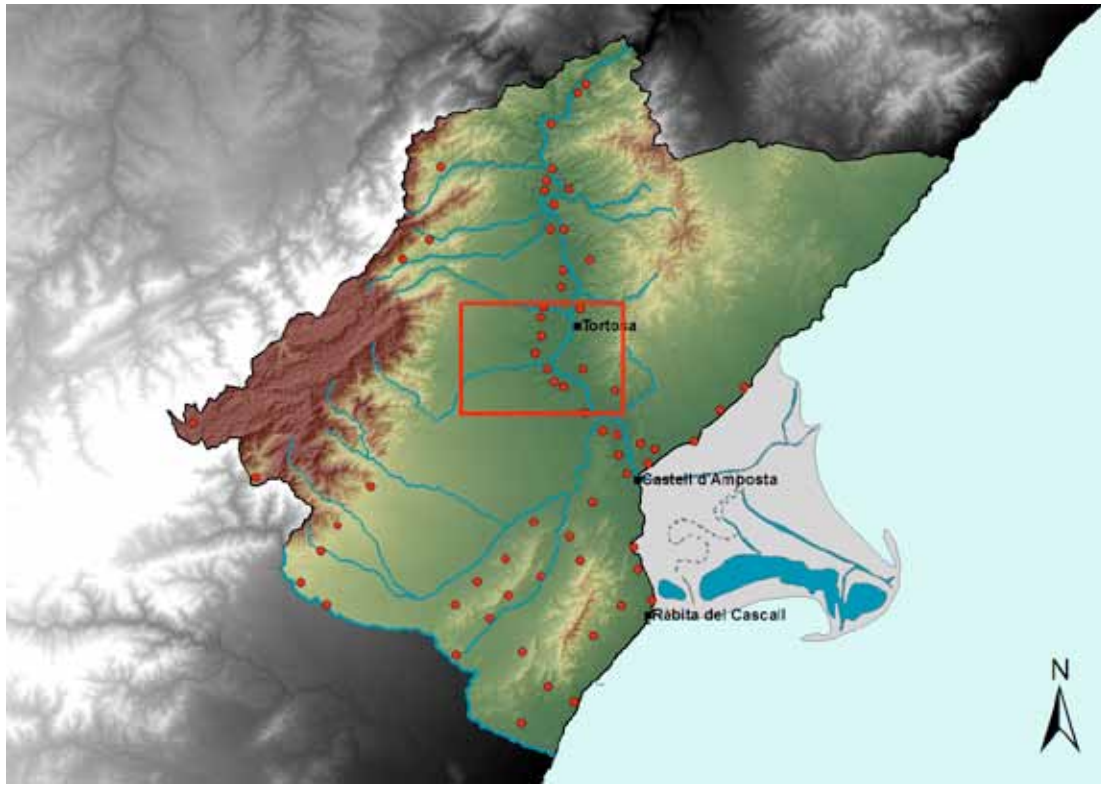
²⁴ Veure Part Segona - Bloc II - Apartat 2.4.3

ID: 053

MARENXA/CARPENXO

Topònim documentat: Marenxa/Carpenxo

Ubicació (ED50): 288085, 4519370

Grups tècnics ceràmics presents: 2 (x3), 3, 4b,
5 (x4), 6, 7 (x4), 8 (x13)

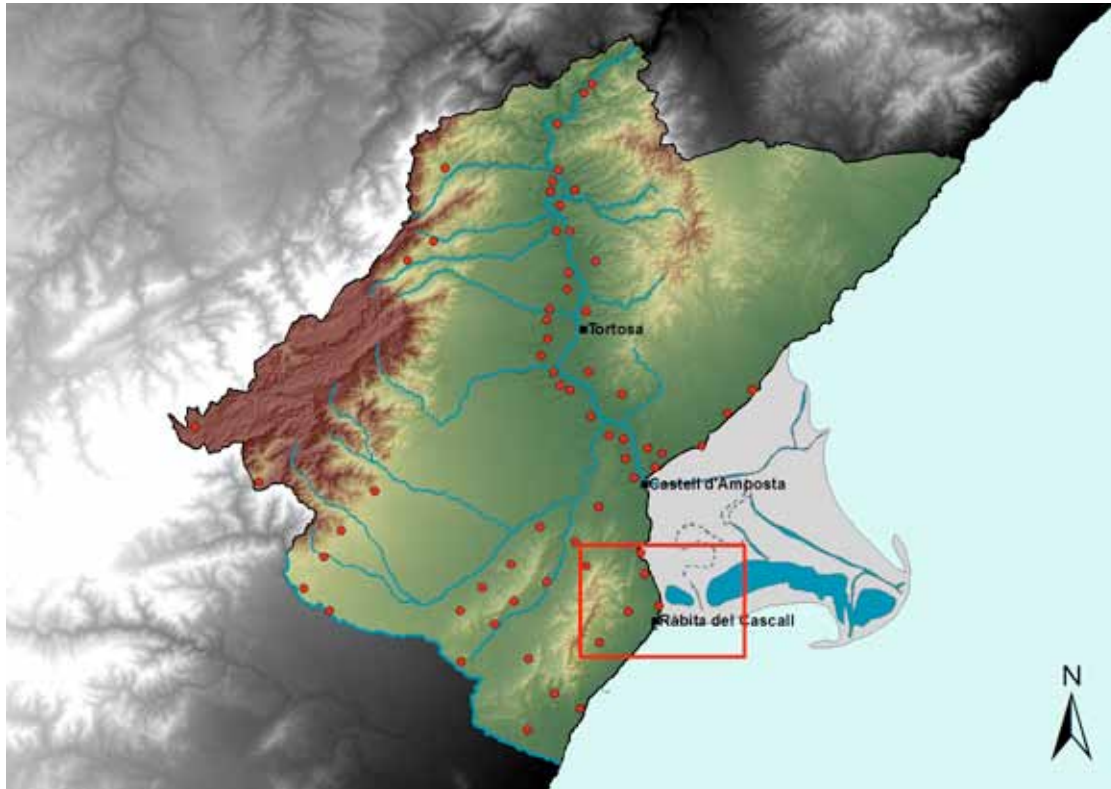
Cronologia: XI-XII

El jaciment del Racó d'Omedo (Roquetes) presenta una lleugera problemàtica a l'hora d'adscriure'l amb un dels llocs citats a les fonts escrites, doncs són dos els elements que poden concordar amb la descripció que se'n fa d'aquesta àrea. Amb el valuós text que ens descriu amb detall el recorregut de la *cequia illa maioris inferius* [DCT, doc. 398] podem observar que el punt inicial d'aquest sector de la Sèquia Major recau en l'assentament de Marenxa (*que descendit de Marenxa*), un indret del qual únicament tenim un altre esment [DCT, doc. 298] i que sembla ser anterior al lloc de Carpenxo. Res ens fa pensar però, que aquest darrer topònim no pogués estar fent referència a una partida, i no a un lloc d'hàbitat, pel que se'ns plantegen dos escenaris possibles: un primer, en el qual acceptaríem que Carpenxo és també un assentament i per tant es correspondria amb aquest jaciment i Marenxa s'hauria de situar poc més al nord, probablement a l'actual Raval de Cristo i un segon, en què aquest només faria esment a una partida propera al jaciment que, per tant, correspondria amb l'assentament de Marenxa. Aquesta segona opció es reforçaria si atenem a que l'origen etimològic d'aquest topònim podria estar relacionat amb el terme geogràfic mareny o maresma, el qual faria referència a les properes terres estanyades a la desembocadura del barranc de Sant Antoni en el riu Ebre. Si aquesta fos la situació d'aquests llocs, podria succeir fins i tot que el lloc de Carpenxo fes referència també a un petit assentament que vindria a situar-se a la riba esquerra de la desembocadura d'aquest barranc, al lloc on actualment es troba la gravera, i d'on es tenen notícies d'un assentament antic, tot i que el lloc ha estat completament arrasat per aquesta explotació pedrera (NOGUERA, 2007, Annexos, Fitxa 120).

Els materials recollits en aquest assentament inclouen un important paquet de nanses de gerres i gerretes, pràcticament totes amb revestiment argilós, i amb uns pocs exemples de decoracions incises hel·licoïdals i de decoracions en verd i manganès amb revestiment vitri. Acompanyen a aquestes un important nombre de bases d'ataïfor amb decoracions amb manganès sota revestiment vitri monòcrom melat o verd, així com alguns exemples d'ataïfor amb decoracions en verd sobre fons blanc i revestiment vitri transparent, molt malmès. Finalment existeix un important nombre de vores de certa grandària corresponents en la seva majoria a gibrells o alfàbies, amb decoracions unglades o motllurades tant a la vora com a la paret de l'estri. En conjunt, tot i que existeixen algunes peces que podrien adscriure's a grups tècnics lleugerament anteriors, sembla que aquest jaciment mostra una cronologia molt clara vinculada a la darrera fase de presència andalusina a l'Ebre, entre els segles XI i XII, coincident amb el moment de creació del sistema hidràulic on es disposa.

D'aquest assentament cal destacar també la seva morfologia, doncs resulta molt clara i al mateix temps un bon indicador d'algunes de les seves funcions. Es tracta d'una petita plataforma fluvial d'uns 2.000 metres quadrats, a la qual podem observar la construcció d'un ampli mur que tanca completament l'istme d'entrada, aixecat amb tècnica de tàpia amb pedres de mitjana grandària, reforçat a més per una petita vall o fossat que s'estén paral·lelament a aquest. Es tractaria, per tant, d'una petita alqueria fortificada fortament vinculada al gran sistema hidràulic urbà que s'estén a la riba dreta del riu i sobre el qual podia tenir algun tipus de funció de vigilància i gestió. És remarcable que els dos únics exemples on hem pogut documentar fefaentment unes estructures defensives clares en un assentament rural es trobin situats a poc més d'un centenar de metres i just en aquest punt en el qual s'inicia aquesta important àrea agrària destinada al conreu de la major part de cereal d'abastiment del territori. No es tracta de cap conjectura sobre els possibles aprofitaments de les àrees productives d'aquest sector, sinó que les dades textuais conservades pocs anys després de la conquesta n'expliciten amb claredat el seu funcionament com a camps i terres, és a dir, vinculades a l'abastiment cerealístic. Serveixi d'exemple el document abans esmentat on se'ns enumeren una sèrie de parcel·les (*et habeo in Marenxa unam fexiam terre capiente III barchelas seminatura [...] et habeo in Carpenxo unam fexiam terre de IIII^{or} quarteras seminatura [...] et habeo in Vinalob unam fexiam terre de VIII^{to} quarteras seminatura*) on insistentment s'estableix aquesta pràctica [DCT, doc. 298].

ID: 054	MARMORTA		
Topònim Marmortua	documentat:	Mare-Mortua,	Ubicació (ED50): 296921, 4500700

Grups tècnics ceràmics presents: -

Cronologia: X-XII

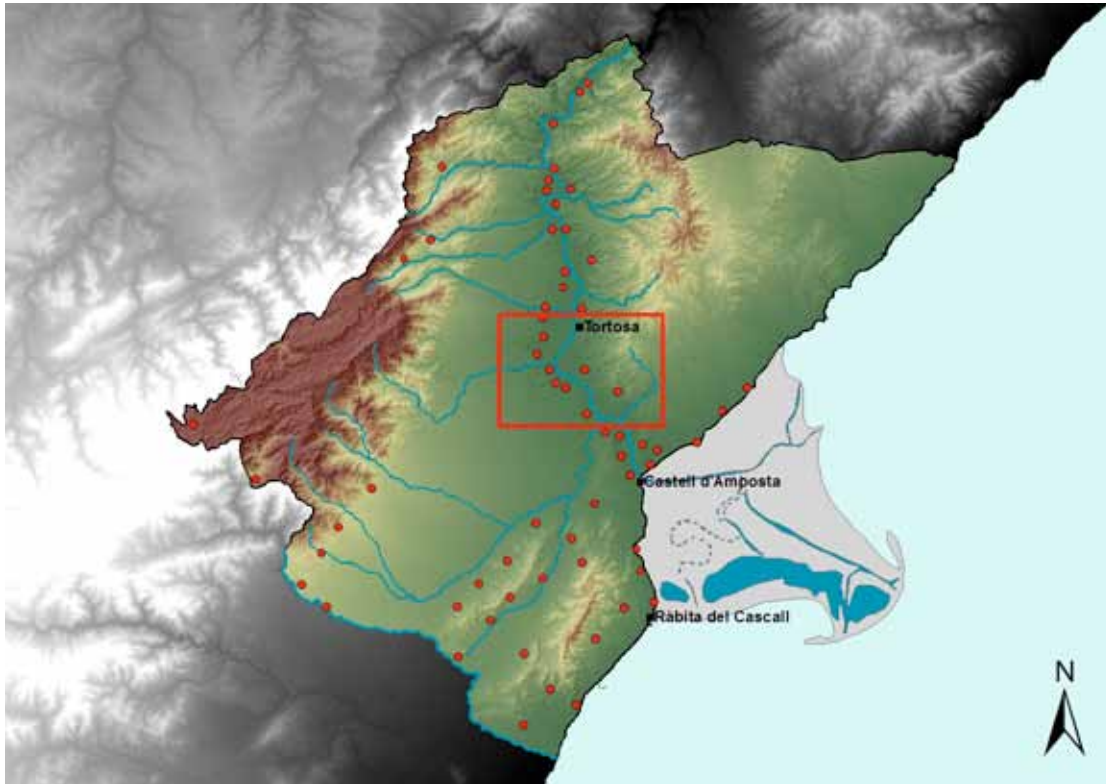
Es tracta d'una de les viles esmentades al text de donació de la Ràbita del Cascall al Monestir de Sant Cugat del Vallès, on apareix entre els assentaments propis d'aquesta institució islàmica a finals del segle XI [ICD, doc. 2 i CEU, doc. 2]. Si atenem a l'origen etimològic del seu topònim, sembla que ha d'estar estretament relacionat amb la presència d'unes salines, que en temps andalusins romandrien sota control de la institució rapitenca. La Mar Morta seguí en mans del possessor del territori de la ràbita, el Monestir de Sant Cugat, tot i que l'explotació de les salines quedà sota jurisdicció dels pobladors de Tortosa, i en una novena part del propi comte [CPFC, doc. 75]. El monestir intervingué de nou sobre aquest lloc en 1244, en motiu de la concessió de drets de construcció de canalitzacions i sèquies en les proximitats d'aquest i fins als límits amb l'estany dels senyors de Tortosa [CSCV, doc. 1384]. Finalment torna a documentar-se al segle XIV junt al canal de la Sal²⁵ (FABREGAT, 2011, pàg. 29), possiblement una via de sortida del producte cap als amarradors marítims.

La seva localització exacta, però, seguia sent una incògnita fins que vam poder revisar algunes bases cartogràfiques històriques, en les que es recollia l'esment a una sèquia de Marmorta, a prop de la partida del Saliner, topònim també indicatiu, que no dista ni tan sols un quilòmetre de l'emplaçament proposat per a la ràbita. Aquests indicis ens porten a presentar aquest punt com el més idoni per a l'existència d'unes salines d'època andalusina. De forma resumida, podem exposar que aquestes salines, sense dubte les més importants del territori de Ṭurṭūša per les condicions immillorables que oferia l'ecosistema deltaic, tingueren un ús ininterromput durant tot aquest període. L'inici de la seva explotació, si és que no ho havien estat anteriorment en època romana o visigoda, ha d'estar per tant lligada a l'establiment d'un *ribāt* en aquest punt a les acaballes de la primera meitat del segle IX. Ubicat a la desembocadura de l'Ebre, aquest emplaçament serví probablement de pont entre les rutes comercials marítimes i les vies fluvials d'entrada cap a l'interior de la península. Aquesta hipòtesi, a més, es veuria reforçada pels casos paral·lels estudiats per Patrice Cressier al nord d'Àfrica (2003), en els que s'indica la possibilitat de què tinguessin unes inicials atribucions sobre la producció de les salines litorals, sempre a les desembocadures de rius. El moment de fundació d'aquestes primeres edificacions, a mitjans del segle IX, podria indicar una vinculació entre aquestes institucions religioses amb funcions comercials, aquests establiments productors i les comunitats de mariners o *baḥriyyūn* instal·lats a les seves proximitats.

La manca d'unes estructures fixes en aquest tipus d'àrees ens impossibilita la detecció arqueològica d'aquestes salines, tot i que els indicis documentals ens ajuden a apuntar la seva localització i importància durant el període andalusí. L'existència d'aquestes és pràcticament irrefutable, doncs menys d'un any després de la caiguda de Ṭurṭūša, el comte Ramon Berenguer IV de Barcelona atorgà una carta de poblament a la nova ciutat de Tortosa [CPFC, doc. 75] en la que descrivia els *stagnis et salinis in quibus retineo solam meam novenam* [DCT, doc. 20].

²⁵ Arxiu Comarcal del Baix Ebre, Fons Municipal de Tortosa, Establiments, 7, 19v. Consultat per Emeteri Fabregat (2011).

ID: 055	ARENYS		
Topònim	documentat:	Arenas, Aren,	Ubicació (ED50): 291671, 4518153
Arenarum, Arenis			

Grups tècnics ceràmics presents: -	Cronologia: X-XII
------------------------------------	-------------------

Aquest assentament, de difícil localitzat degut a les enormes transformacions agrícoles i urbanístiques que ha sofert el sector a migjorn de la ciutat de Tortosa durant els darrers segles, és esmentat ja com a *villare* a la documentació escrita més antiga [DCT, doc. 369]. Aquestes mateixes fonts el descriuen rodejat de pastures i recursos hídrics (*aquis et pascuis*), així com diversos tipus d'arbres (*cum arboribus diversi generum*), probablement situats a recer dels primers afloraments geològics. La qüestió de la localització d'aquest indret tingué en l'anàlisi d'Antoni Virgili a finals del segle XX (VIRGILI, 1999b) el seu moment resolutiu, en desmentir la lectura tradicional que se'n havia fet d'un document de mitjan segle XII del Monestir de Santa Maria de Santes Creus on suposadament s'esmentava una *Villa Cechia* [LB, doc. 82]. Autors com Enric Bayerri, Ramon Miravall o Laureà Pagarolas usaren aquesta transcripció per situar aquesta suposada vila a prop de l'indret dels Arenys, a poca distància de la ciutat de Tortosa (VIRGILI, 1999b, pàg. 274). La documentació escrita però, no en feia cap esment més d'aquest assentament, que s'havia volgut relacionar amb la mateixa *Villa Sicca* que apareix documentada a l'entorn de la ciutat tortosina [DCT, doc. 18]. Així doncs, Virgili advertí correctament que en realitat havia estat un error de còpia, probablement ja present al manuscrit de Tarragona, on en realitat havia de llegir-se *illa cecchia*, és a dir, la sèquia, en referència a la canalització que des de la ciutat es dirigia cap a les partides més allunyades al sud, a l'actual partida de la Font de Quinto.

Així doncs, s'establí aquesta important relació entre el lloc de les Arenes i una important sèquia que ja havia estat referida en nombrosos textos, on apareix com a *cequia maior*, *cequia de prato* o altres denominacions més genèriques. Tot sembla indicar que aquestes infraestructures estarien unides amb les que també es documenten al lloc de Quinto, que hem identificat amb el jaciment de la Partida del Rodeo i que junt als Arenys gestionarien tot aquest sector meridional de la ciutat. Quant a la ubicació d'aquest assentament, l'únic indici que les fonts escrites aporten sobre un nucli estable de poblament, que hom pot inferir que tenia relació amb una anterior explotació al ser referit amb tanta precocitat pels documents, és el de la *turris Lavanderas* o *Lavanderiarum* [DCT, docs. 102, 293 i 297]. Tot el sector dels Arenys patí una forta atomització un cop produïda la conquesta de la ciutat i el seu territori, malgrat que aquest nucli amb torre, documentat tot just deu anys després de la capitulació, sembla ser reflex de l'assentament original, que coincidim amb Virgili en associar-lo a la torre de la Petja (VIRGILI, 1999b, pàg. 278), a l'extrem septentrional que separa les actuals hortes de Soldevila i Sant Llàtzer. Així doncs, sembla que aquests dos espais esmentats estarien en funcionament i controlats directament per la ciutat²⁶, amb una important infraestructura hidràulica en funcionament probablement des de finals del segle X o principis de la següent centúria²⁷, moment en el qual apareixeria aquest indret, pensem que posterior al de Quint.

Quant a la seva funció en l'economia del territori, sembla que en el moment en què aquest assentament es construï disposava d'un rafal [DCT2, doc. 541], o lloc de ramat²⁸, una solució que vingué a substituir progressivament la inicial devesa que es situaria entre aquest indret i el de Quint per mantenir un important ramat major que gestionaria la ciutat. Aquesta pràctica de gestió col·lectiva pensem que pot originar-se perfectament a l'Antiguitat Tardana i segueix vigent durant l'Edat Mitjana, tal i com sembla reflectir un usatge gironí de mitjan segle XI [CDSG, doc. 340] on es presenta un torn en l'ús i disposició dels bous. Una major diversificació dels llocs d'hàbitat i llurs funcions, així com de les pràctiques agrícoles de tot aquest sector, on es continuen documentant però, àrees de prat vinculades encara a la ramaderia, propiciarien l'aparició d'aquest indret i de les seves noves atribucions. Aquest espai es mantindria lligat a aquestes tendències fins el moment de la conquesta, quan els interessos feudals provocaren un gir progressiu dels seus conreus, marcats per una implantació progressiva de la vinya amb la condició *ad plantandum* (VIRGILI, 1999b, pàg. 282).

²⁶ Veure Part Segona - Bloc III - Apartat 5.1.1

²⁷ Veure Part Segona - Bloc III - Apartat 4.2

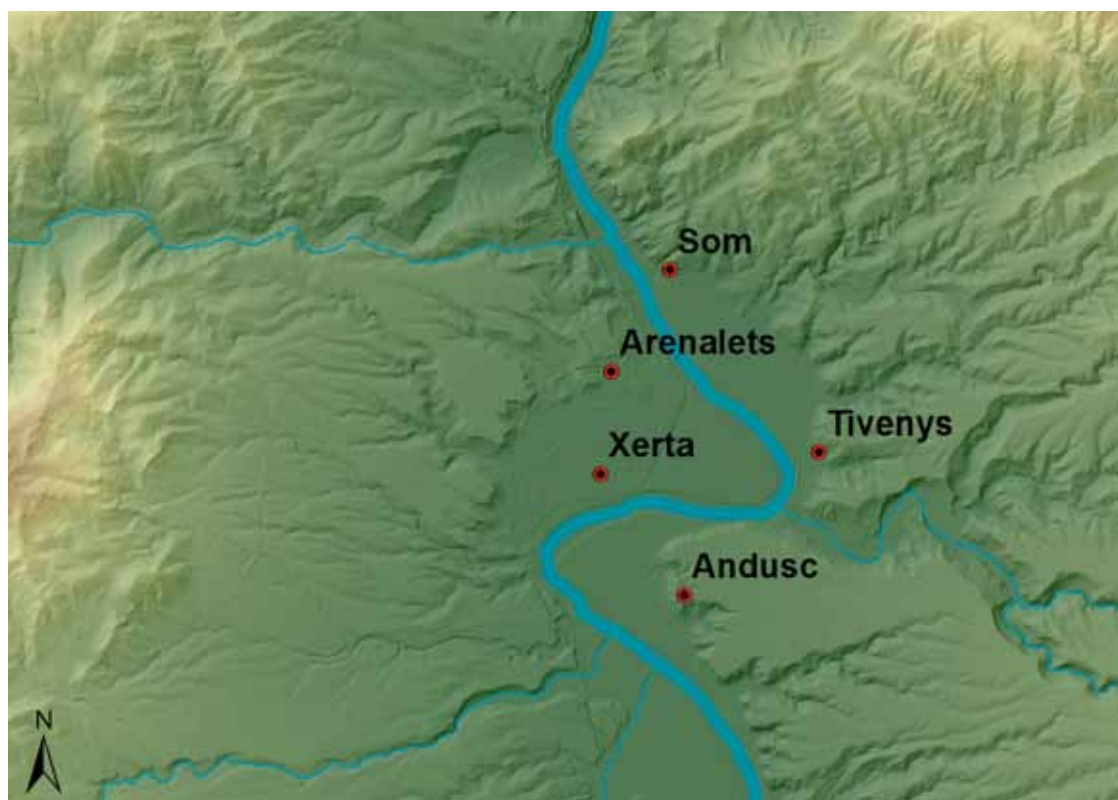
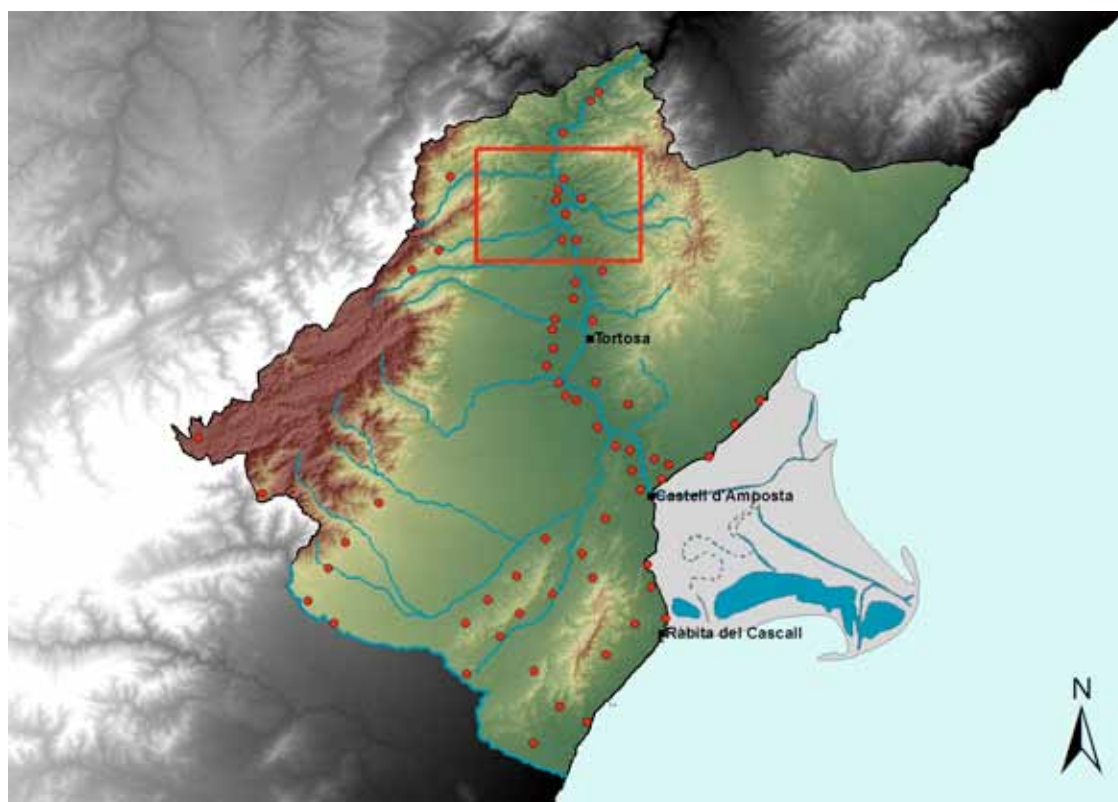
²⁸ Veure Part Segona - Bloc III - Apartat 2.6

ID: 056

XERTA

Topònim documentat: Xerta, Xertha

Ubicació (ED50): 288800, 4531600

Grups tècnics ceràmics presents: -

Cronologia: XI-XII

Pel que fa a l'assentament de Xerta sembla que aquest pot associar-se originalment amb el nucli desenvolupat a partir d'una almúnia, *que fuit regis sarraceni* [LB, doc. 394], i que disposava a més d'una important mesquita, les propietats de la qual són completament consignades per la primera documentació cristiana, a finals del segle XII, a més d'un possible lloc d'enterrament identificat amb el topònim de Martorell [DCT, doc. 495]. L'origen etimològic del seu nom sembla força difícil de precisar, tot i que Joan Coromines proposa una vinculació mossàrab, derivada del prefix *če-*, i que tindria paral·lels propers amb el cas de Xert [OC, volum 8, pàg. 124]. La poca informació que podem obtenir del seu topònim contrasta amb la quantitat de detalls que ens aporten les fonts textuais sobre aquest indret, el qual sembla haver estat un important centre de producció oleica que disposava fins i tot de dos trulls [DCT, doc. 222 i DSMSC, doc. 329]. Aquesta funció prioritària de control de la producció d'oli en mans del governador de la ciutat de Țurțușa es veu corroborada amb la presència majoritària del conreu de l'olivera, tant en zones apartades del riu com als principals horts i fins i tot a les *algesires*, tant en aquest assentament [DCT, doc. 495] com als propers llocs d'Aldover, Tivenys o Som.

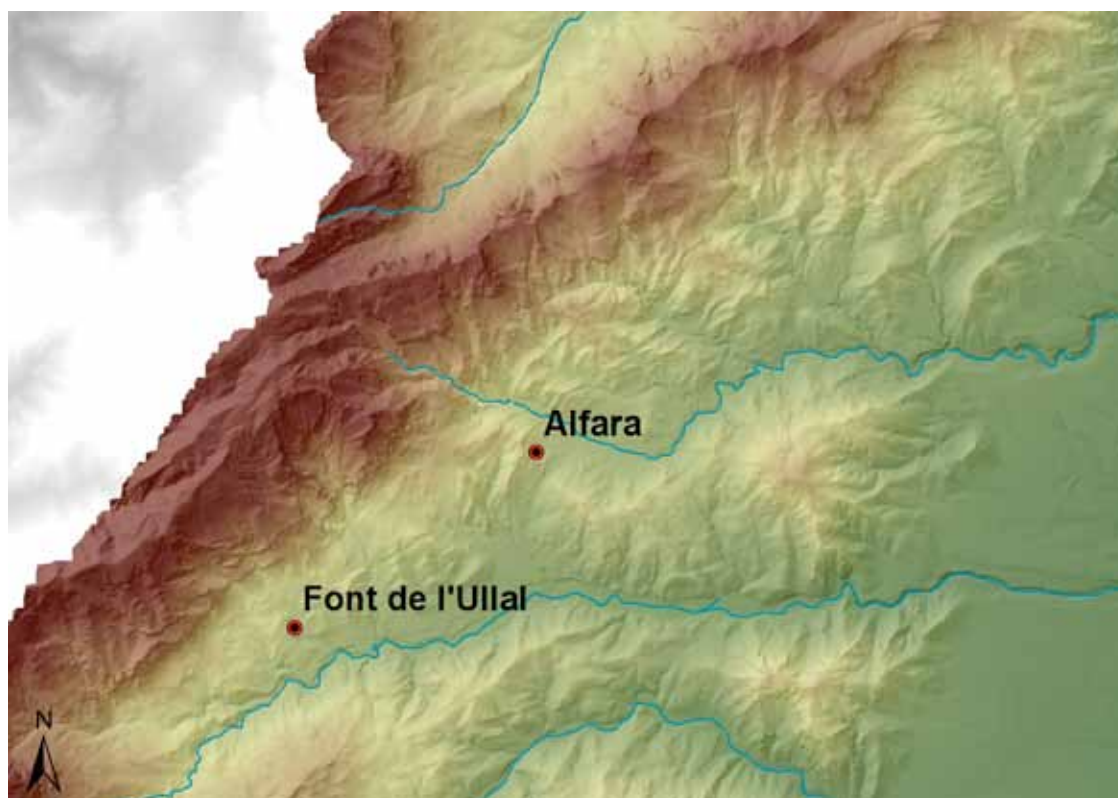
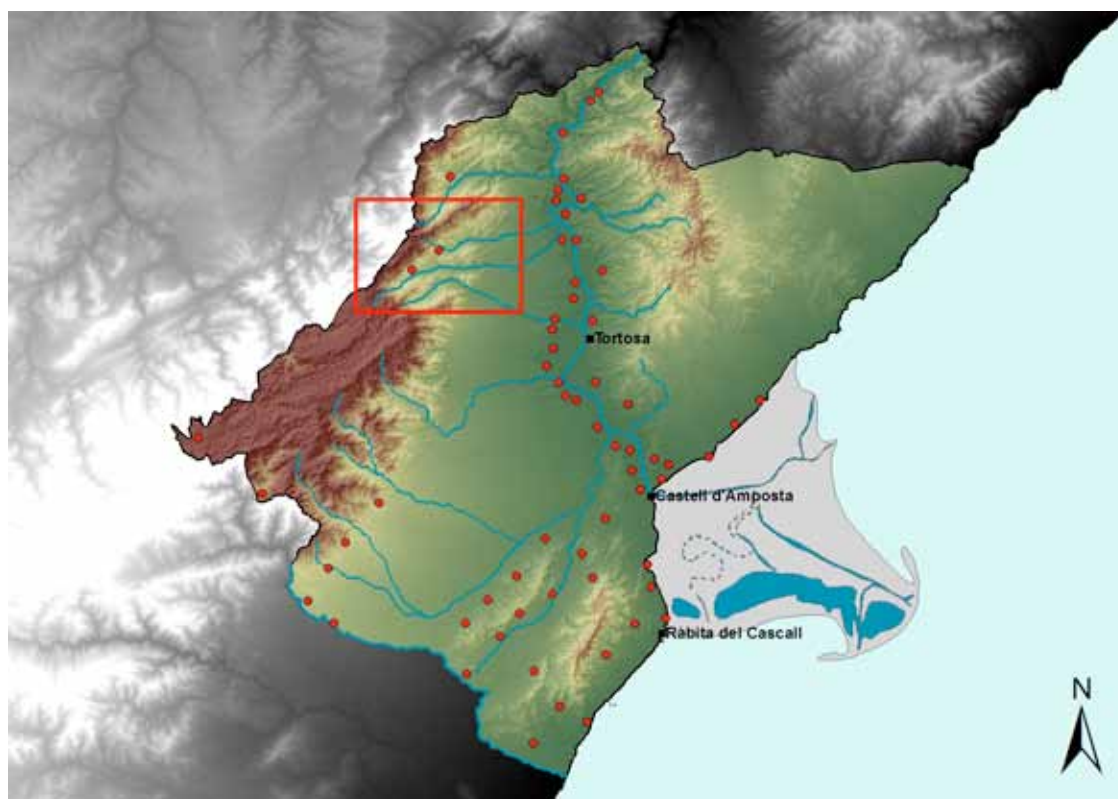
Originalment, sembla que l'important dipòsit sedimentari de Xerta, conformat per les deposicions de l'Ebre al meandre que separa aquest assentament del de Tivenys, estigué explotat a partir de diverses *algesires*, de les quals encara se'n documenten un mínim de tres a la documentació escrita cristiana [DCT, docs. 174, 177 i 495 i TTE, doc. 100]. Vinculat a l'establiment de l'almúnia, ja en el segle XI, es degueren integrar totes aquestes explotacions en un únic sistema hidràulic, el rec de Xerta, del qual es documenta fins i tot la seva captació [DSMSC, docs. 77 i 78; DCT, docs. 222 i 348 i TTE, doc. 119]. Aquest rec probablement estigué fortament vinculat a l'almúnia, l'*algesira* de la qual deuria situar-se a la fi del sistema, conformant una única unitat d'explotació isolada entre el rec i el riu Ebre i que acabà rebent aquesta mateixa designació. Totes les informacions que s'han pogut recollir d'aquest indret, semblen concloure que el lloc de Xerta tingué una especial importància durant les darreries del període andalusí, controlat com ho estava per l'Estat, en la figura del califa o governador present a la ciutat en cada moment, i vingué a controlar la major part de la producció d'oli d'aquest territori, junt als molins de Benifallet. Tot aquest sector septentrional, conreat preferentment amb oliveres i amb alguns pocs espais agraris per al proveïment de cada assentament, conformà una única unitat productiva de certa importància i que es vinculà directament a l'important comerç que es centralitzava a la ciutat de Țurțușa. Sembla, doncs, que s'ha de buscar en aquest producte un dels principals elements d'intercanvi als seus mercats urbans i, a través d'allí, a la resta de ports interconnectats.

ID: 057

ALFARA

Topònim documentat:

Ubicació (ED50): 280097, 4527950

Grups tècnics ceràmics presents: -

Cronologia: XI-XII

L'assentament d'Alfara no apareix documentat excessivament aviat als textos conservats, i en les primeres mencions sempre es fa referència al castell de Castles, i no pas a la del lloc d'Alfara. Aquesta fortificació de Castles però, no sembla tenir precedents andalusins immediats, doncs no serà fins el segle XIII que la fortificació aparegui identificada amb seguretat²⁹. En canvi, l'etimologia del topònim alfarenc si sembla portar-nos a un possible lloc d'hàbitat d'origen andalusí, doncs es clara la vinculació entre el nom de lloc Alfara i el terme àrab *al-ḥāra*³⁰ referit a barri o llogaret, en qualsevol cas, una agrupació de cases (BARCELÓ TORRES, 1983). Així, podem entendre que aquest tipus de poblats on s'associen diverses unitats familiars en un únic assentament poden ser una realitat que, per la seva ubicació i importància reflectida a les fonts, es configura de forma paral·lela i molt minoritària als sistemes d'ocupació més visibles. La clara vocació defensiva que presenten aquests emplaçaments estaria condicionada per la seva pròpia situació apartada, com succeeix en aquest cas, al centre d'una petita vall tancada al massís dels Ports, que obligaria a cercar solucions comunitàries per a la gestió i explotació d'aquests espais. Topogràficament, aquest tipus d'assentaments ocupen petits turons, més o menys marcats, des dels quals disposarien d'una posició privilegiada en el control dels seus territoris.

Alfara, per tant, es situaria en un d'aquests petits promontoris, des del que controlaria una petita planura envoltada per les muntanyes dels Ports, disposant a les proximitats del nucli de diverses fonts de les que abastir les necessitats d'aigua dels seus habitants. Les seves activitats econòmiques hagueren de ser forçosament diversificades, amb una clara vinculació a l'explotació dels recursos forestals i naturals de l'indret, però de ben segur que disposava de camps, prats i pastures per al manteniment de la seva activitat diària. Al terme municipal, a prop de l'antiga església de Sant Agustí, molt propera al nucli d'hàbitat, tenim notícia a l'inventari de jaciments arqueològics de la Direcció General del Patrimoni Cultural l'aparició d'una necròpolis en la que es documenten casos d'enterraments islàmics, molt probablement vinculats a aquest període. La prospecció de les àrees properes no urbanitzades però, no ha permès detectar cap indicatiu d'aquest nivell d'ocupació. Respecte a la seva cronologia, pensem que s'han d'inserir en una dinàmica relativament tardana d'ampliació de la xarxa d'assentaments i ocupació d'espais marginals³¹, tot i que en absència de registres arqueològics clars, cal ser prudents al respecte.

²⁹ Veure Part Segona - Bloc III - Apartat 2.2.2

³⁰ L'evolució fonètica mantindria el conjunt de la paraula a excepció de la /h/ faríngia fricativa sorda, que dona en totes les posicions una /f/ labio-dental

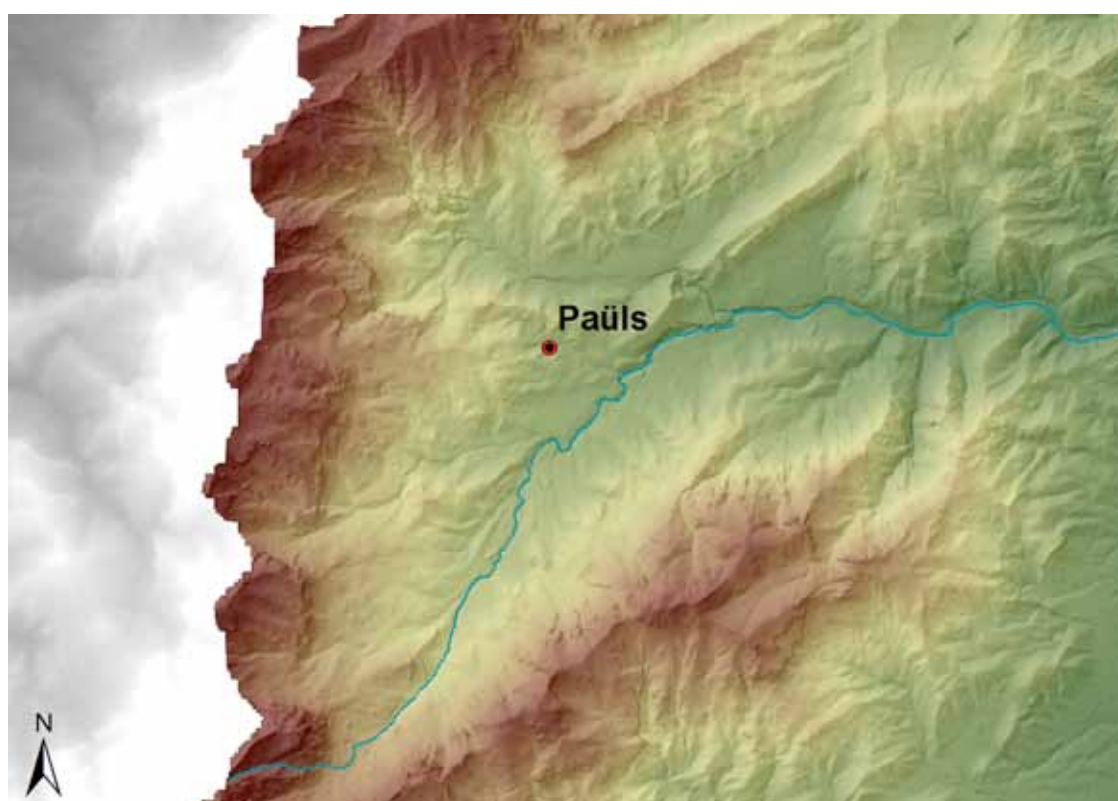
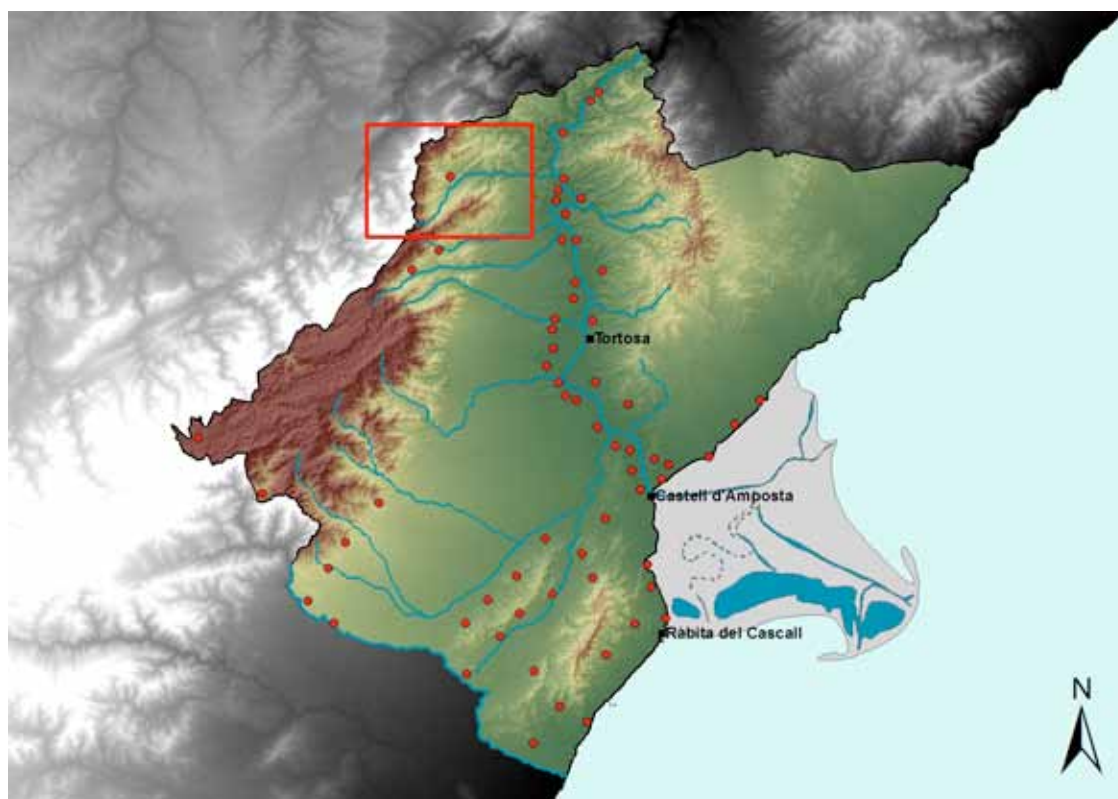
³¹ Veure Part Segona - Bloc III - Apartat 2.2.3

ID: 058

PAÜLS

Topònim documentat: Peduls

Ubicació (ED50): 280950, 4533400

Grups tècnics ceràmics presents: -

Cronologia: XI-XII

Aquest assentament pertany al mateix grup de poblats en altura que definíem en el cas d'Alfara, situats a l'interior de petites valls d'accés limitat des de la vall de l'Ebre, i controlant el seu territori des del cim de turons no excessivament elevats. Malgrat que l'etimologia d'aquest topònim no fa referència al mateix cas d'Alfara, tot sembla indicar que es tractaria d'un lloc amb funcions i morfologia idèntiques. Pensem que el seu castell, amb una petita església vinculada al mateix respon a un tipus de fortificació d'origen feudal, i en cap cas es tractaria d'un *hışn* andalusí. Aquesta hipòtesi es veu reforçada al no trobar cap esment d'aquest suposadament important lloc fortificat fins vint anys després de la conquesta de Țurțușa, el 1168, quan el rei Alfons, junt a Guillem Ramon i Ramon de Montcada cediren a Guerau de Riu, Pere de Santmartí i Ramon de Queraltir el terme de Paüls (*Peduls*) junt a la fortificació i la resta de possessions d'aquest [CPFC, doc. 134]. A pesar d'aquest document sembla que no fou fins 1206 que el rei Pere concedí definitivament aquest terme, junt amb el de Castles, a un personatge anomenat Drogo, al fur de Saragossa (CURTO i MARTÍNEZ I TOMÀS, 1997).

Així, proposem una adscripció d'aquest lloc, igual que el d'Alfara, a un petit nucli de poblament agregat en altura, una configuració que be podria rebre també identificació com a castell per part dels feudals, conduint a la confusió respecte al tipus d'assentament davant del qual ens trobem. La prospecció sistemàtica de l'àrea del castell de Paüls no ha aportat cap material anterior al període feudal, i per la seva configuració i els tardans esments escrits del mateix, ens sembla que tot just presenta una situació força estranya que convida a dubtar sobre la seva entitat. De nou, proposem una diversificació de les funcions d'aquest assentament entorn dels diversos recursos naturals al seu abast, així com una activa cerca de solucions comunitàries per a la gestió i explotació dels seus espais productius. Respecte a la seva cronologia, pensem que s'han d'inserir en una dinàmica relativament tardana d'ampliació de la xarxa d'assentaments i ocupació d'espais marginals³², tot i que en absència de registres arqueològics clars, cal ser prudents al respecte.

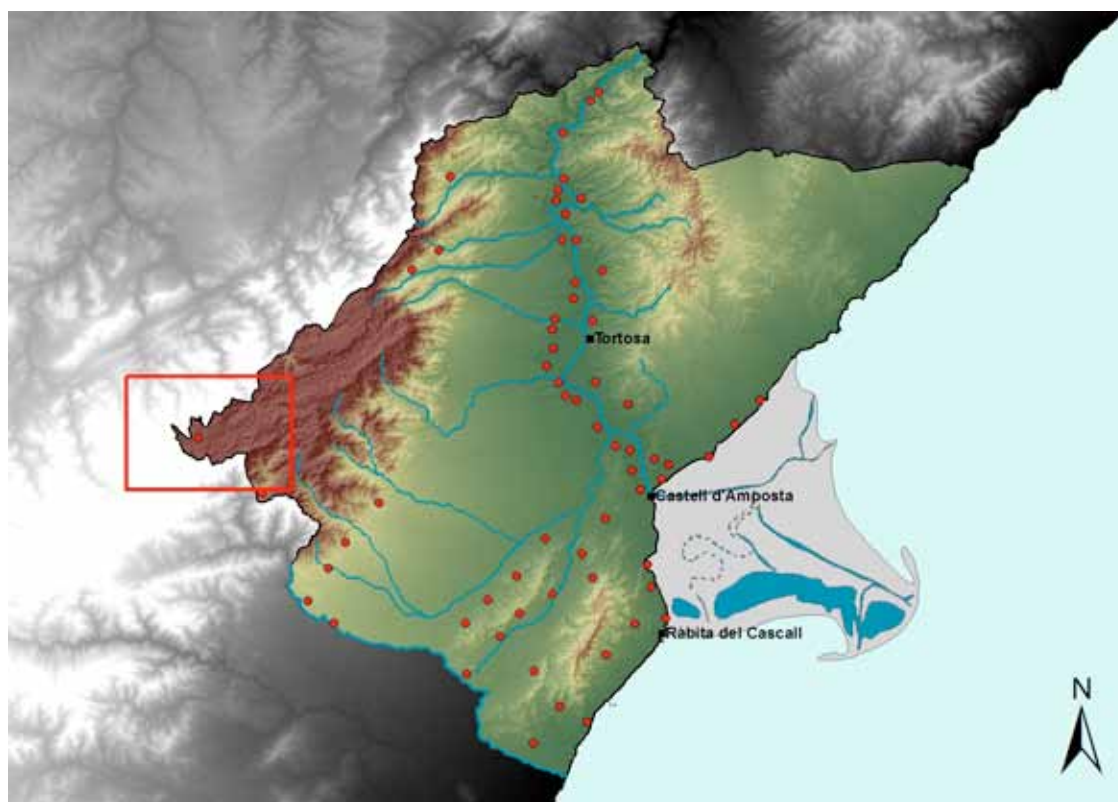
³² Veure Part Segona - Bloc III - Apartat 2.2.3

ID: 059

RAFALGARÍ

Topònim documentat: Refalgarí, Raphal Gari

Ubicació (ED50): 262276, 4514100

Grups tècnics ceràmics presents: -

Cronologia: XI-XII

Del lloc de Rafalgarí no en tenim gaires notícies, i tot i existir una fitxa d'ingrés de materials arqueològics al Museu de les Terres de l'Ebre per part de Toni Forcadell, va ser impossible la seva localització ja que aquests es troben encara sense inventariar al magatzem. A les fonts escrites, els primers esments són ja del segle XIII, concretament de l'any 1242, moment en el qual Guillem de Montcada, propietari del lloc en feu una primera carta de població mitjançant un establiment agrari en favor de tres individus, amb encàrrec d'atraure a la seva vegada a un contingent major de camperols que habitaren el terme [CPFC, doc. 382]. L'origen etimològic del seu topònim, però ens fa pensar en l'existència d'un assentament andalusí en aquest lloc, el qual degué disposar d'un rafal, o lloc de ramat, vinculat amb les pastures muntanyenques d'estiu. Hom intueix també que el nom personal que acompanya al topònim sembla presentar la possibilitat d'identificar un primer colon post-conquesta anterior a la carta pobla, un Garí (*Warinus*) l'onomàstica del qual presenta una ascendència germànica. A banda d'aquestes funcions ramaderes, és molt possible que aquest indret disposés d'alguns recursos forestals de certa consideració, uns aprofitaments que degueren mantenir la presència en aquest lloc de difícil accés i que pensem que s'ha de relacionar amb un moment tardà de la presència andalusina. Aquest mateix document ens aporta diverses fites que permeten establir amb precisió el seu terme, entre altres l'existència d'unes talaies dites de Maria i el lloc de Castri Marrochini, de difícil identificació.

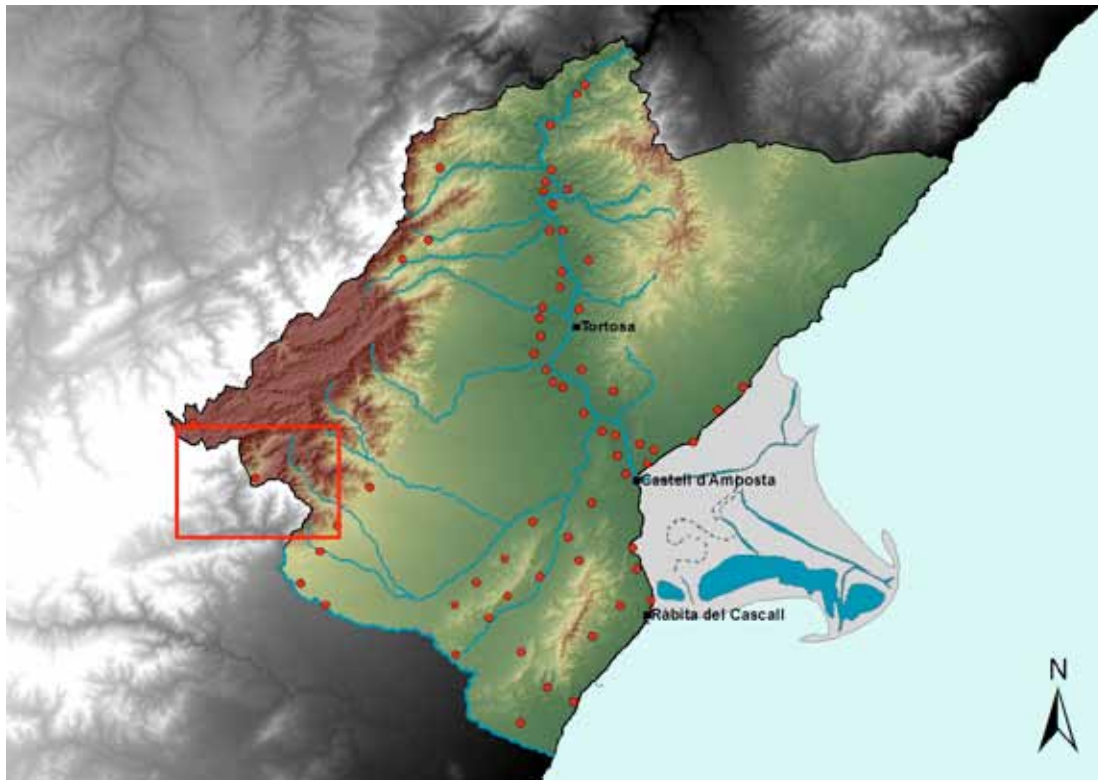
Pel que fa a la seva morfologia, encara avui en dia es poden observar les restes d'aquest poblat, amb una sèrie d'estructures en mal estat de conservació que permeten delimitar un lloc d'hàbitat de planta ovalada, caracteritzat per una sèrie de murs a banda i banda d'un carrer central que delimiten espais interns de forma rectangular, probablement àmbits de vivenda (VILLALBÍ, FORCADELL i ALMUNI, 2005, pàg. 124). La manca d'una excavació sistemàtica d'aquest nucli no permet però confirmar la cronologia d'aquestes estructures, així com tampoc la seva funció en el conjunt de l'assentament.

ID: 060

COVA DE L'AIRE

Topònim documentat:

Ubicació (ED50): 266963, 4510000

Grups tècnics ceràmics presents: 1(x2), 2 (x2),
4 (x3), 5 i 6

Cronologia: IX-X

Aquest assentament, ubicat entre el límit entre Catalunya i el País Valencià, a prop del Portell de l'Infern, ha estat localitzat gràcies a un important conjunt ceràmic recuperat i conservat al Museu de les Terres de l'Ebre. Entre els elements que componen aquest context podem destacar un gerret de la sèrie GERRET2, molt similar a la forma M20.1 proposada per Sonia Gutiérrez per a l'àrea de Tudmir (GUTIÉRREZ LLORET, 1996, pàg. 91) i una gerra de la sèrie GERRA1, ambdós datats amb cronologies emirals. També trobem fragments força sencers de colls d'olles amb característiques tècniques dels grups tècnics 1 i 4, així com una gerreta del grup 6, proposant una ocupació anterior al califat. La seva identificació com a hàbitat rupestre, vinculat possiblement a una ocupació temporal en cova, podria estar relacionat amb el trànsit de ramats des de Țurțușa cap al massís dels Ports, una dinàmica comprovada també en altres cronologies a partir de l'existència d'assentaments com el Mas del Torril o Rafalgarí.

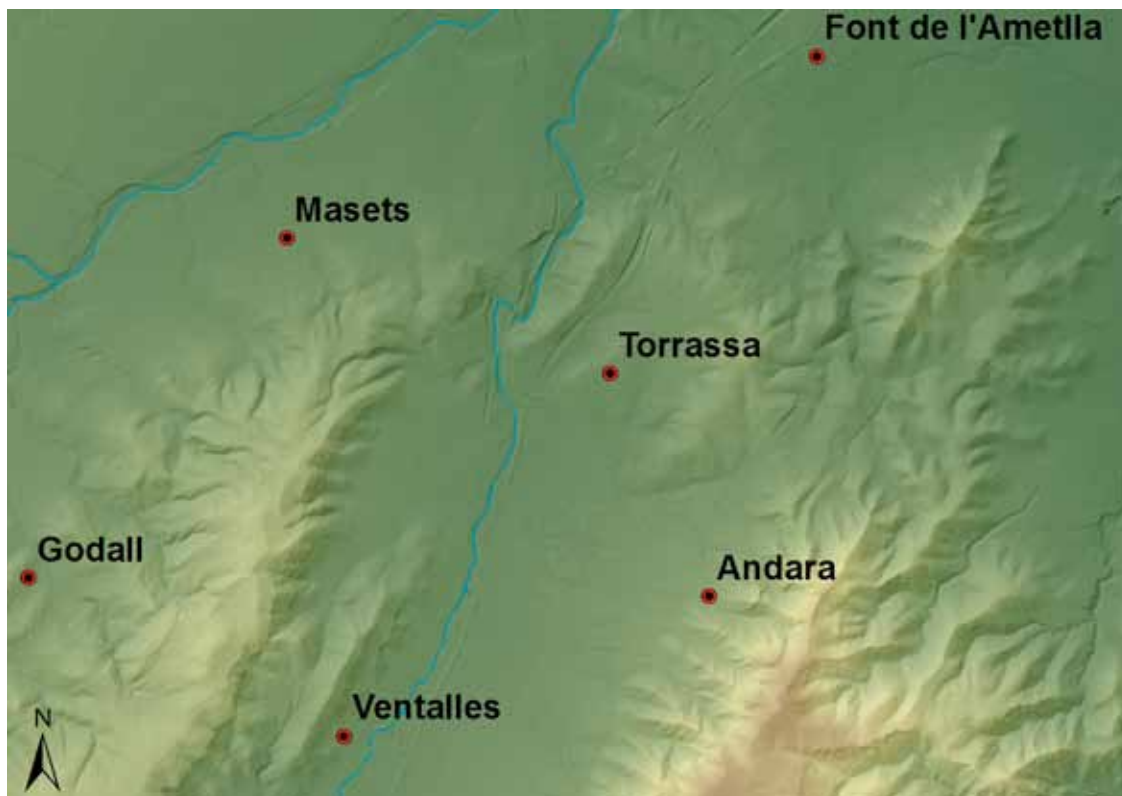
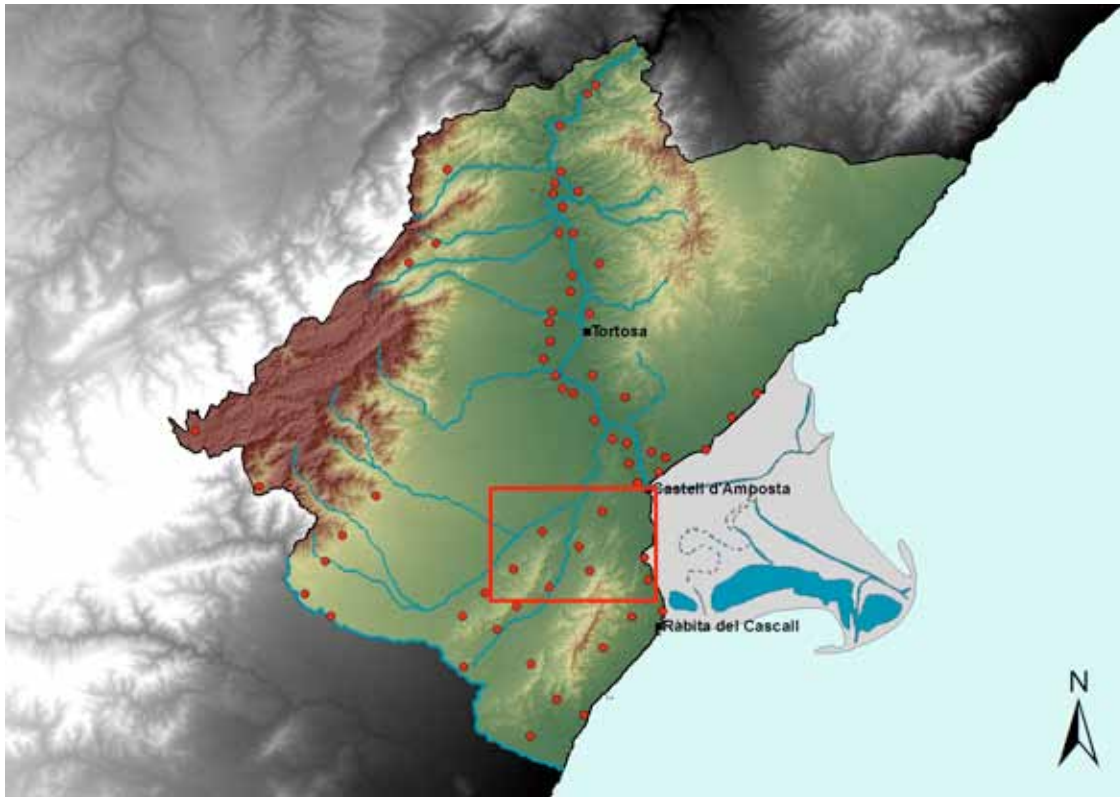
Queden així identificades també les seves funcions econòmiques, les quals únicament poden vincular-se a la ramaderia, doncs el seu entorn immediat no disposa de les condicions adients per establir un poblament estable de base agrícola. La seva proximitat amb el nucli de Benifassà podria indicar, a més, una relació entre aquest establiment muntanyenc i la ruta proposada entre la ciutat tortosina i l'assentament de la Cova de l'Aire, articulant ambdós espais en el context de les connexions viàries cap a l'interior de la Península.

ID: 061

TORRASSA

Topònim documentat:

Ubicació (ED50): 290666, 4505532

Grups tècnics ceràmics presents: -

Cronologia: X-XI

Proposem l'existència d'un petit establiment al puig de la Torrassa, a menys d'un centenar de metres al nord de l'actual nucli de Freginals pel camí vell que unia aquesta població amb Amposta, a partir de la troballa d'uns pocs fragments ceràmics a l'entorn d'aquest indret. El jaciment, amb materials principalment d'època romana, destaca per la presència d'àmfora itàlica (possiblement una forma Dressel 1) amb pasta del tipus DB, és a dir, provinent del golf de Nàpols, i d'adscripció republicana, entre el segle II i I abans de la nostra era. També s'han pogut localitzar alguns fragments de Terra Sigil·lada Hispànica de finals del segle I o ja de la següent centúria, i ceràmica africana de cuina relativa a aquest mateix període. La presència d'àmfora tarraconense de la forma Pascual 1, amb un perfil atípic, datada en època d'August i Tiberi, indica un producte laietà i permet documentar el comerç vinícola d'aquesta procedència ver el sud del Conventus Tarraconensis, com s'ha pogut detectar a altres llocs del Camp de Tarragona. Deixant de banda aquests materials majoritaris, cal destacar la presència molt minsa d'alguns fragments, molt rodats i esmicolats, de ceràmiques de clara atribució andalusina, entre els quals podem destacar alguns colls amb decoracions incises estriades i acanalades, a més d'altres completament informes i sense marques característiques.

No podem precisar la cronologia d'aquest assentament, les fases romanes del qual estan actualment en estudi també per investigadors del Museu de les Terres de l'Ebre i de la Universitat Rovira i Virgili gràcies a les nostres indicacions, doncs el context no és suficientment clar, però sembla que pot establir-se una presència andalusina en aquest punt abans de la conquesta, que donaria lloc posteriorment nucli de Freginals. En aquest indret, ja durant la segona meitat del segle XIII, es documenta un intent de colonització del lloc per part de la comanda hospitalera d'Ulldecona, que concedeix per als pobladors d'aquest assentament la devesa septentrional de la foia per a la pastura del ramat boví [CPFC, doc. 323]. D'aquesta principal funció ramadera provindria l'origen etimològic del topònim documentat, que fa esment a *farraginalis*, derivat de *farrāgo*, -*agīnis* o grana per al bestiar³³. Pensem que aquest indret, malgrat aconseguir aquesta carta de població en un moment tardà de l'Edat Mitjana, tindria ja una ocupació des de moments posteriors a la conquesta, possiblement vinculat ja des de finals del segle XII amb l'establiment del Castell d'Ulldecona, efectuat en 1178³⁴. La Torrassa seria però, el precedent andalusí d'un petit establiment ramader vinculat a l'explotació de les pastures de la foia, com ja hem esmentat en els casos de les Ventalles, el Mas de la Torre, o l'Ermida, entre d'altres.

³³ Gran Diccionari de la Llengua. Grup Enciclopèdia Catalana. <http://www.diccionari.cat>

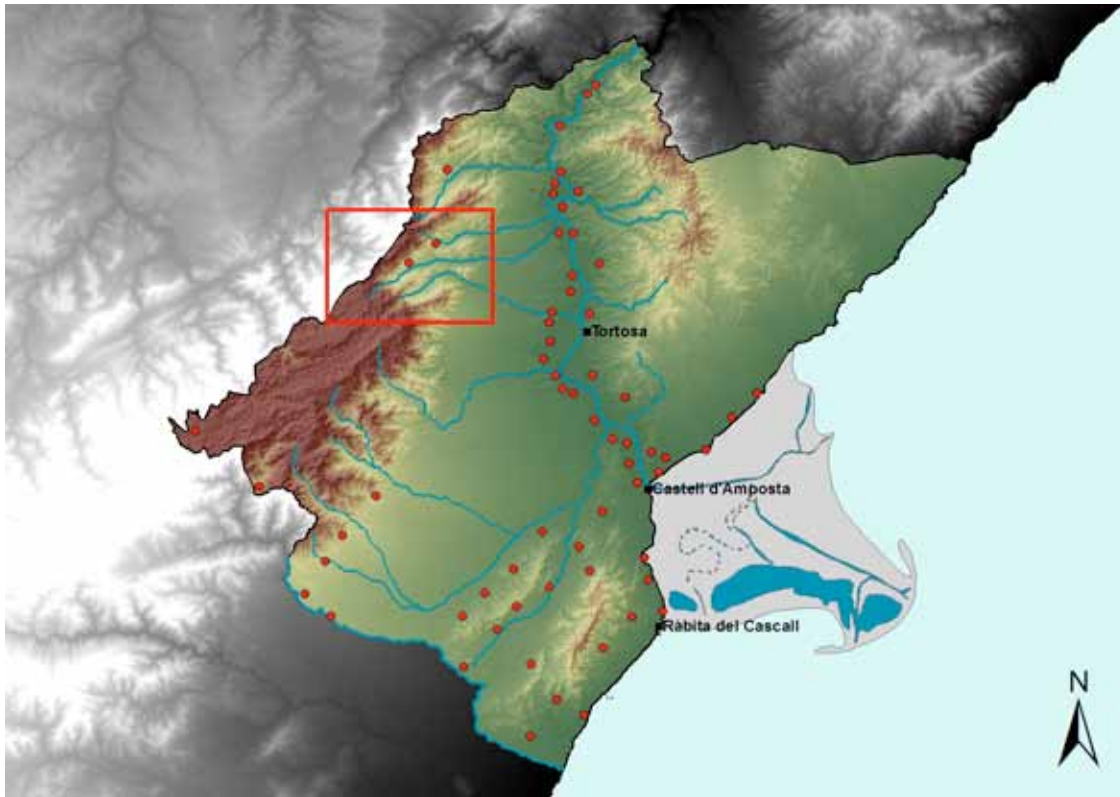
³⁴ Veure Part Segona - Bloc III - Apartat 2.2.2

ID: 062

FONT DE L'ULLAL

Topònim documentat:

Ubicació (ED50): 278111, 4526500

Grups tècnics ceràmics presents: -

Cronologia: XI-XII

Aquest assentament, ubicat a l'interior de la vall del Toscar, sembla ocupar un petit altiplà molt proper a la font que porta aquest mateix nom. No disposem de materials arqueològics ni documentació escrita que ens aporti més informació respecte a aquest indret, tot i que es té constància a l'inventari de jaciments arqueològics de la Direcció General del Patrimoni Cultural de diverses troballes ceràmiques al seu entorn vinculades al període andalusí. L'origen etimològic del seu topònim, a més, sembla duplicar dues vegades un mateix fenomen, una situació que ja hem documentat a altres llocs com la Font d'Andara (Freginals). L'ús del terme ull o ullal en el seu nom sembla també poder vincular-se a una fase anterior a la conquesta, ja que aquesta és la denominació amb què habitualment els textos llatins tradueixen la paraula àrab que identifica els brolladors d'aigua, *'ayn*, que literalment també significa ull (BALLESTÍN, 1998, pàg. 105).

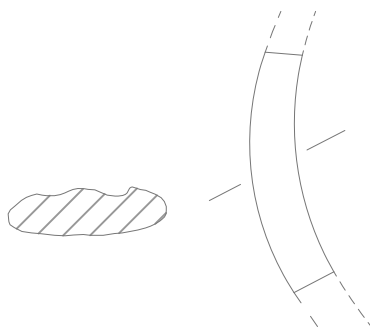
De nou, el paper econòmic que es pot proposar per a aquest assentament, en absència de bones i àmplies àrees de conreu, es basa en la seva diversificació productiva i en un accés privilegiat a nombrosos recursos forestals com la llenya, la fusta o la caça. No dubtem però, del fet que també disposés d'algun petit espai per al petit conreu destinat a l'abastiment dels seus pobladors, més encara amb la propera surgència d'aigua de que disposava allí mateix per cobrir les seves necessitats més immediates. Amb tot, la presència d'un importat clos de ramat boví ha impedit prospectar l'àrea de forma fefaent i obtenir uns resultats més concrets.

ANNEX V

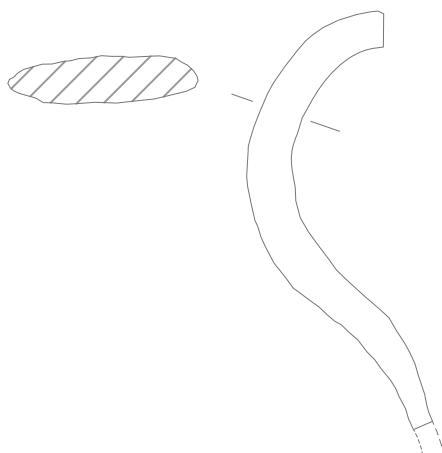
فَاتَّاهَا صَرْجِيَّةً عَرَبِيَّةً لَمْ تَدْرُكْ لِسْرًا فَجَحَّ كَلِمَ الْعَرُوسِ وَأَحْتَمَرَتْ
هَادِ الْإِحْمَارِ عَلَى عَرُوسٍ عَفِيتَ بِفَتْحٍ عَلَى عَدَدٍ وَبِزْنٍ بِدِينٍ وَبِهَا
هَلَكَ أَصْبَغُ بِنْتِ عِمْلِ اللَّهِ أَنْزَلَتْهُ سَوْسُ الْمُنْفَرِ عَلَى مَدِينَةٍ مَارِدَةٍ
بِهَا أَنْزَلَتْهُ سَلَامُهُ وَقُلْ فِيهَا مَتَاعُهُ وَأَمْرٌ رَلُو، فَجَحَّ بِالْأَنْزُولِ
الْوَفْرُ كَمَبَّةٍ وَأَسْكَامُهُ إِلَى عَامِلِ الْبَيْتِ كَمَا زَوَّارِ سَلَامِهِ الْحَكَمِ

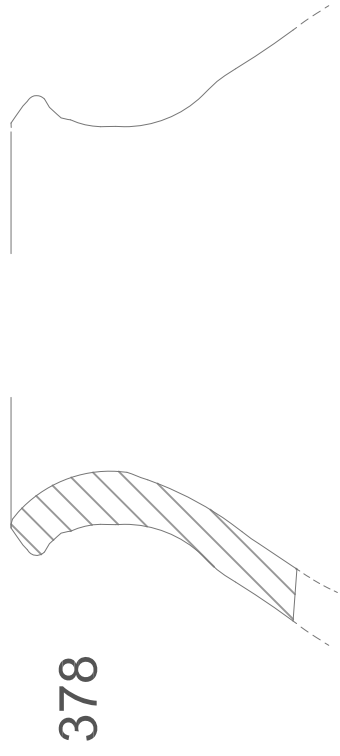
ARTEFACTES (LÀMINES)

242

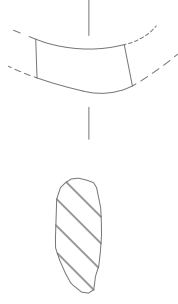

243

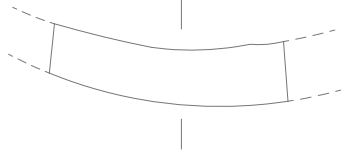

379

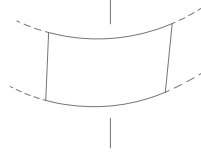
380

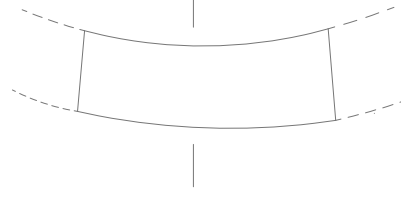
382

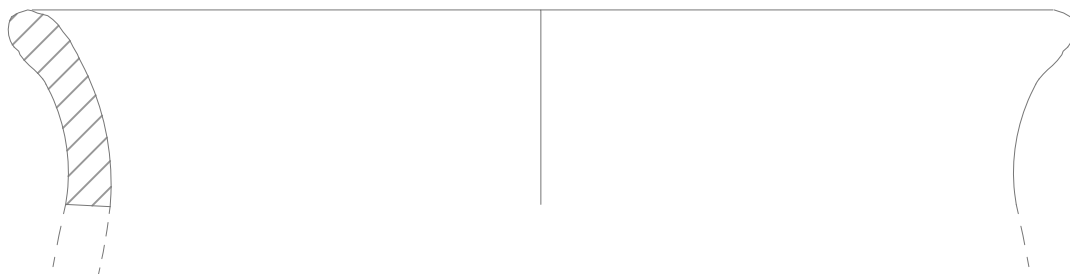
383

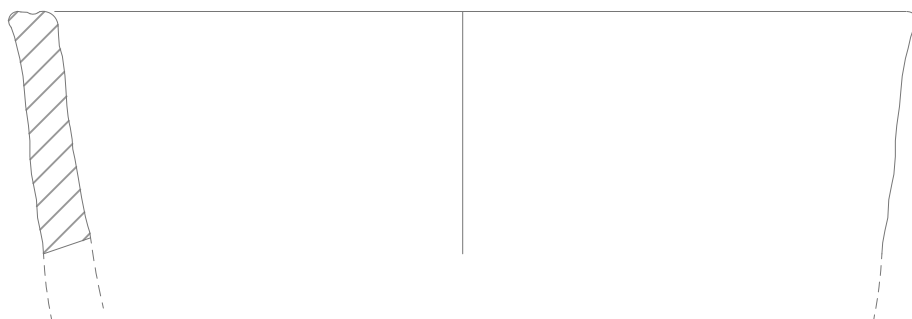
384

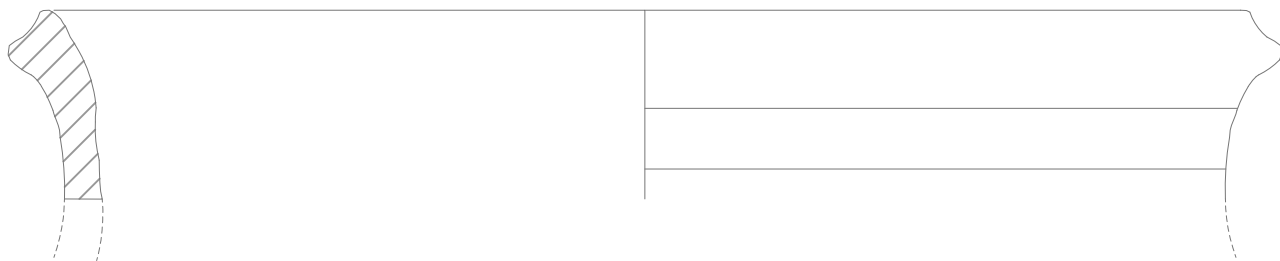
518

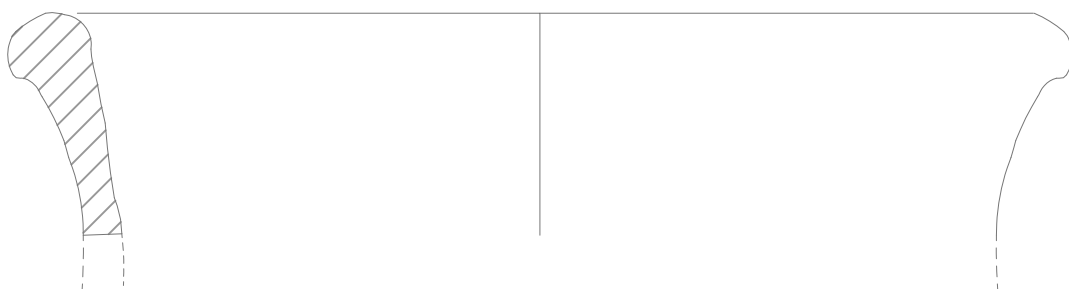
519

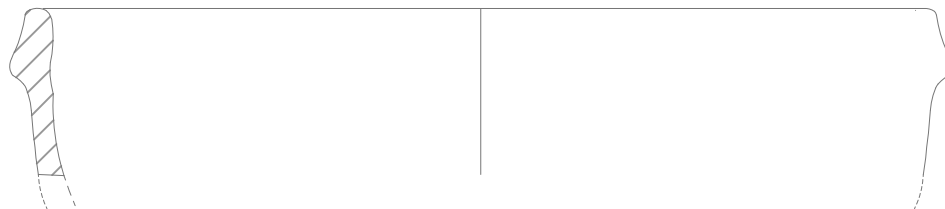
520

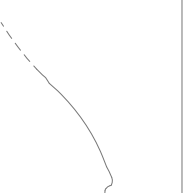
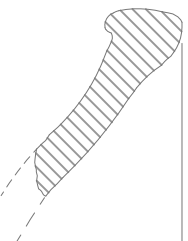
522

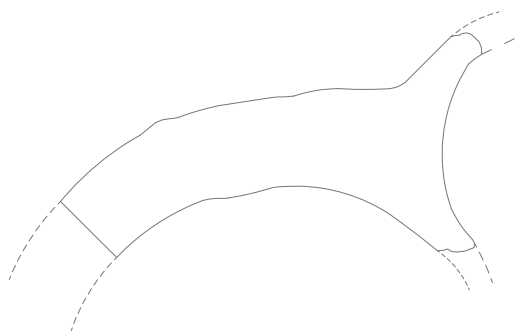
533

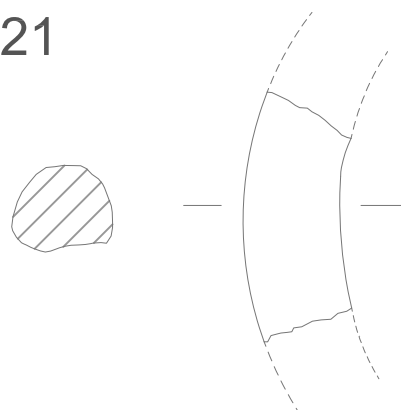
467

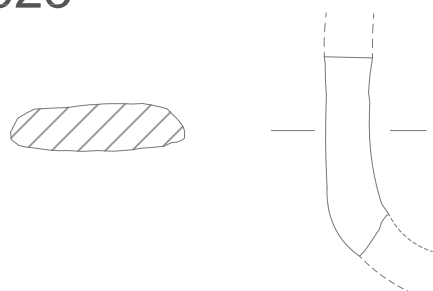
517

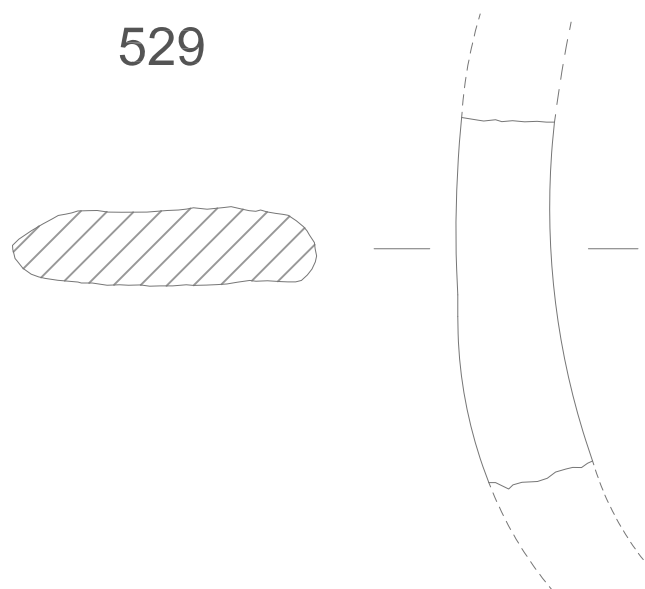
521

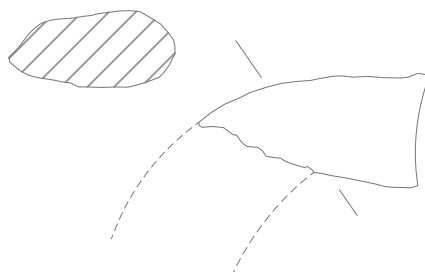
523

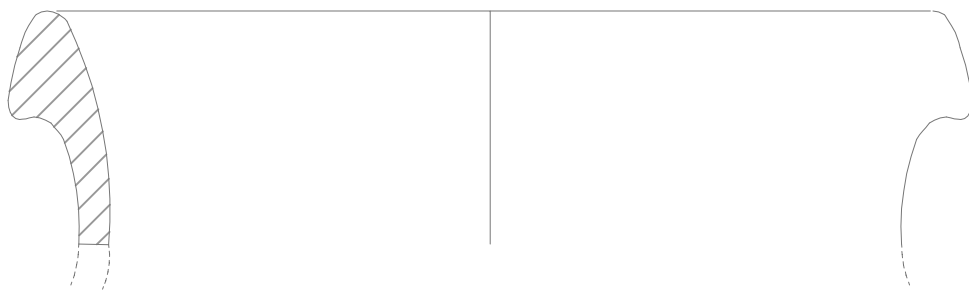
529

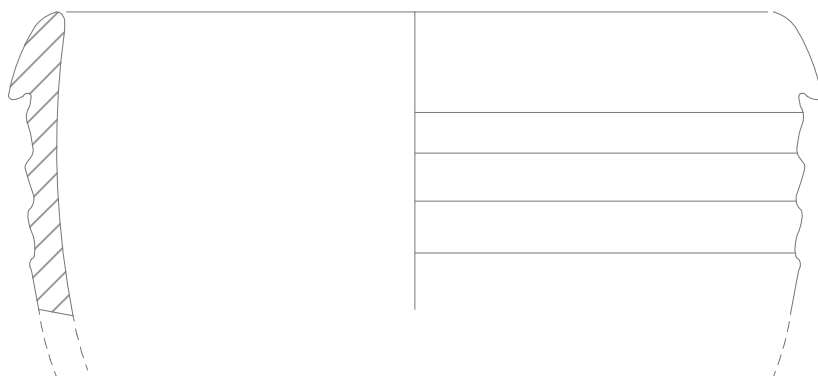
530

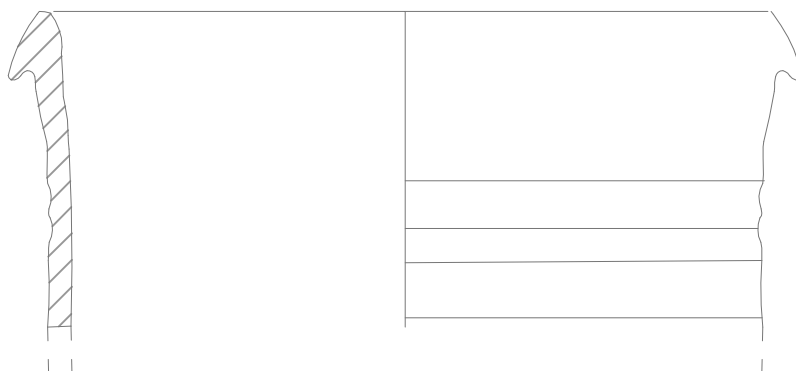
489

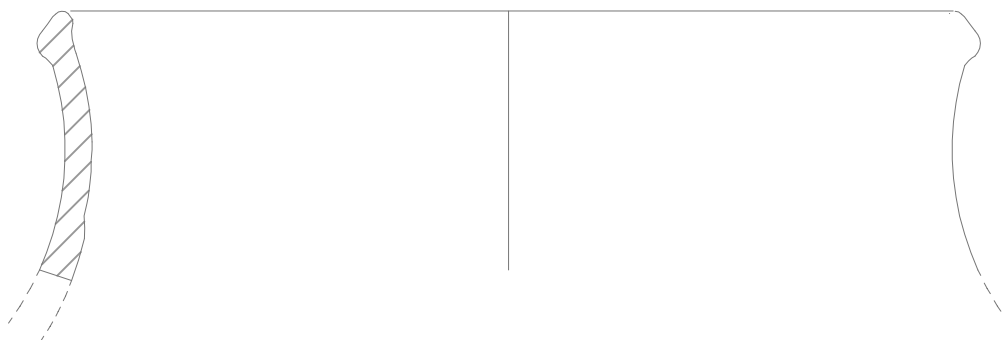
490

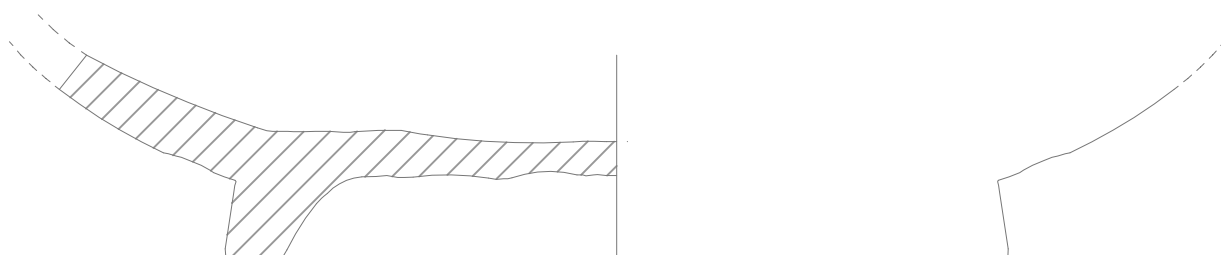
491

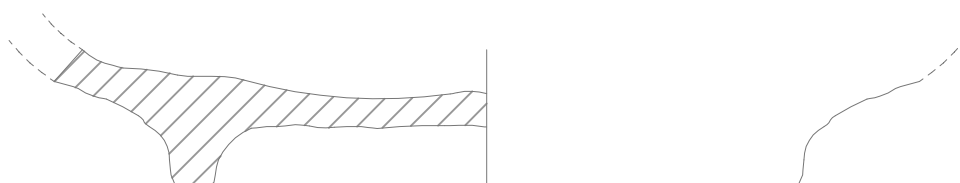
492

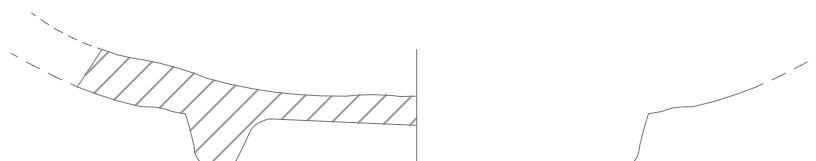
468

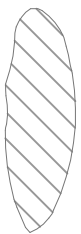
478

479

481

482

483

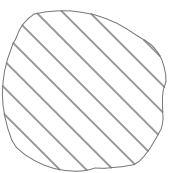
484

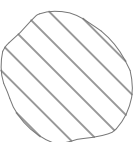
485

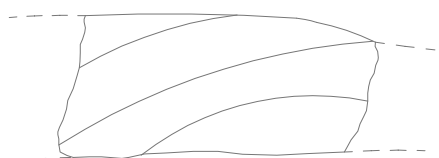
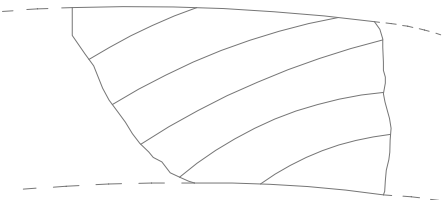
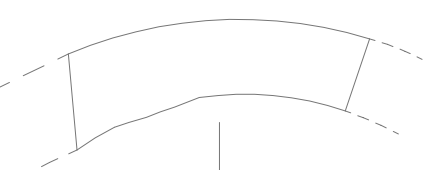
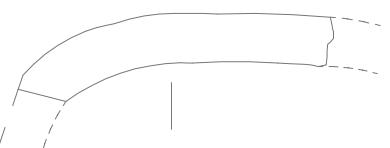
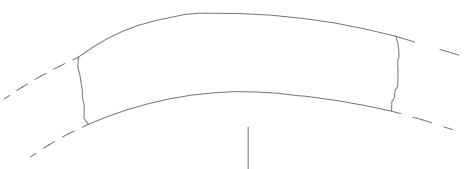
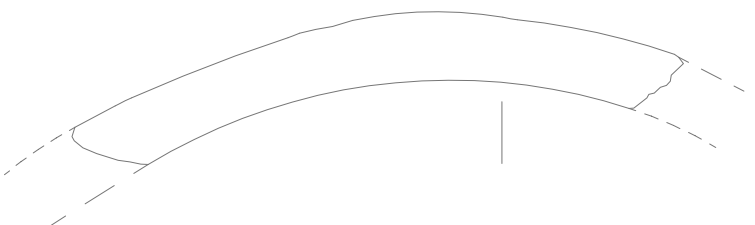
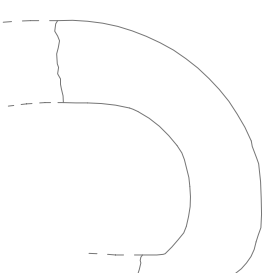
486

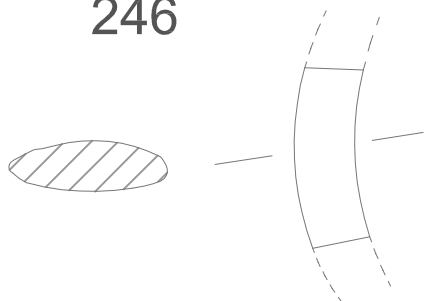
487

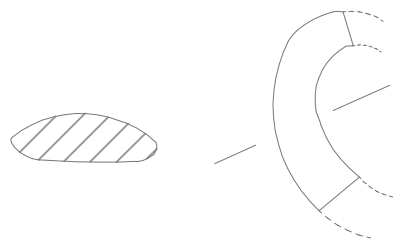
488

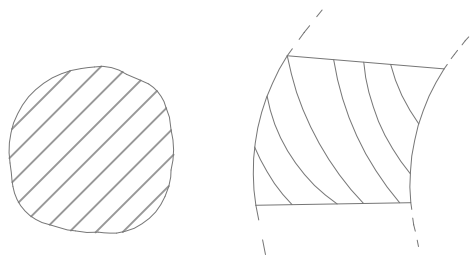
246

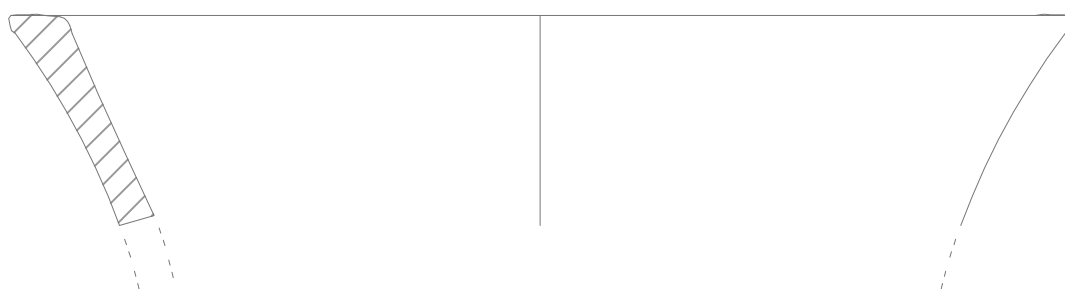
247

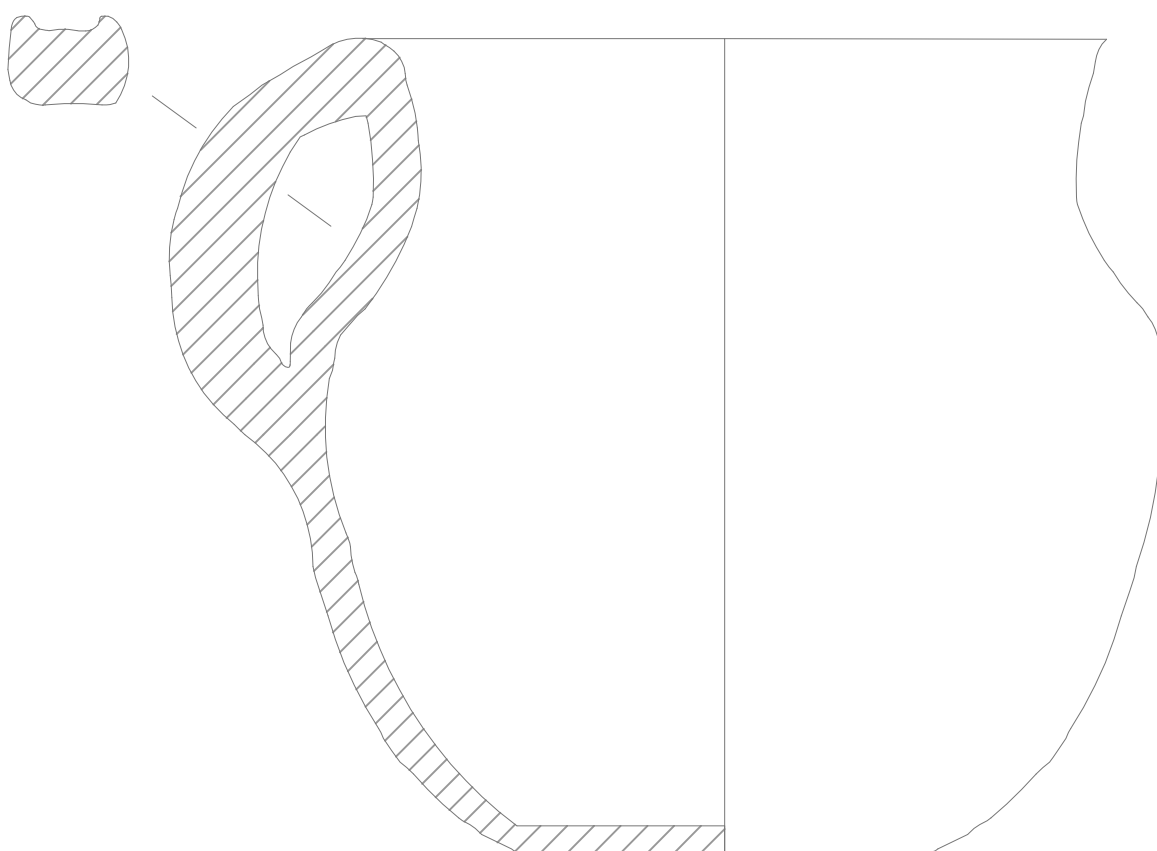
248

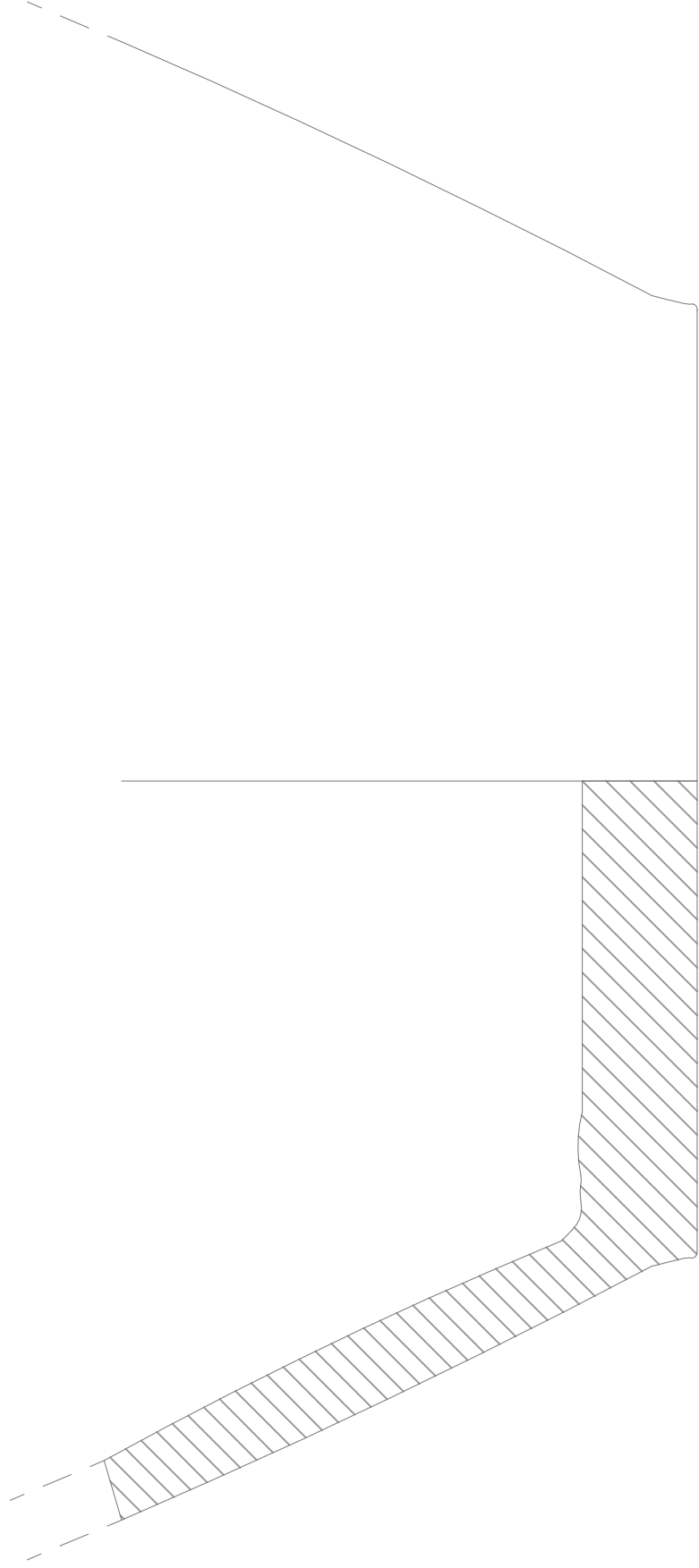
249

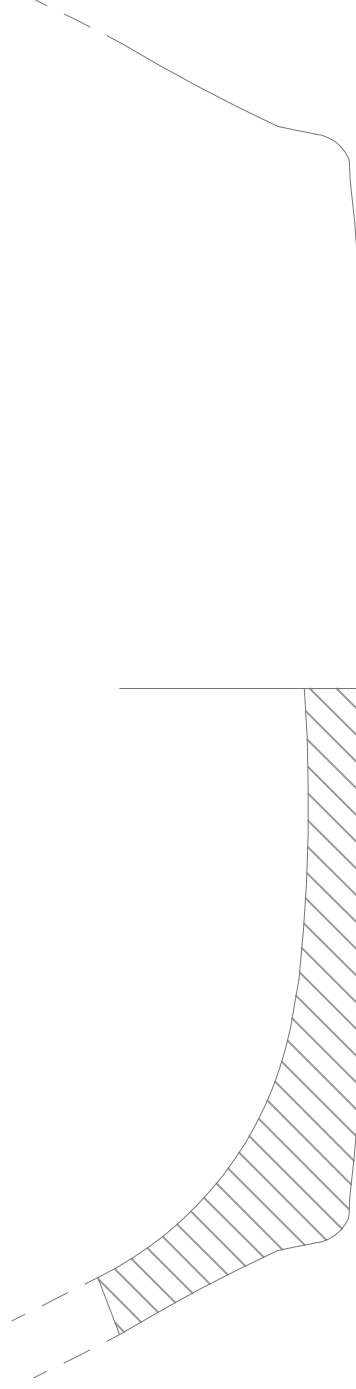
9

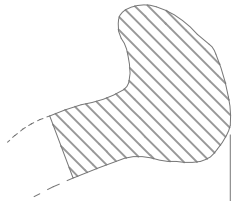
71

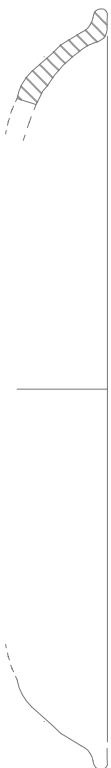
72

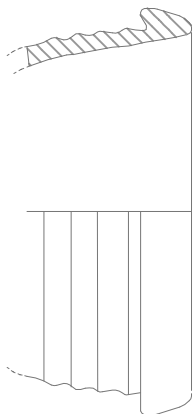
452

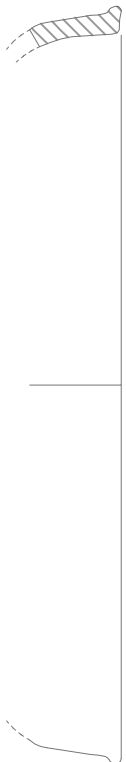
458

461

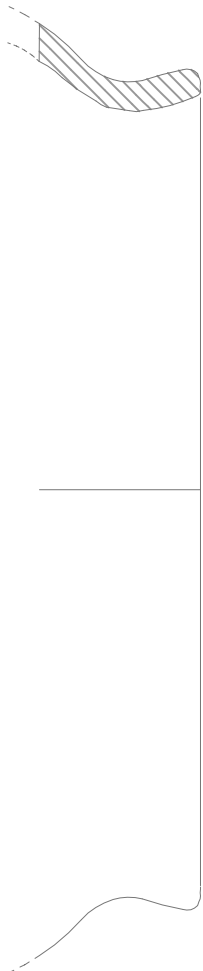
462

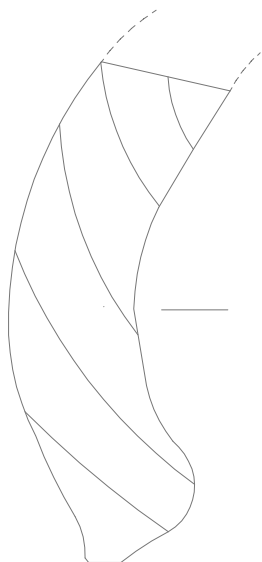
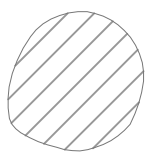
465

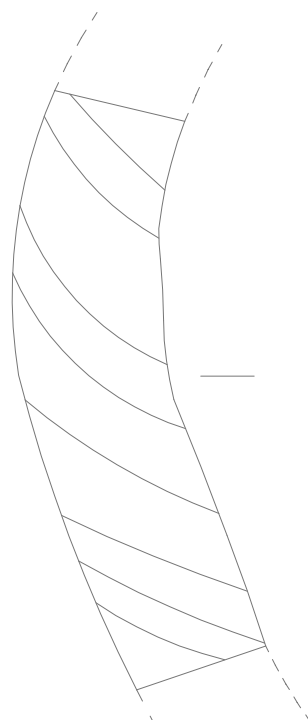
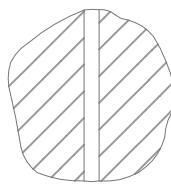
466

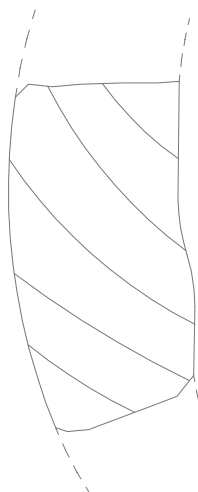
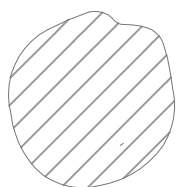
453

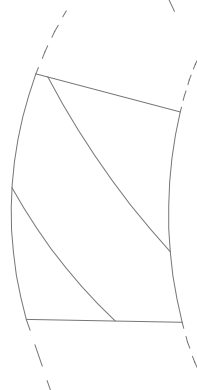
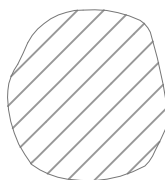
454

455

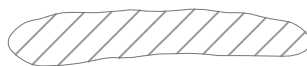
456

457

459

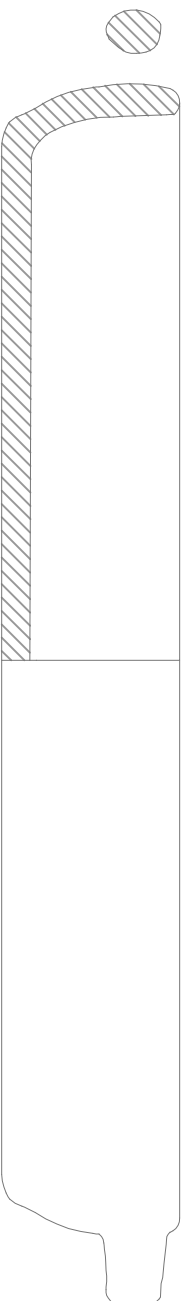
460

464

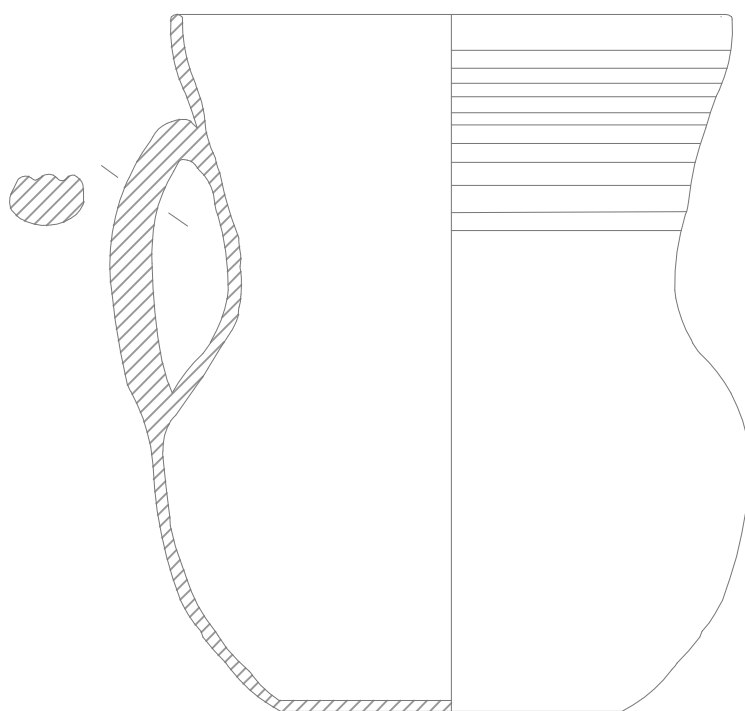
7

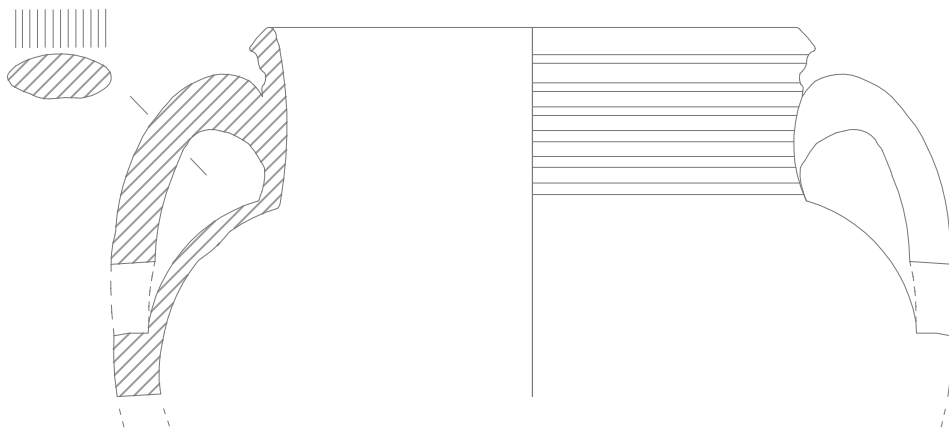
Escala gràfica

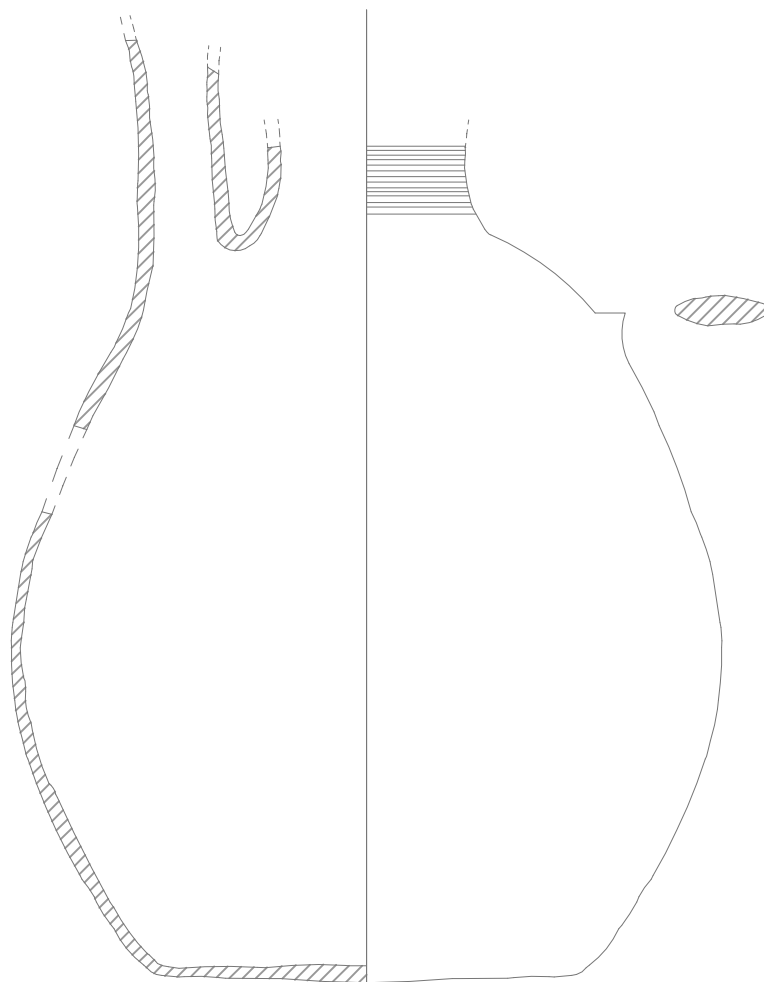
10

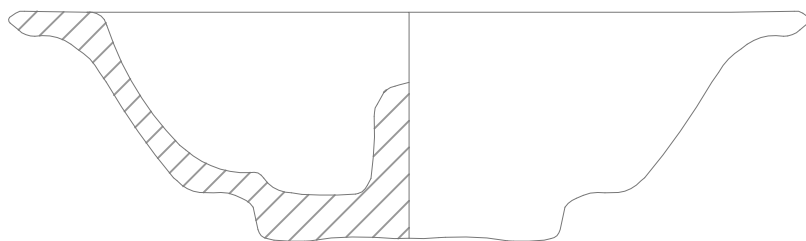
12

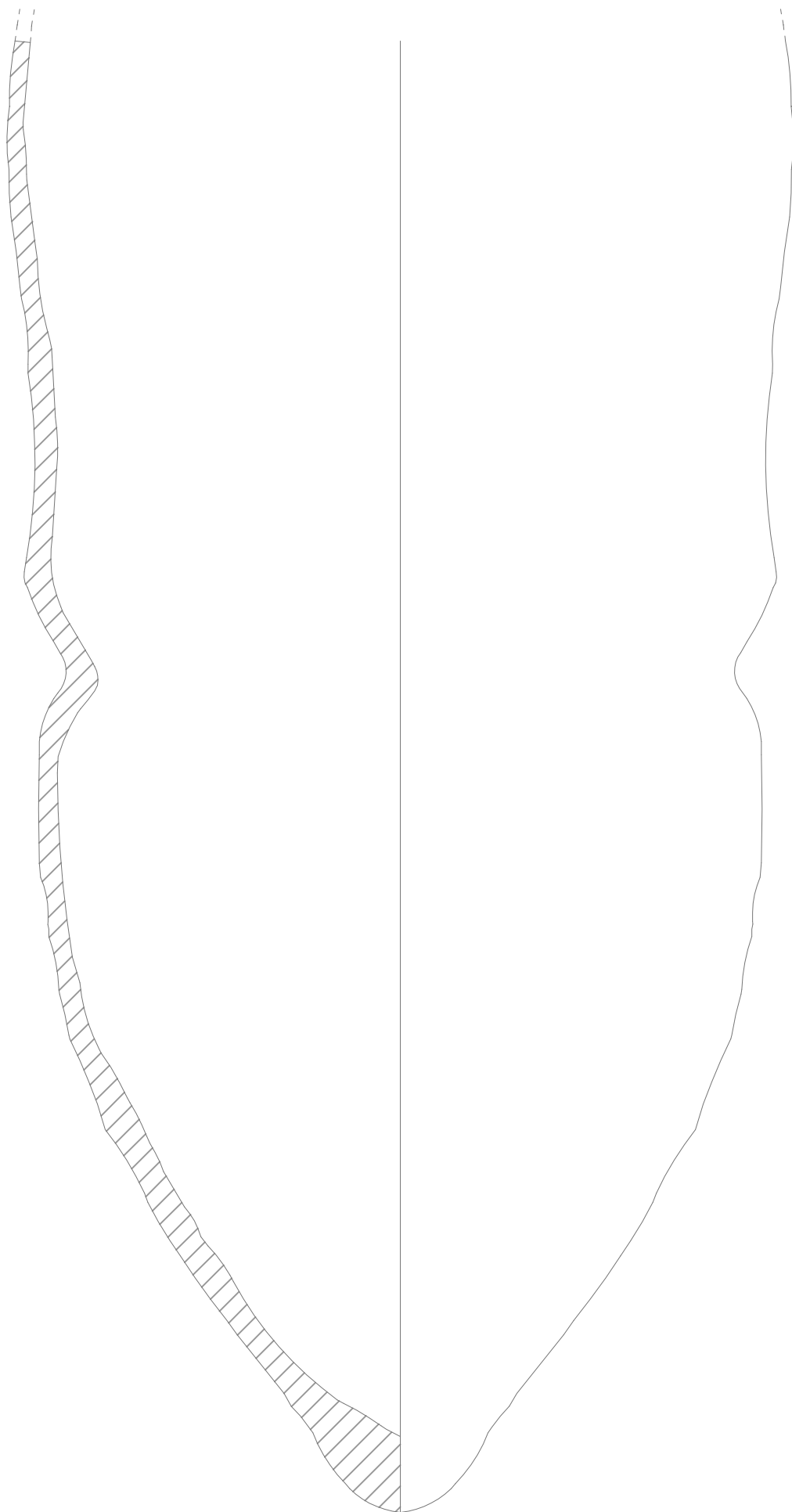
13

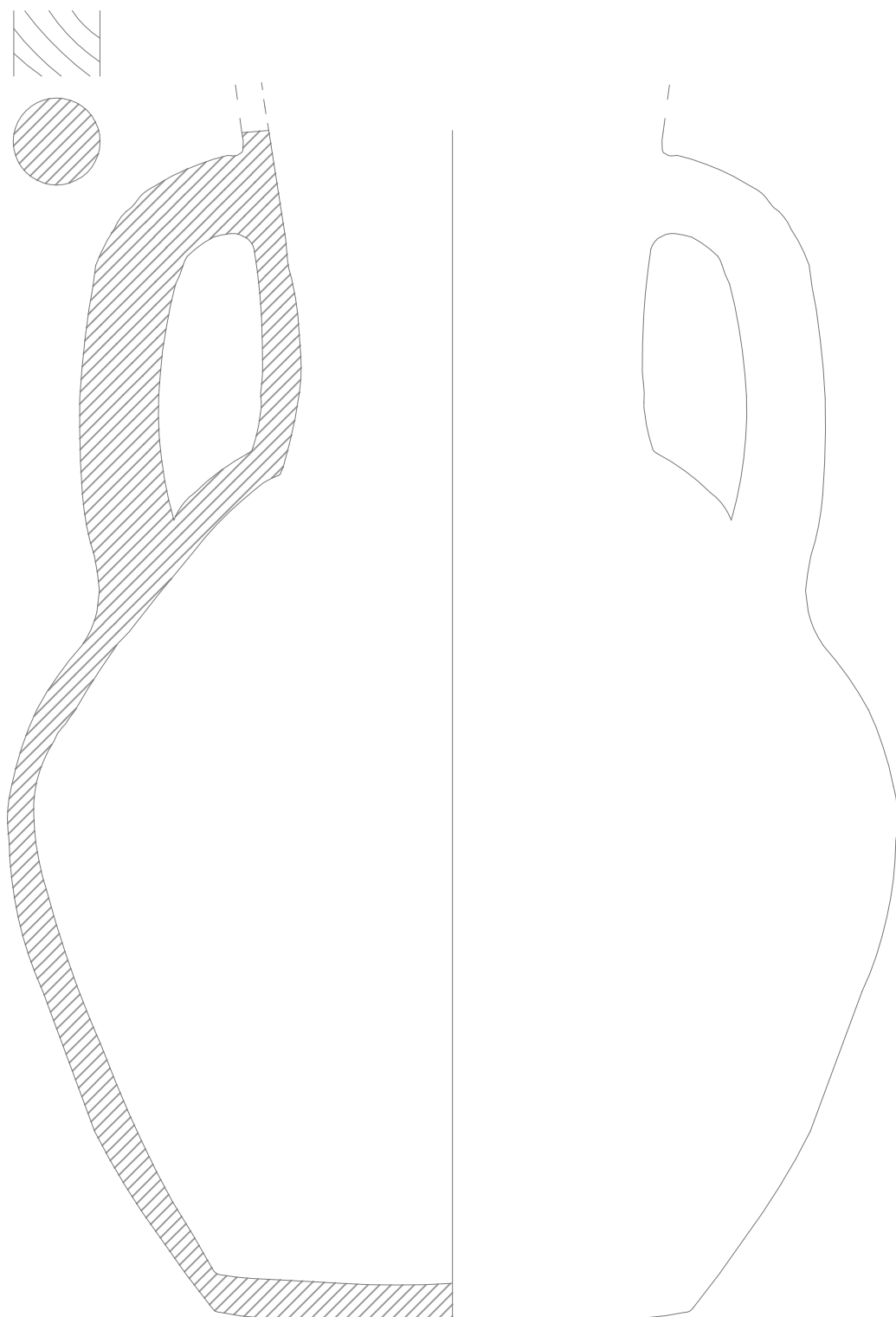
27

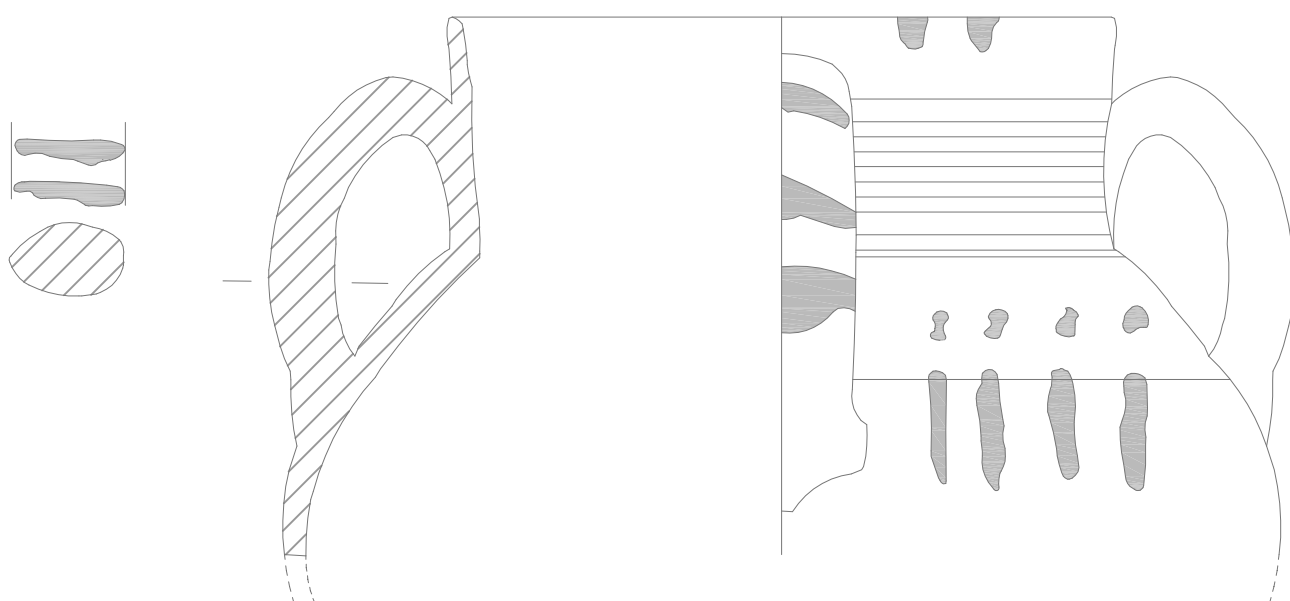
31

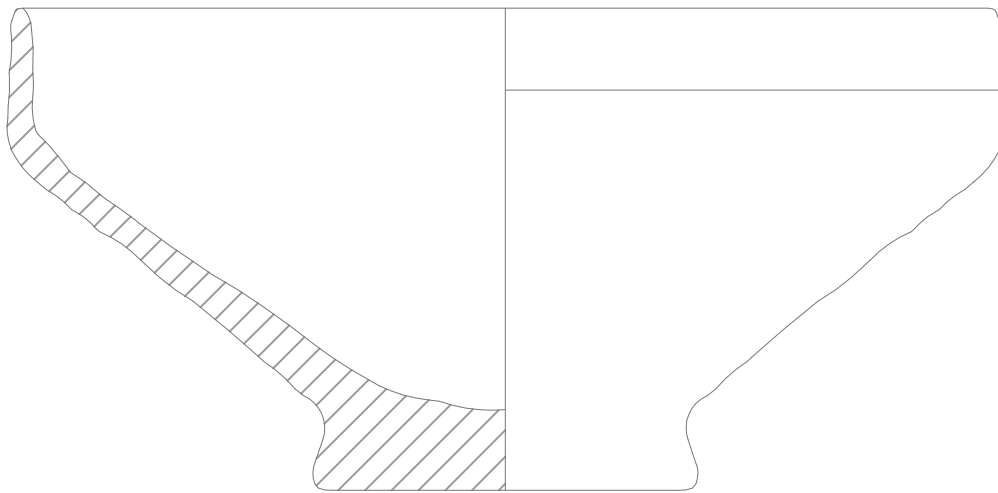
33

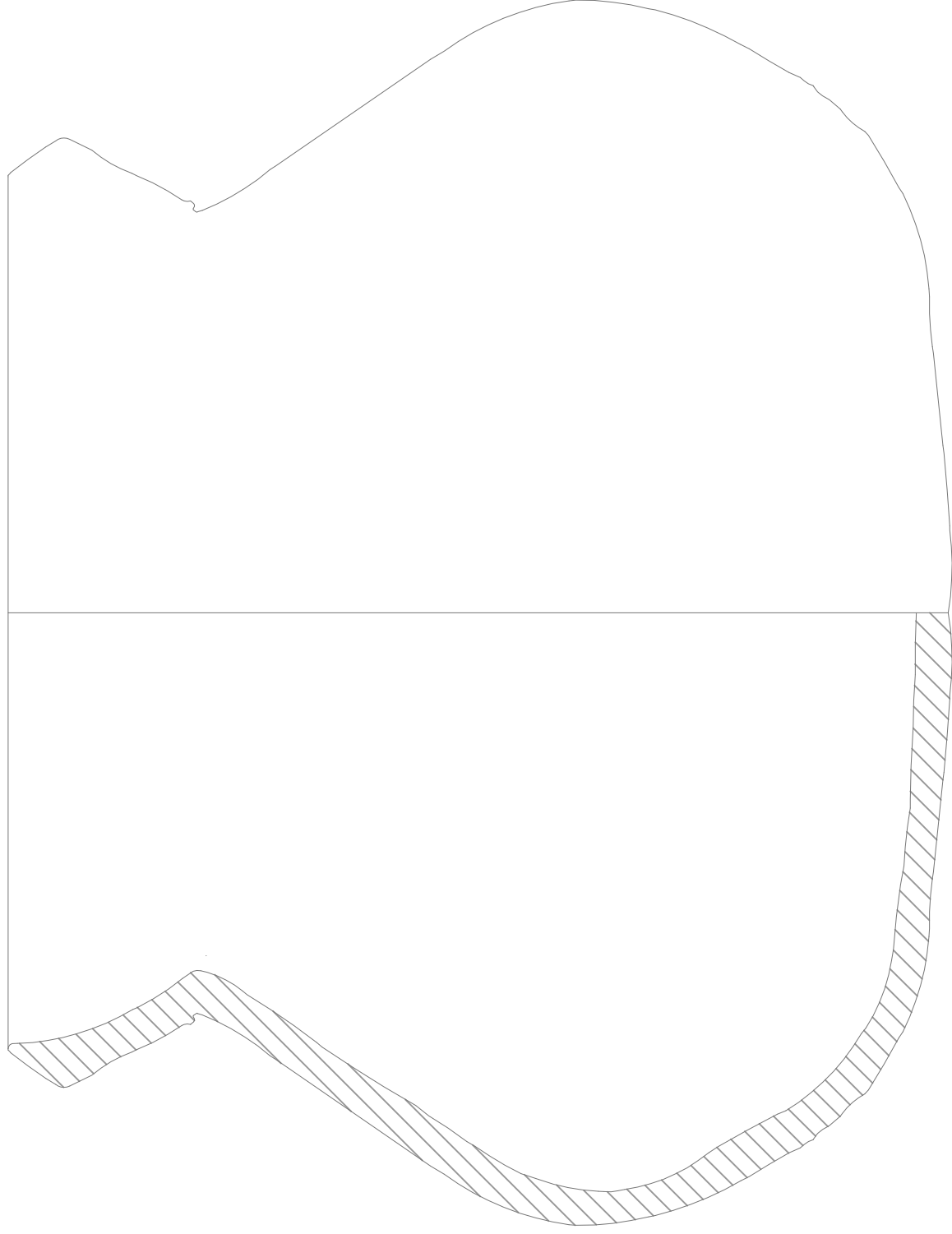
36

37

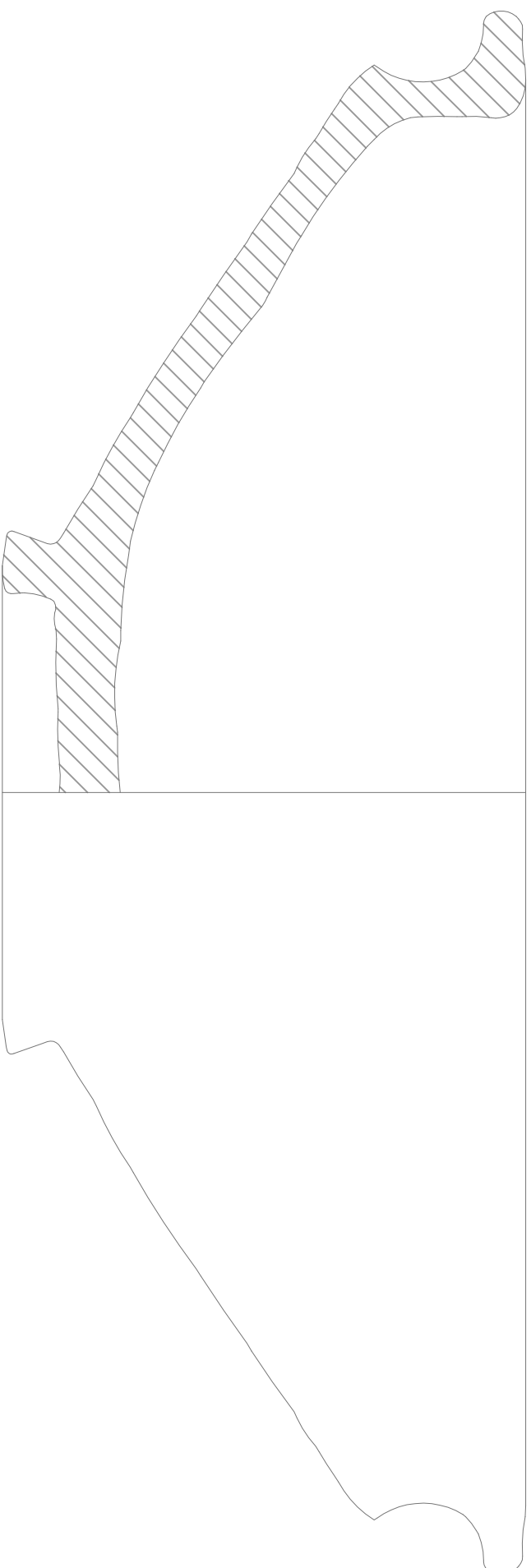
40

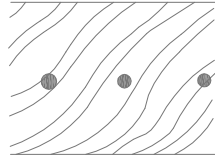

Escala gràfica

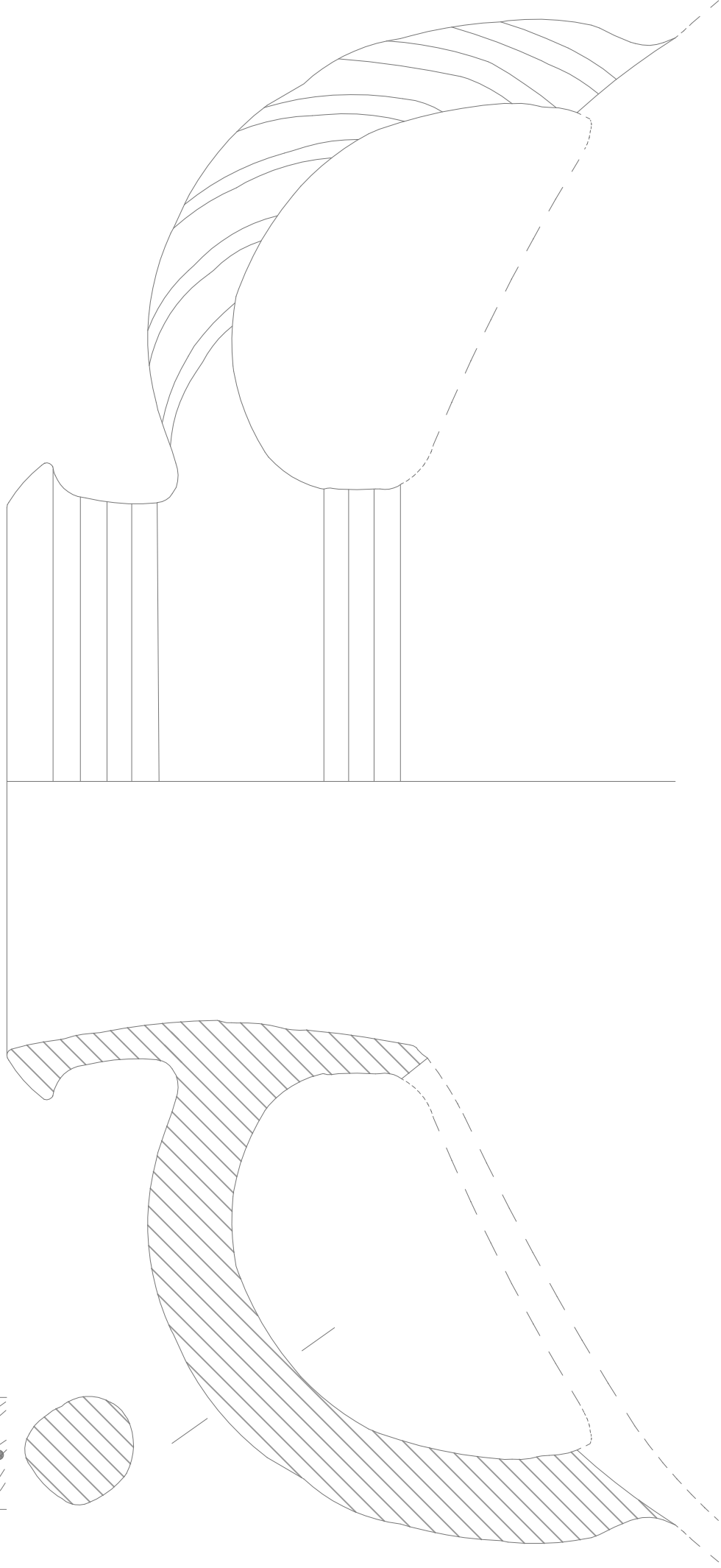

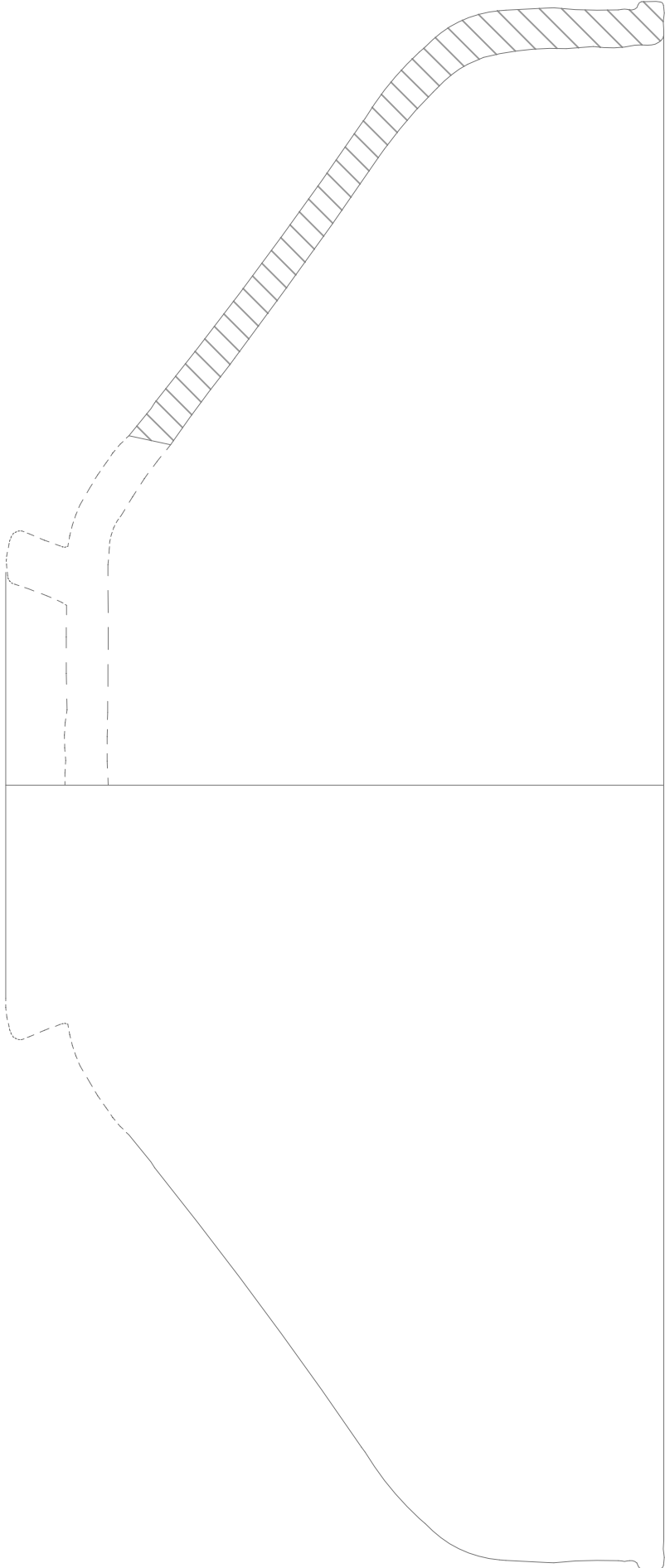
41

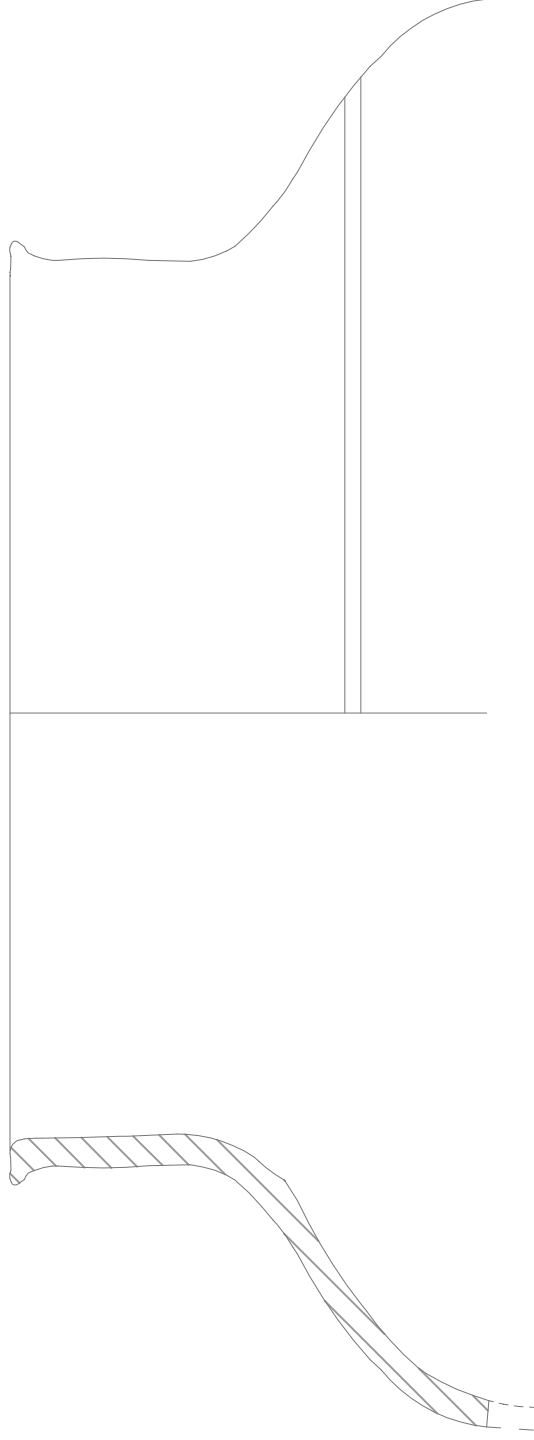

139

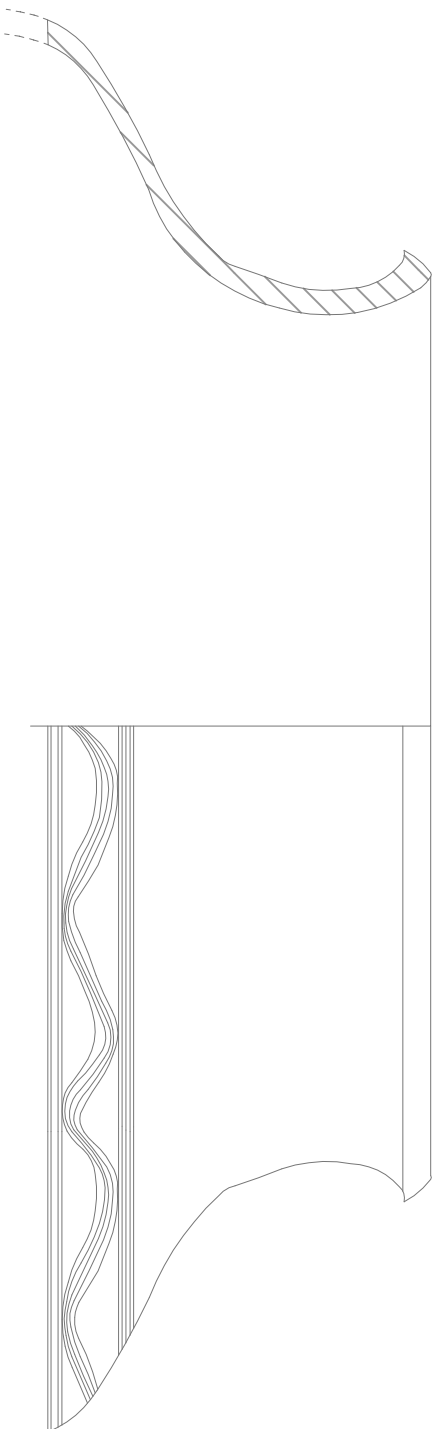
151

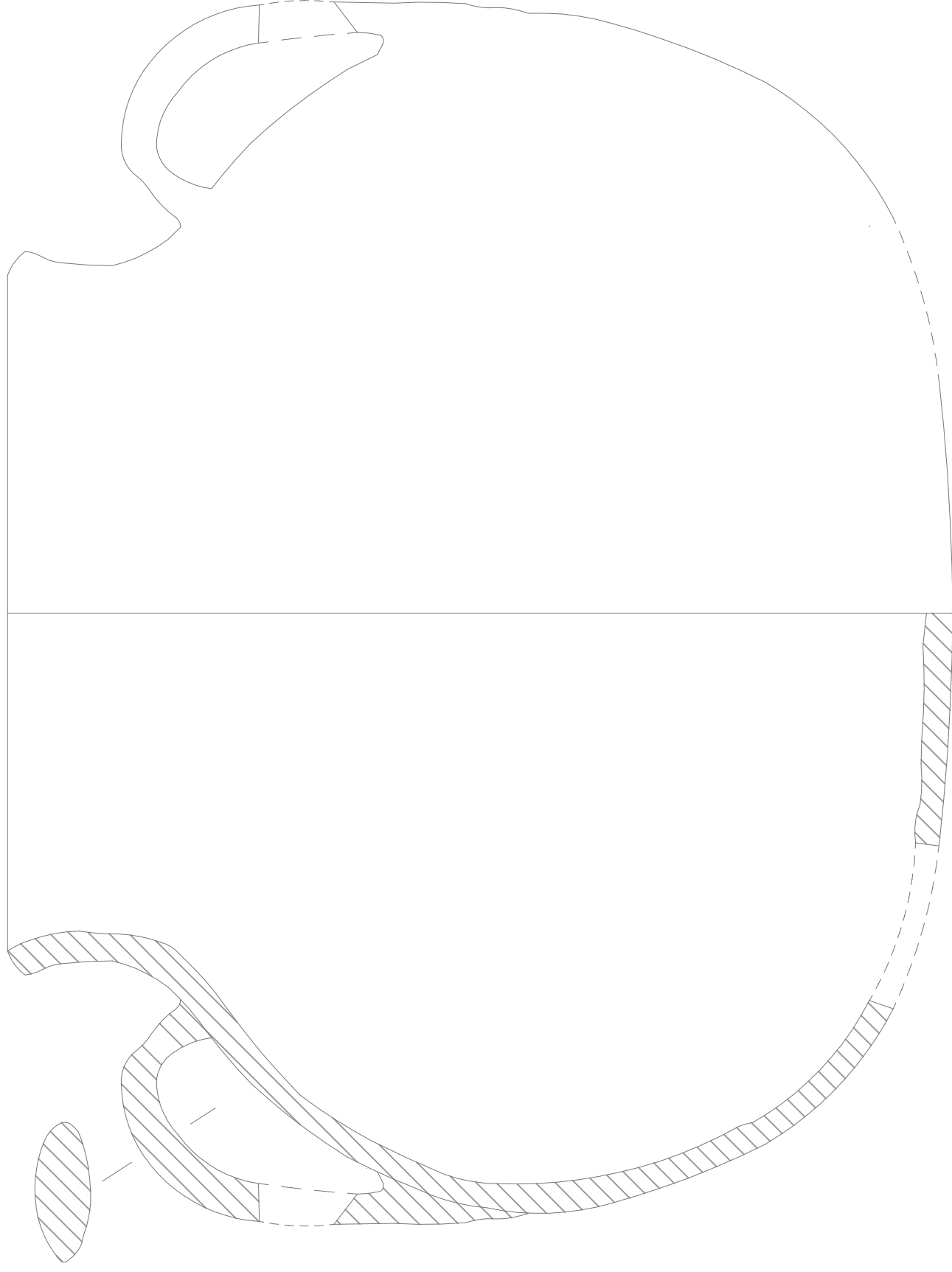
Escala gràfica

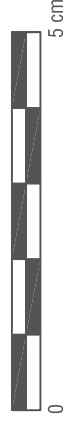
169

212

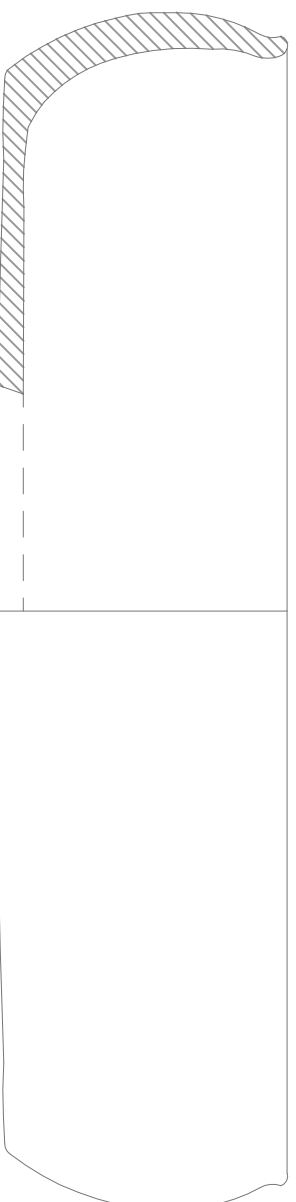
Escala gràfica

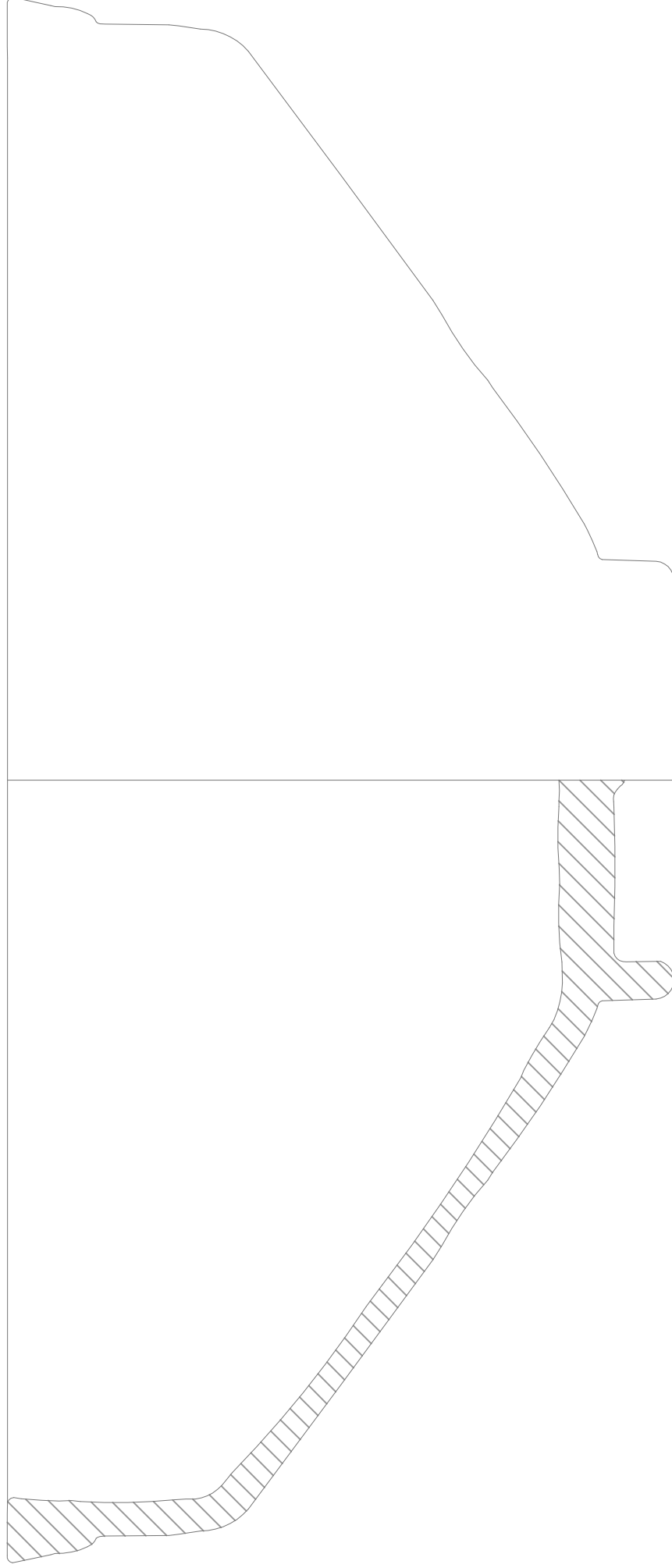

DE DERTOSA A TURTŪŠA
JACIMENT: CASTELL D'AMPOSTA

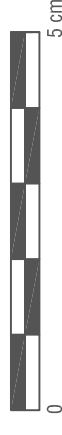
Làmina 30
E:1/1

213

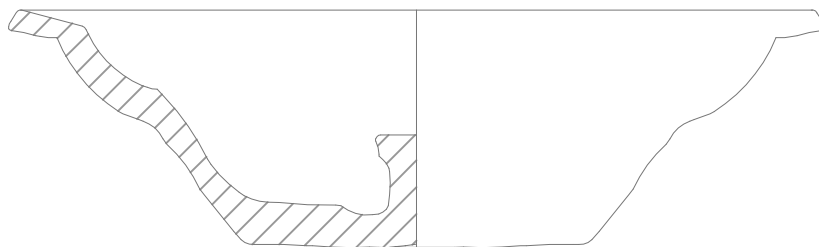

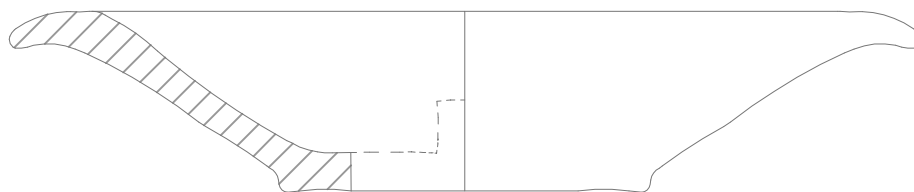
Escala gràfica

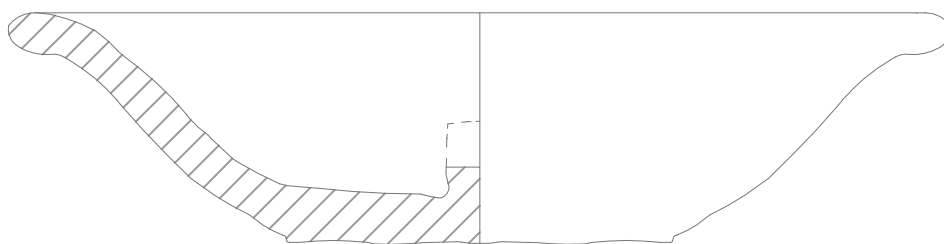
28

141

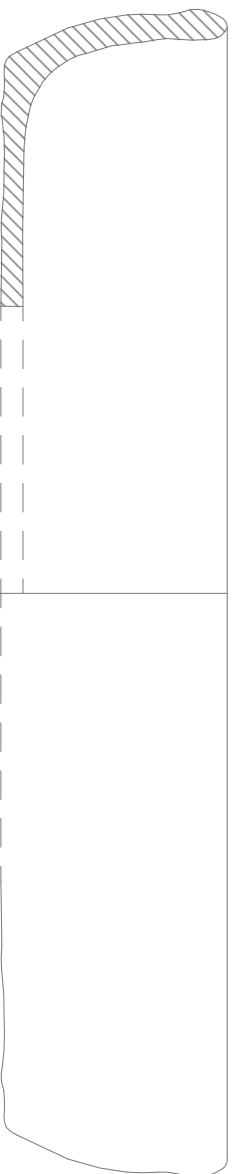
142

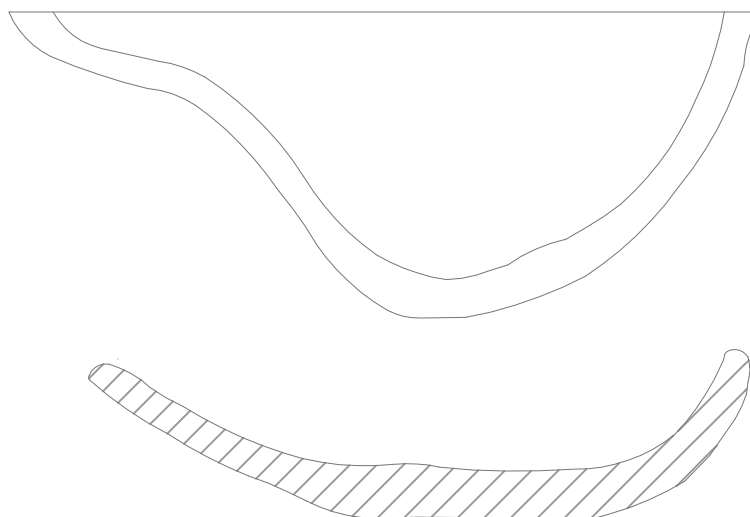
30

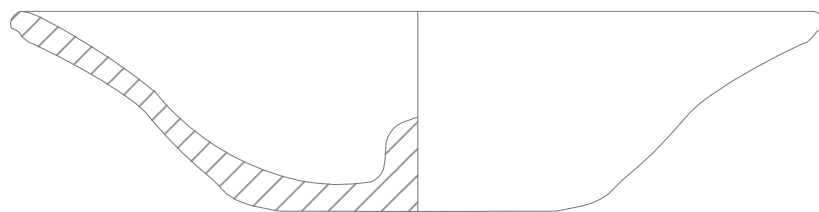
214

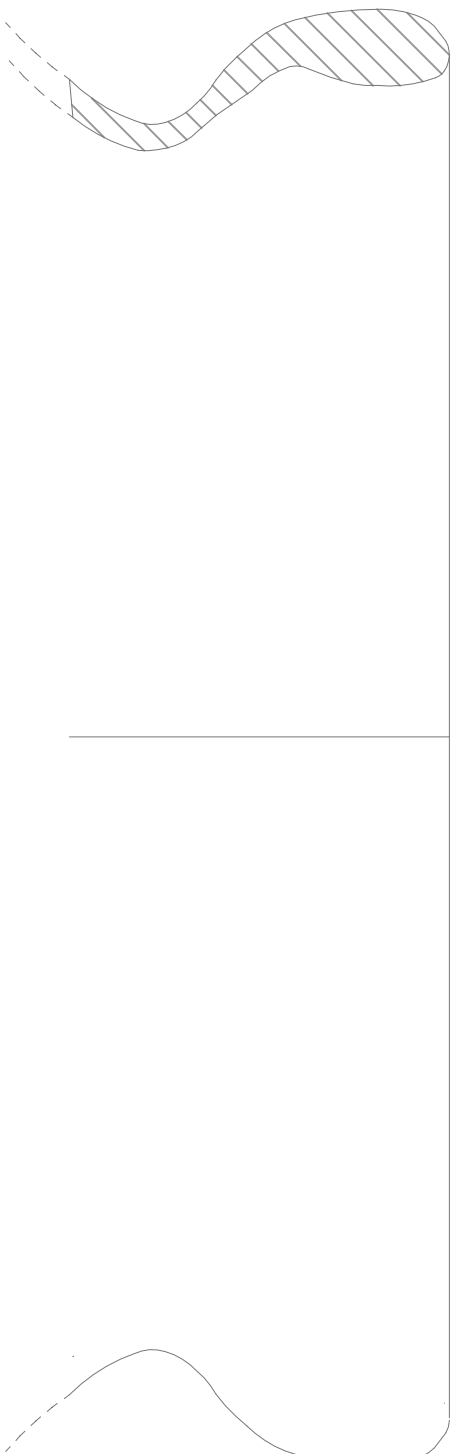
217

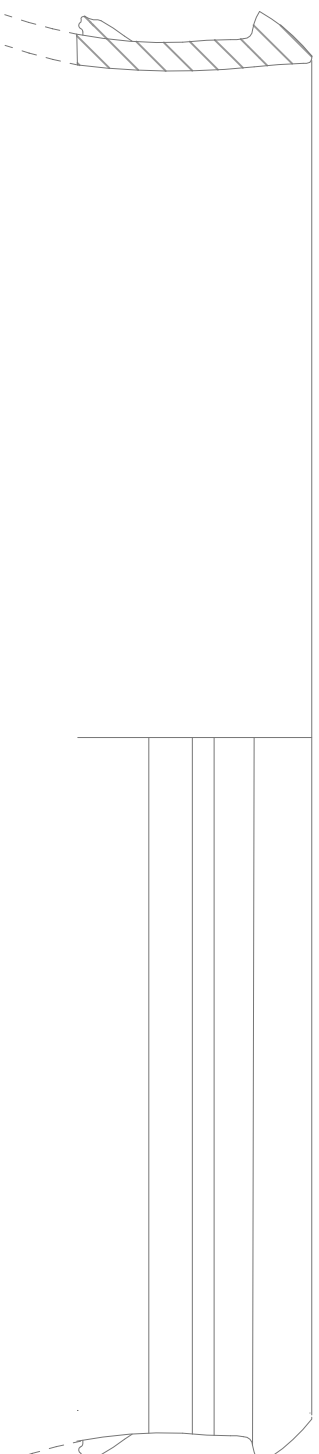
220

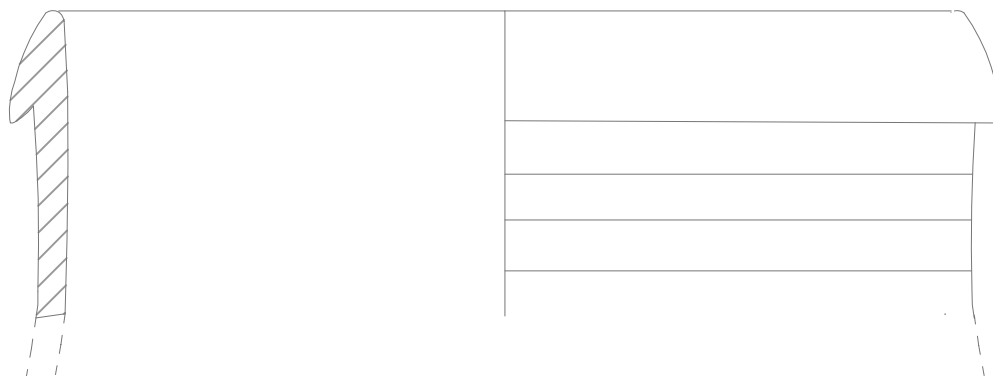
171

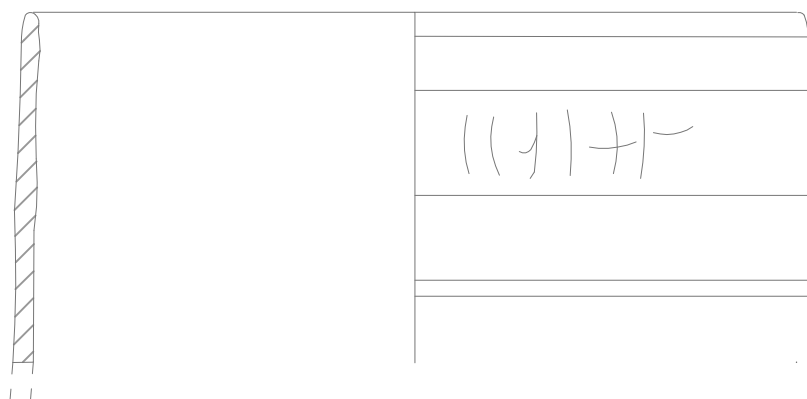
172

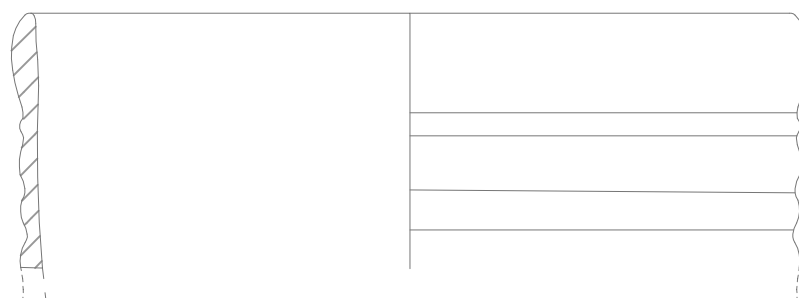
173

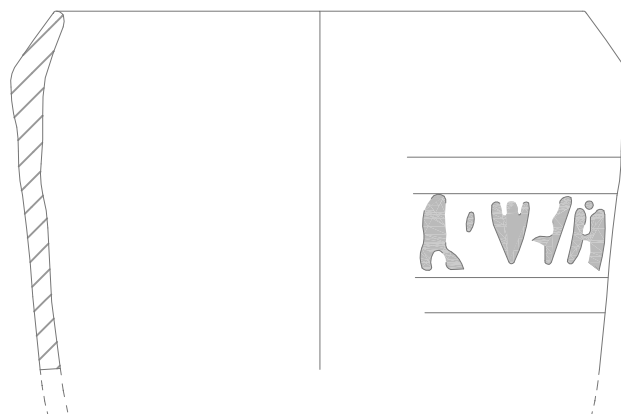
174

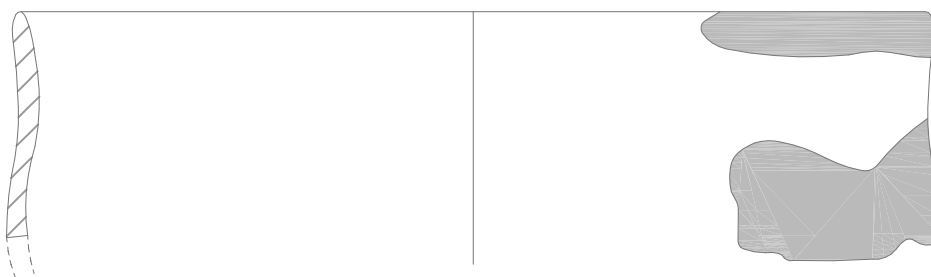
175

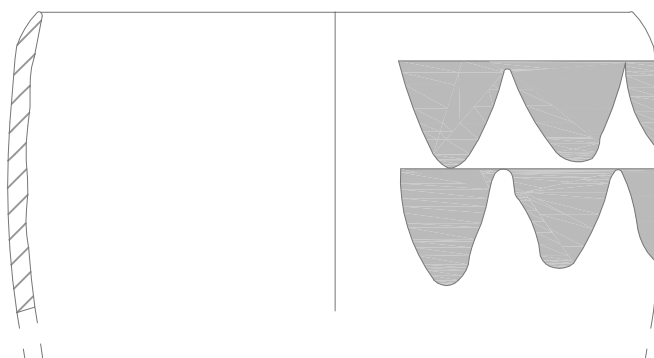
223

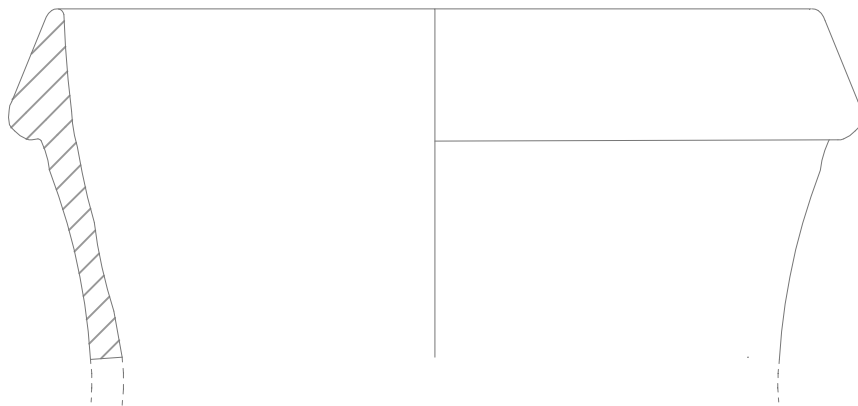
224

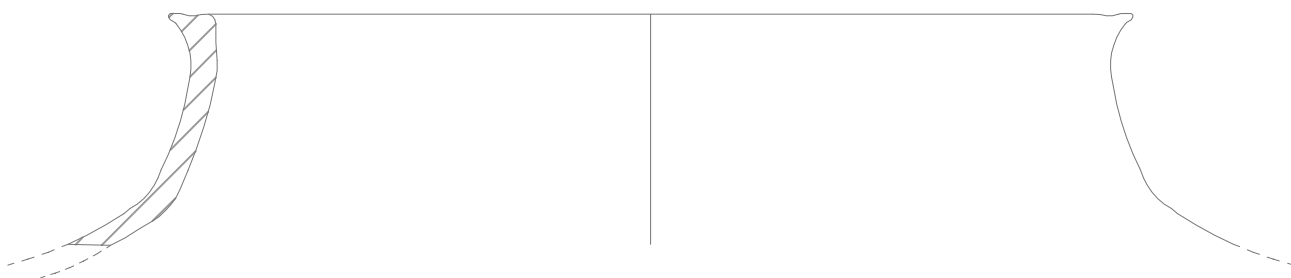
226

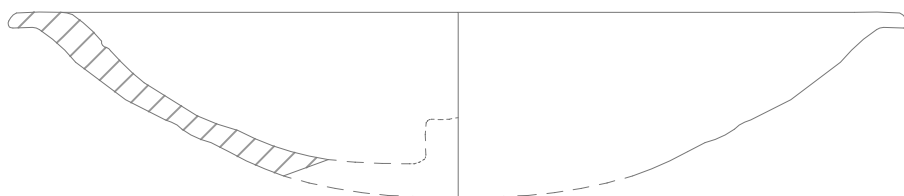
176

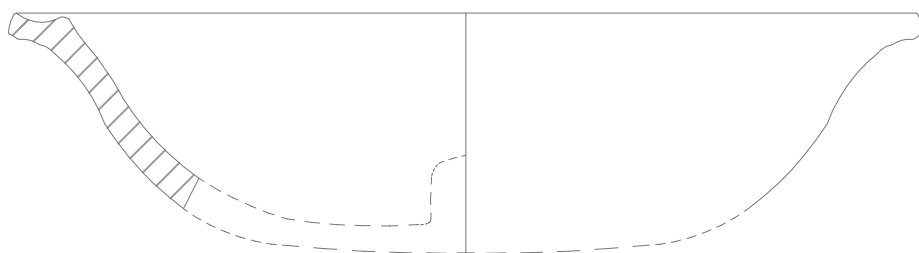
152

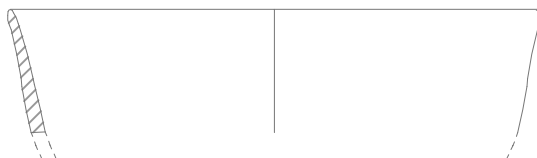
166

167

24

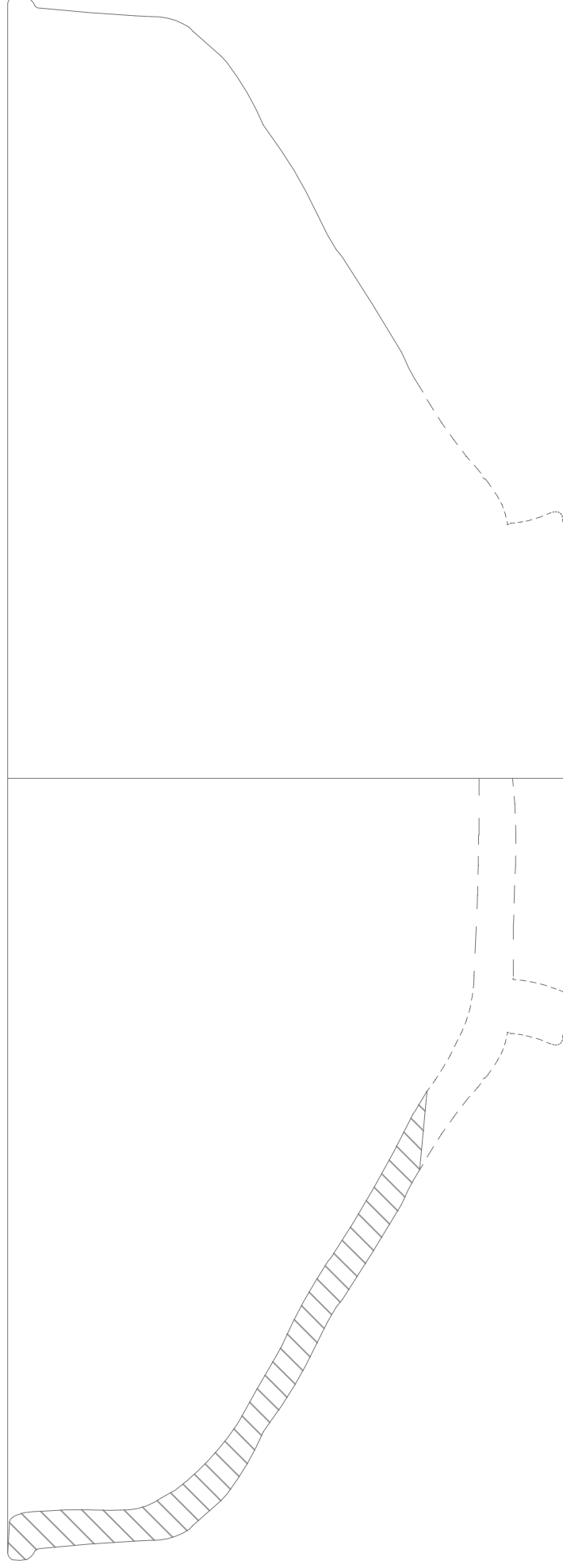
25

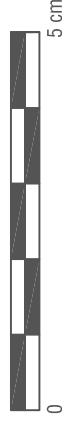
177

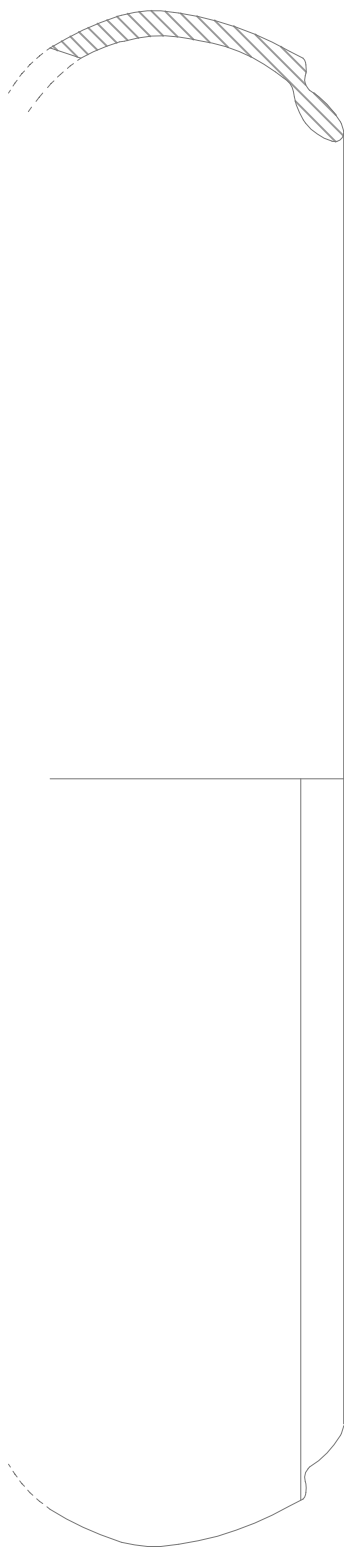
148

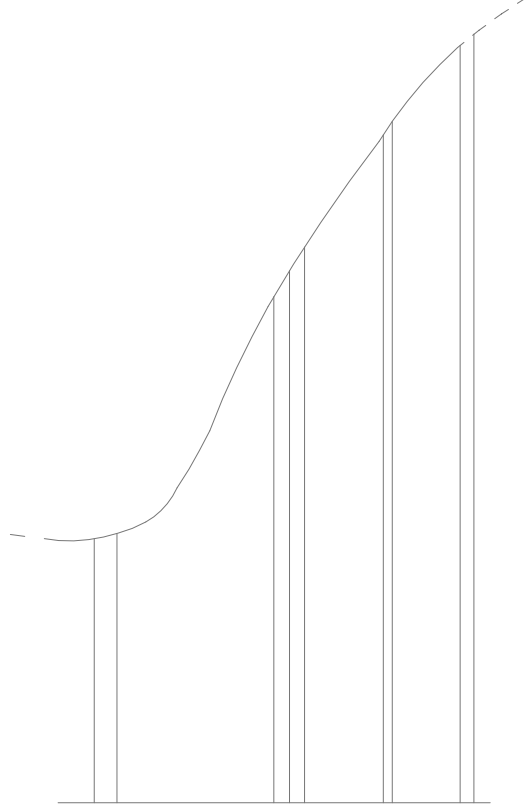
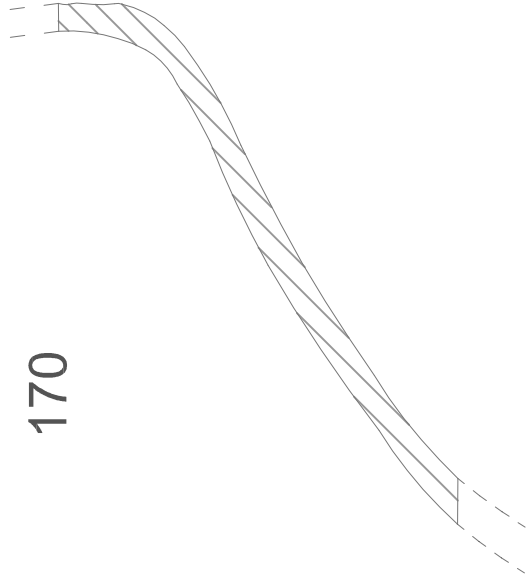
Escala gràfica

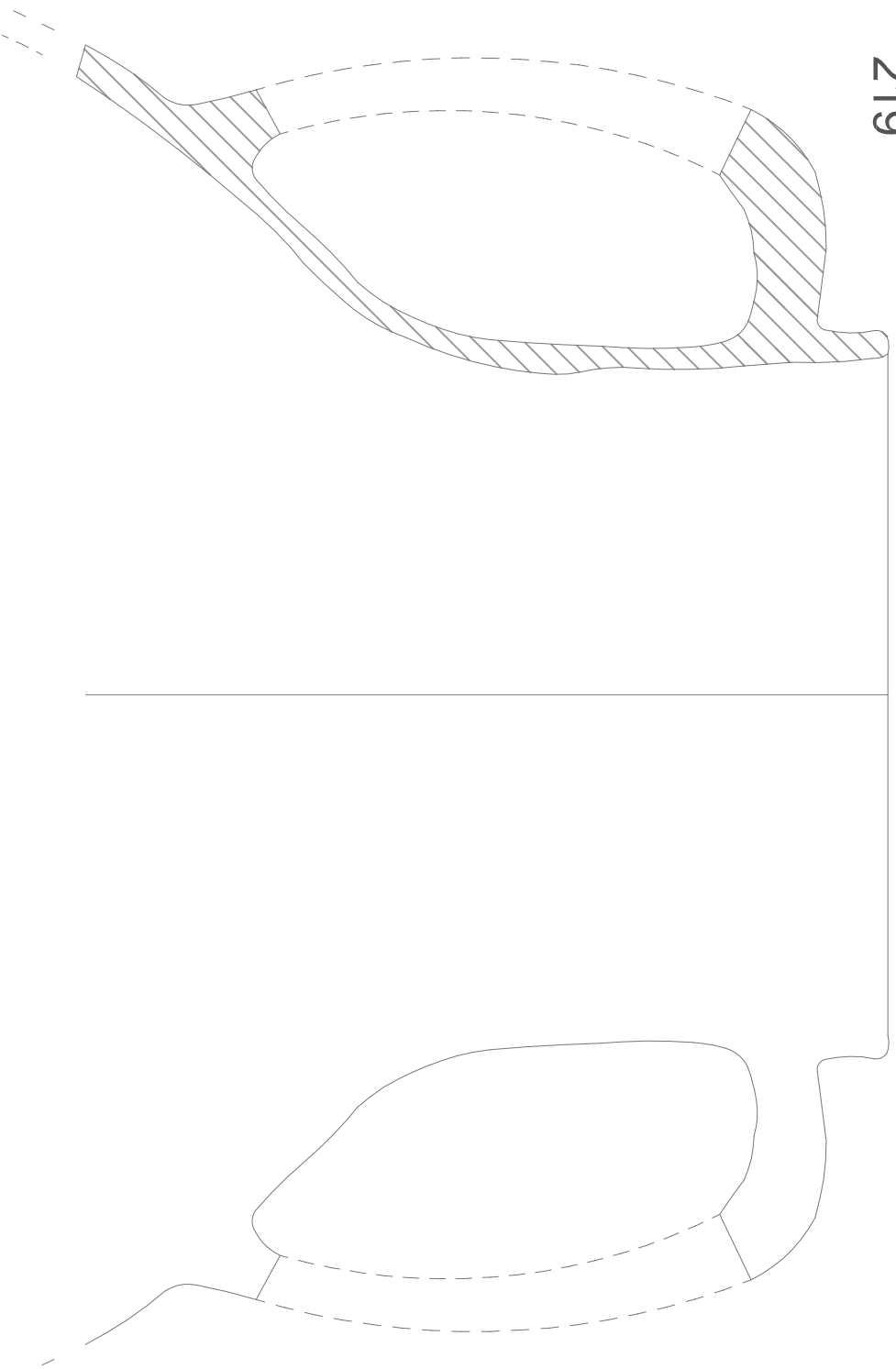
150

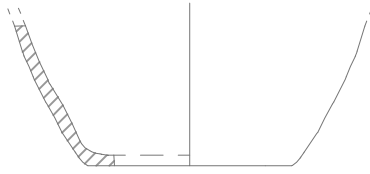
170

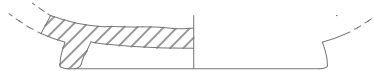
219

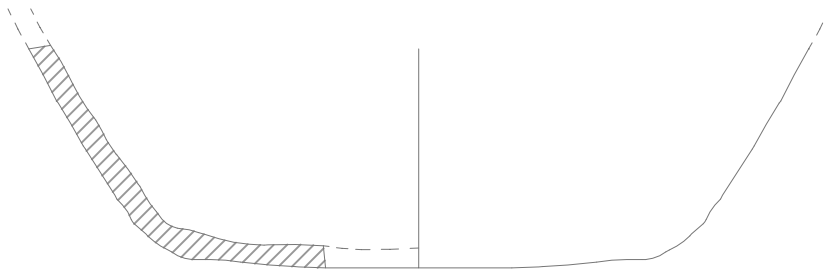
144

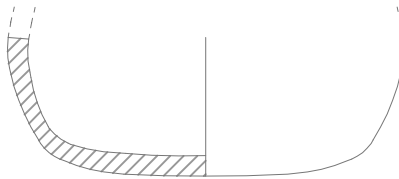
145

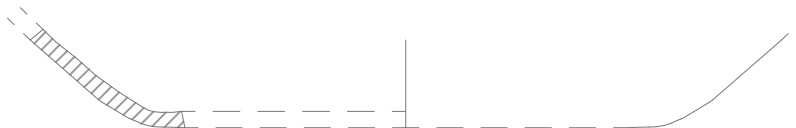
146

153

154

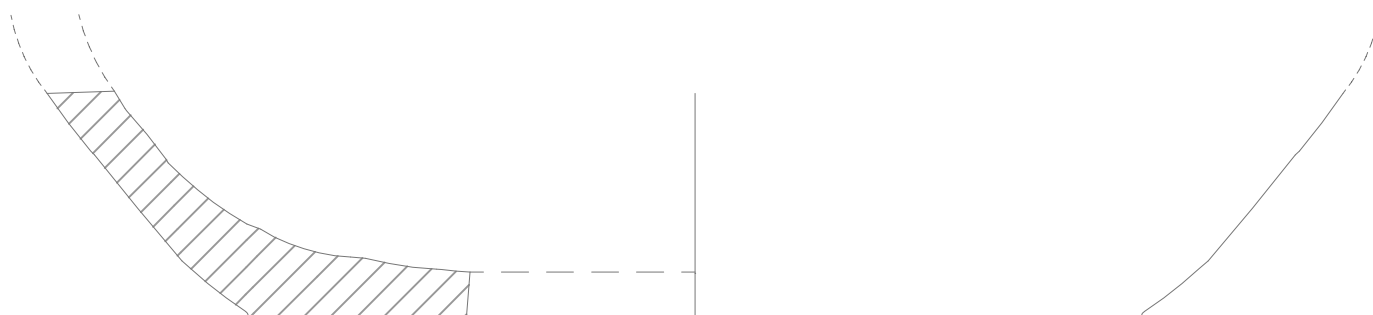
156

157

158

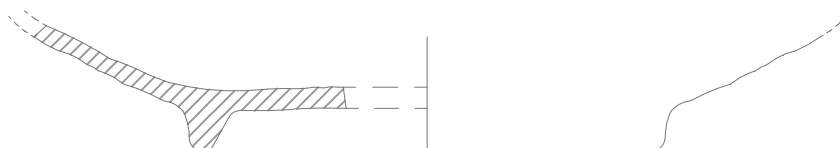
159

160

161

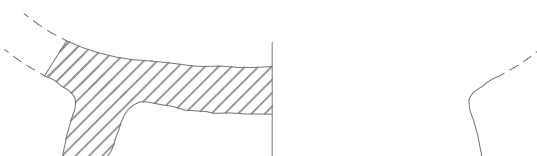
162

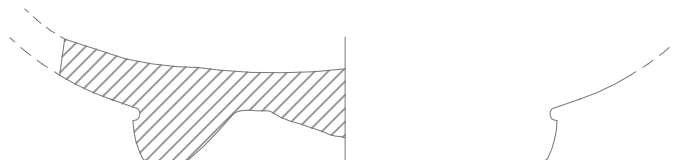
163

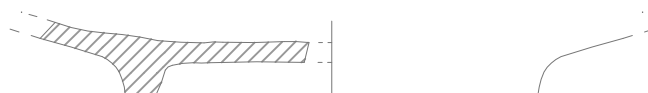
164

165

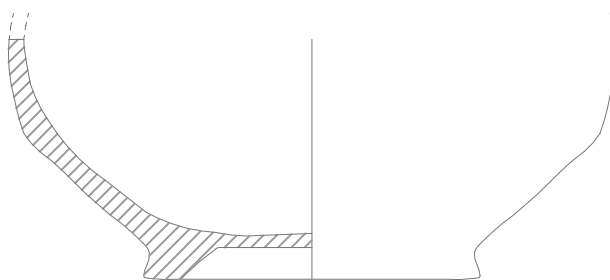
168

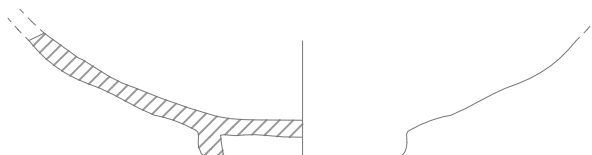
215

216

218

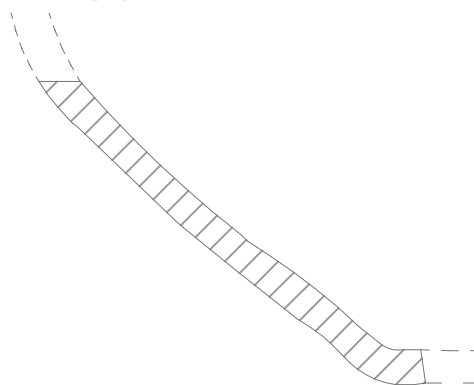
107

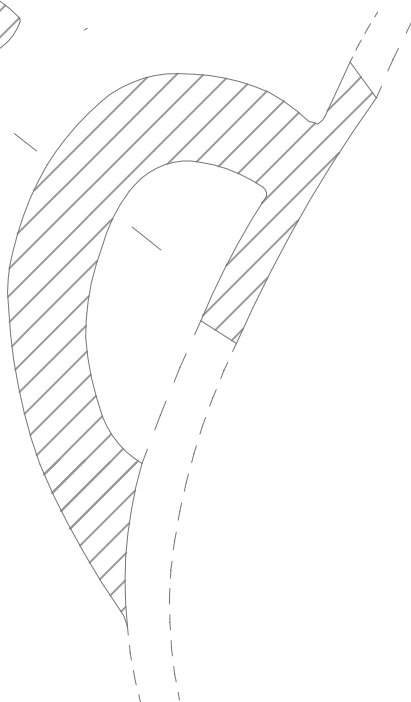
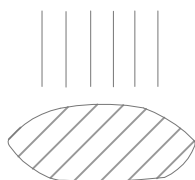
147

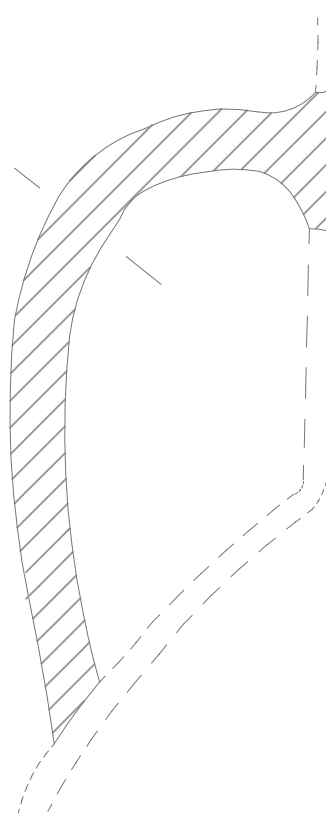
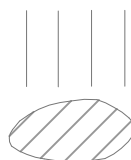
155

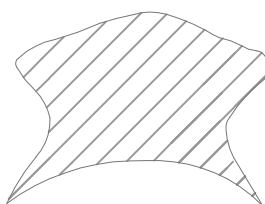
178

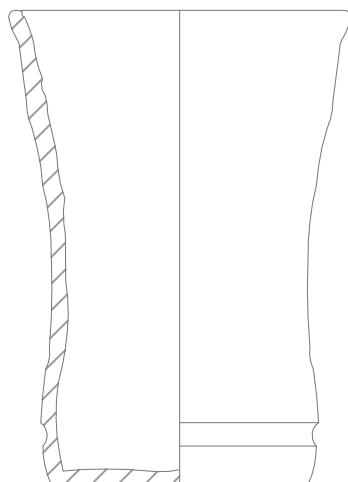
179

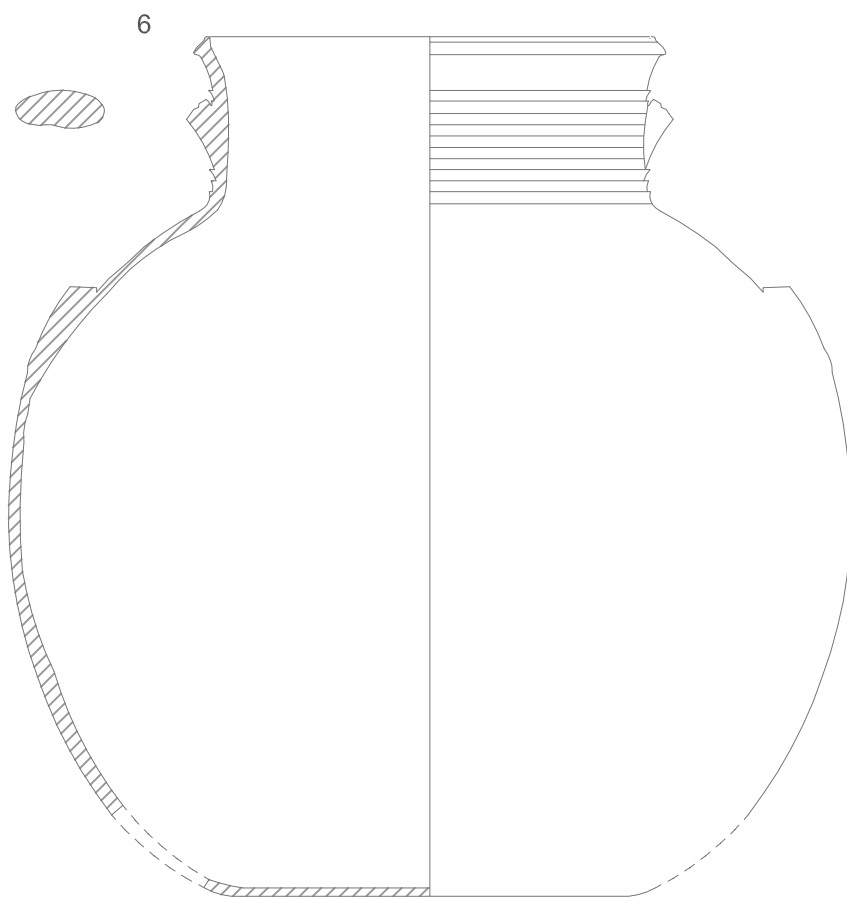

180

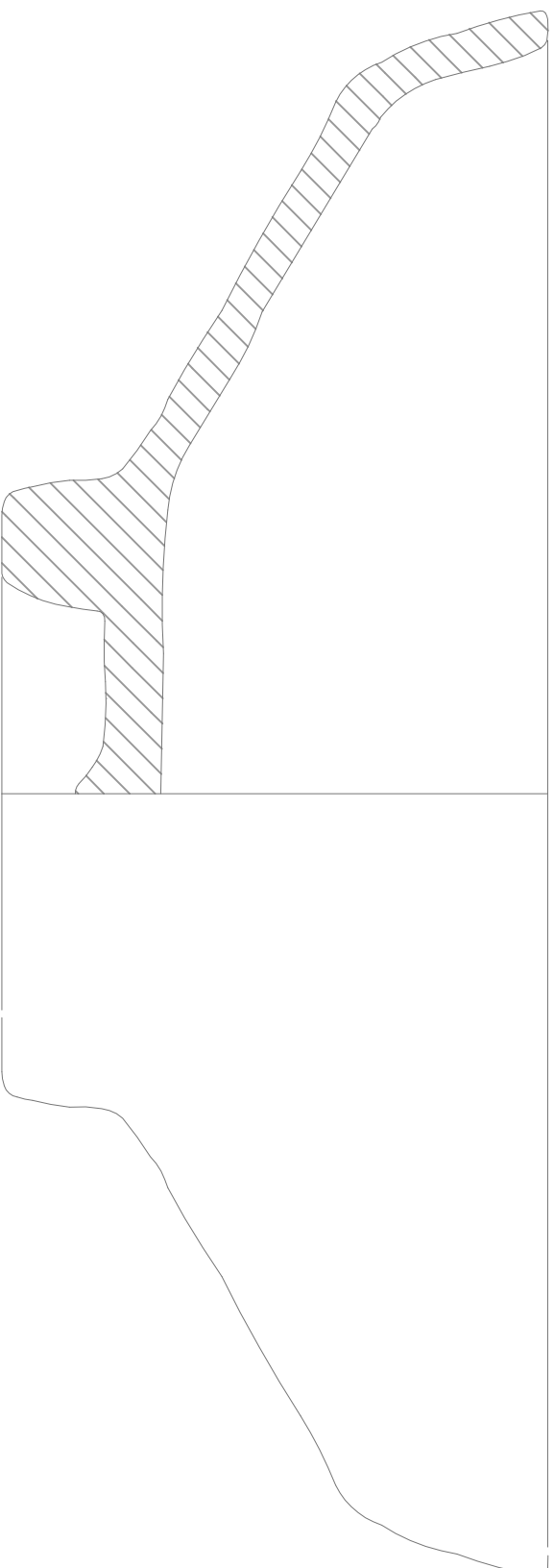

5

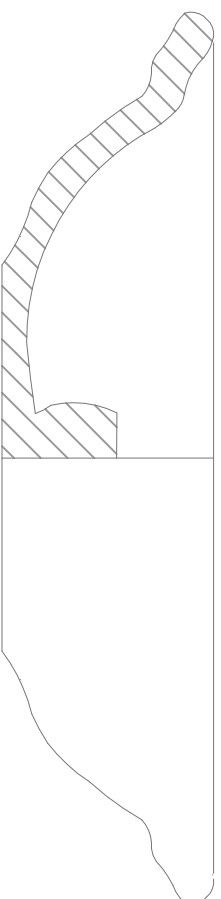

14

16

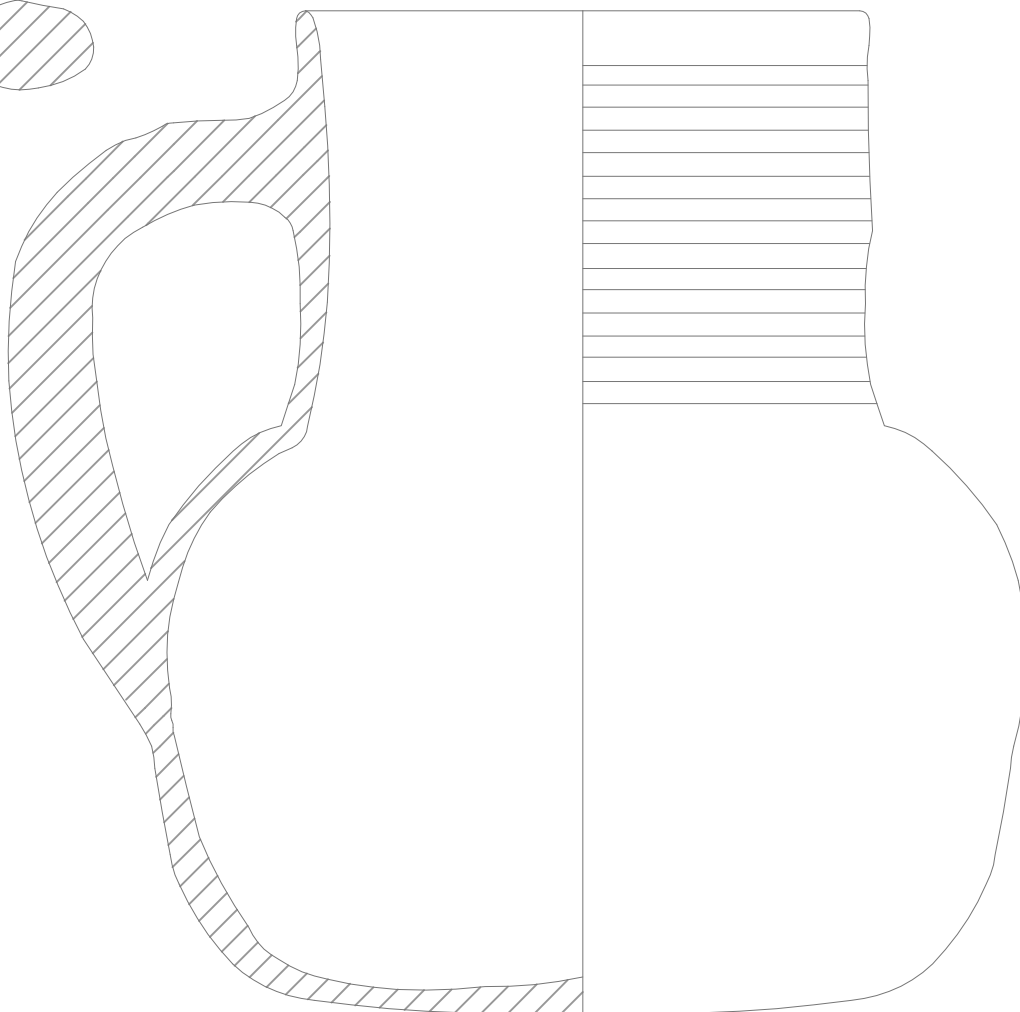
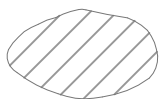

103

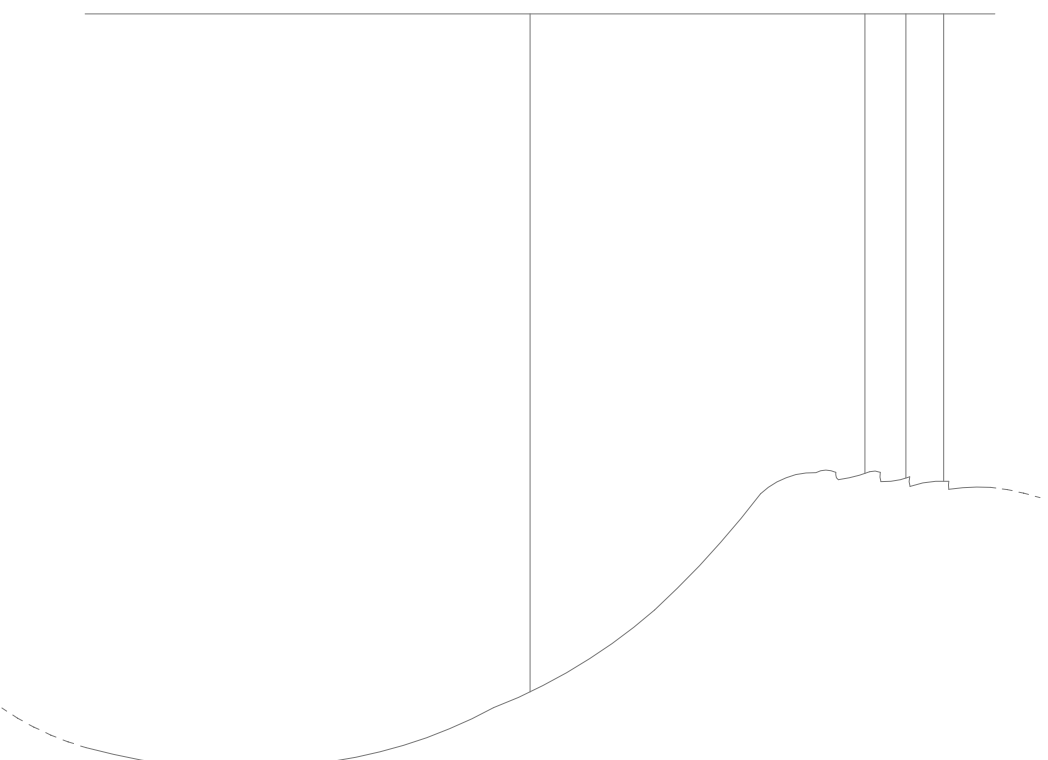
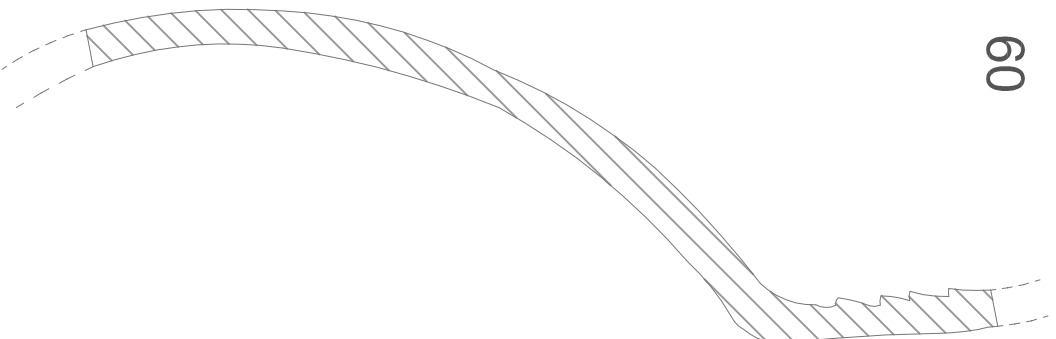

35

60

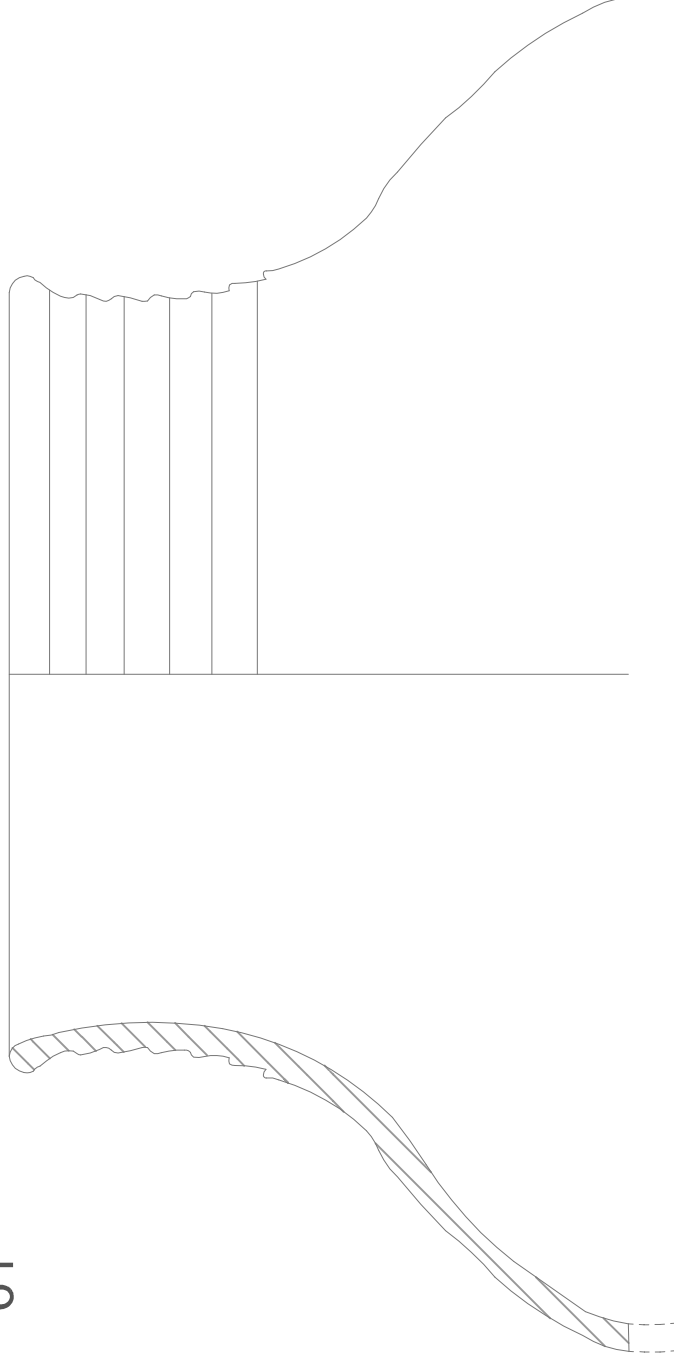
DE DERTOSA A TURIUȘA
JACIMENT: COVA DE L'AIRE

Làmina 55
E:1/1

Escala gràfica

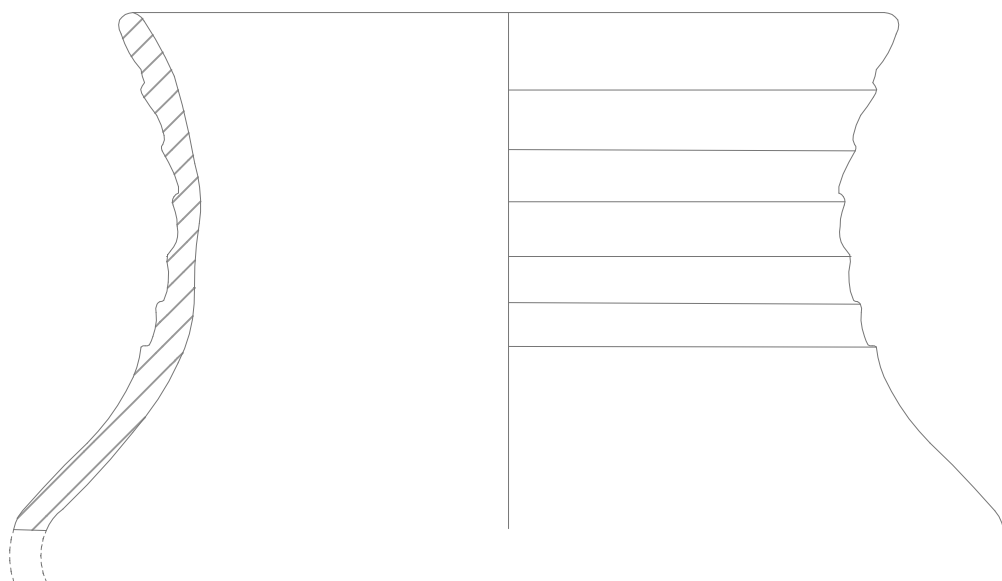
61

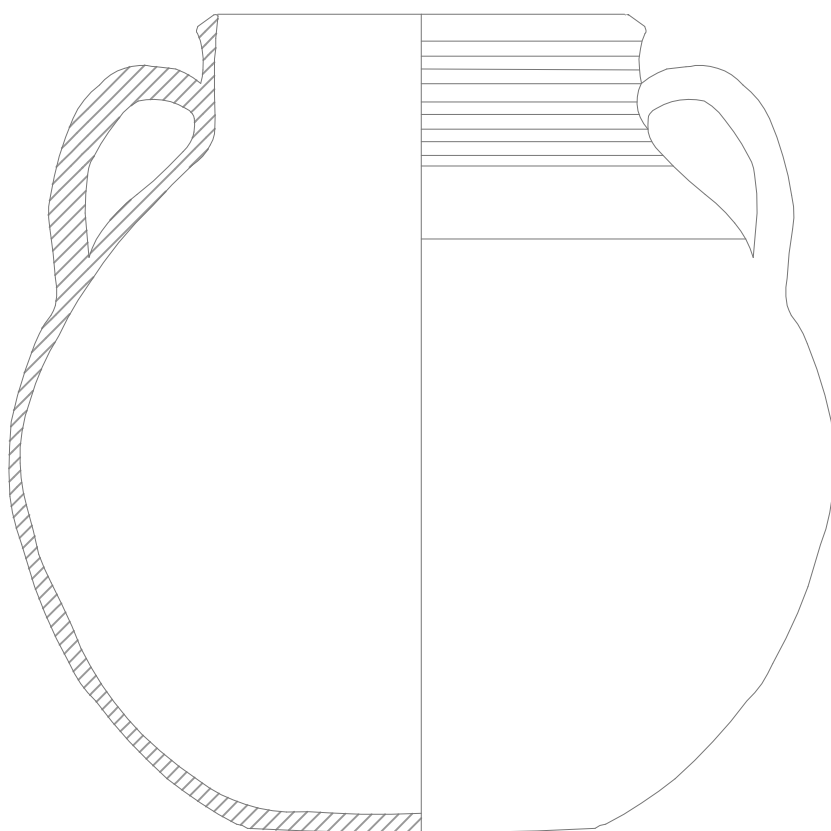
Escala gràfica

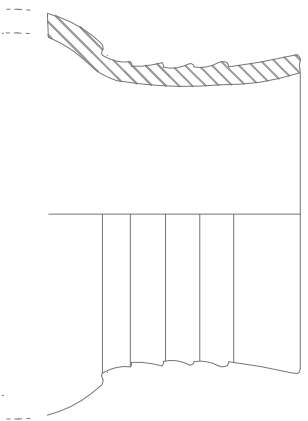
62

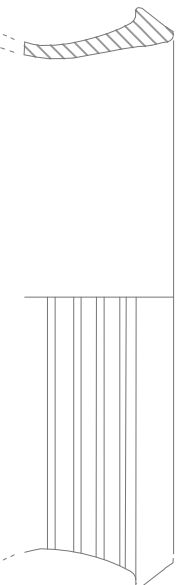
199

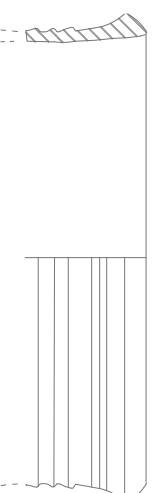
63

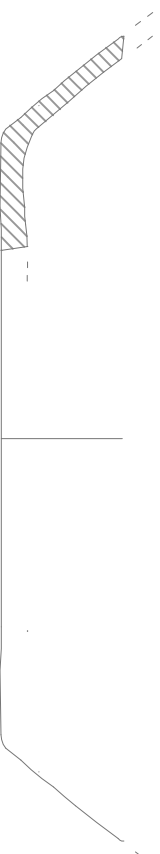
64

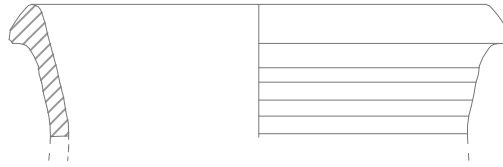
65

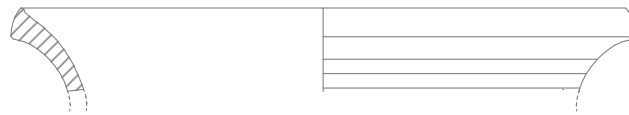
59

257

265

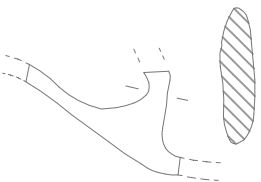
266

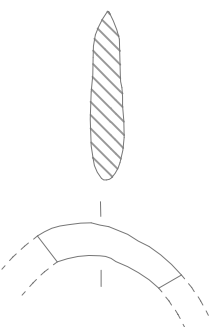
261

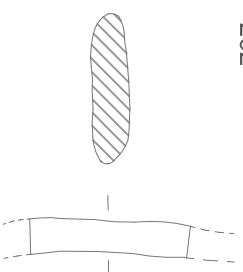
256

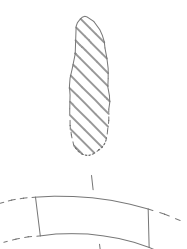
260

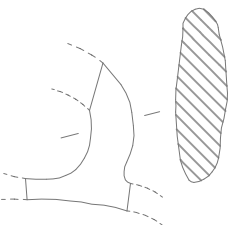
262

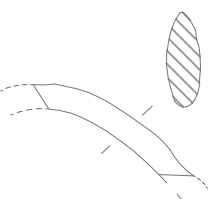
264

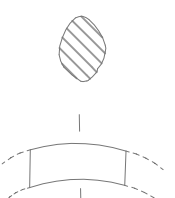
267

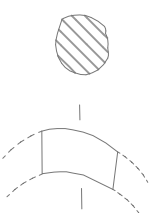
268
270

269

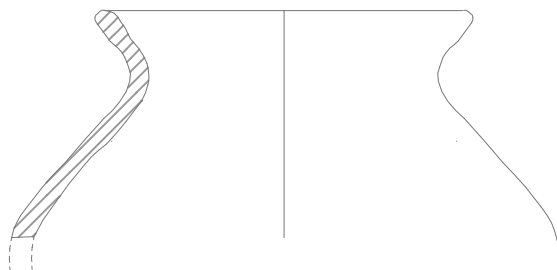
271

Escala gráfica

202

203

205

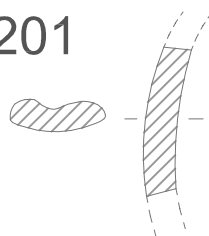
206

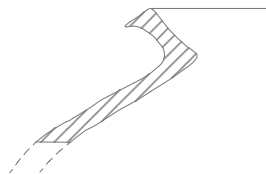
207

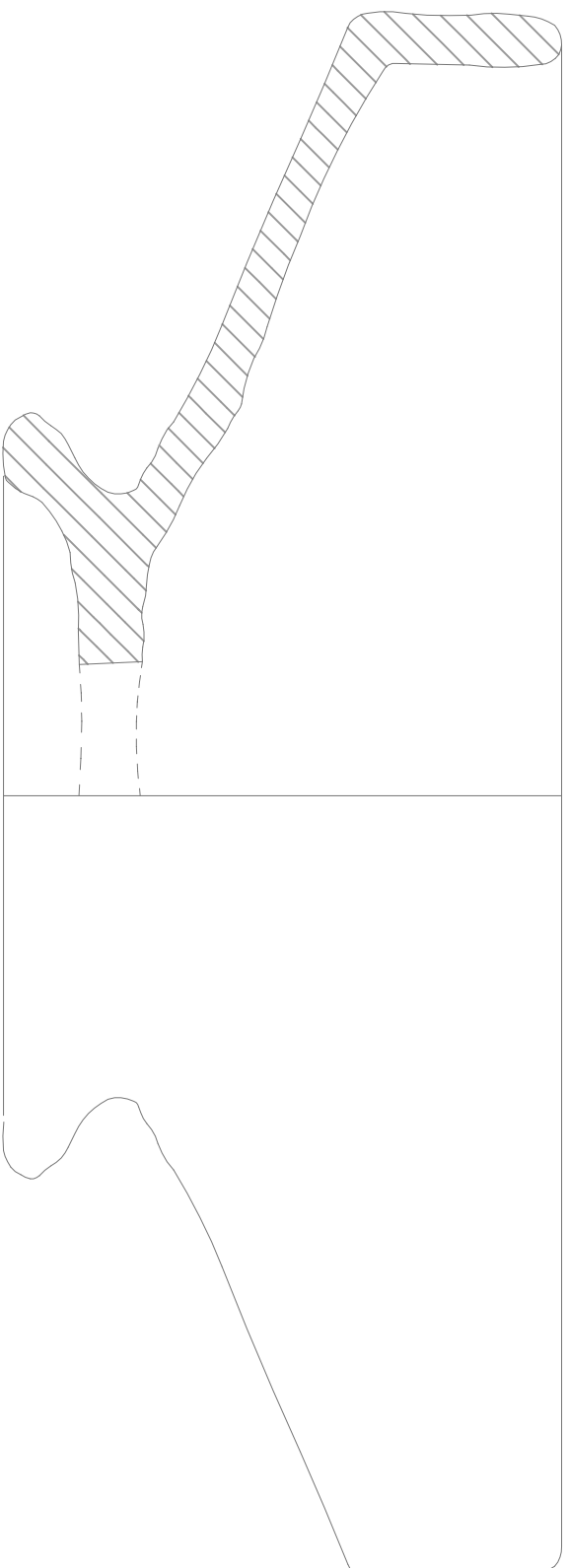
201

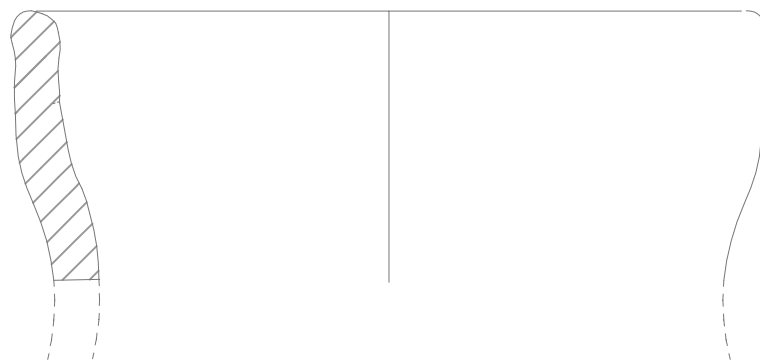
204

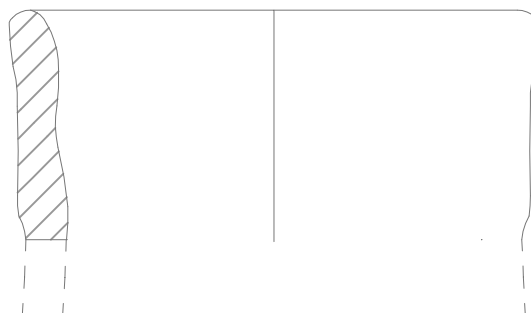
335

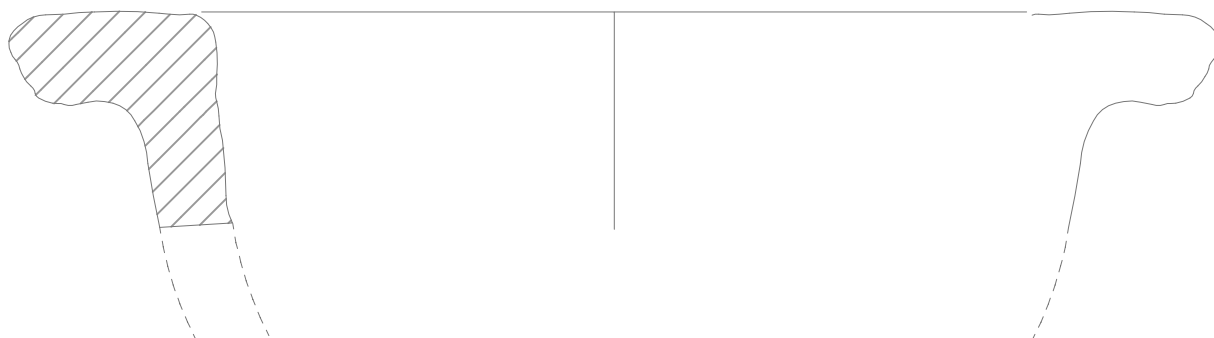
341

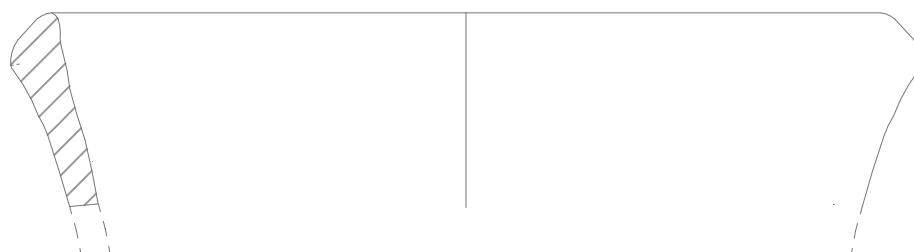
342

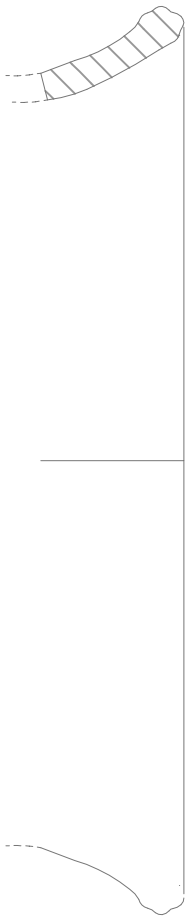
346

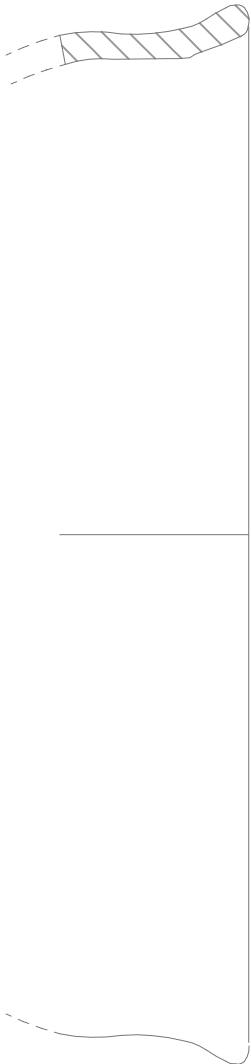
347

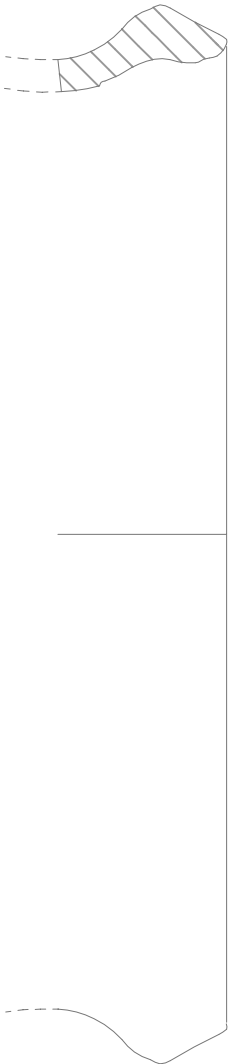
348

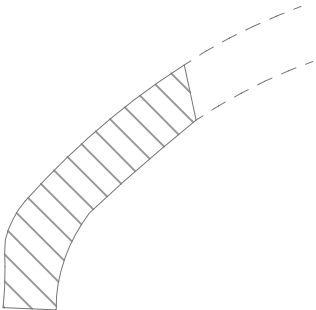
349

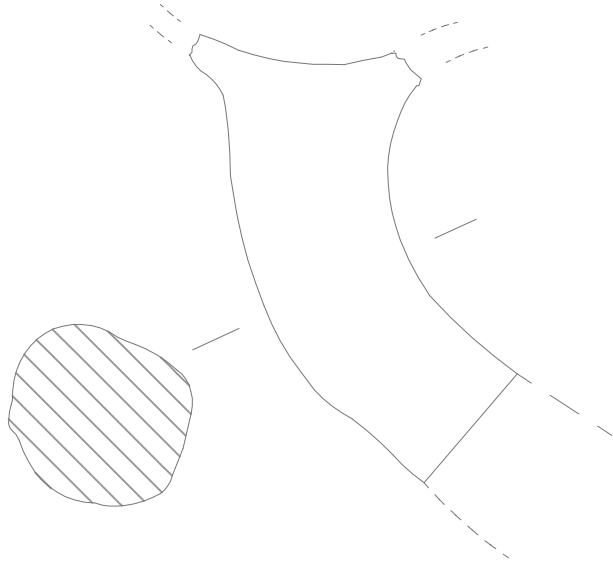
350

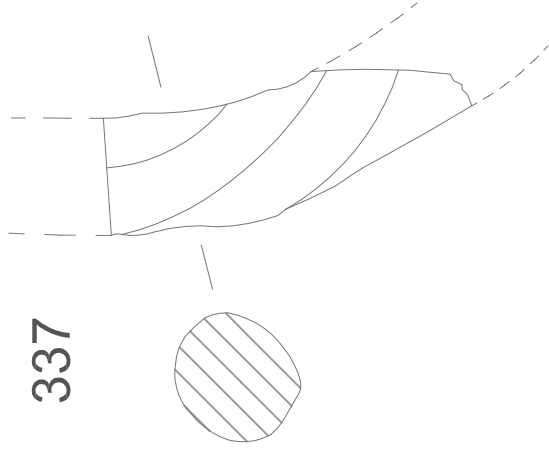
344

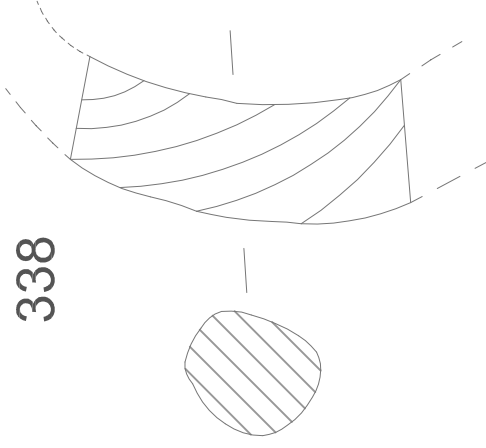
336

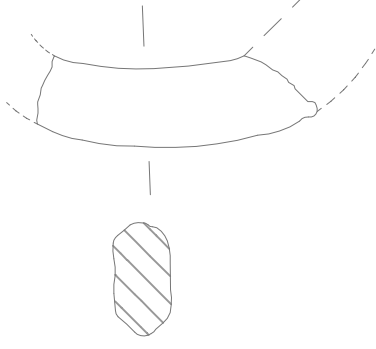
337

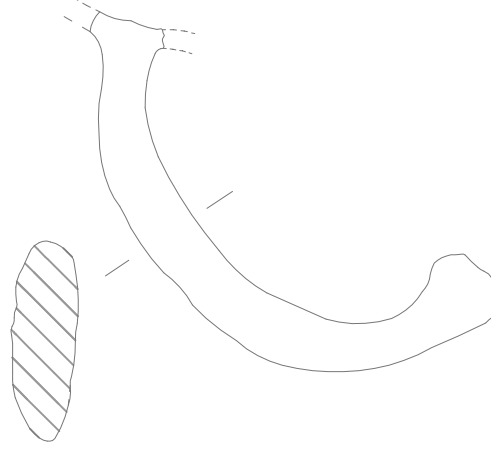
338

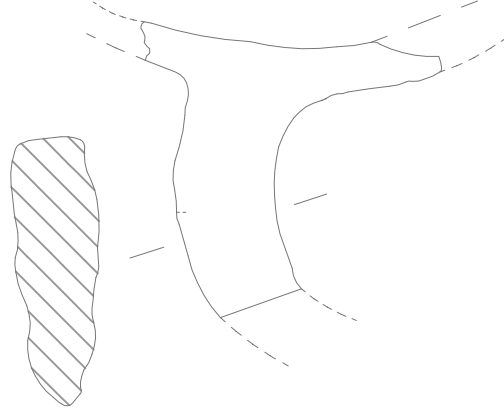
340

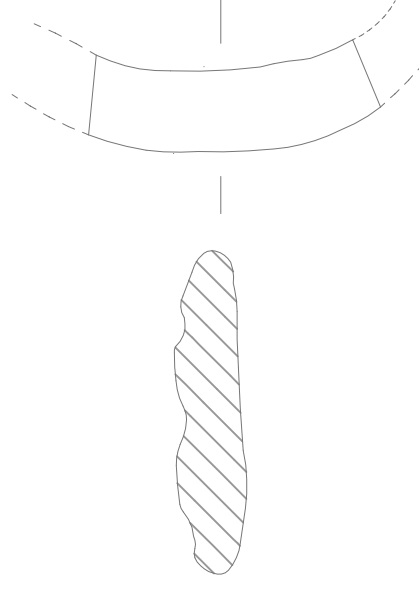
339

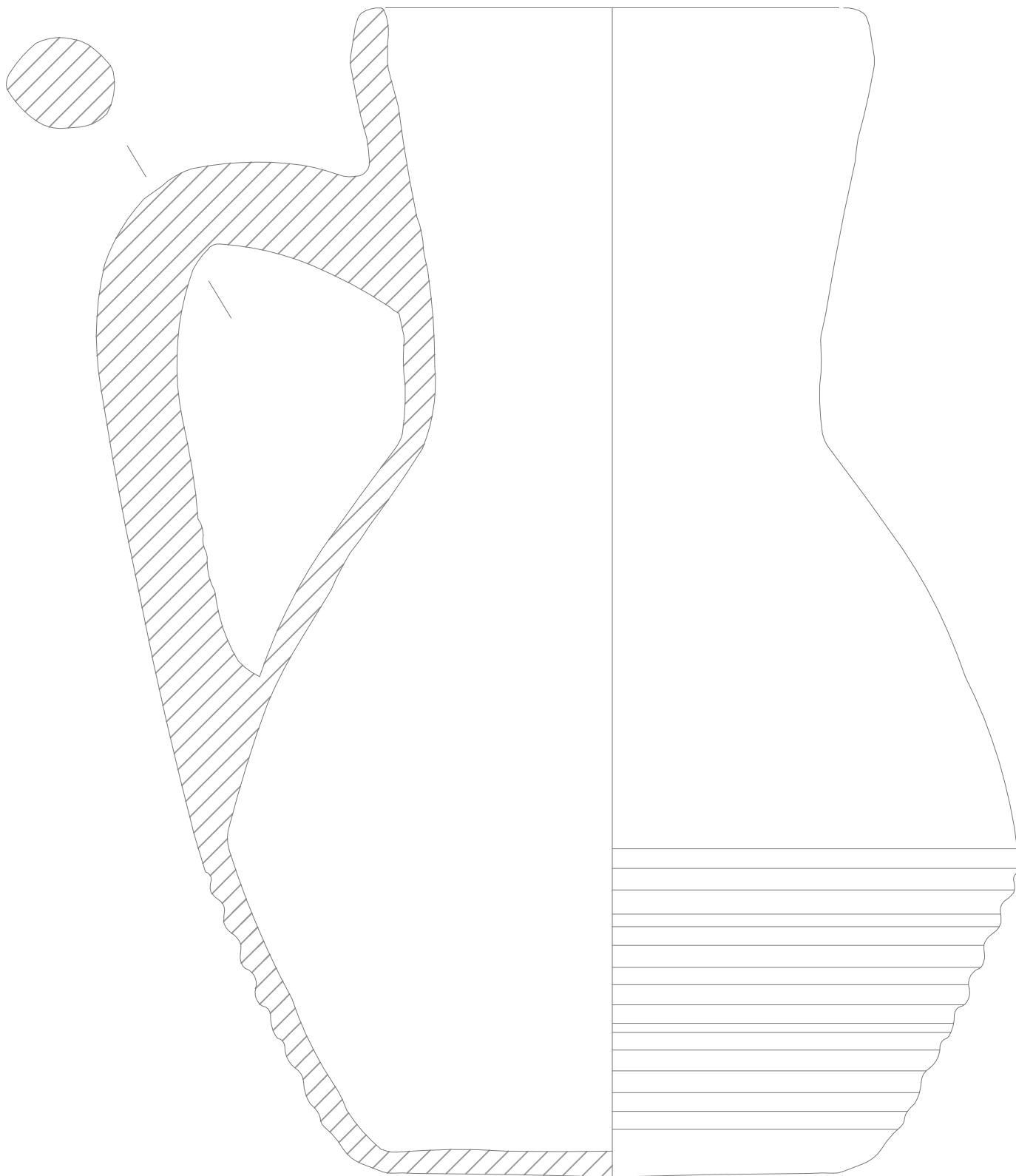
345

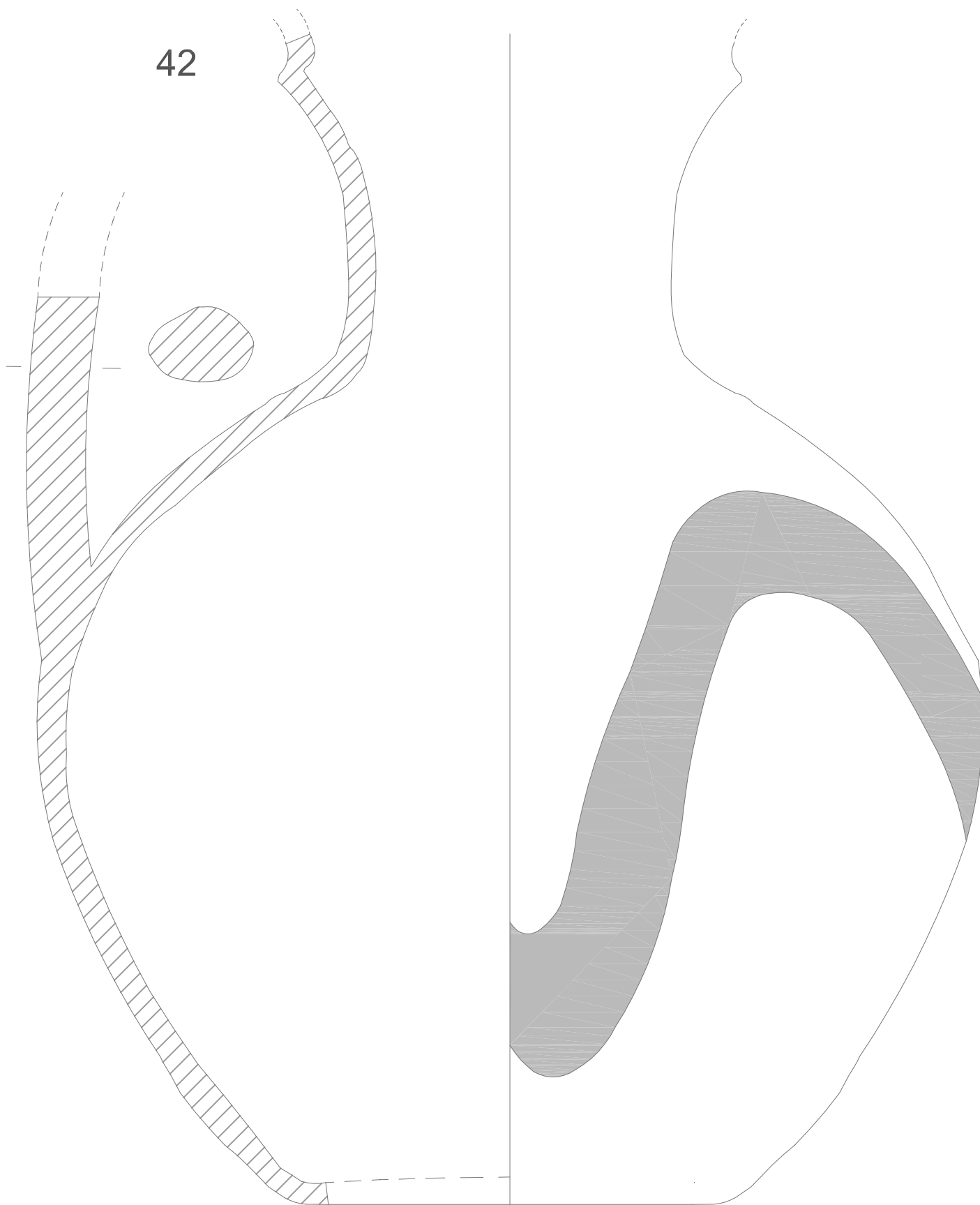
351

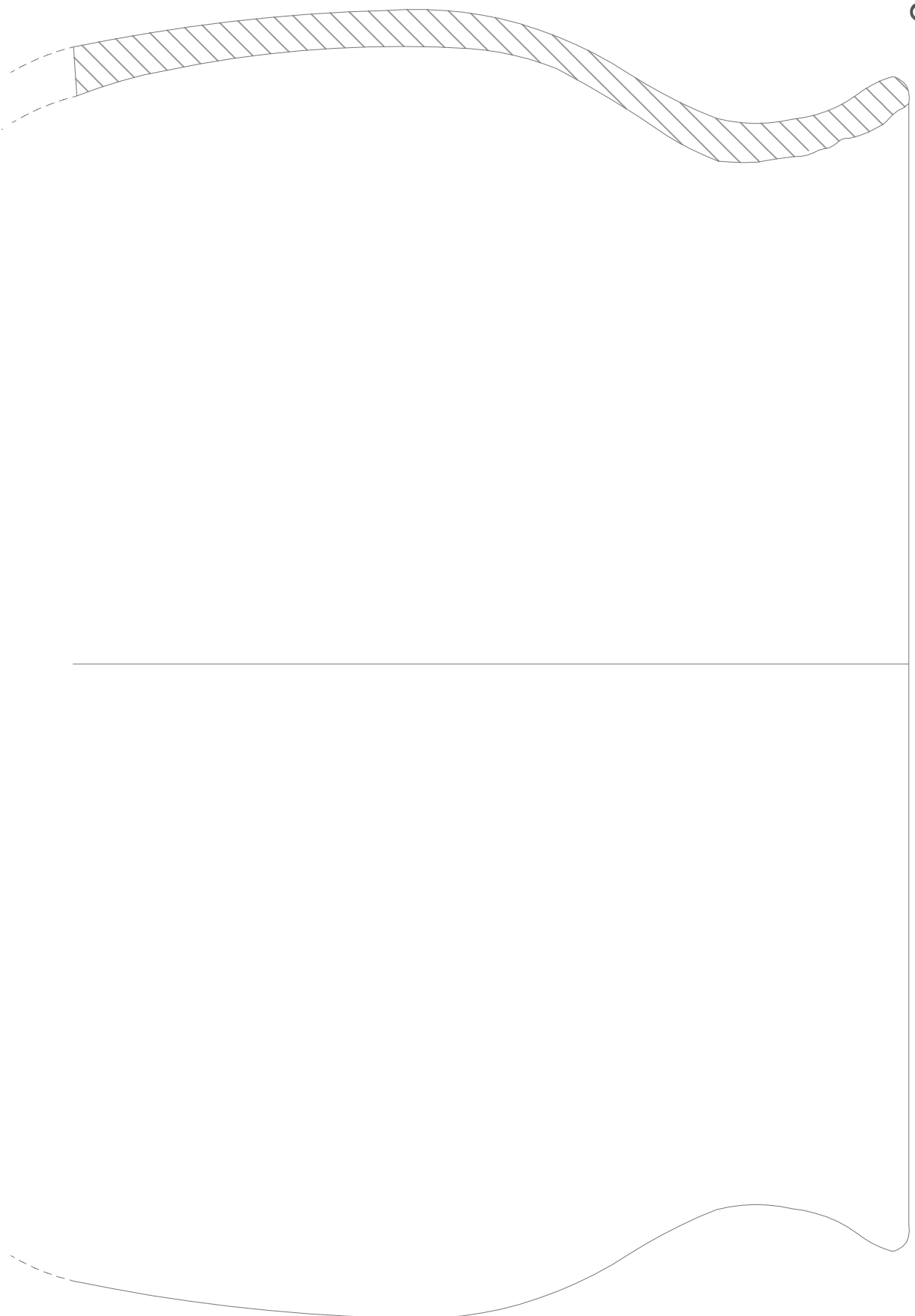
11

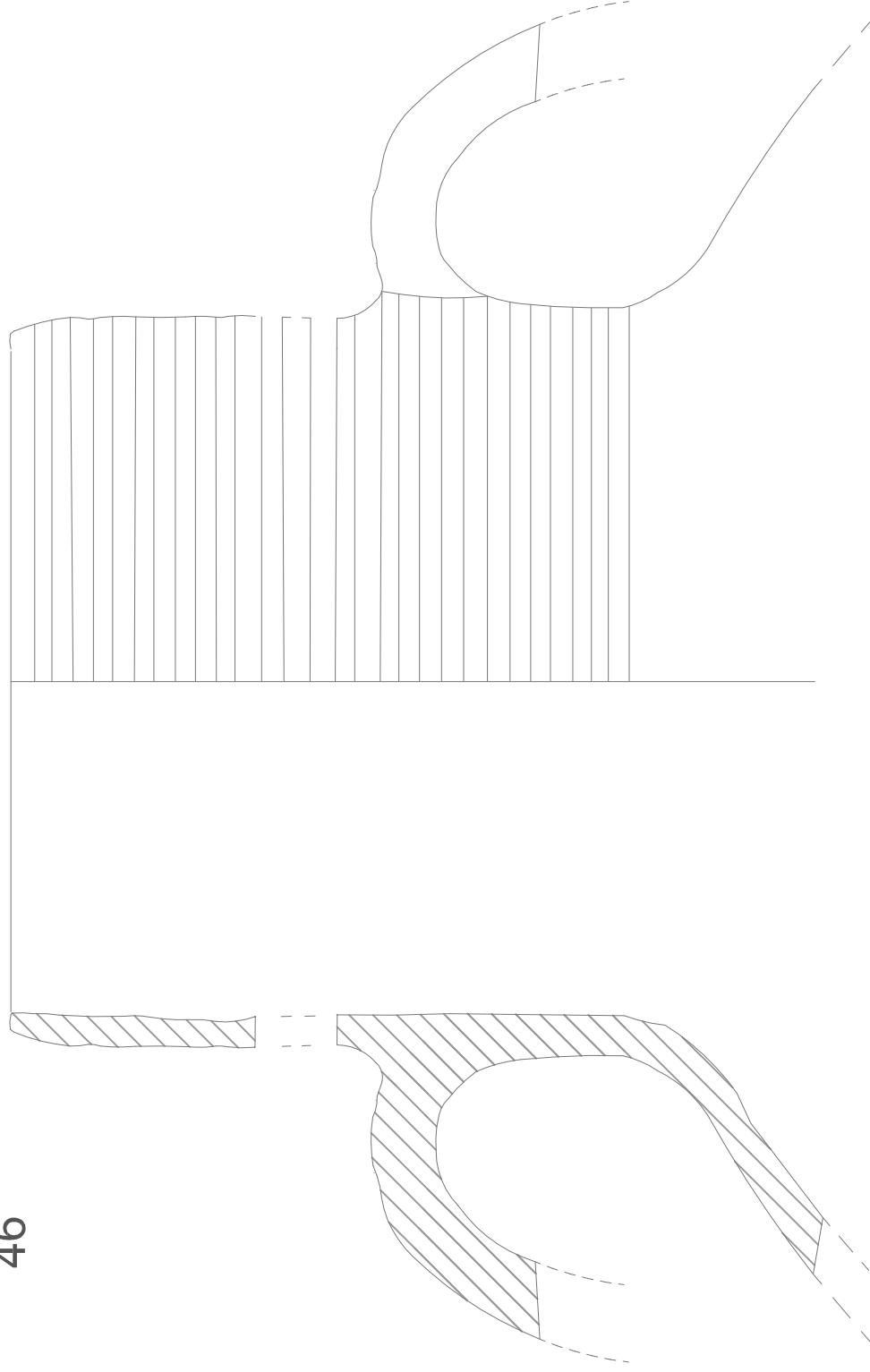
42

45

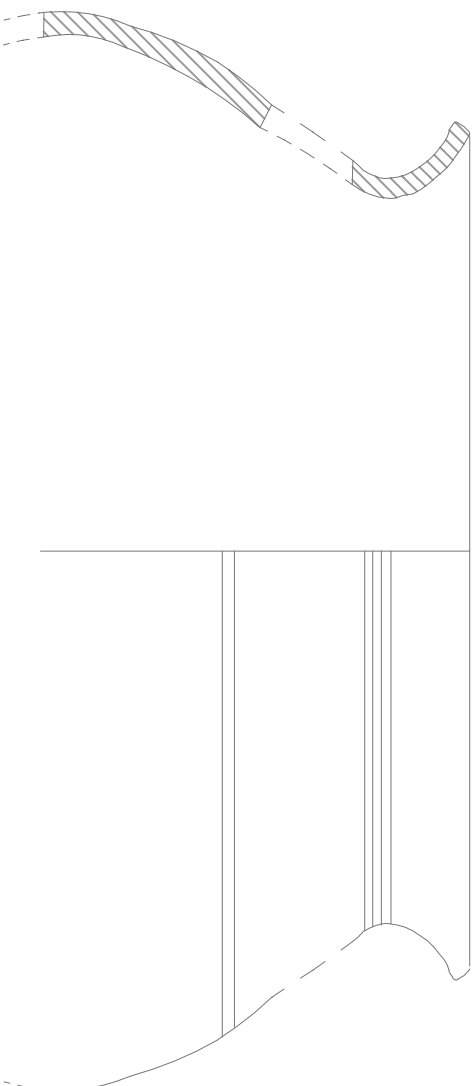
46

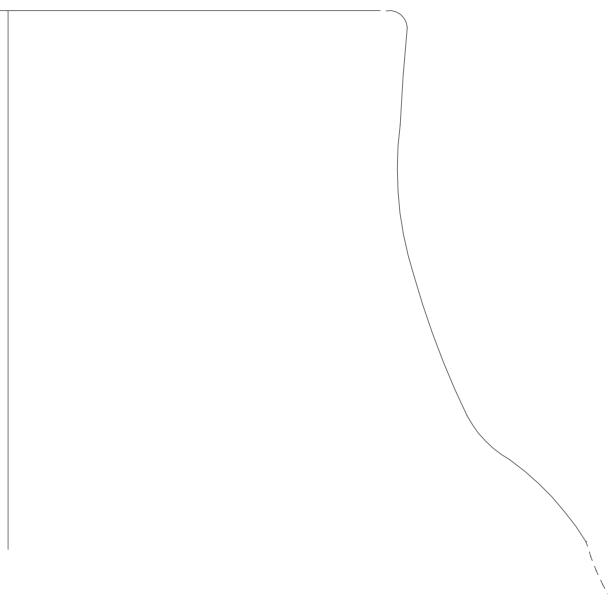
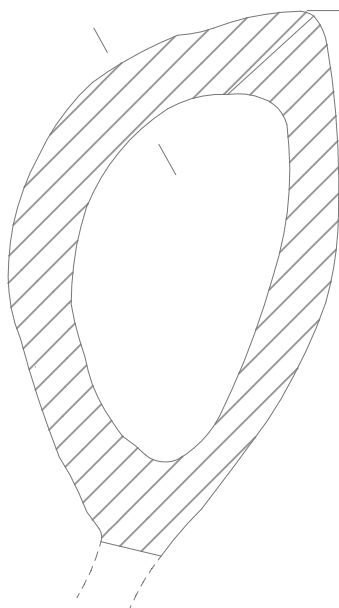
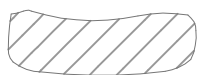
Escala gràfica

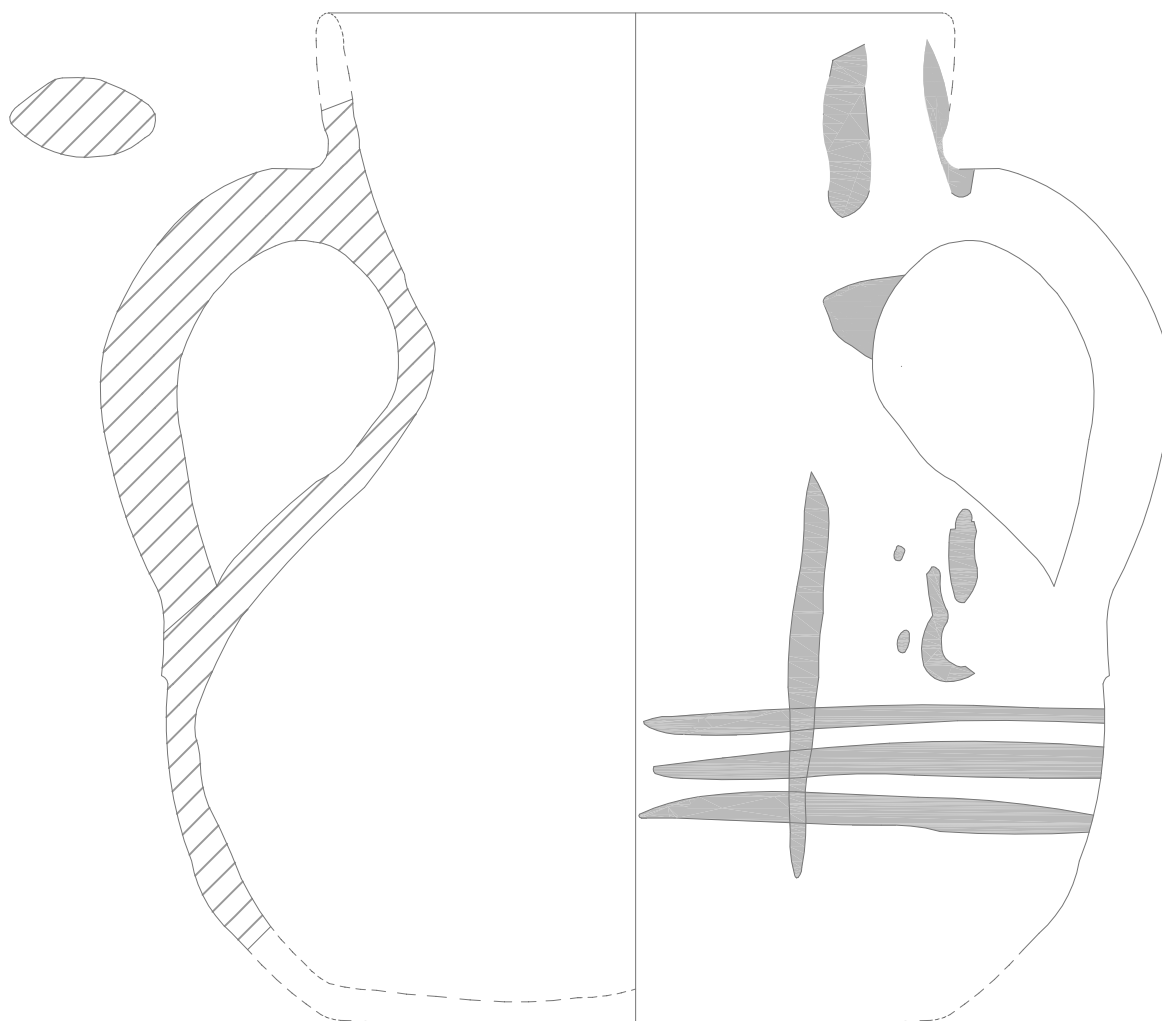
54

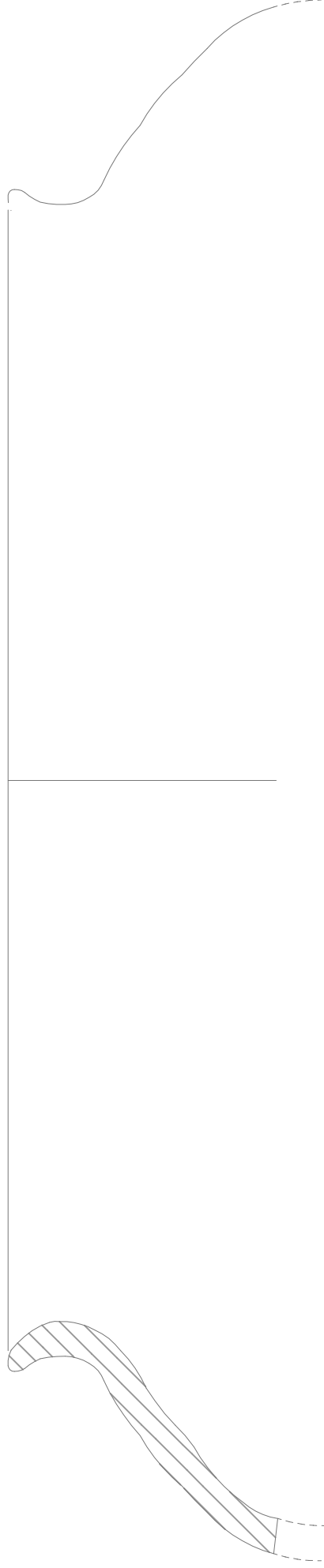
58

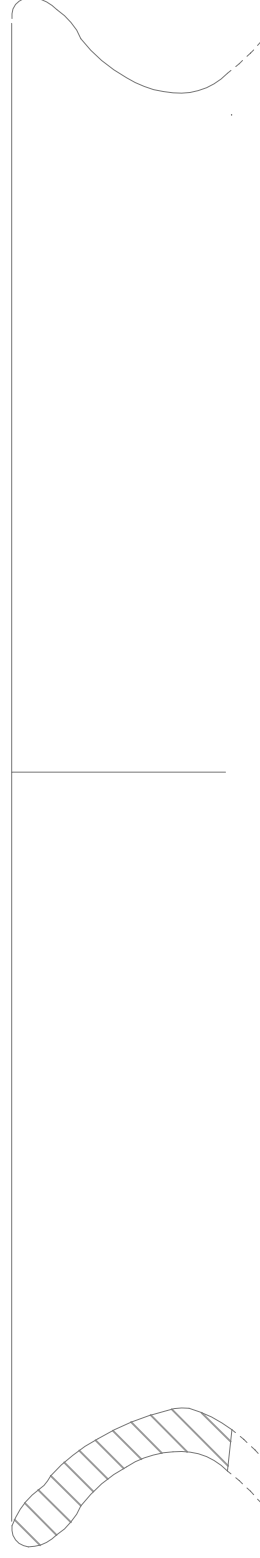
211

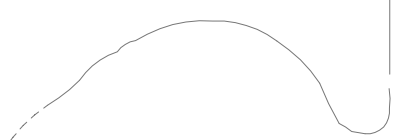
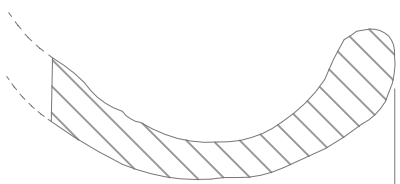
48

49

50

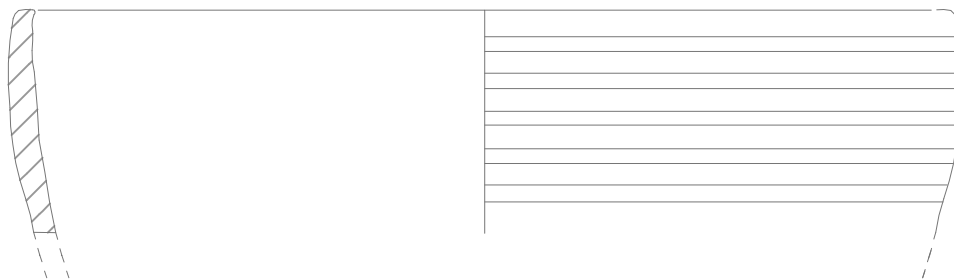
51

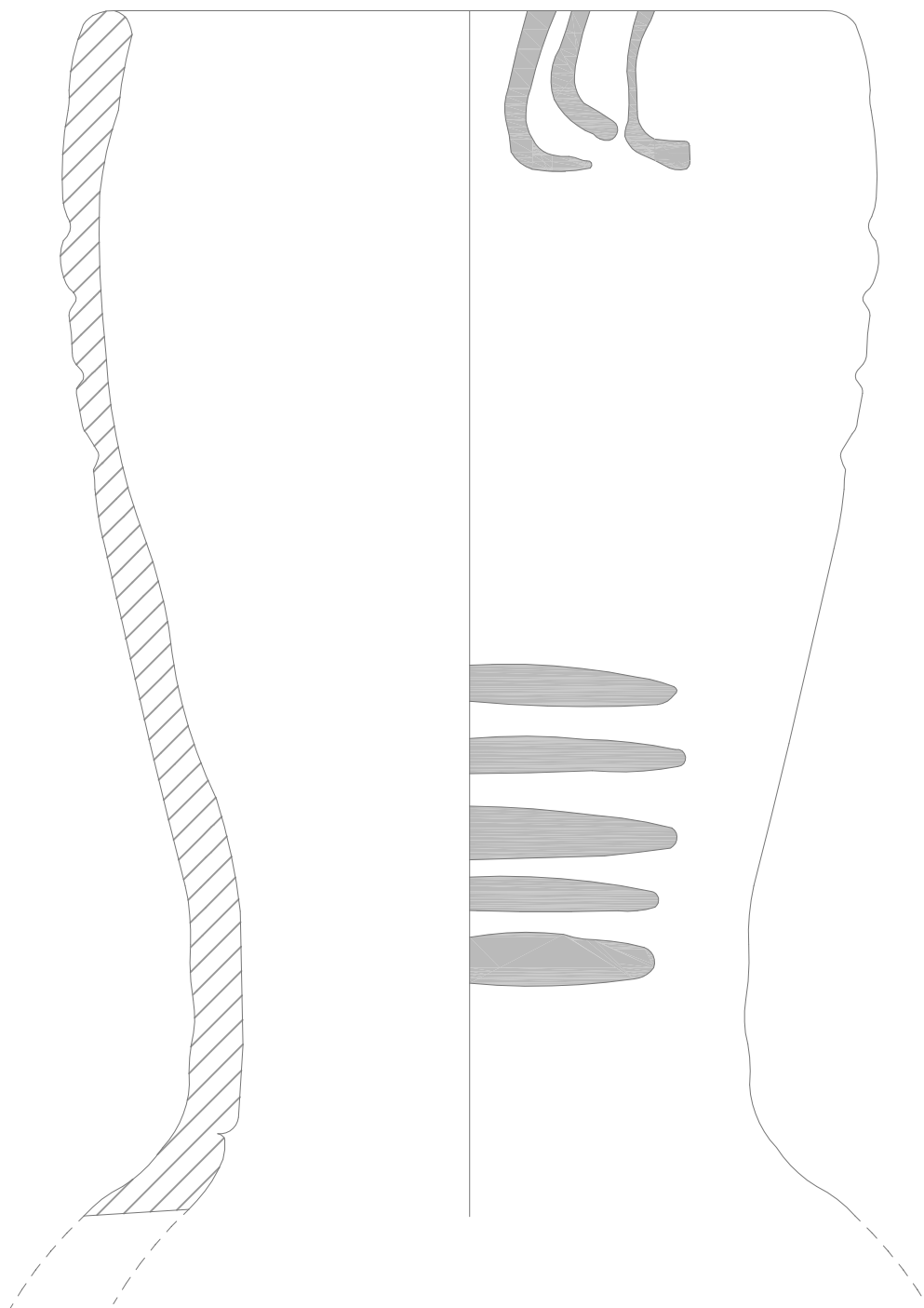
52

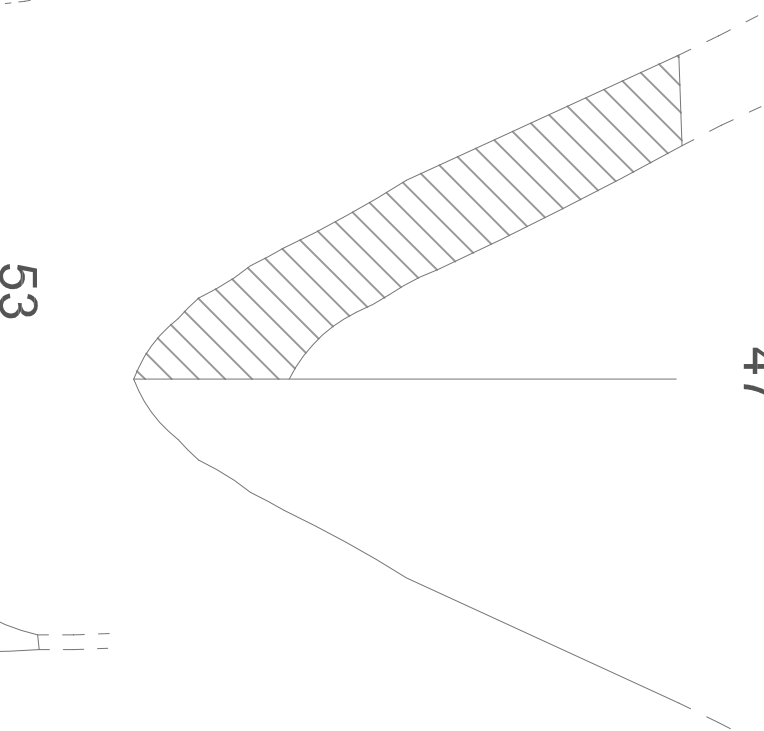
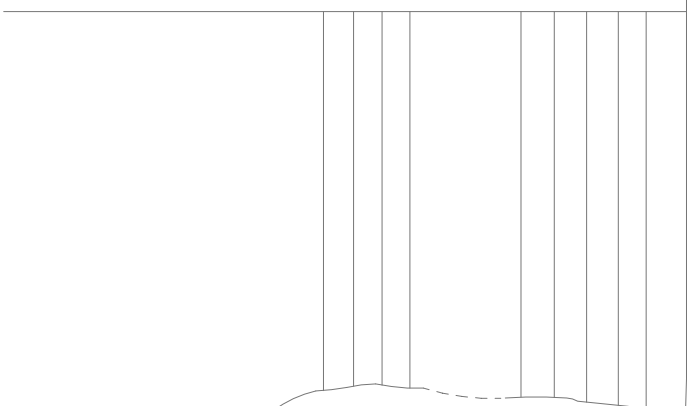
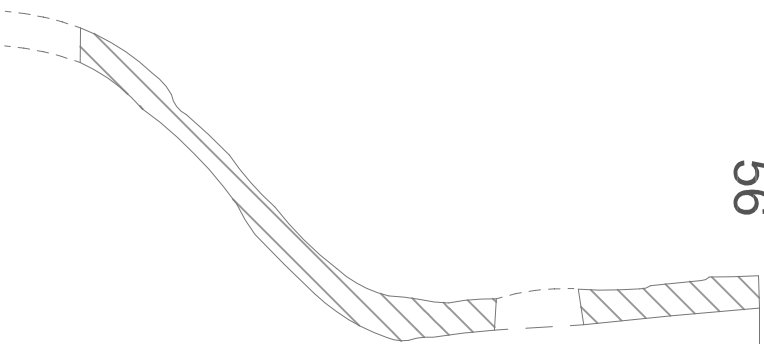
55

210

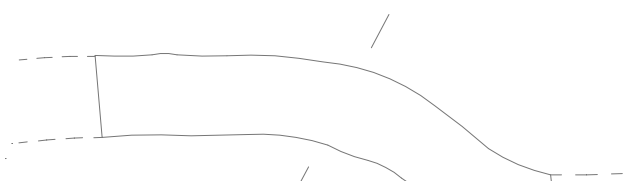
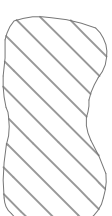

56

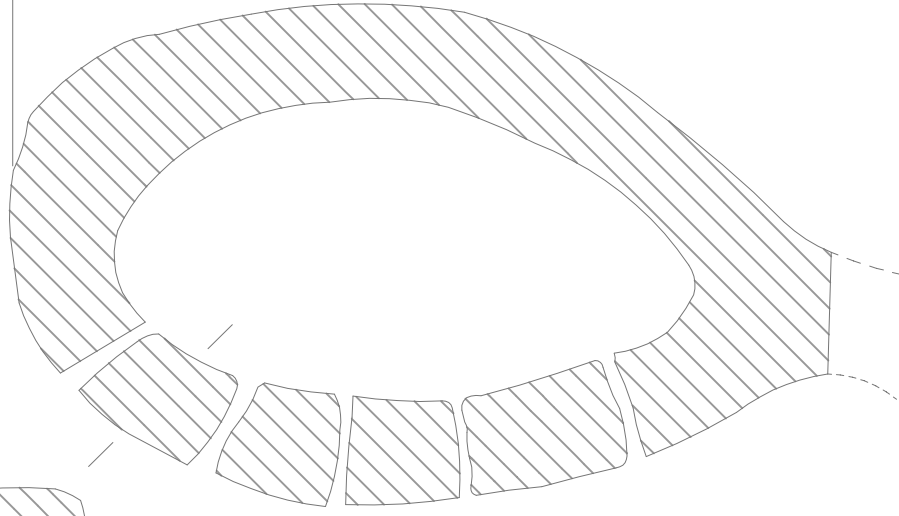
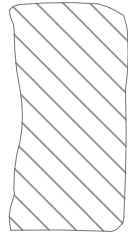

47

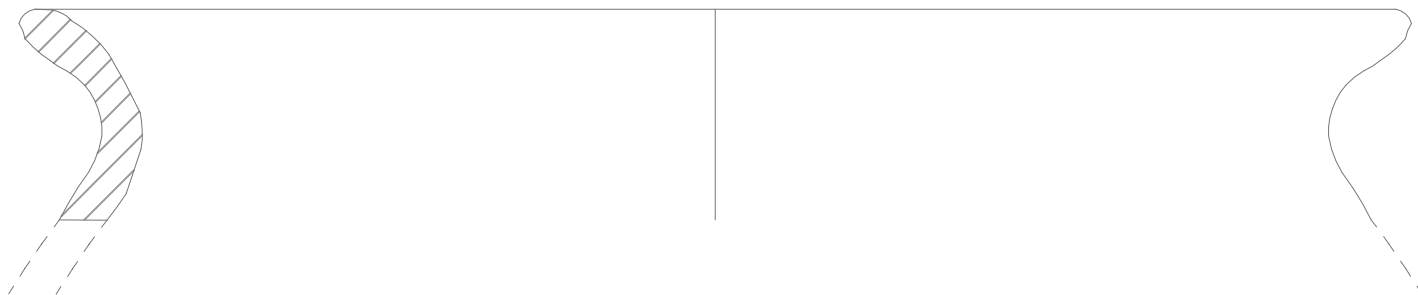
53

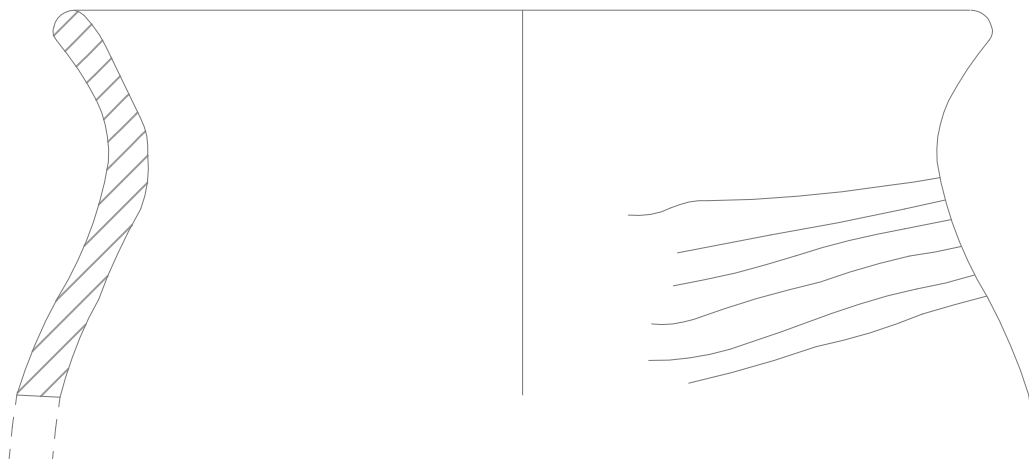
57

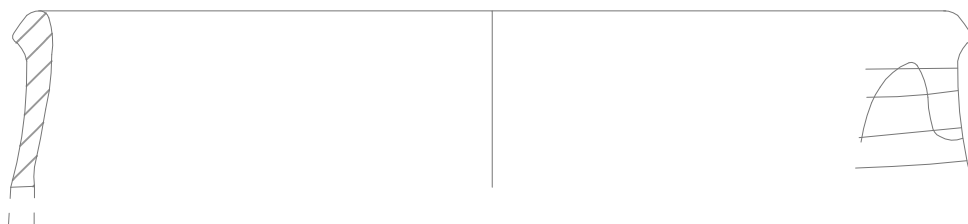
250

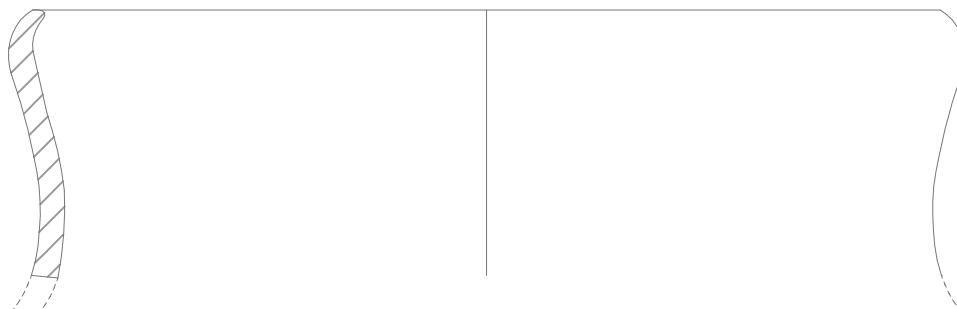
251

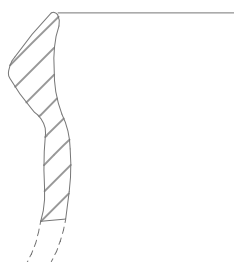
253

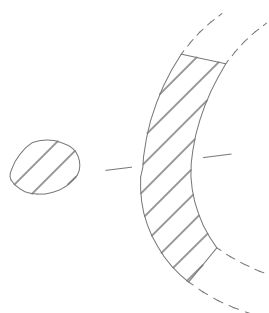
377

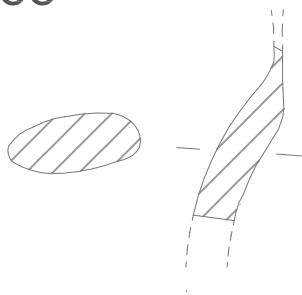
252

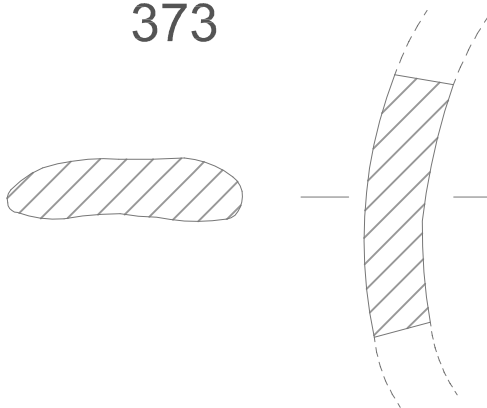
254

255

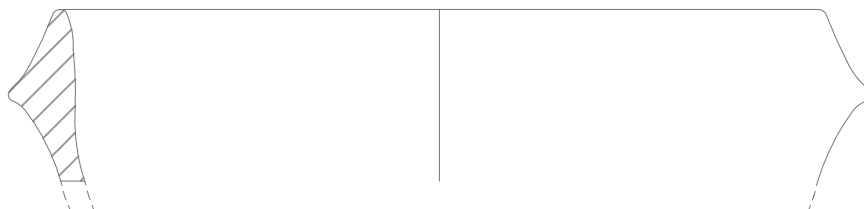
373

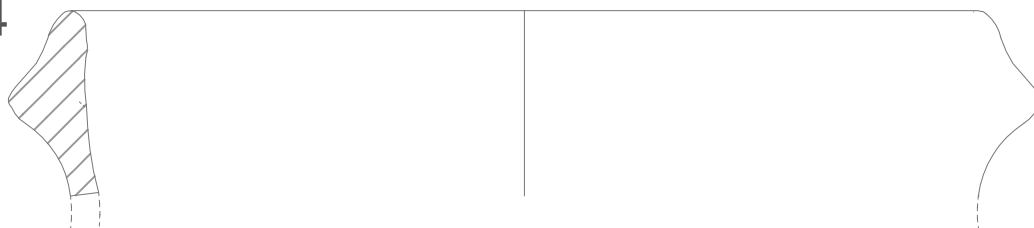
307

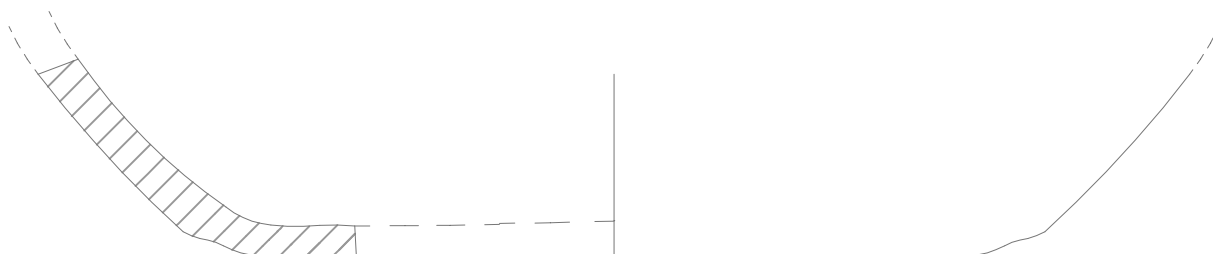
310

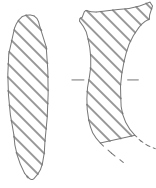
314

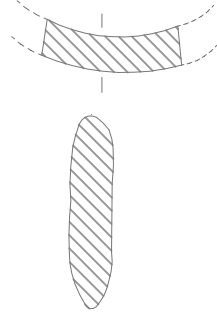
318

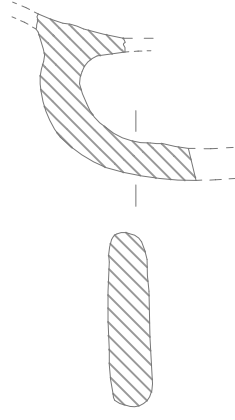
299

300

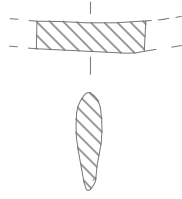
301

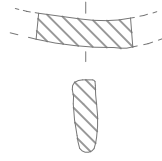
302

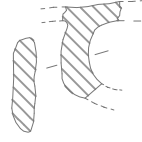
303

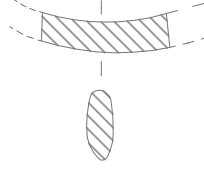
304

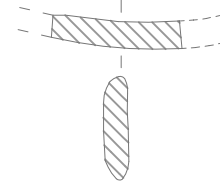
305

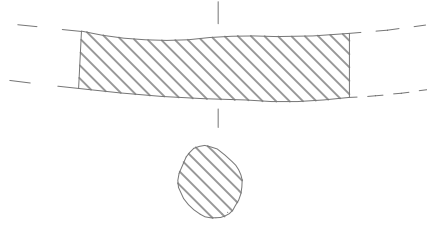
306

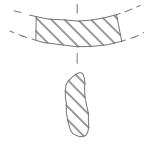
308

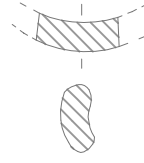
309

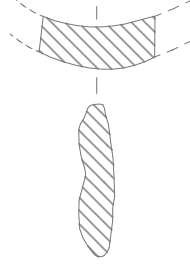
311

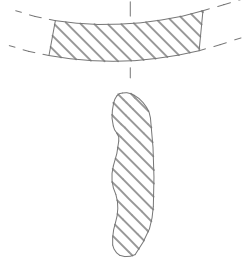
313

315

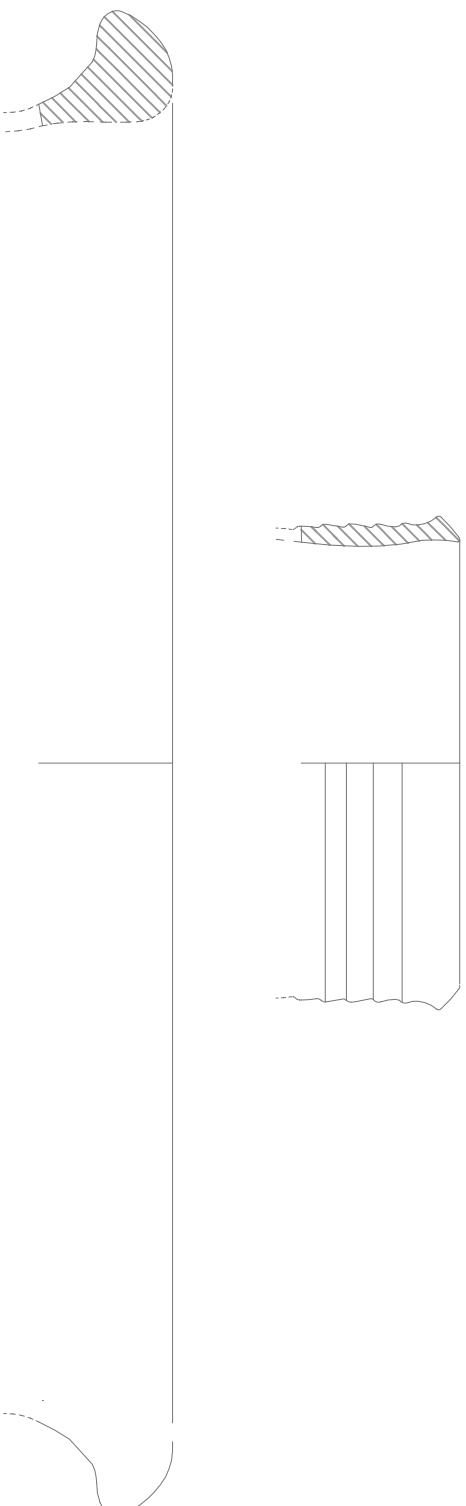

317

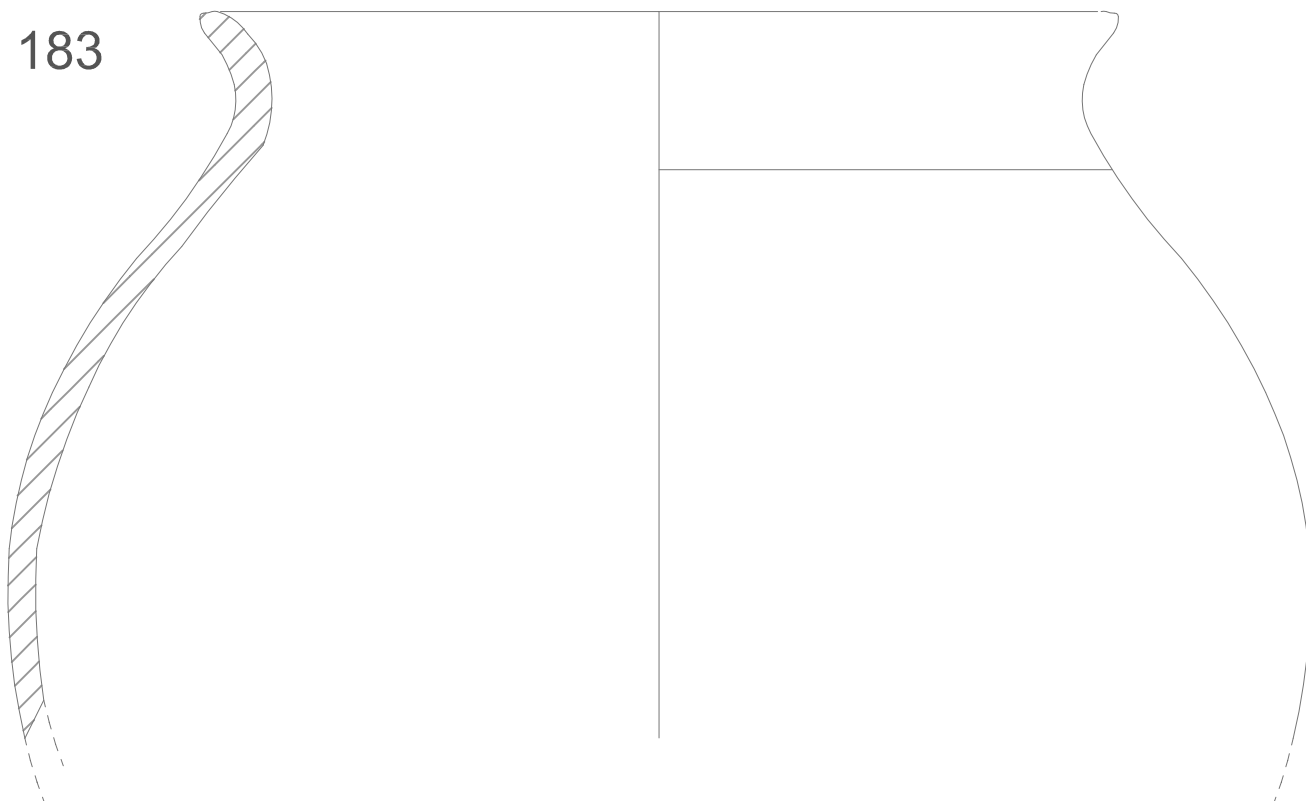

110

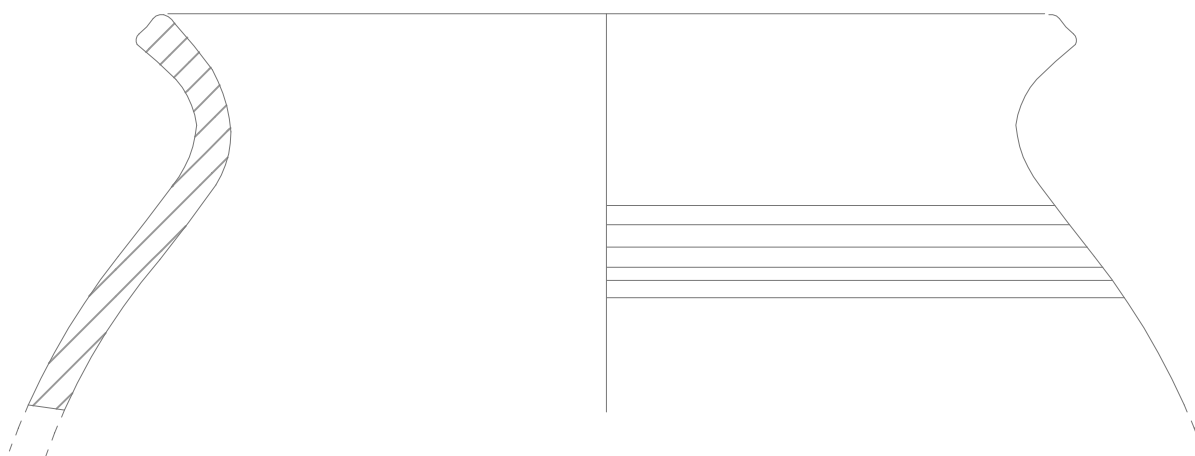
111

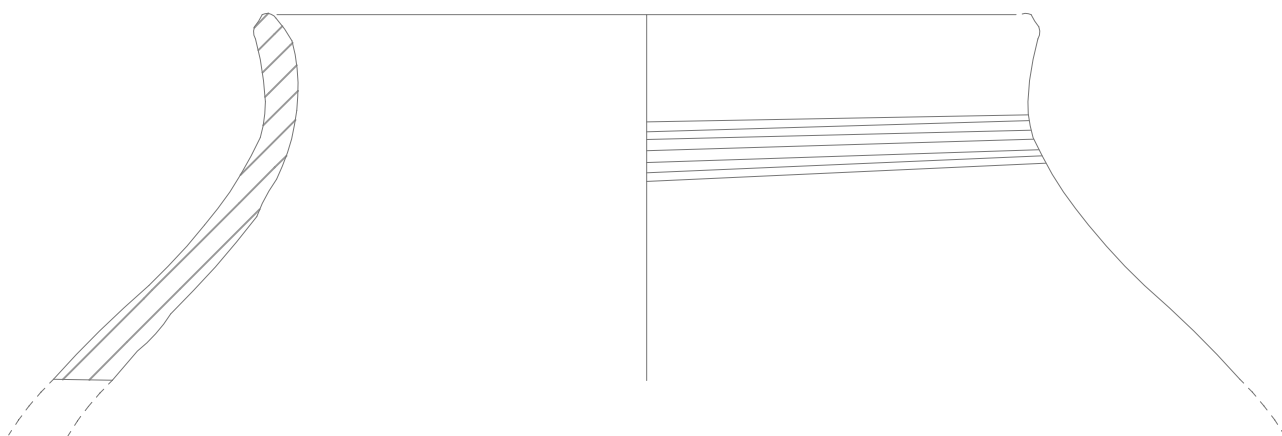
183

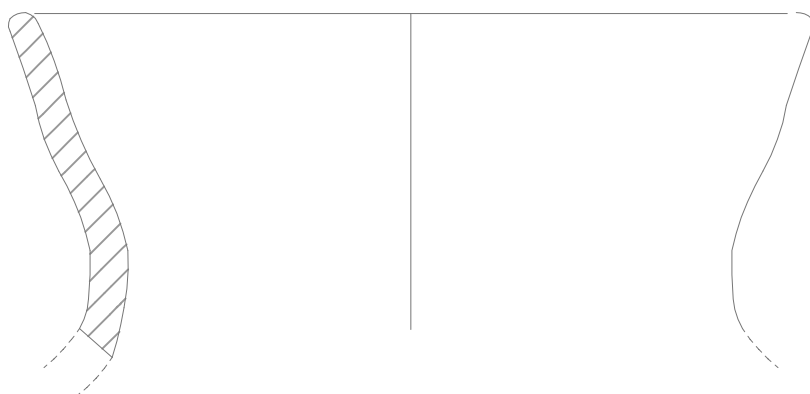
191

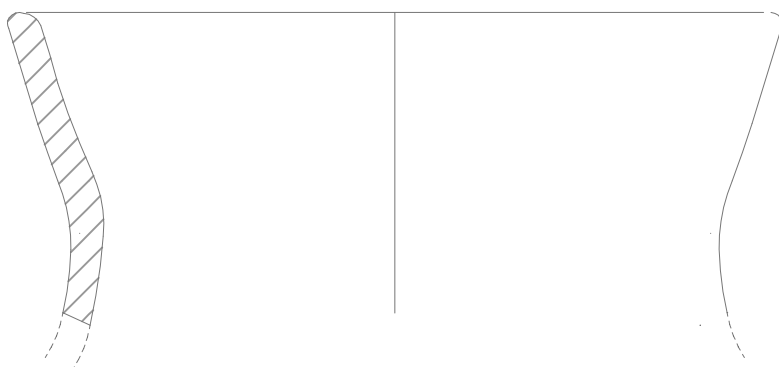
194

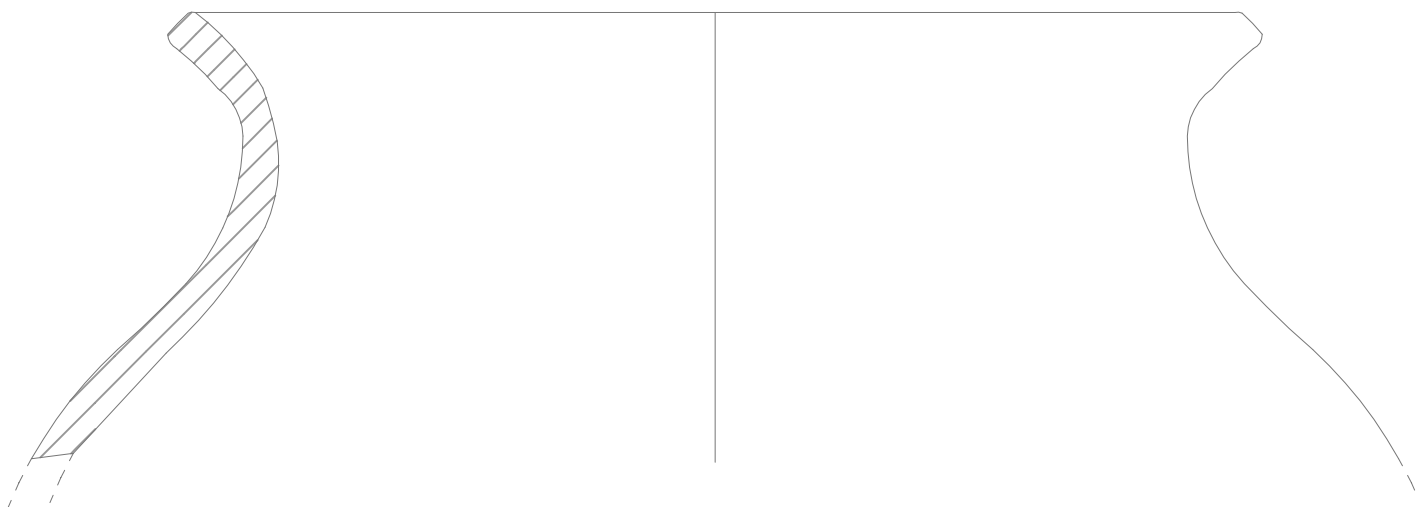
184

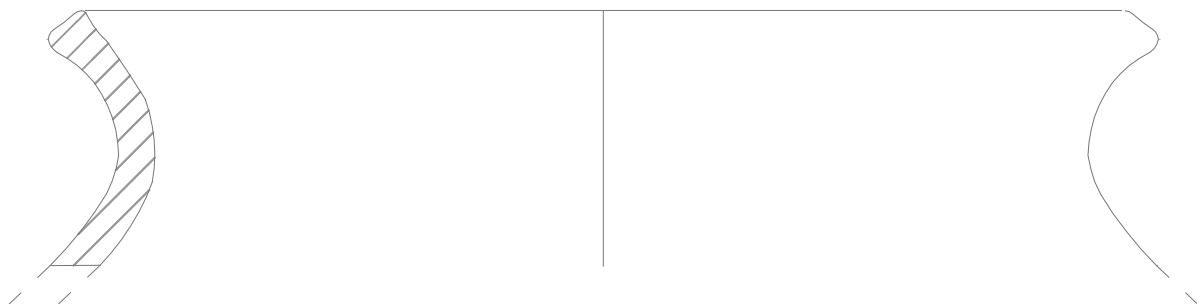
185

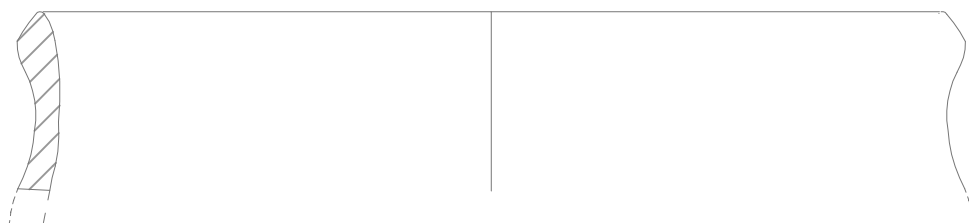
186

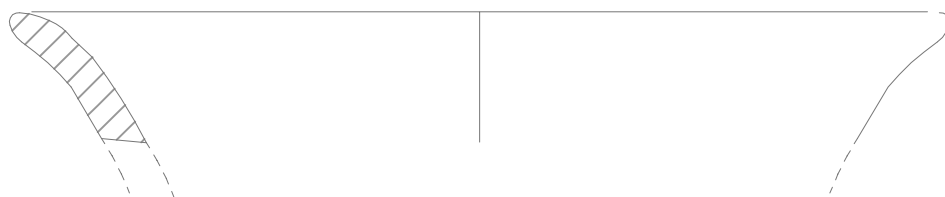
190

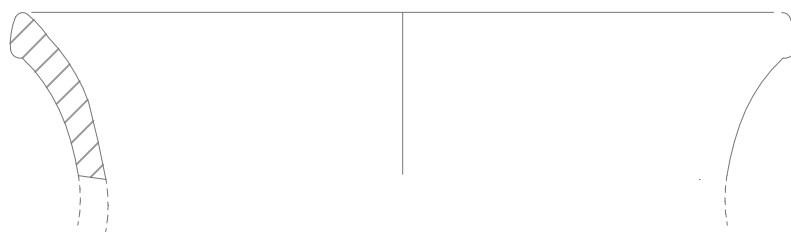
192

193

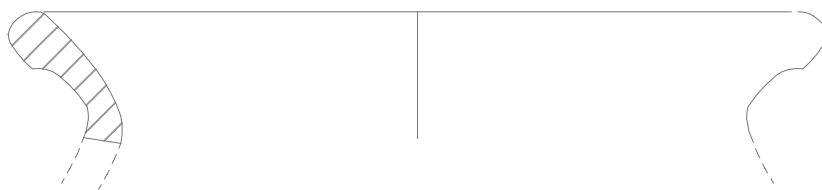

195

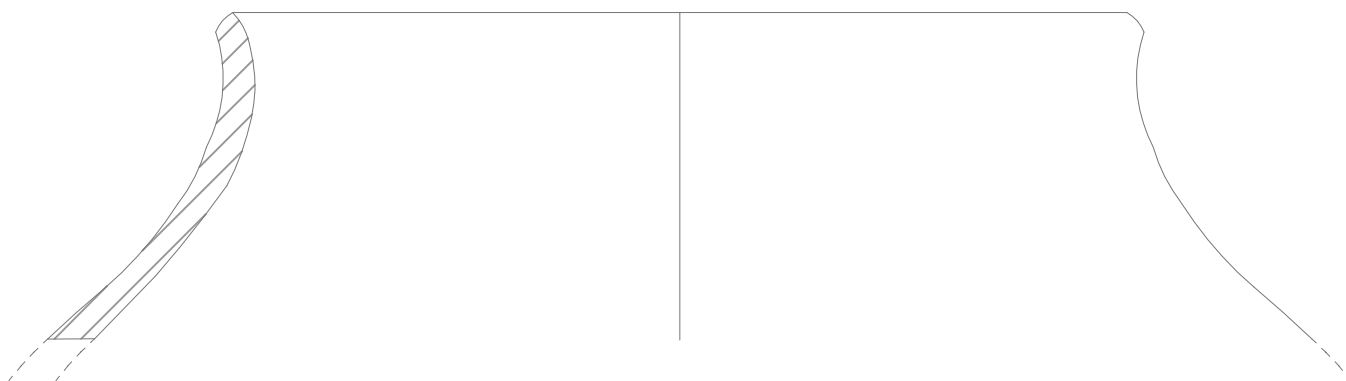

196

196

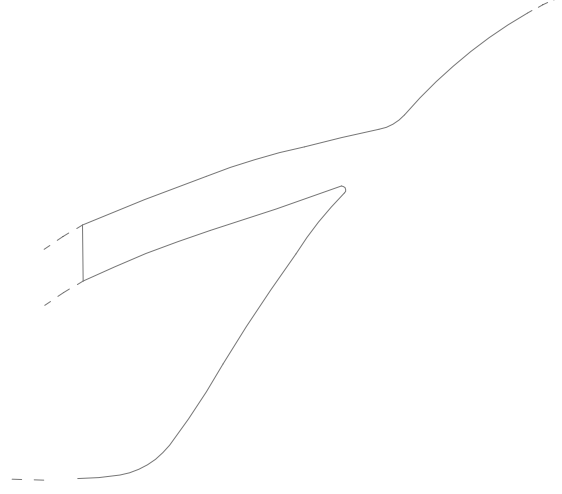
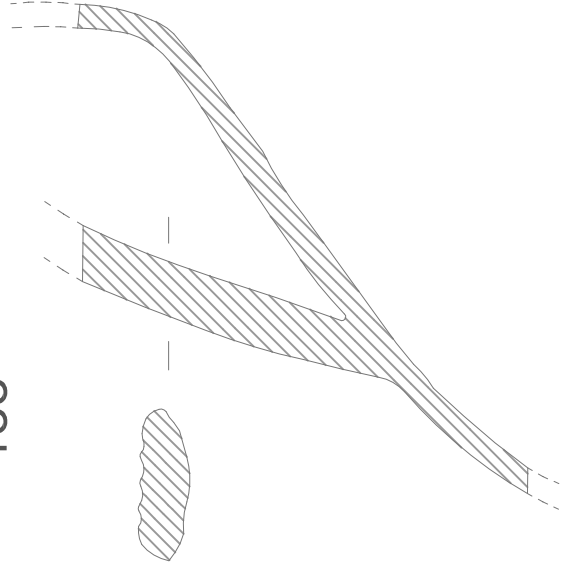
197

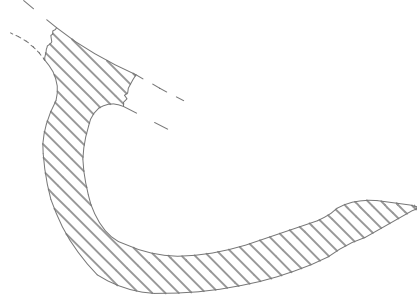
189

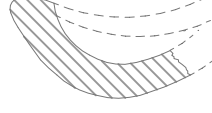
188

187

198

227

230

234

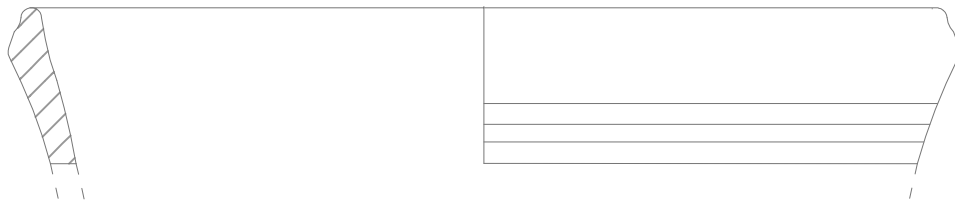
235

236

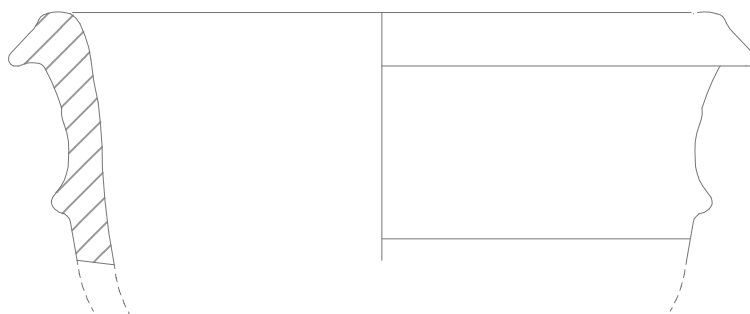
238

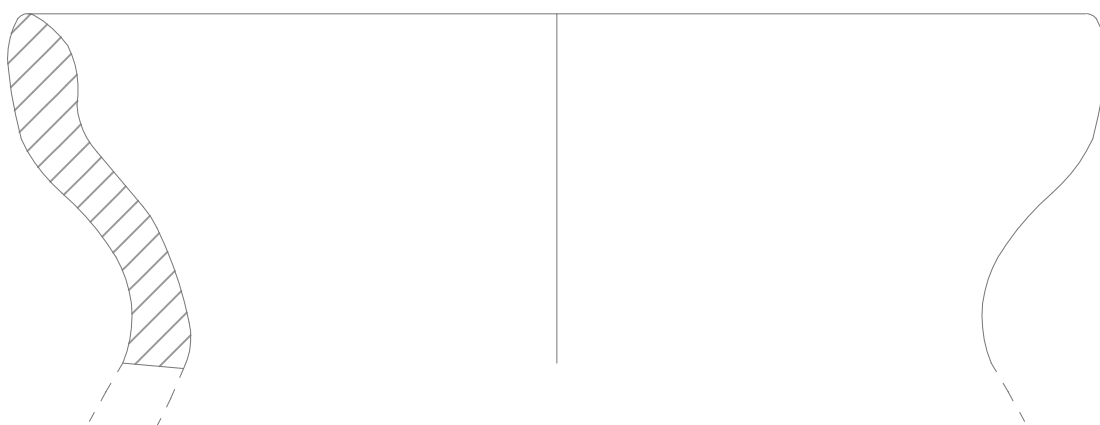
240
241

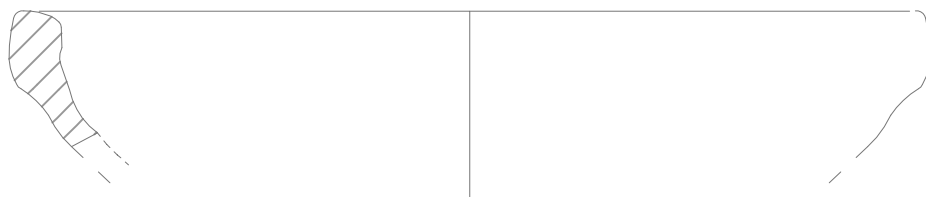
525

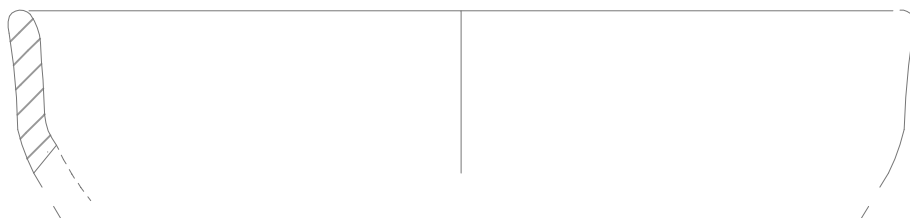
526

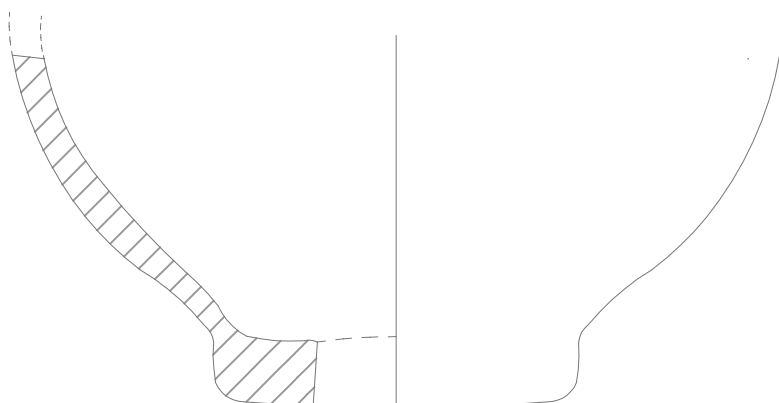
527

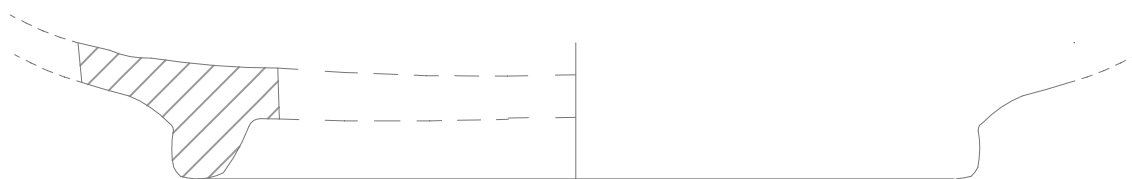
528

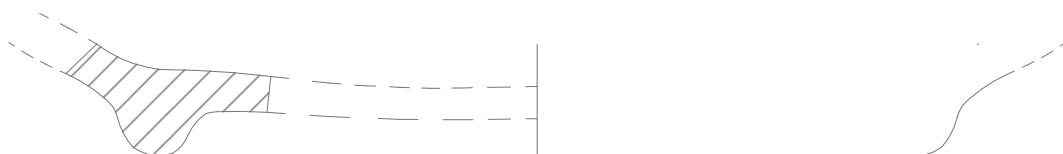
229

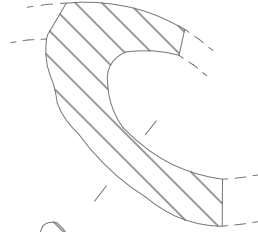
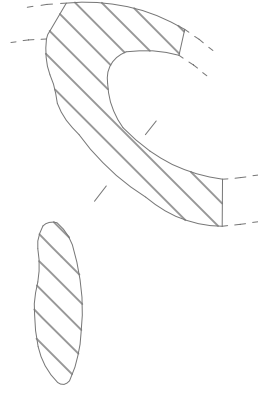
232

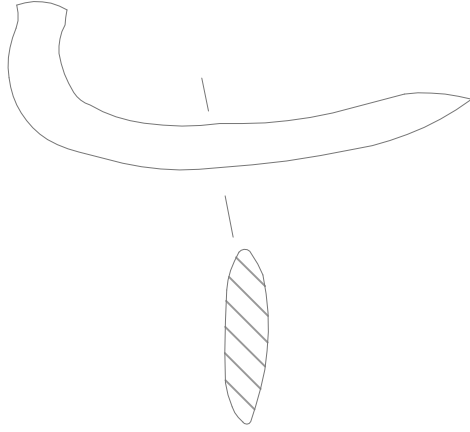
237

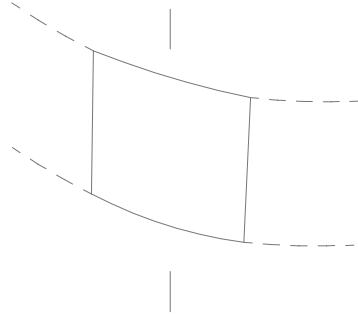
228

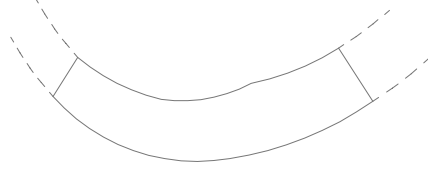
231

233

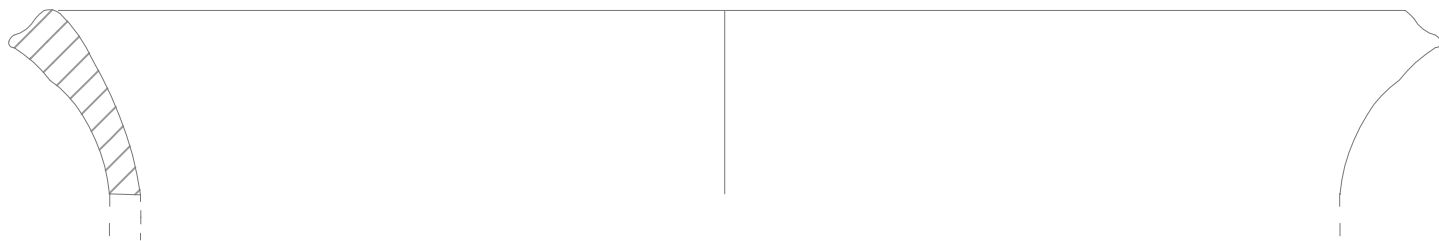
239

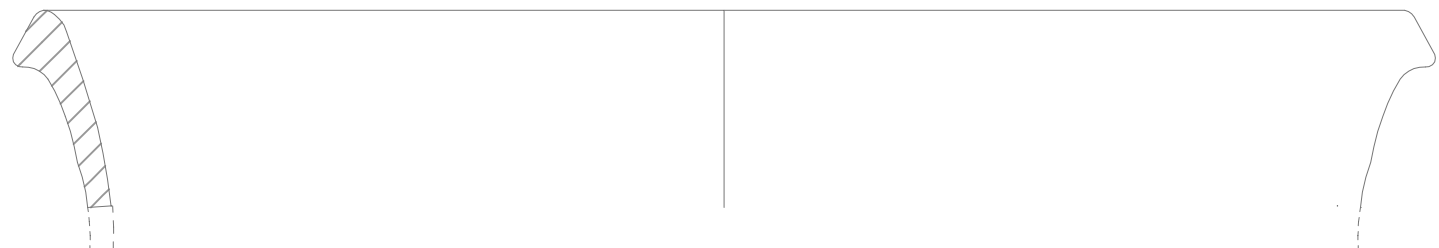
524

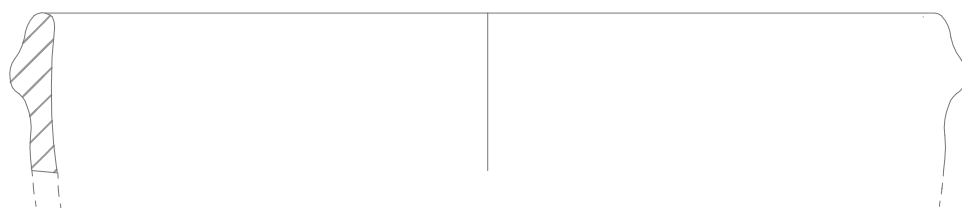
591

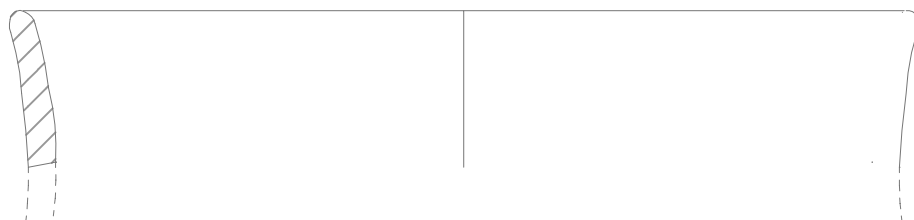
592

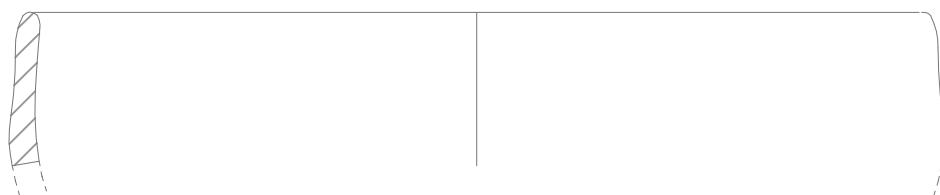
593

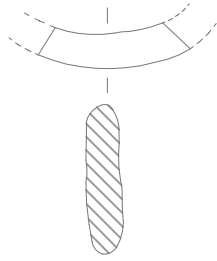
594

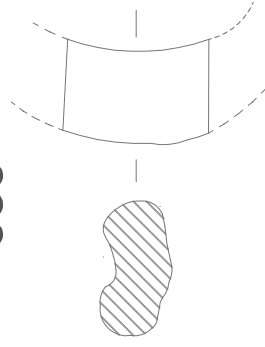
599

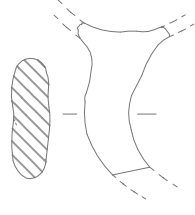
582

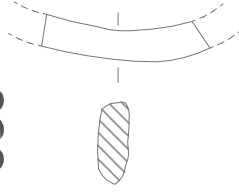
583

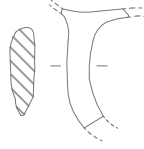
584

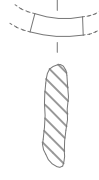
585

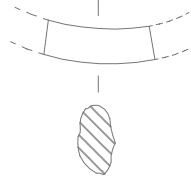
586

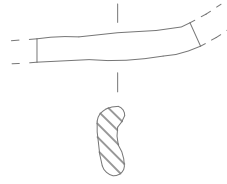
587

588

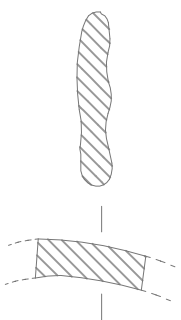
589

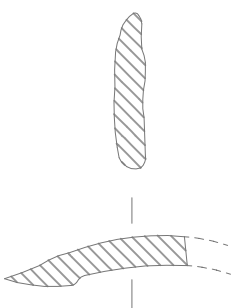
590

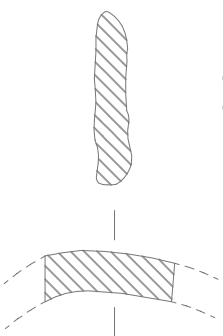
600

601

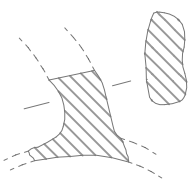
602

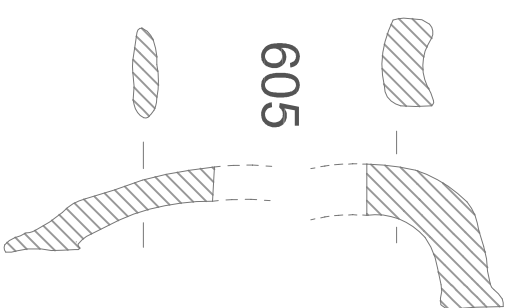
603

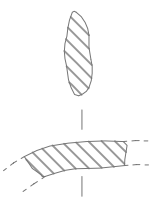
604

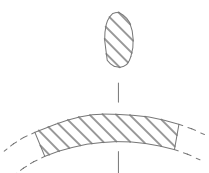
605

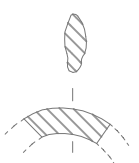
606

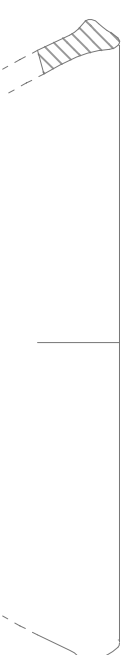
607

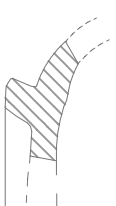
608

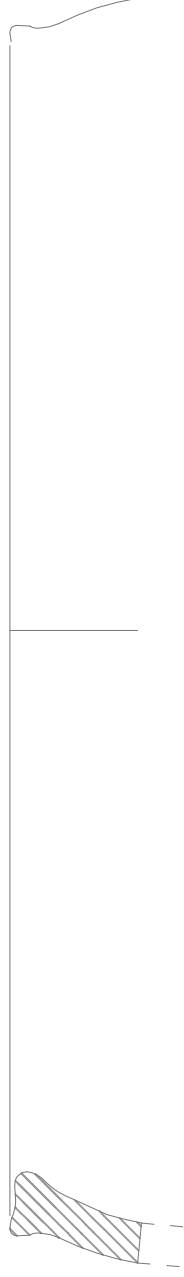
609

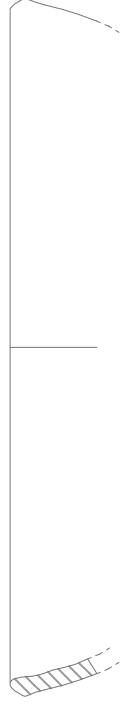
610

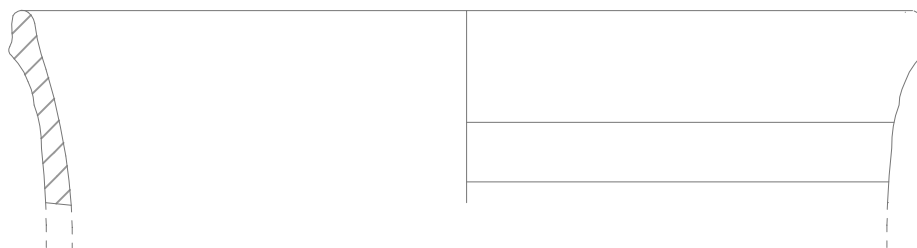
534

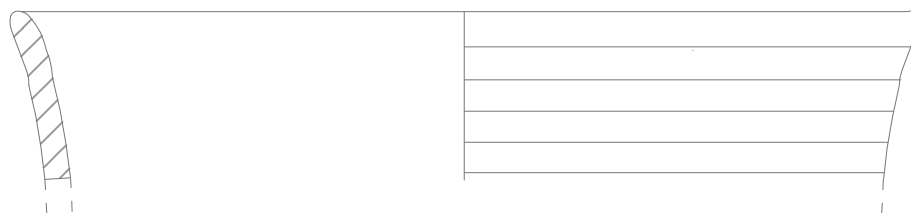
543

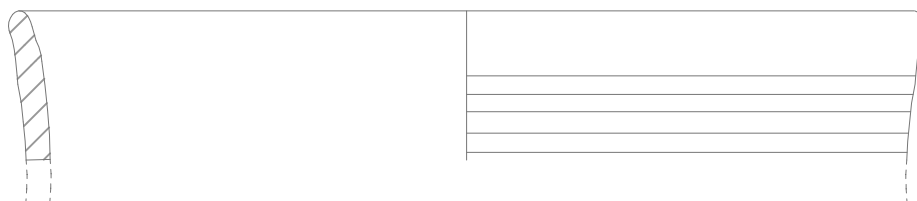
548

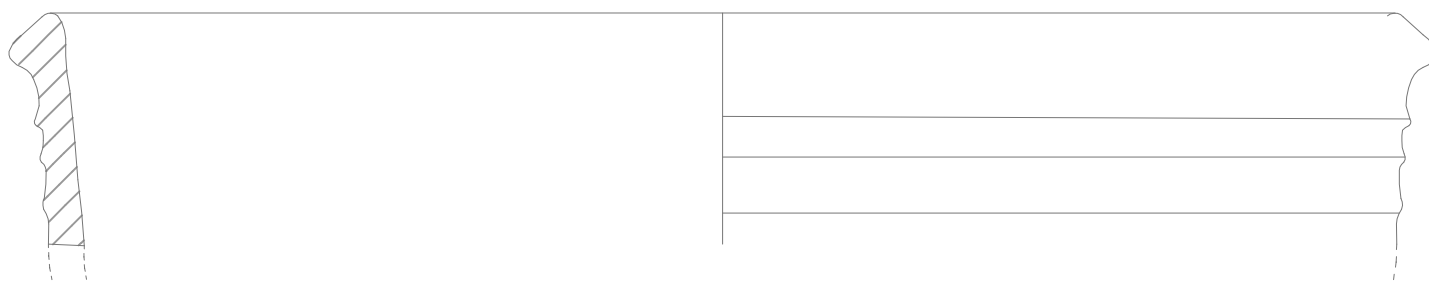
549

551

552

554

557

558

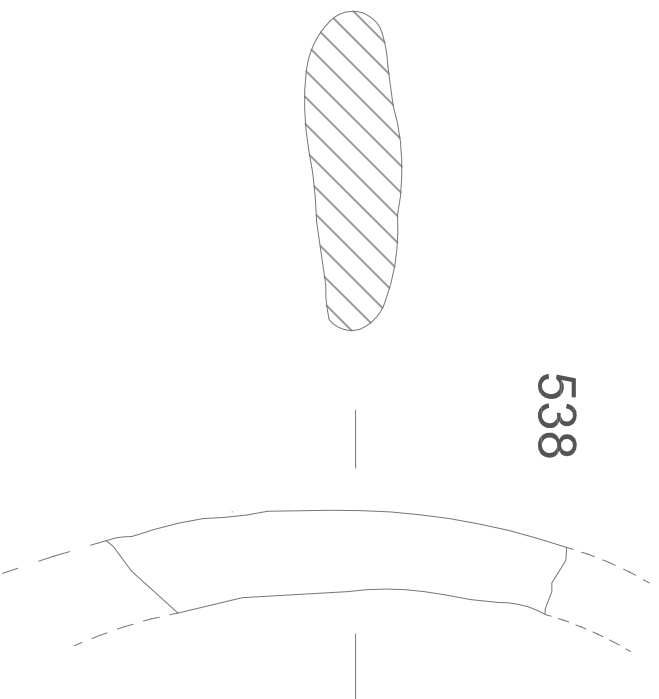
559

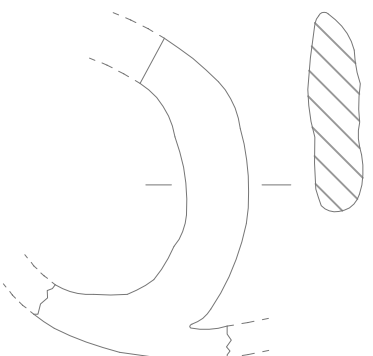
560

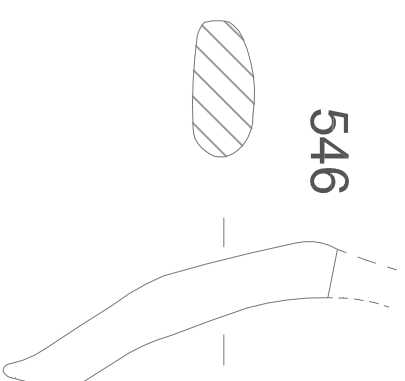
538

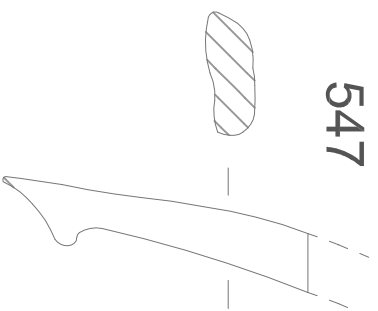
541

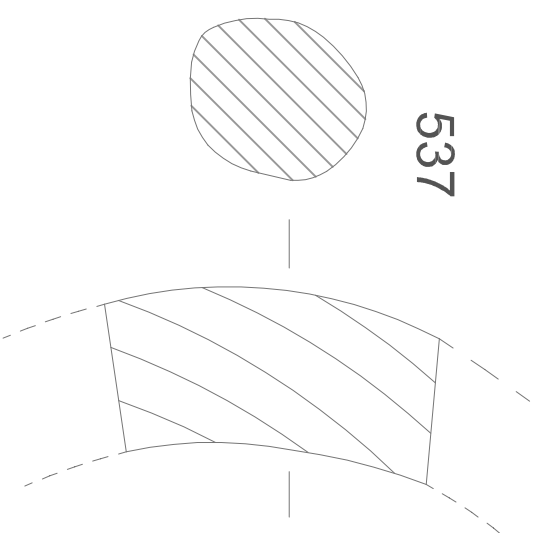
546

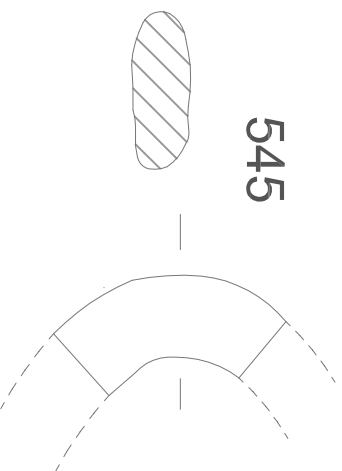
547

537

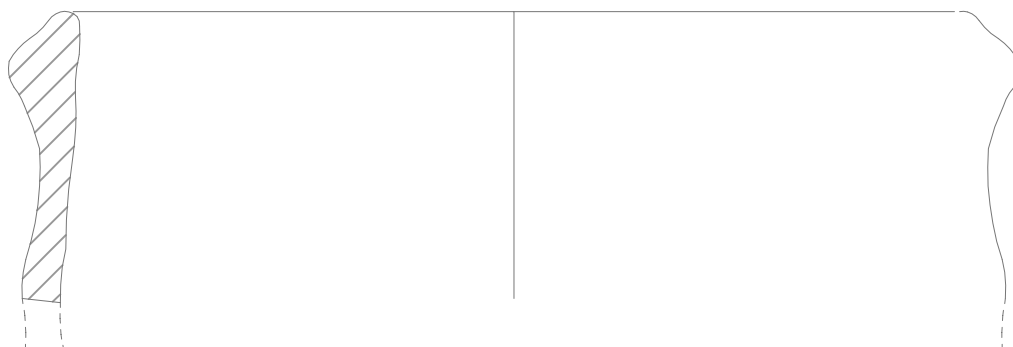
545

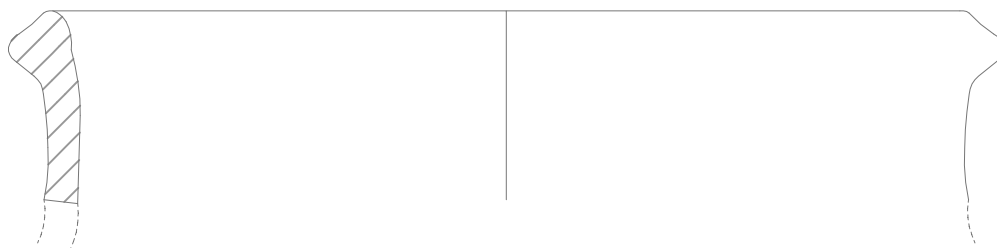
Escala gràfica

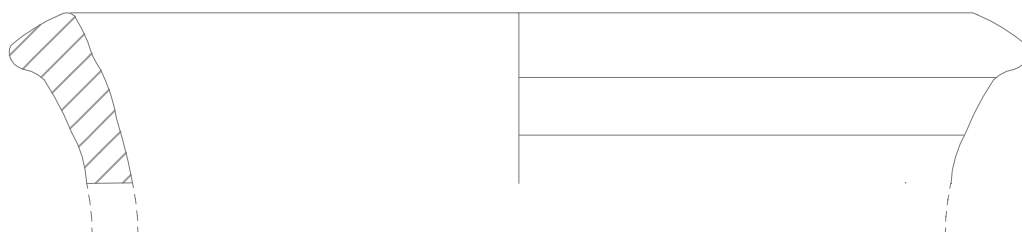
276

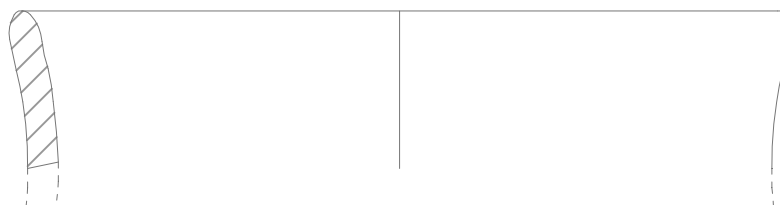
279

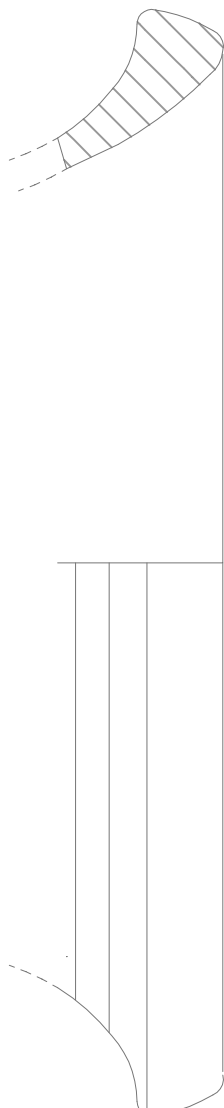
284

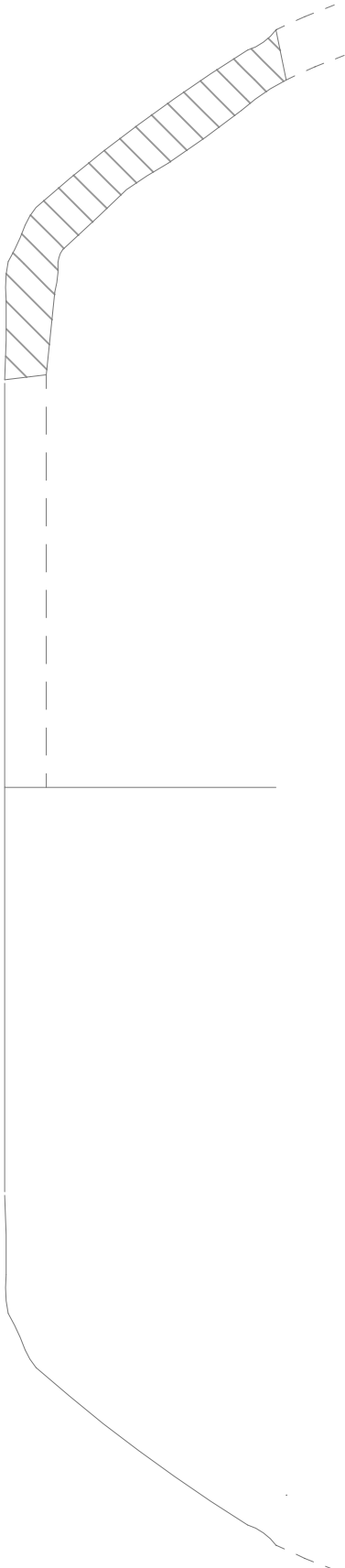
288

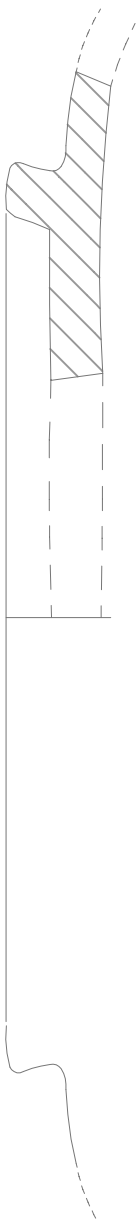
297

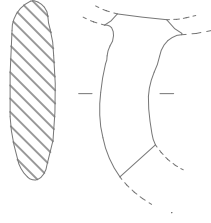
274

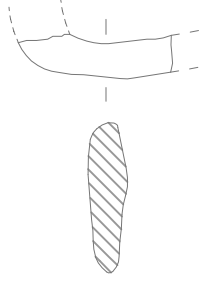
295

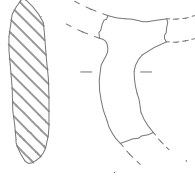
272

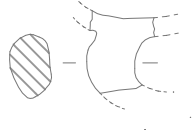
273

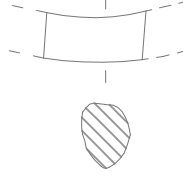
275

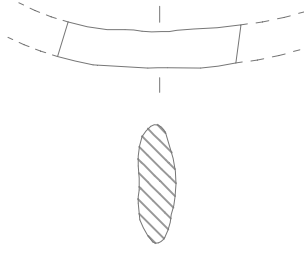
277

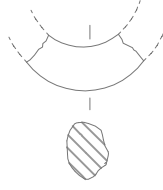
278

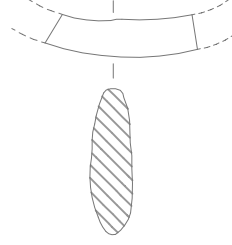
281

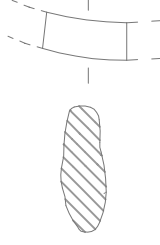
282

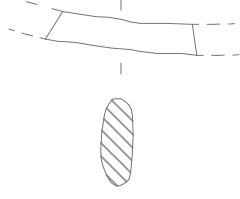
283

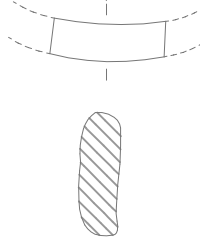
285

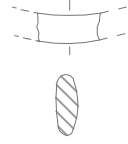
287

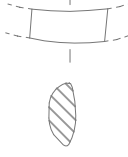
290

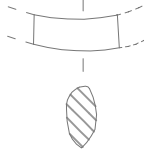
291

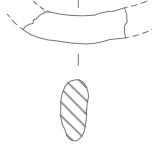
293

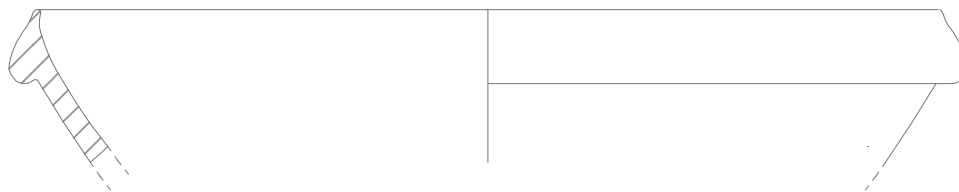
294

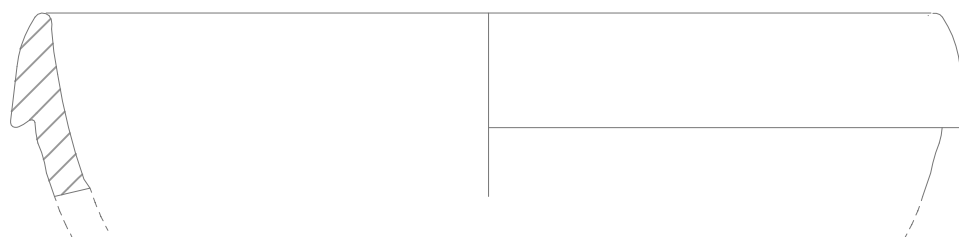
296

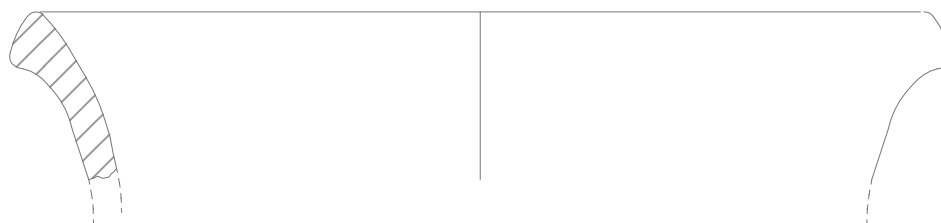
410

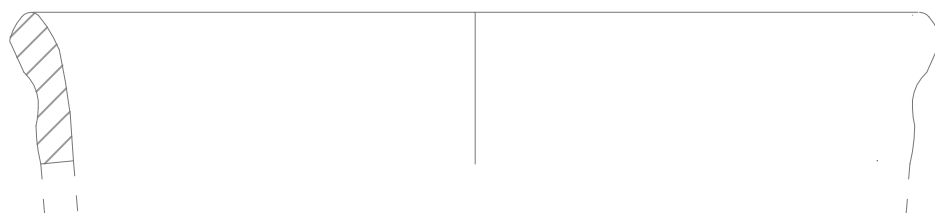
411

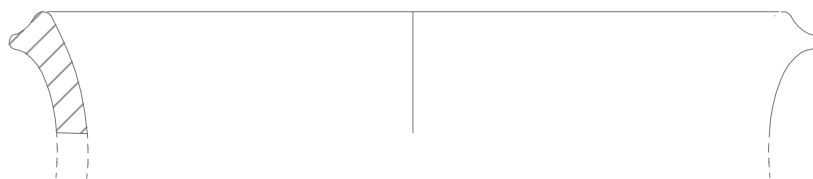
412

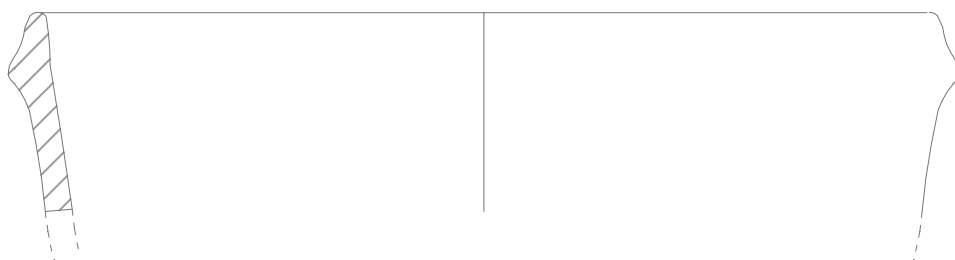
413

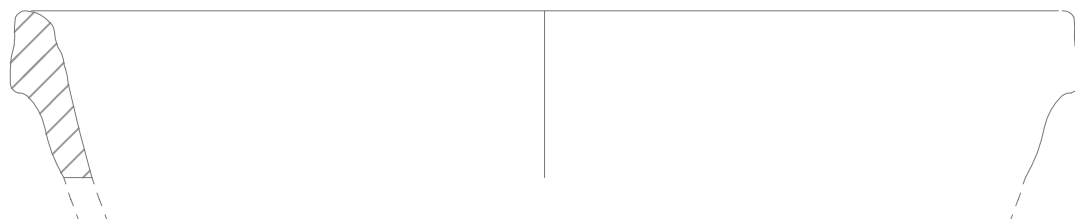
414

415

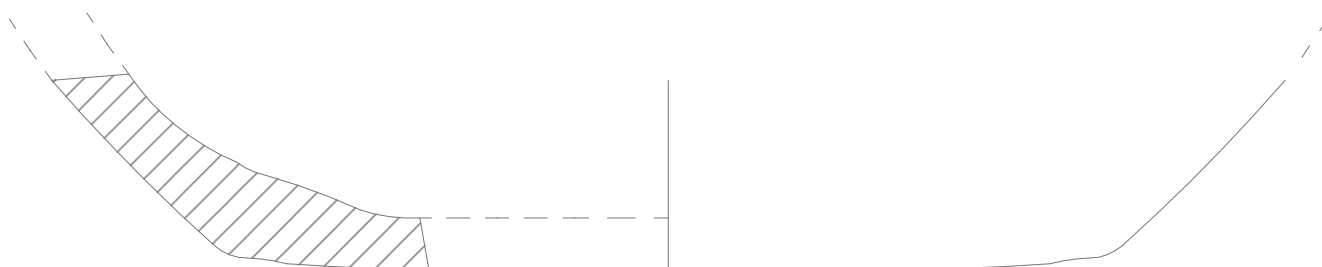
425

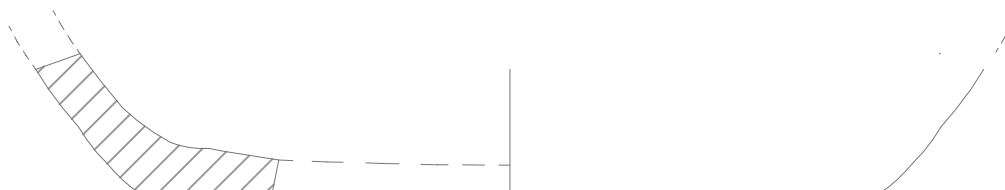
420

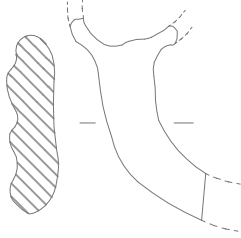
421

422

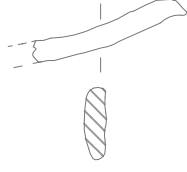
403

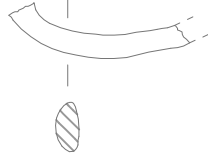
404

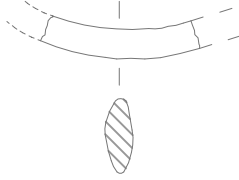
405

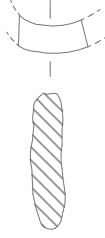
406

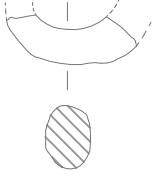
407

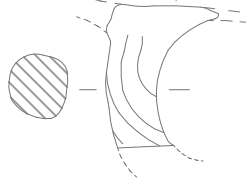
408

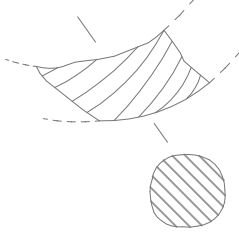
409

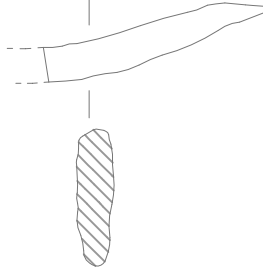
416

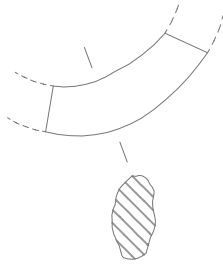
417

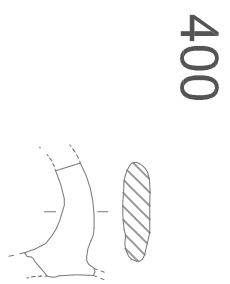
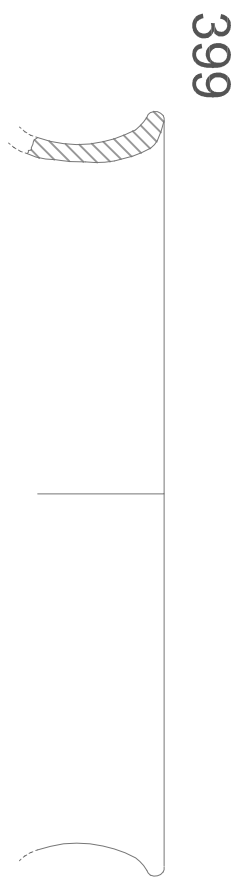

418

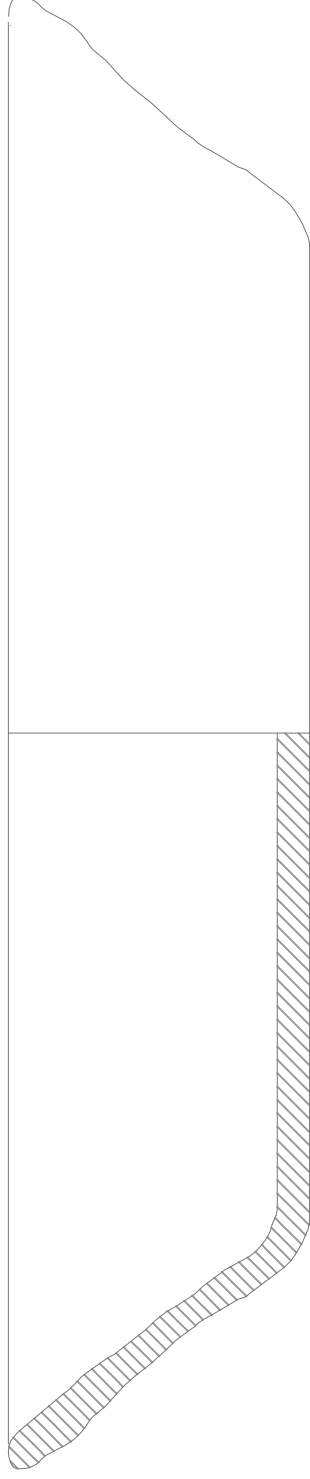

419

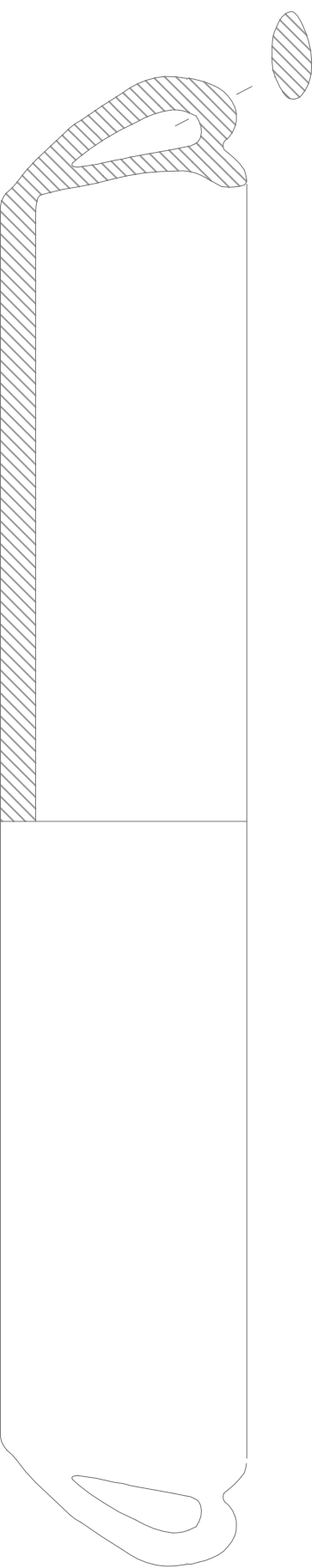

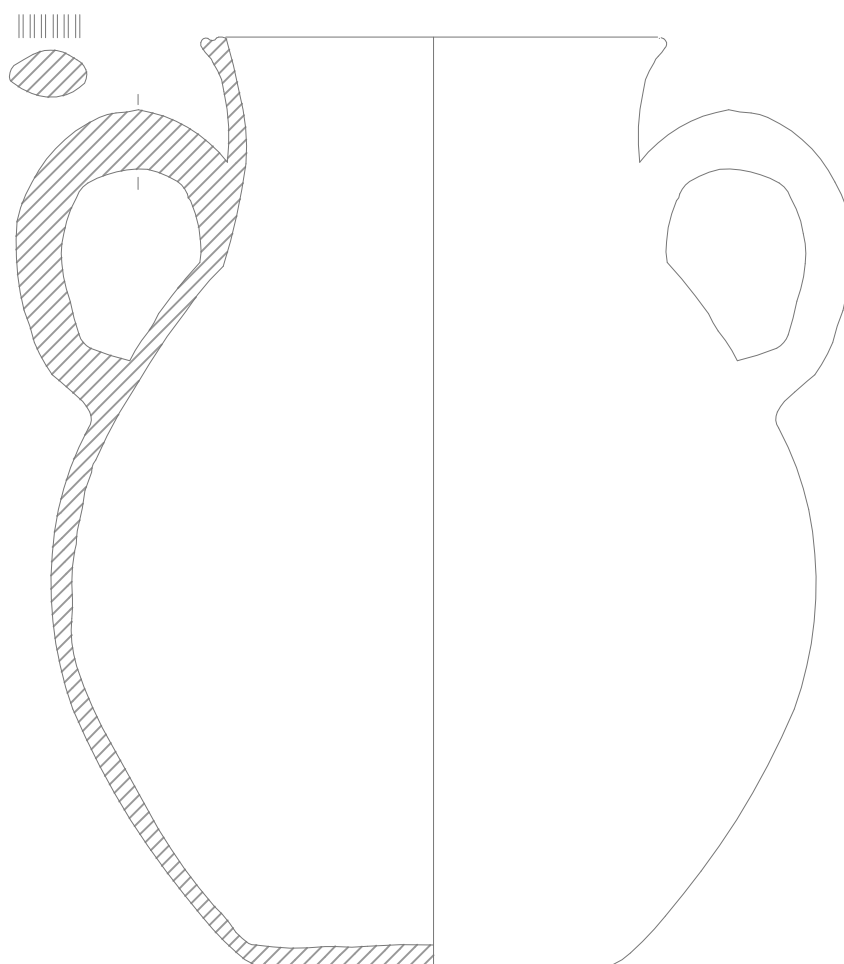
8

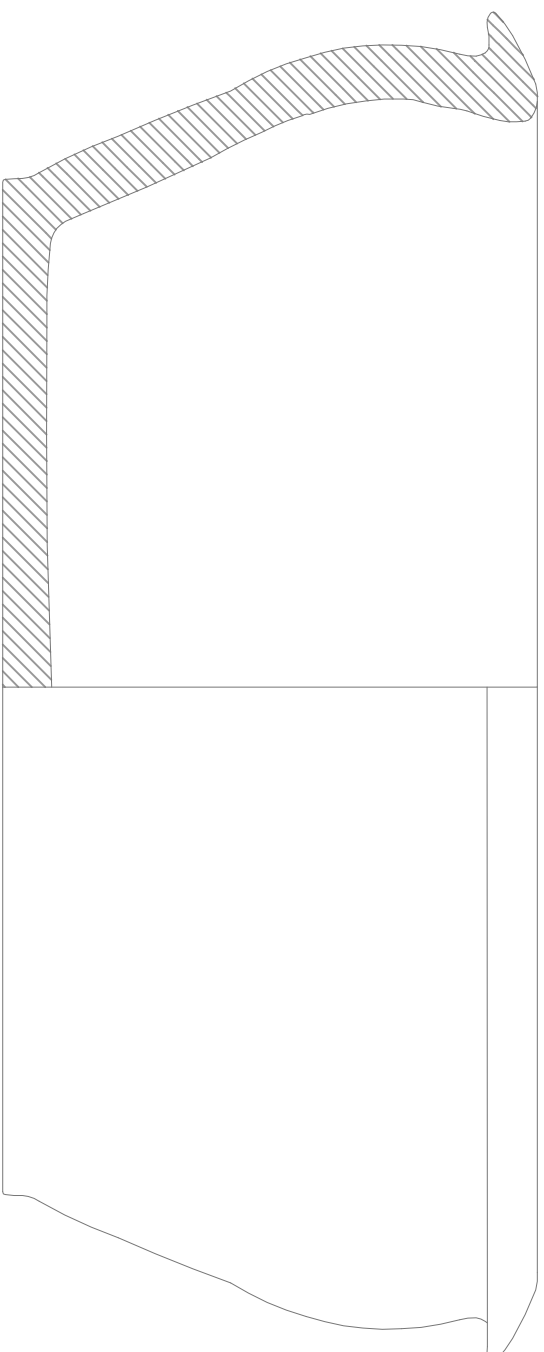
15

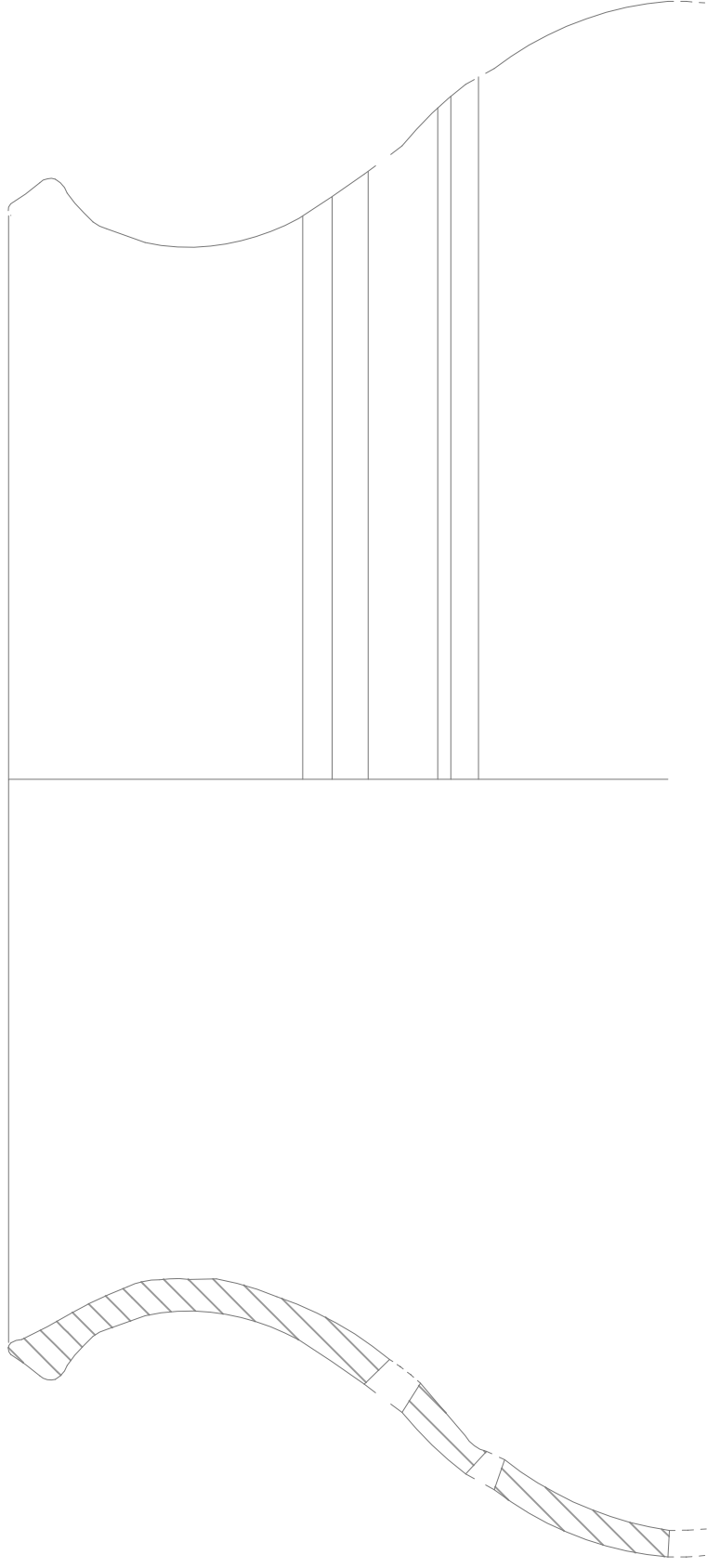
22

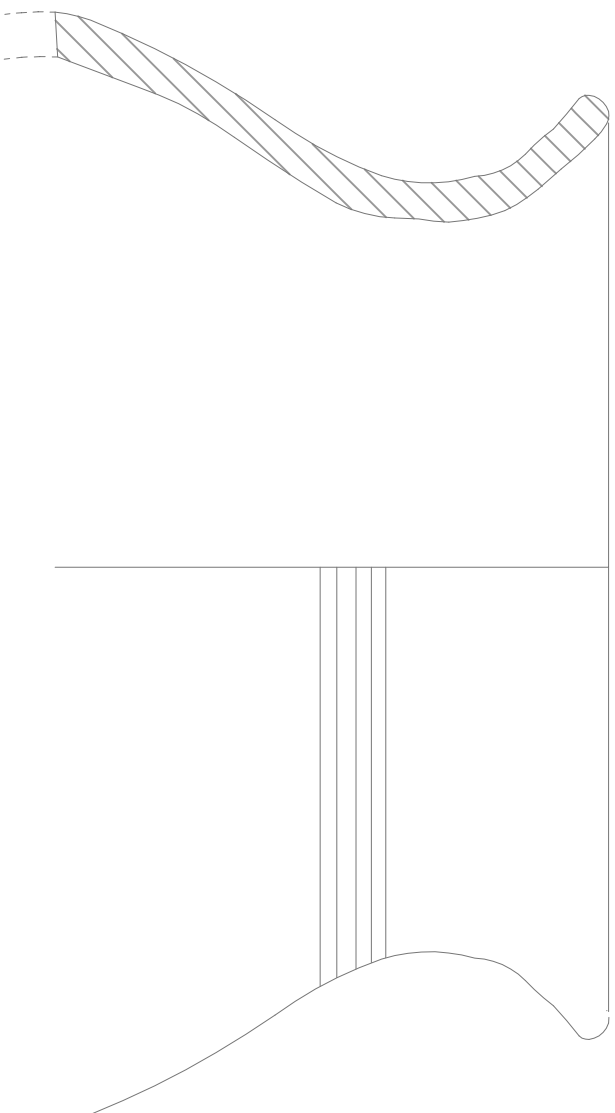
34

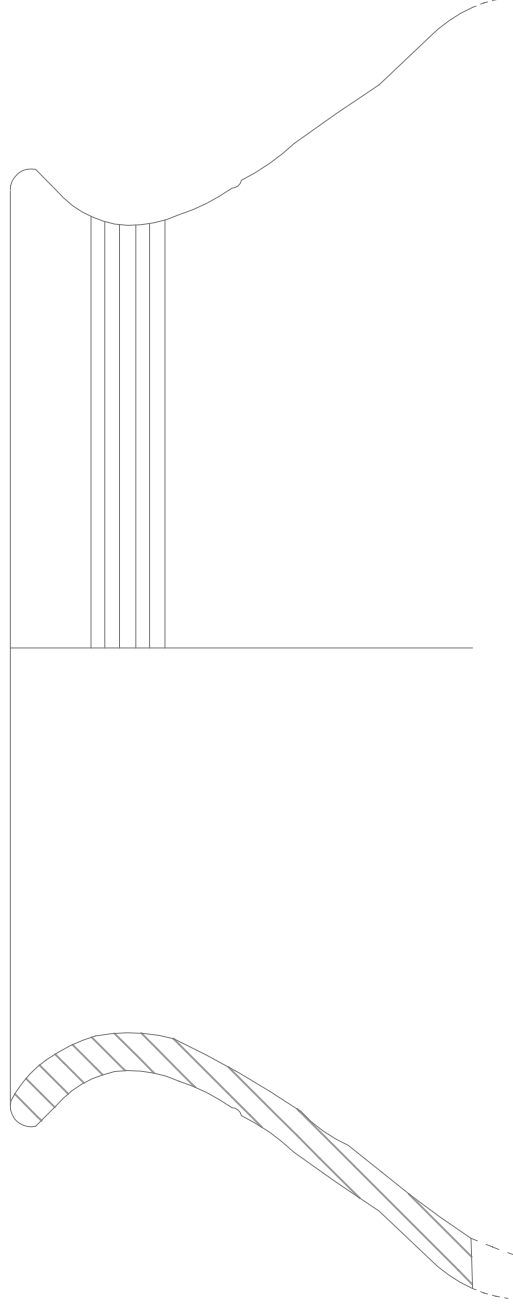
113

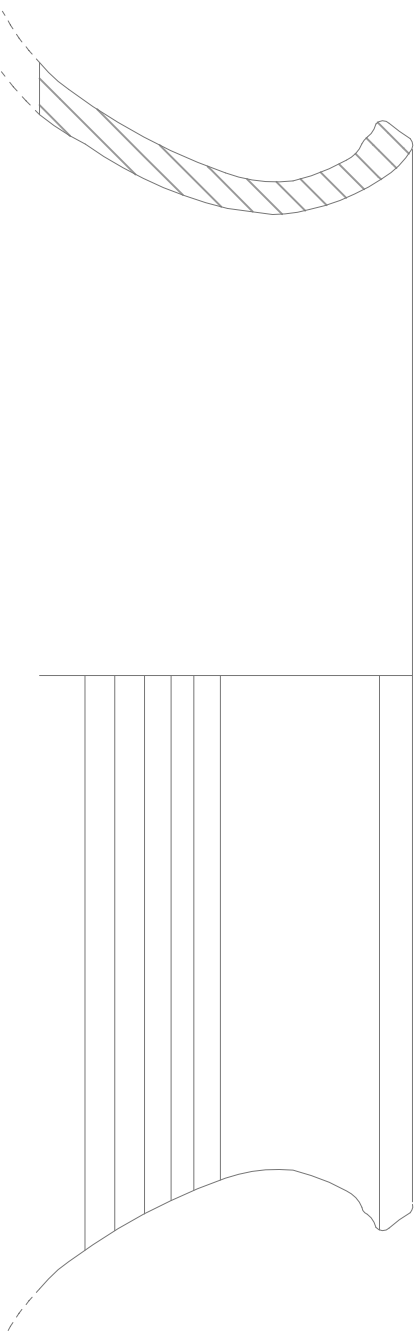
115

116

117

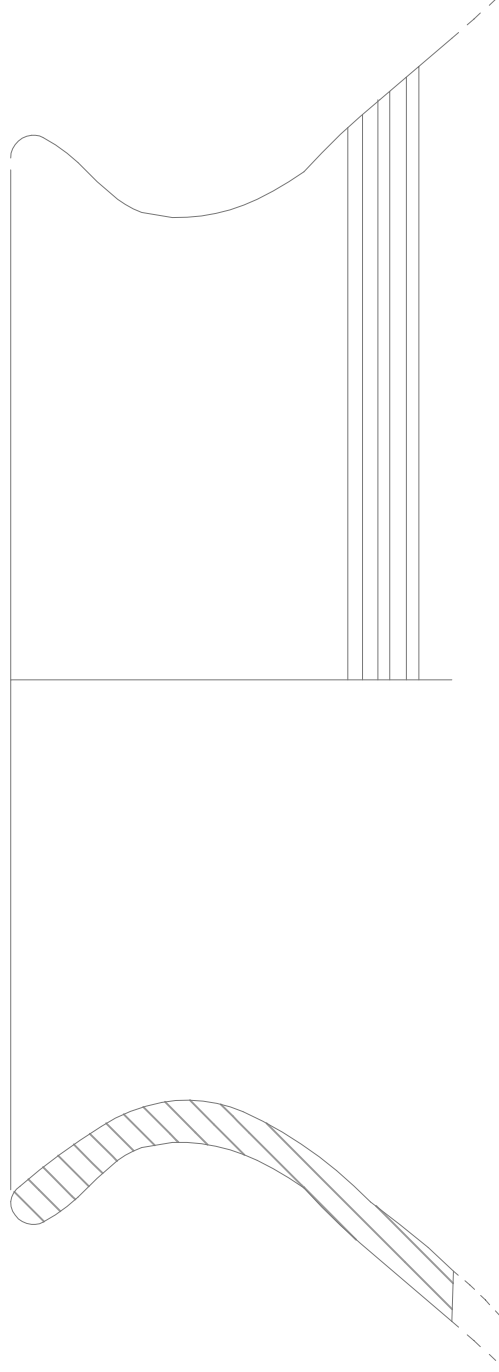
DE DERTOSA A TURİŢŪŠA
JACIMENT: PLA D'EMPŪRIES

Làmina 117
E:1/1

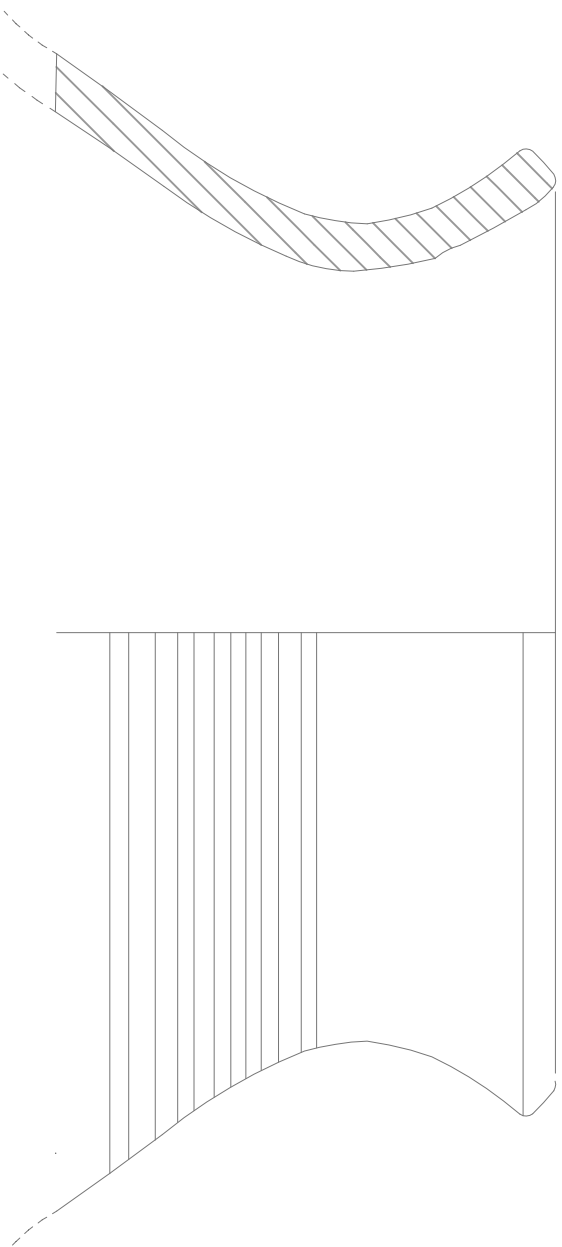
Escala gràfica

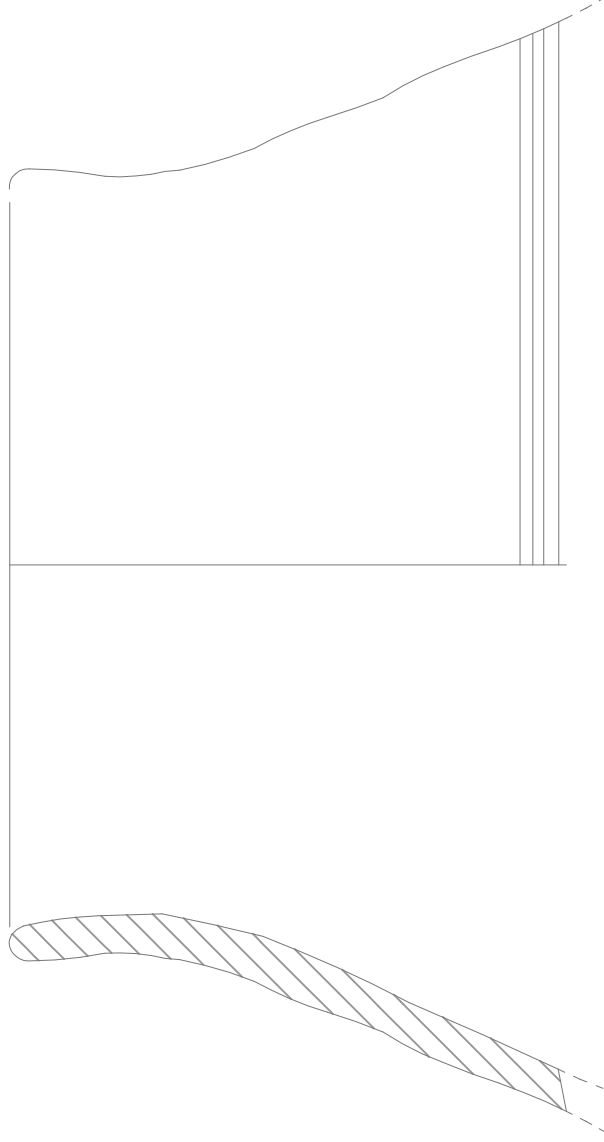
118

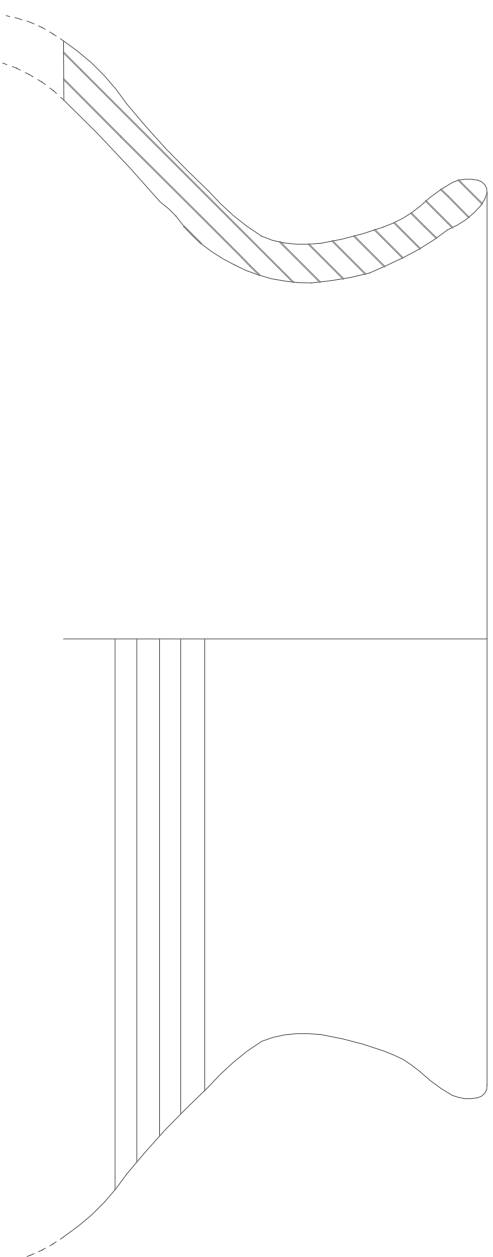
119

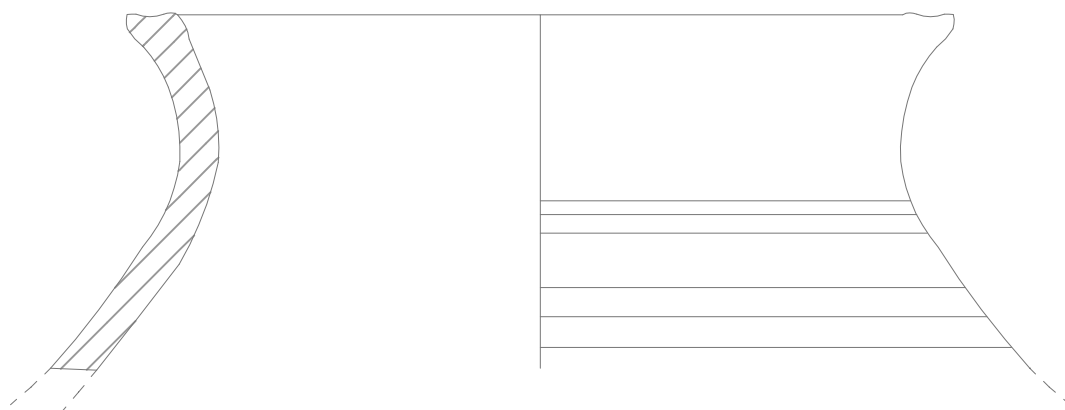
120

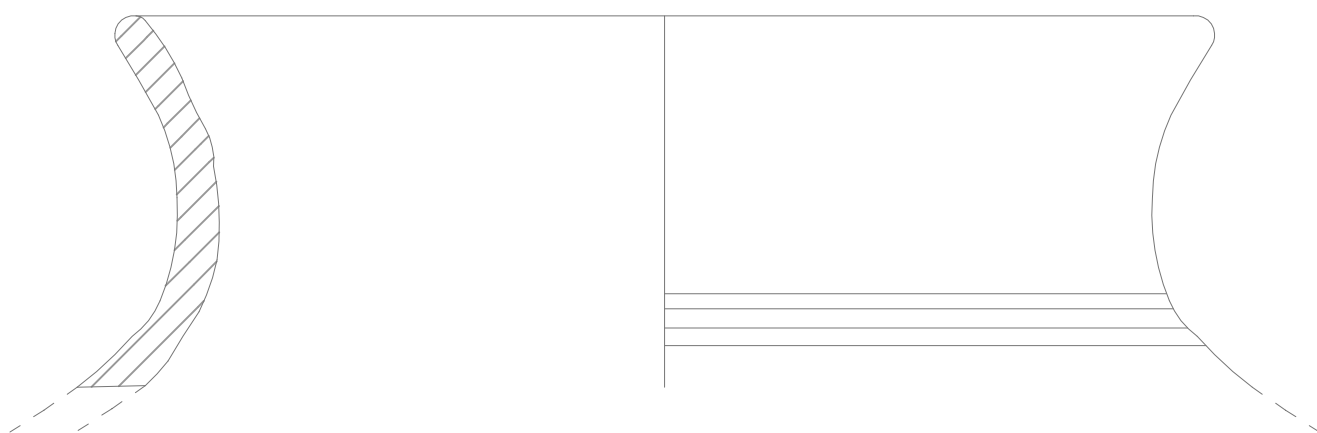
121

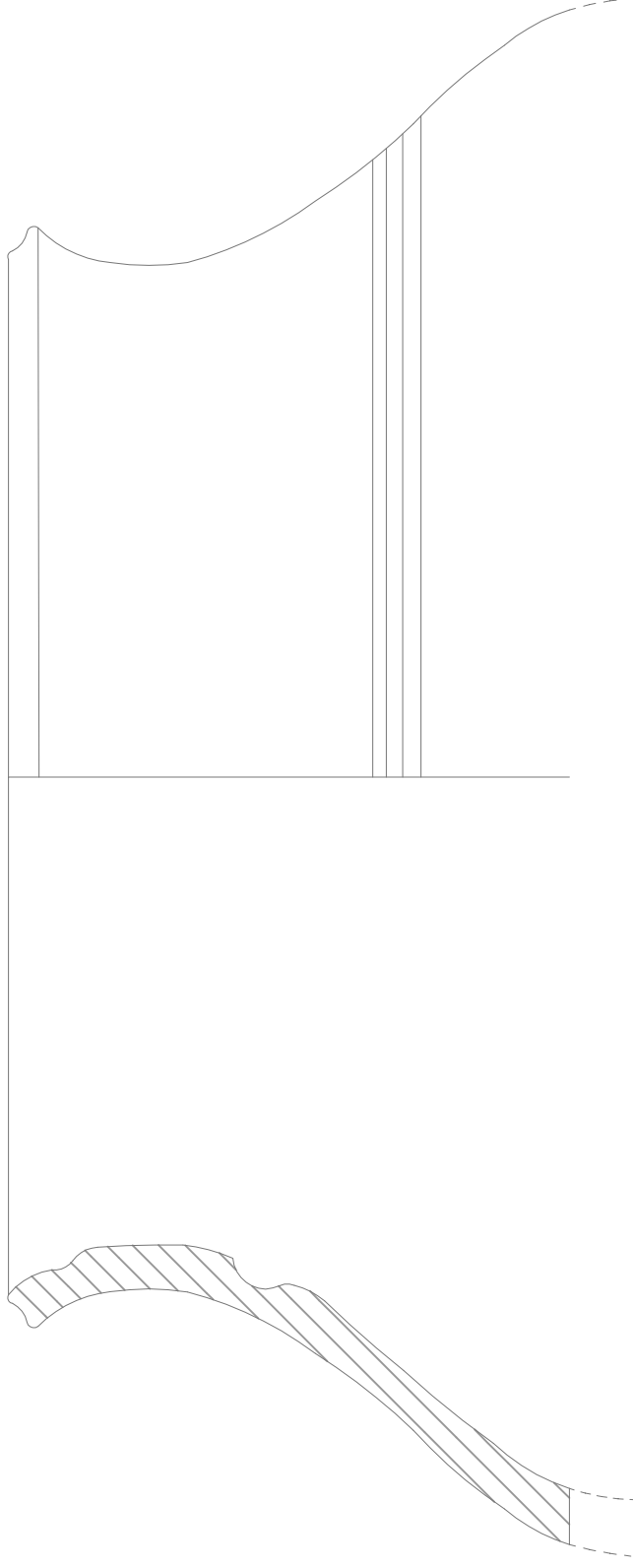
124

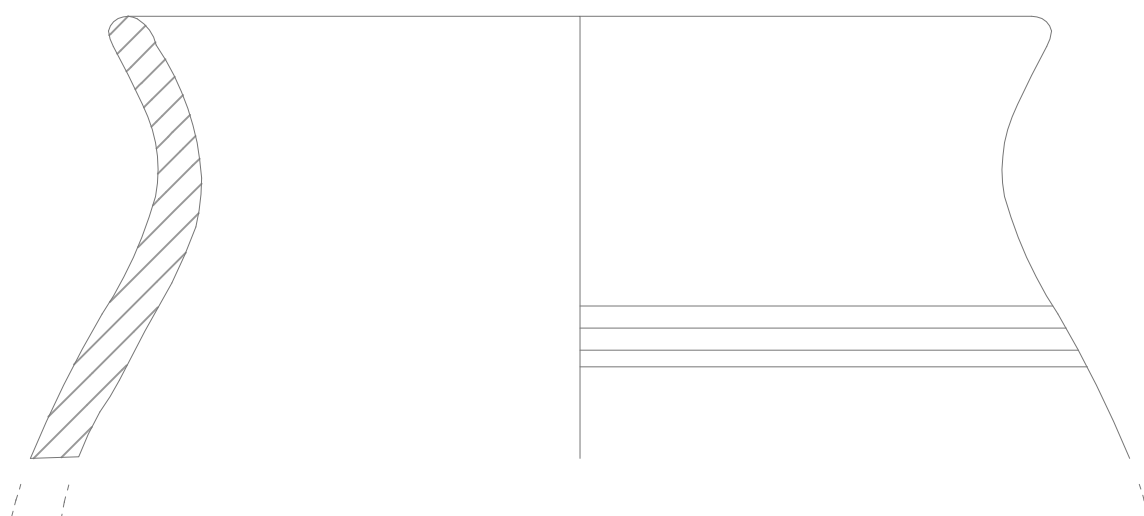
125

127

128

120

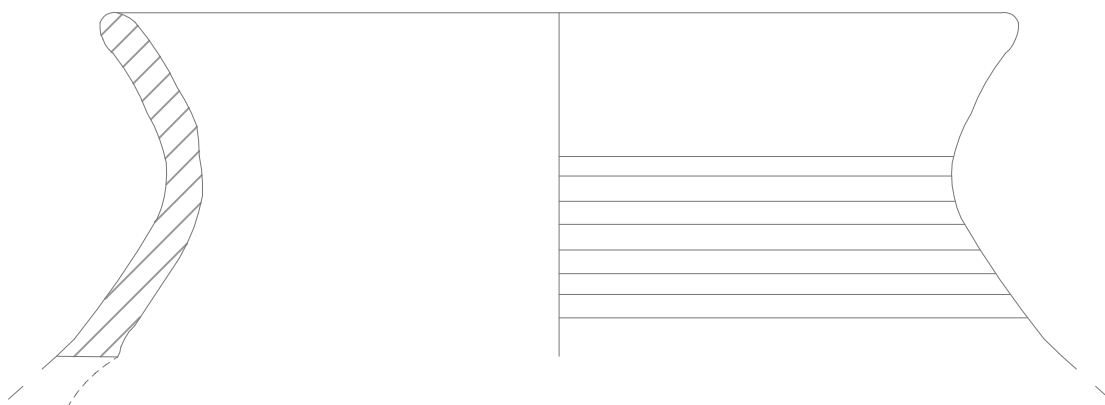
DE DERTOSA A ȚURȚUȘA
JACIMENT: PLA D'EMPÚRIES

Làmina 125
E:1/1

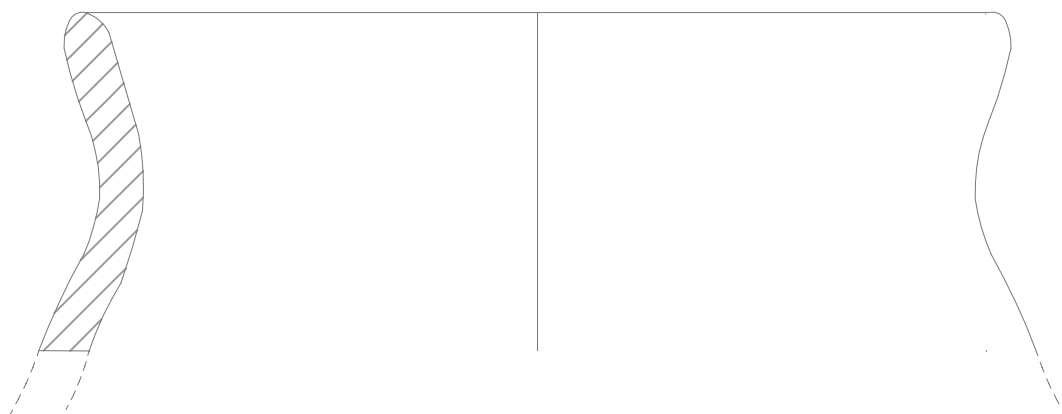
Escala gràfica

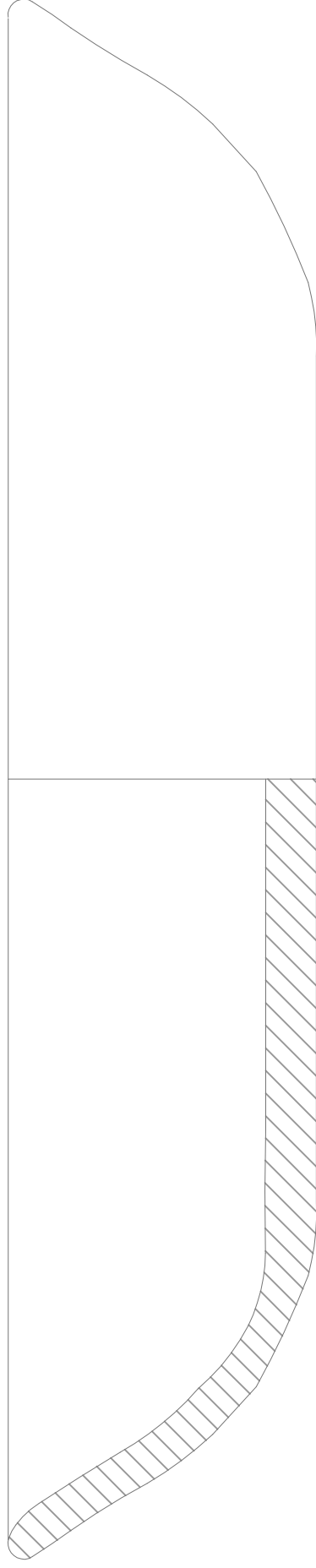
129

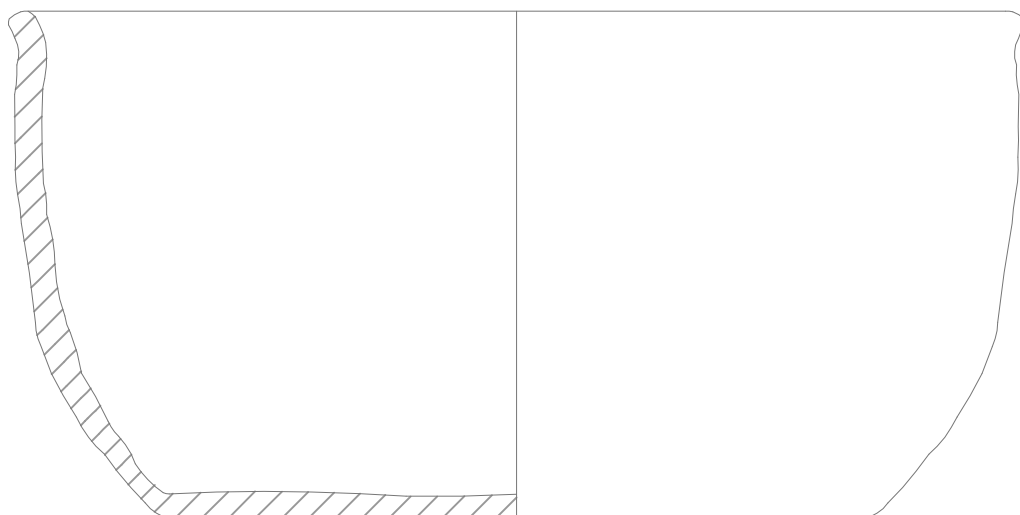
134

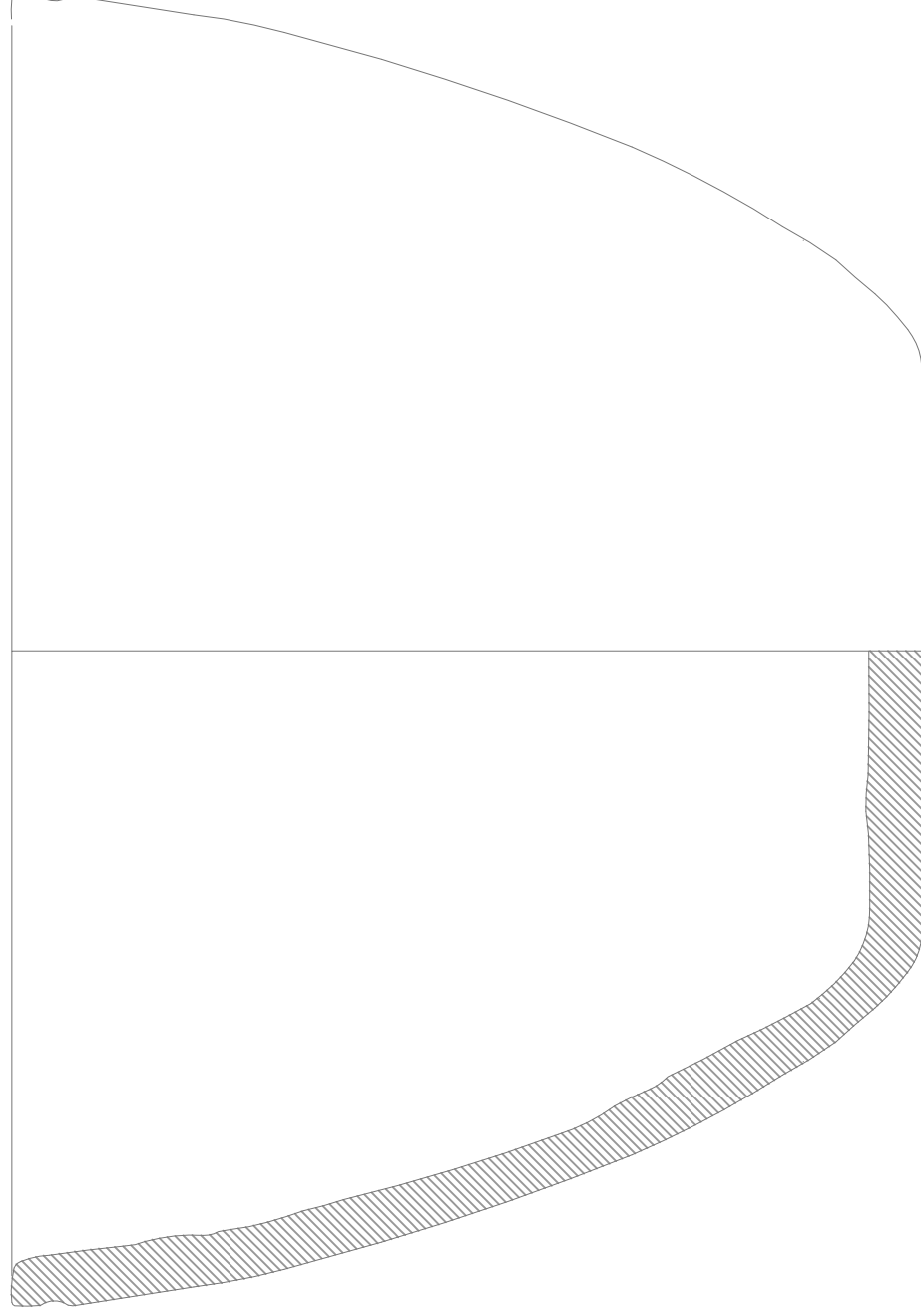
137

26

209

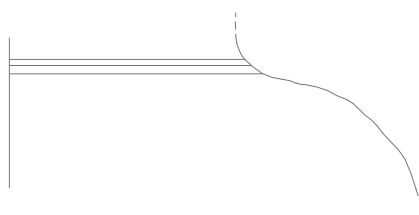
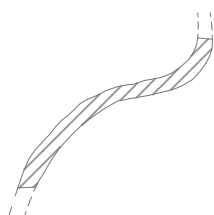
DE DERTOSA A TURTŪŠA
JACIMENT: PLA D'EMPÚRIES

Làmina 130
E:1/3

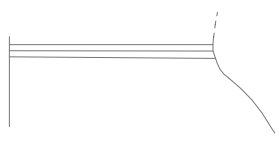
Escala gràfica

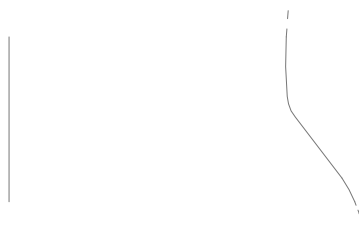
74

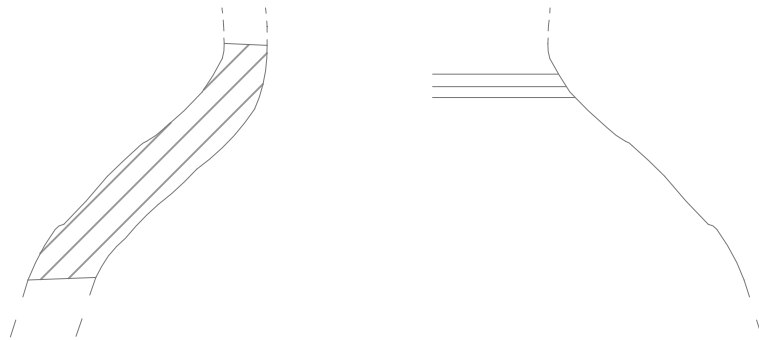
75

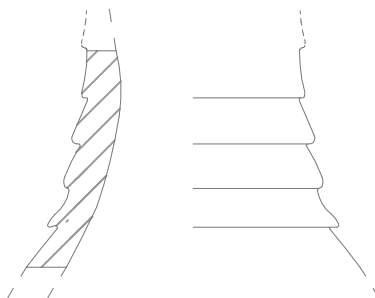
89

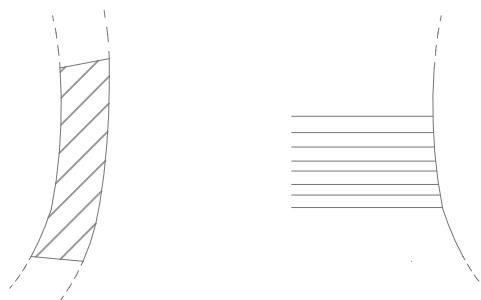
76

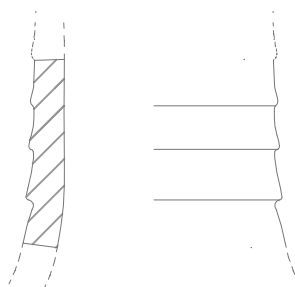
93

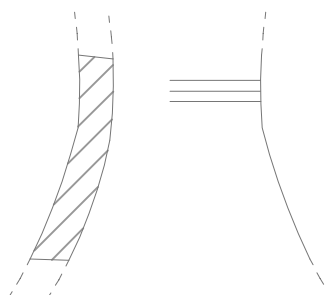
94

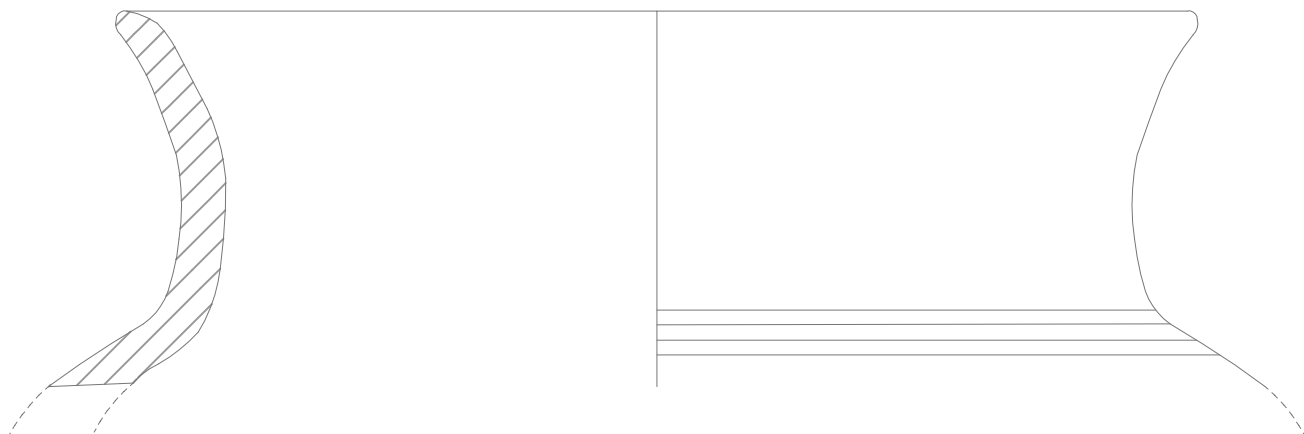
95

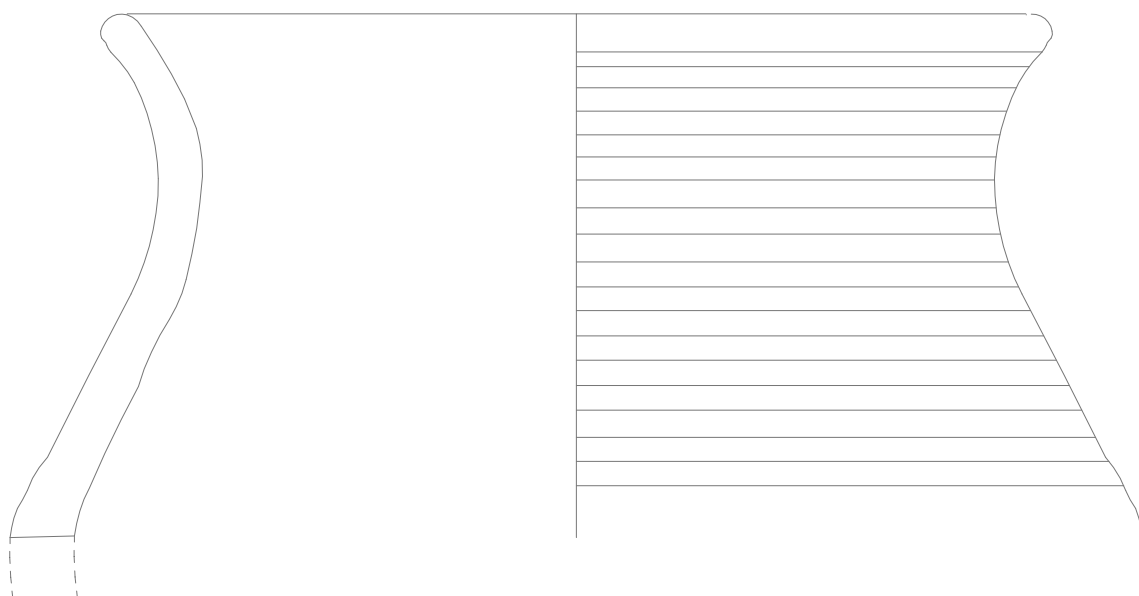
97

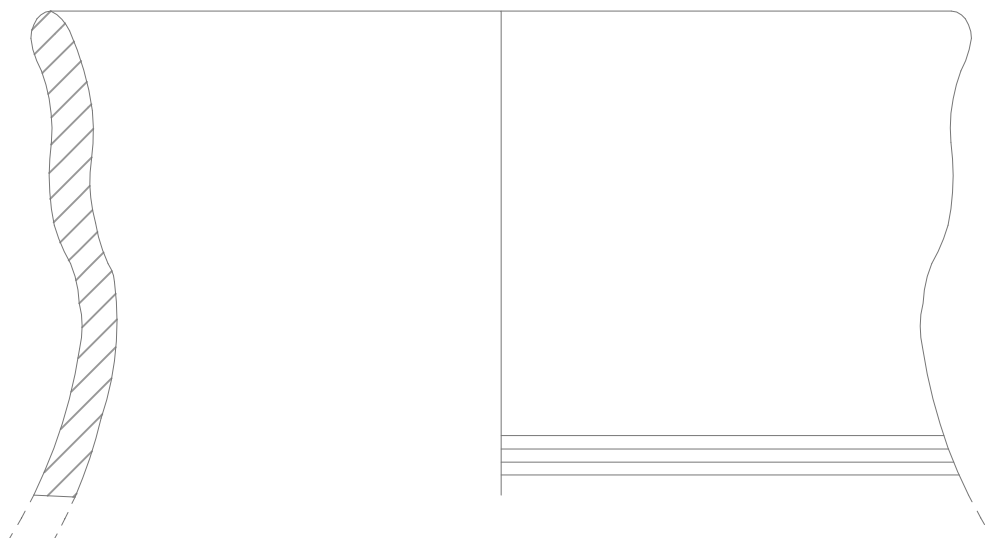
108

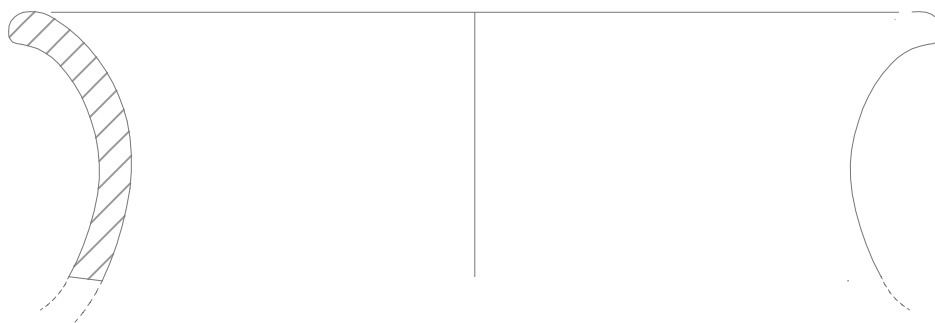
114

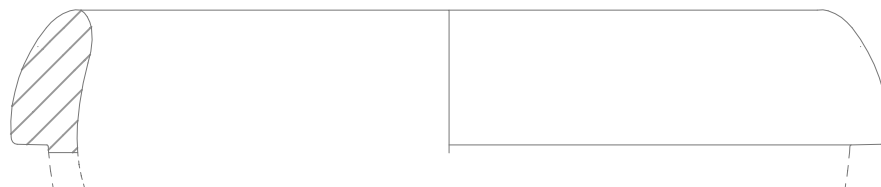
122

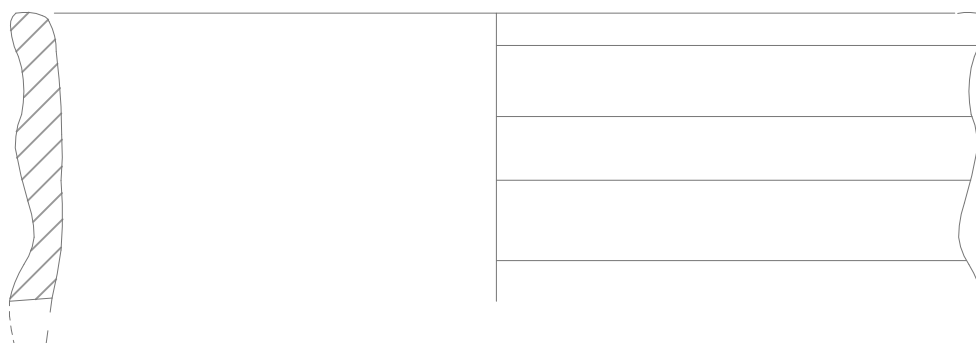
133

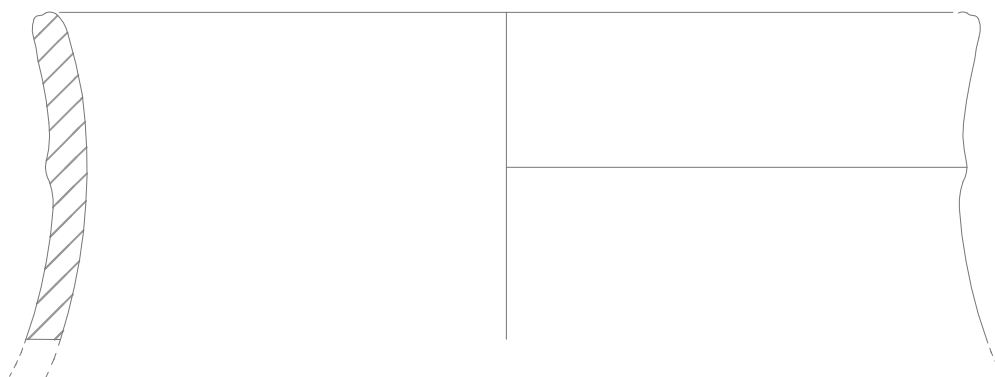
68

87

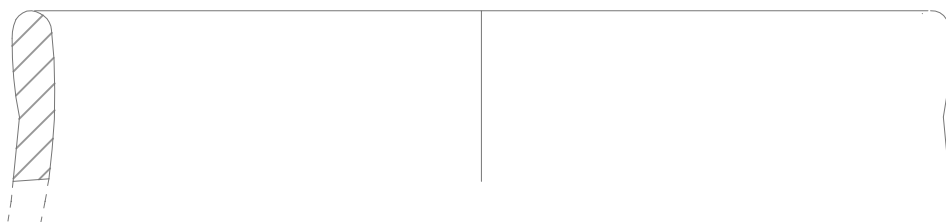
88

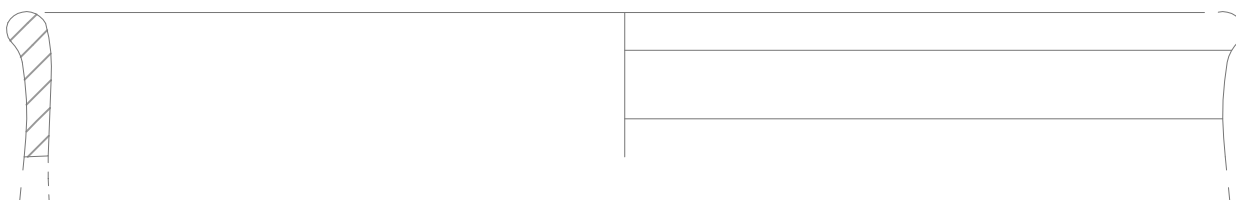
90

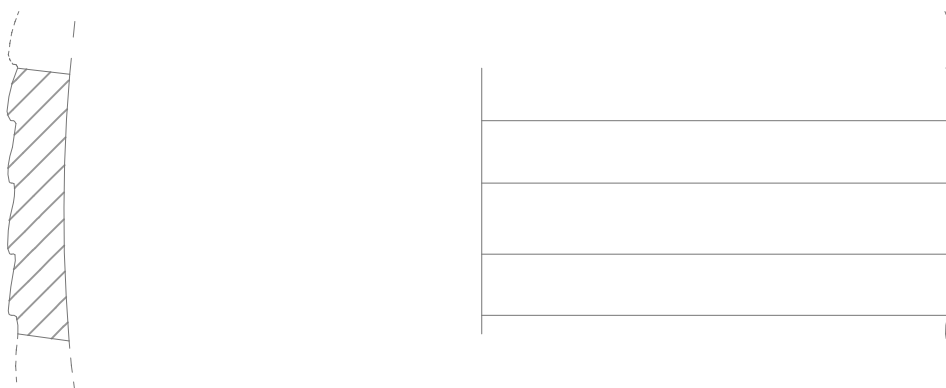
91

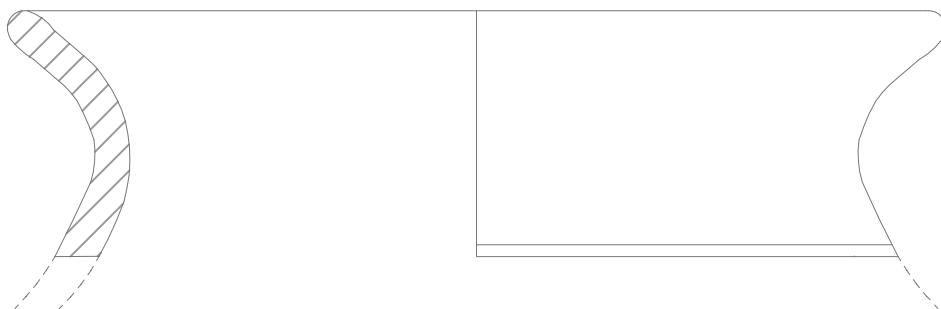
92

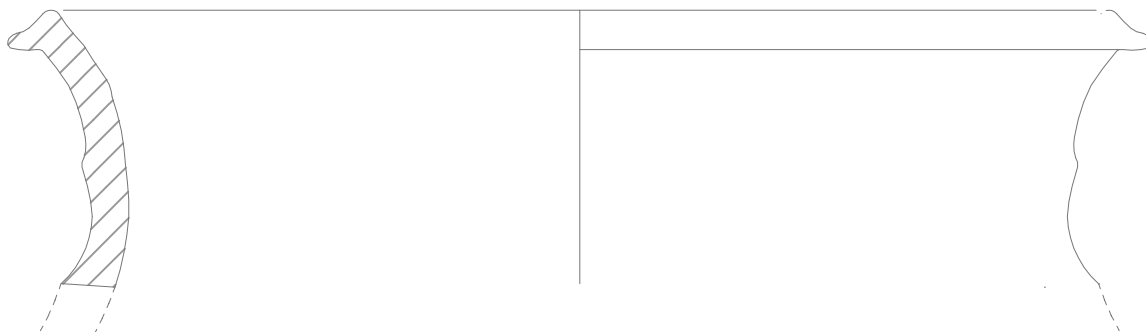
96

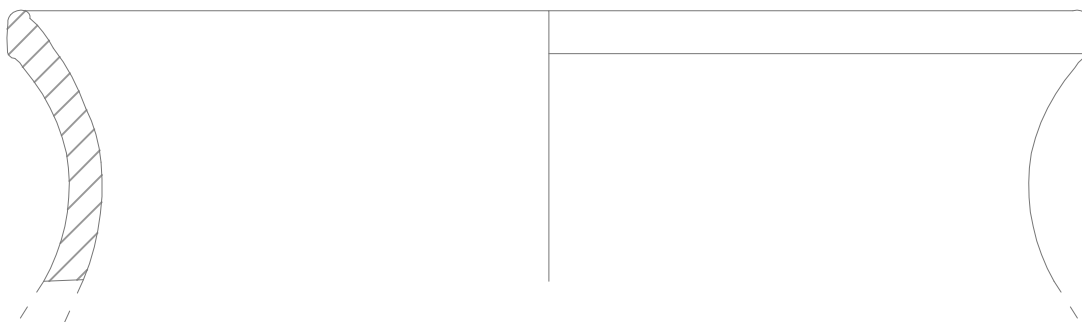
123

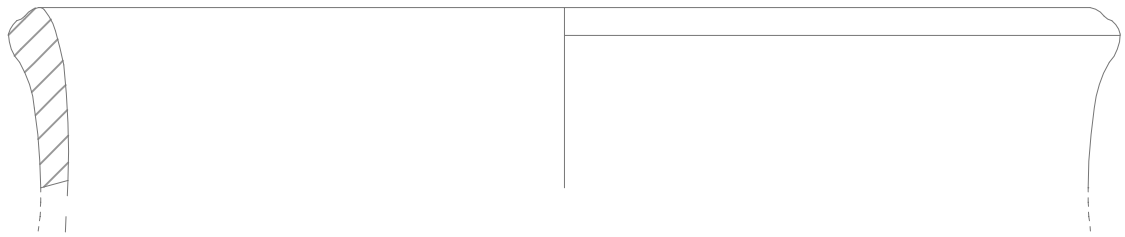
126

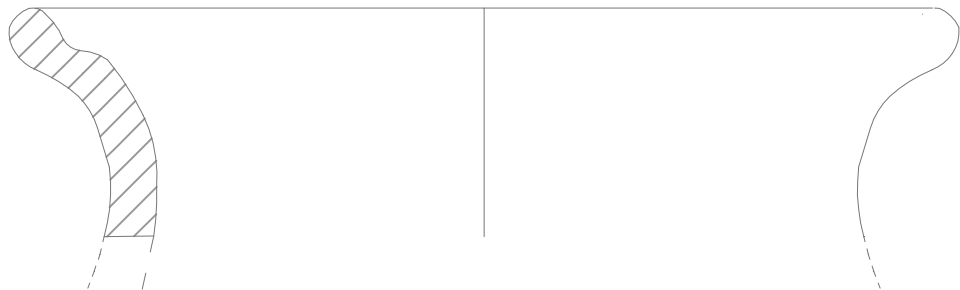
130

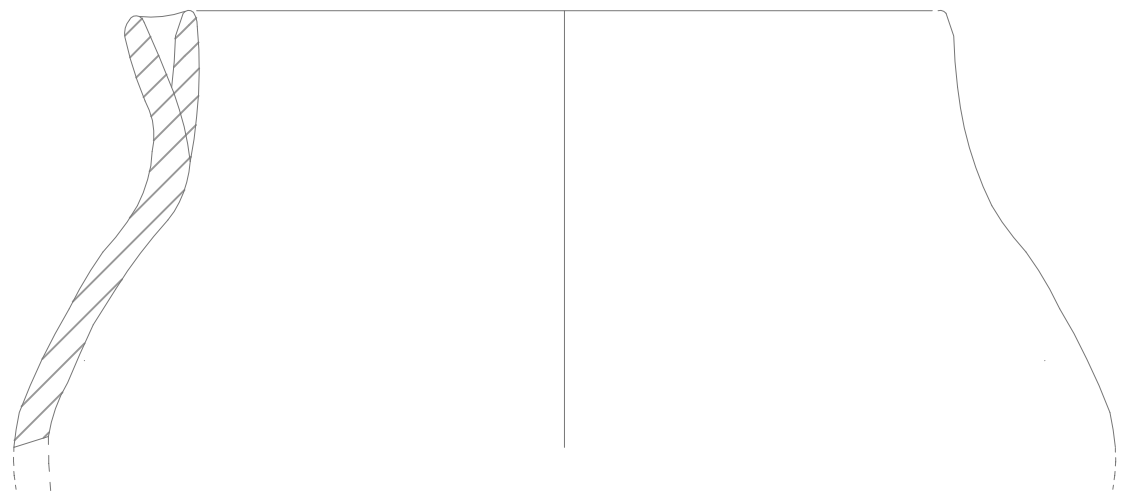
132

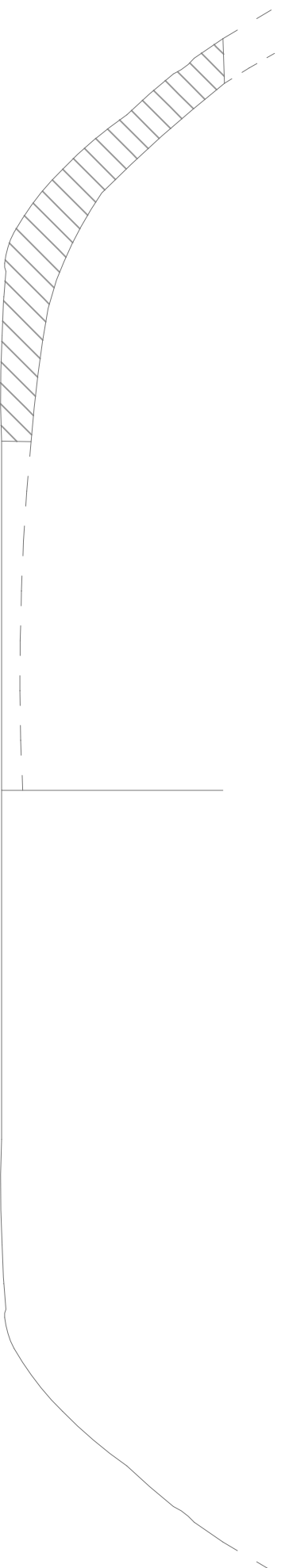
135

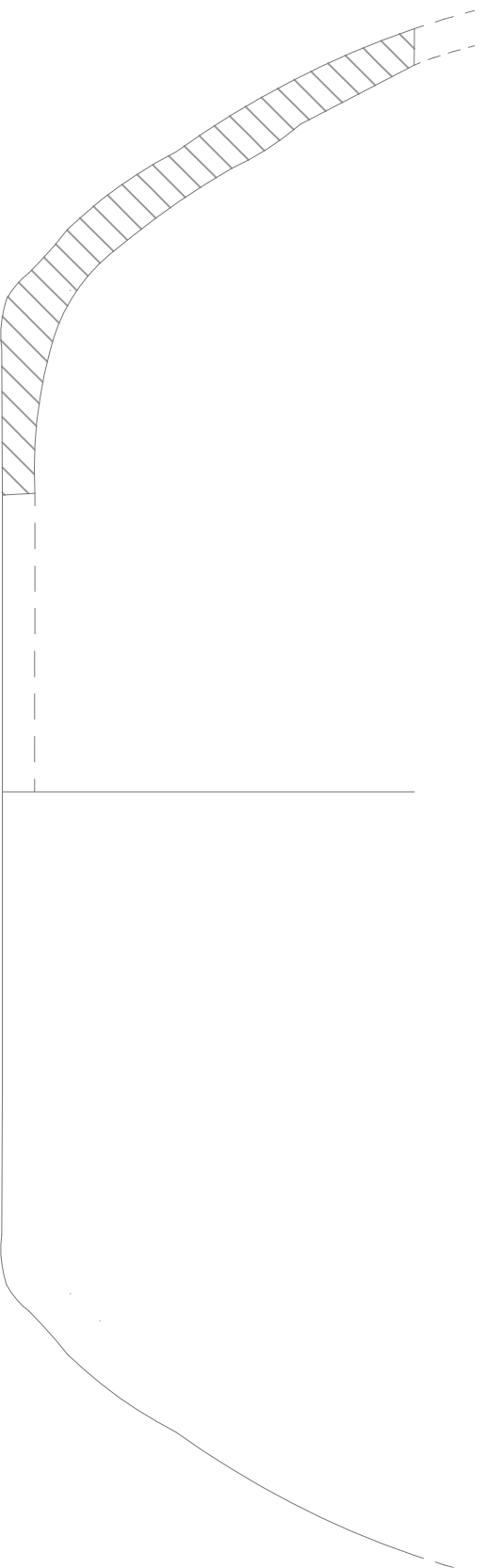
136

73

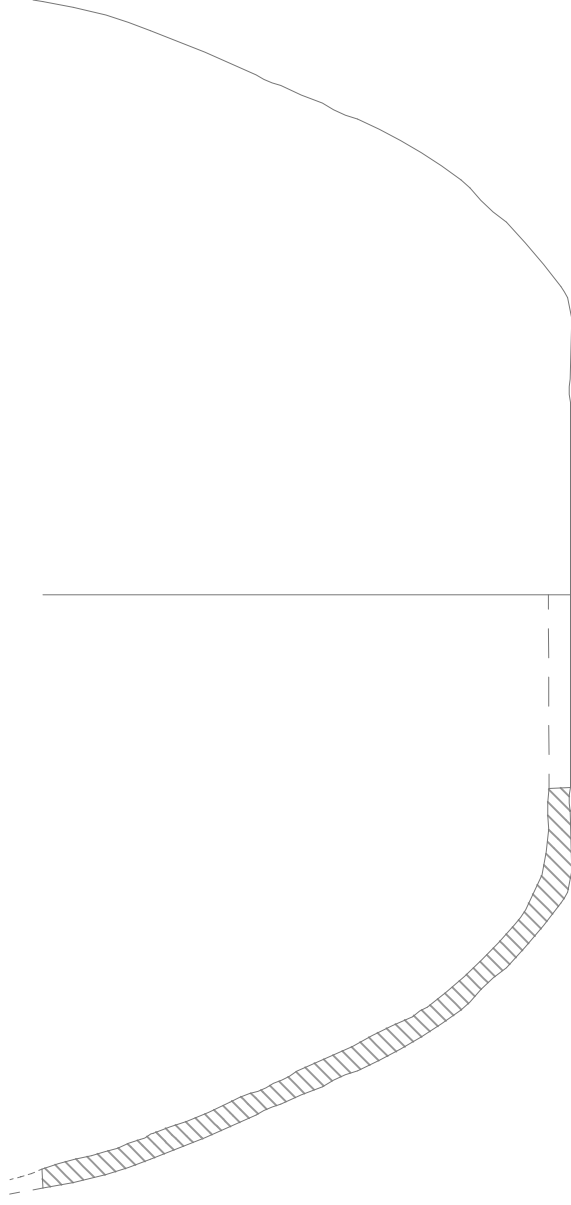
83
86

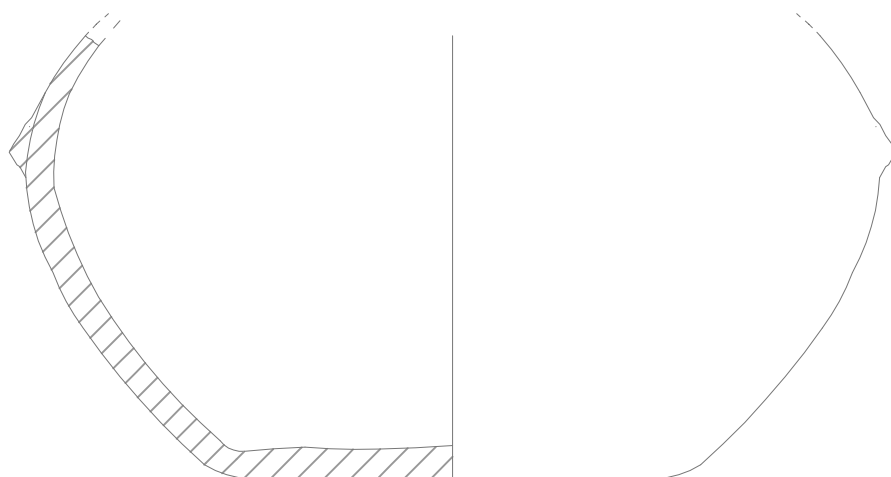
84
85

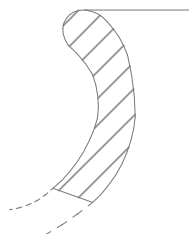
98

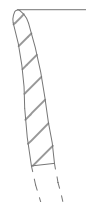
200

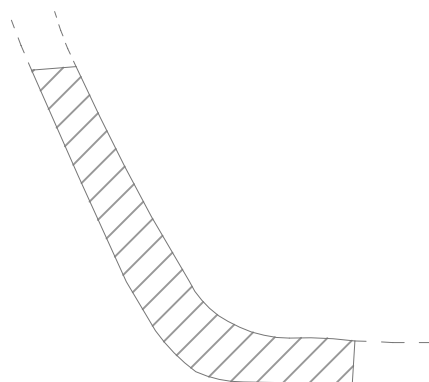
109

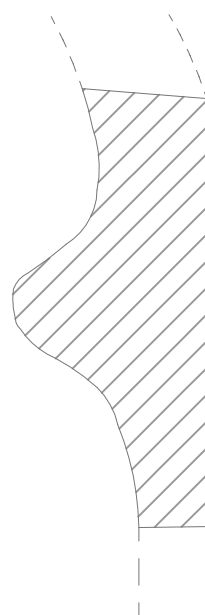
131

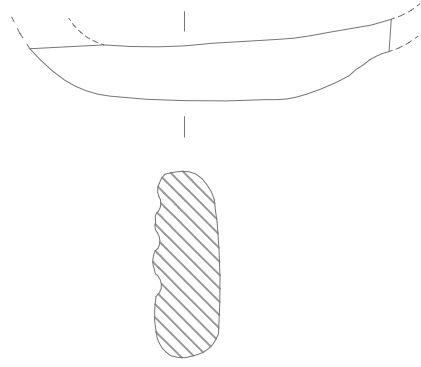
138

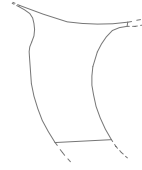
104

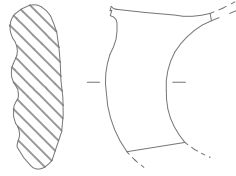
66

67

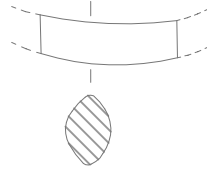
69

70

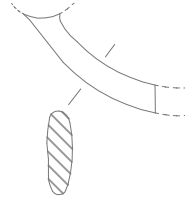
78

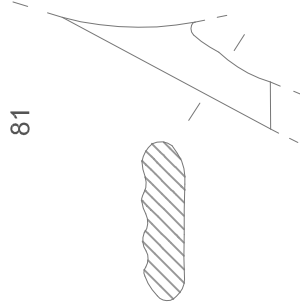
79

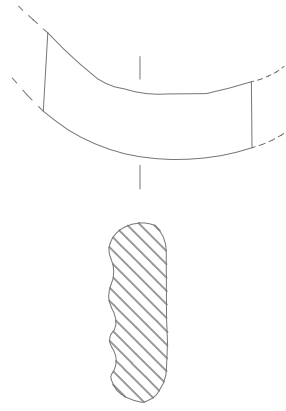
80

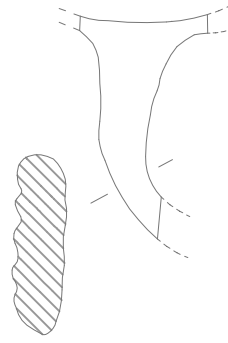
81

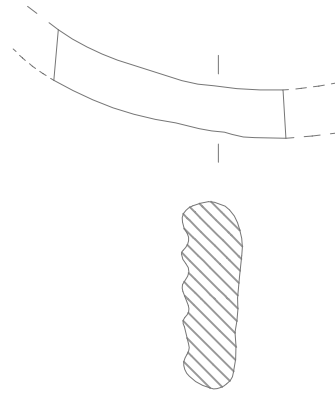
82

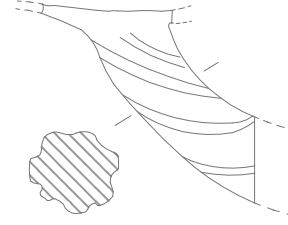
105

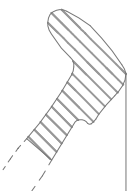
106

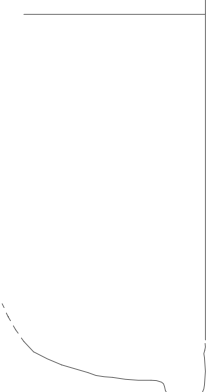
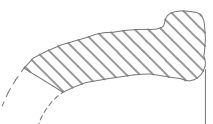
112

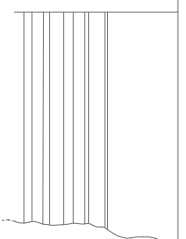
353

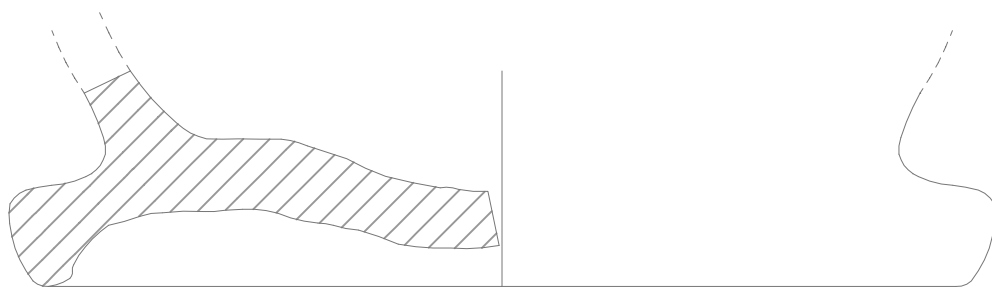
354

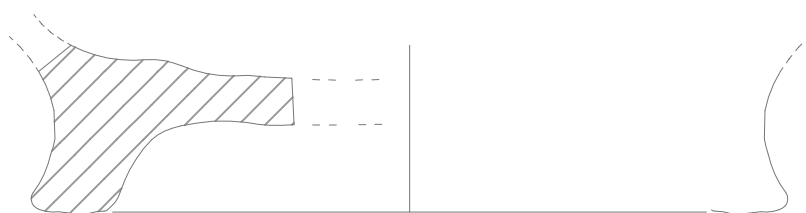
355

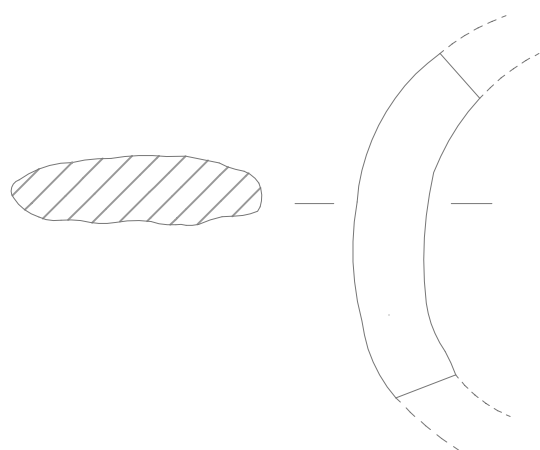
356

357

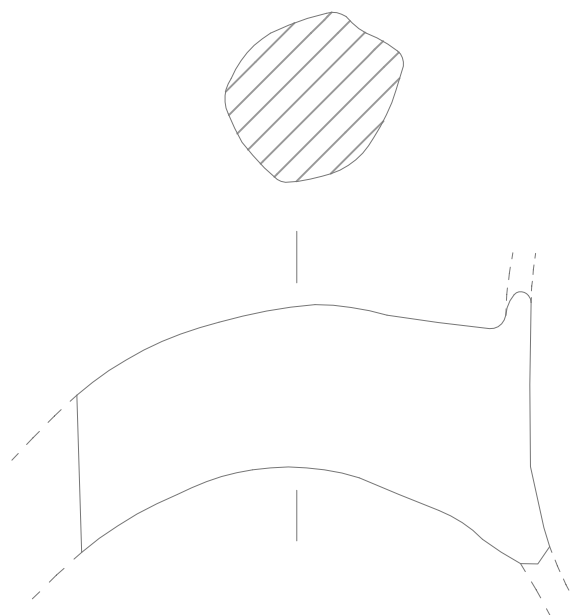

352

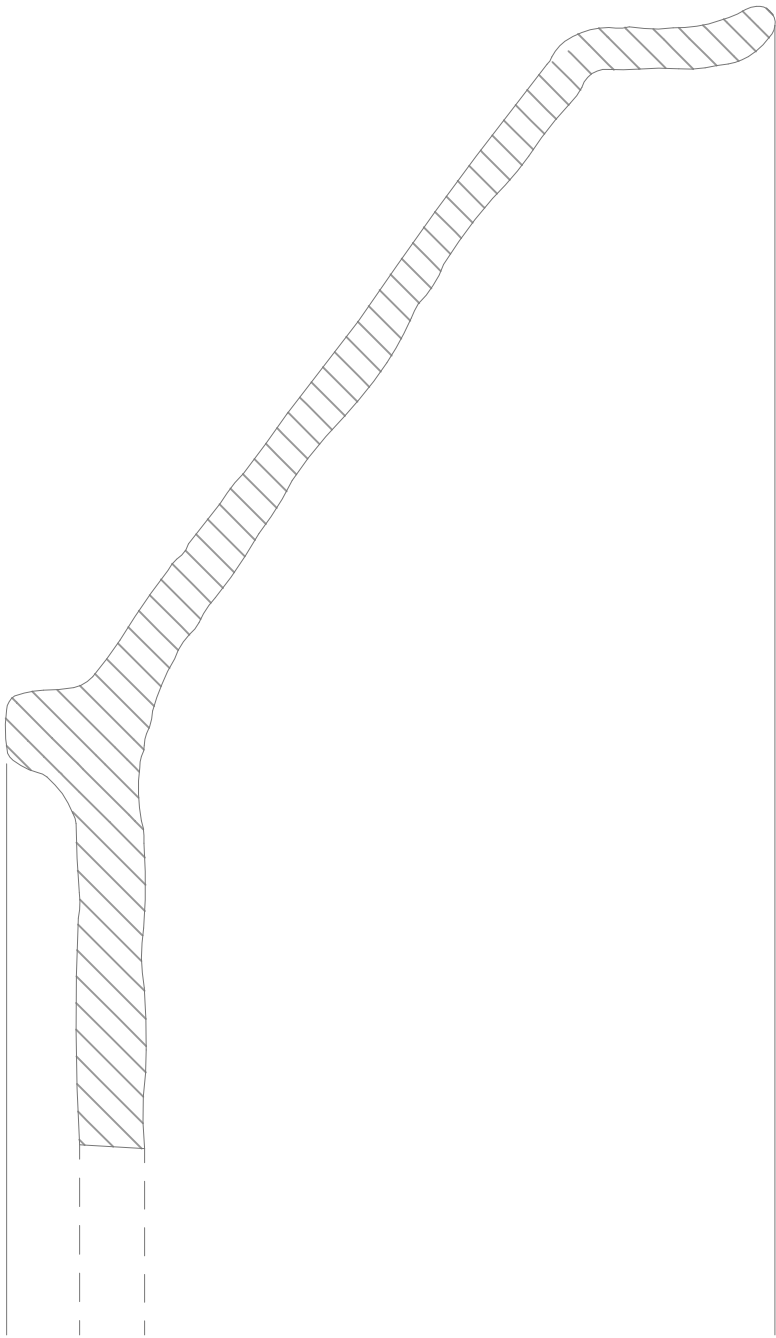

358

359

385

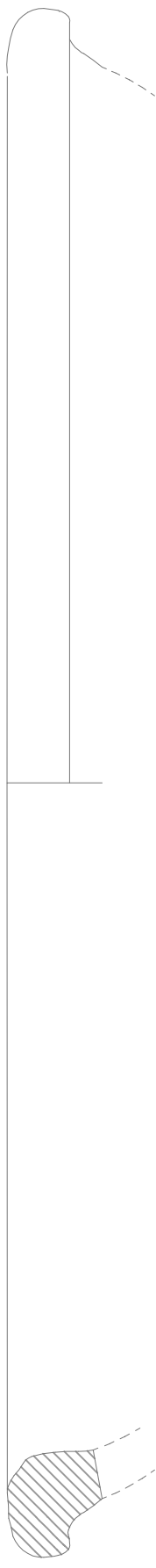
DE DERTOSA A TURTIUȘA
JACIMENT: RACÔ DOMEDO

Lâmina 145
E:1/1

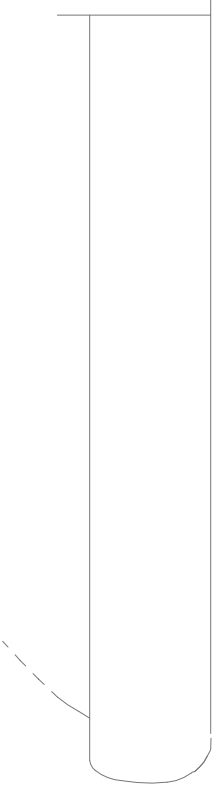
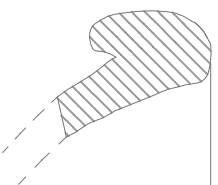
Escala grăfică

388

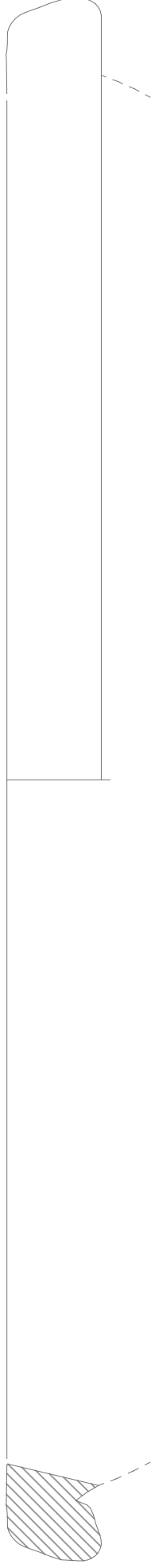
392

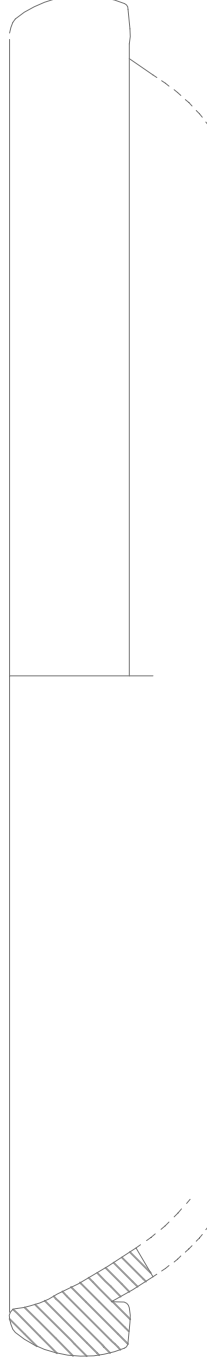
390

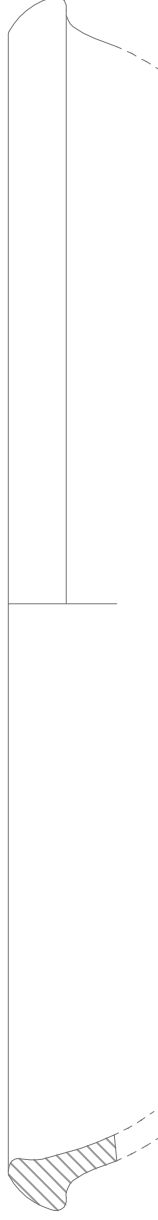
393

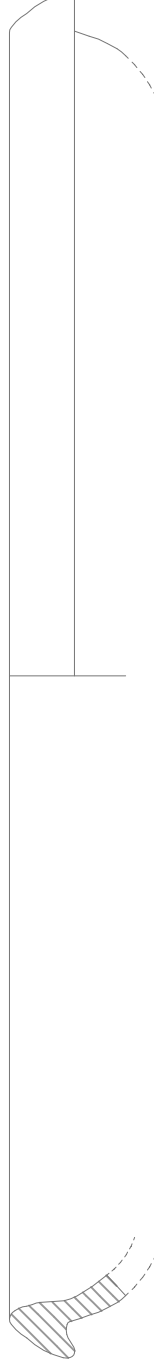
394

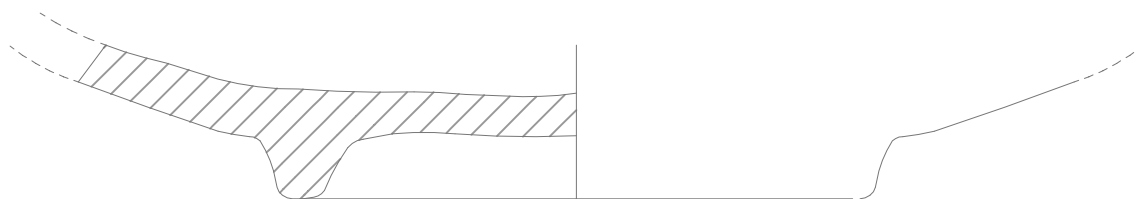
395

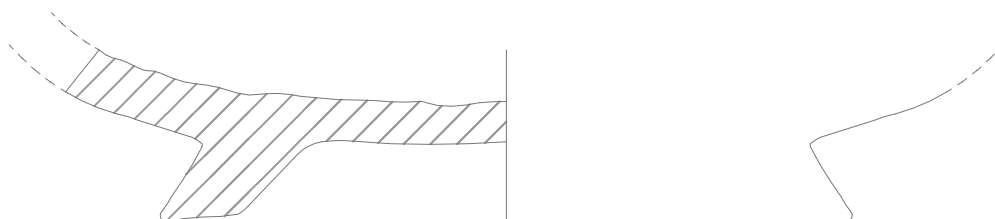
396

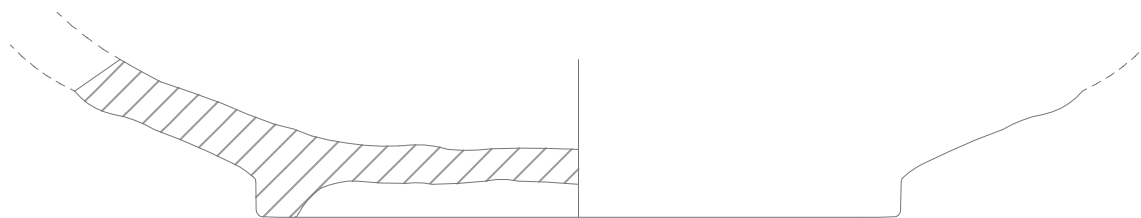
386

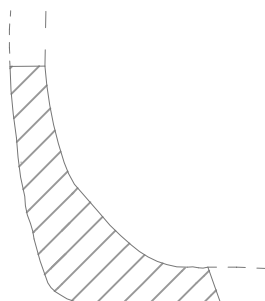
387

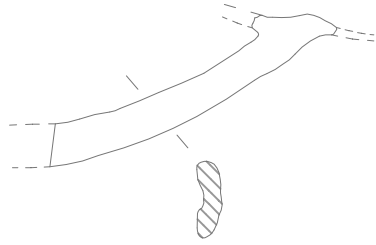
398

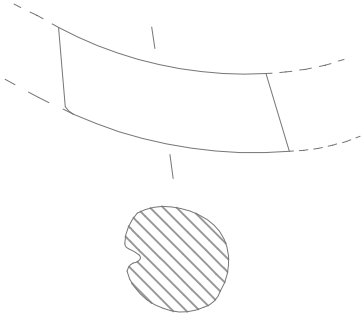
391

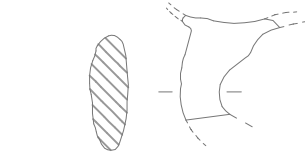
321

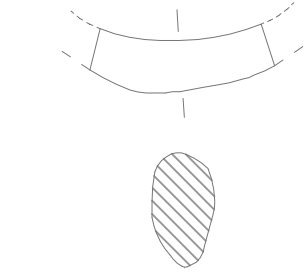
322

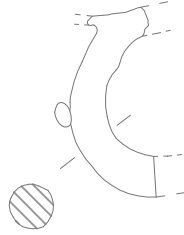
323

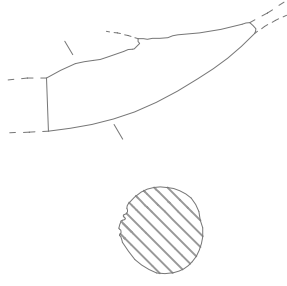
324

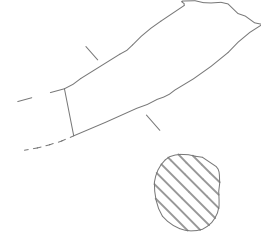
325

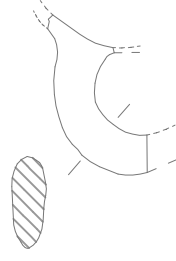
326

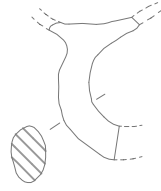
327

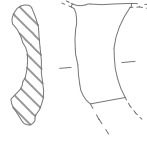
328

329

330

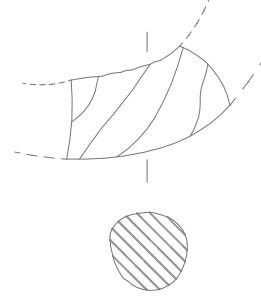
331

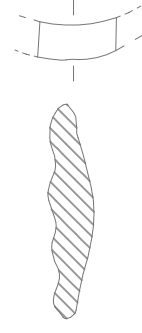
332

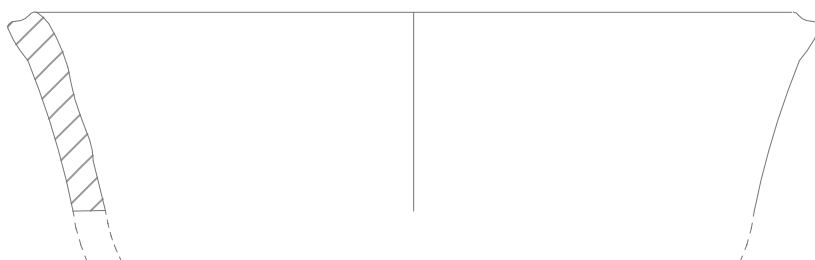
333

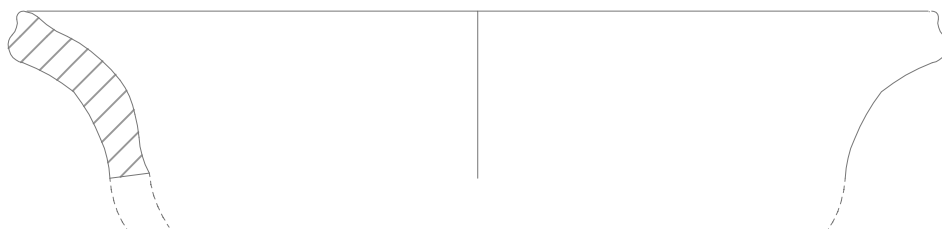
334

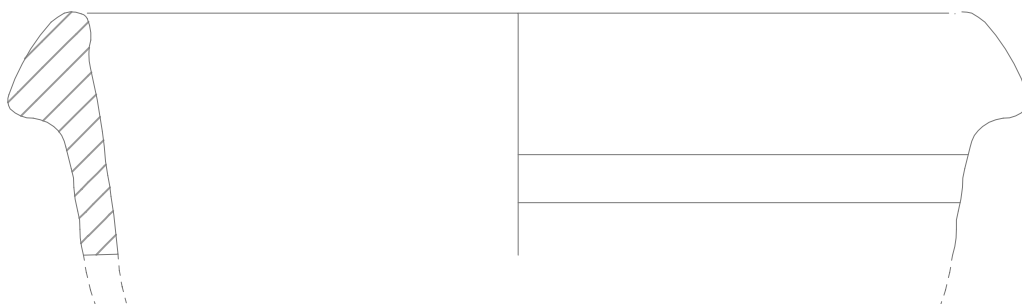
444

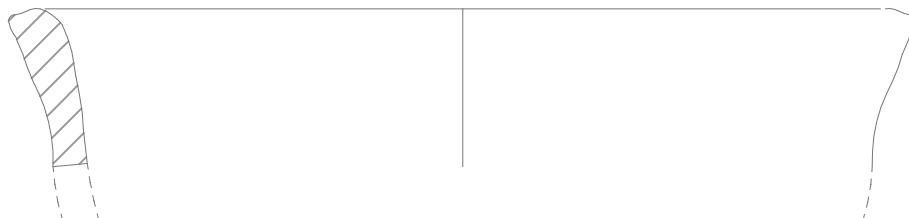
446

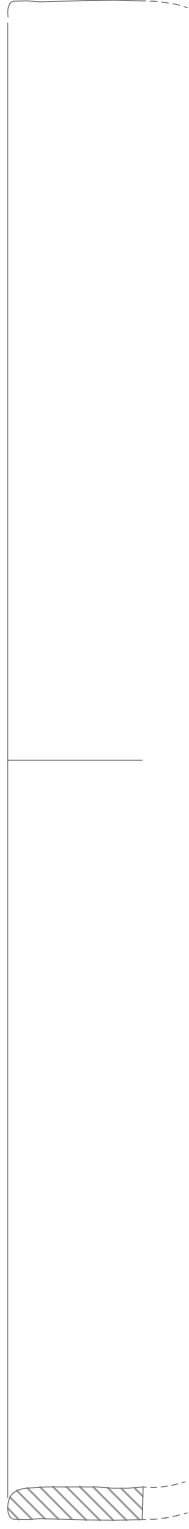
448

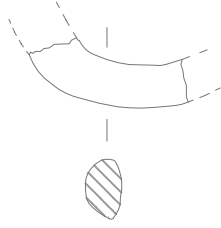
449

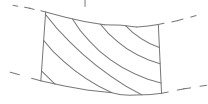
439

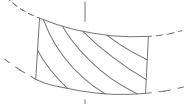
427

428

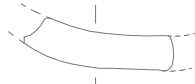
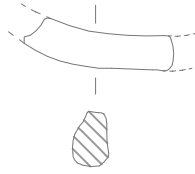
429

430

431

432

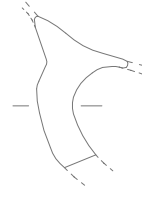
433

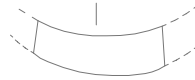
434

435

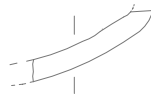
436

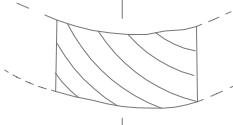
437

438

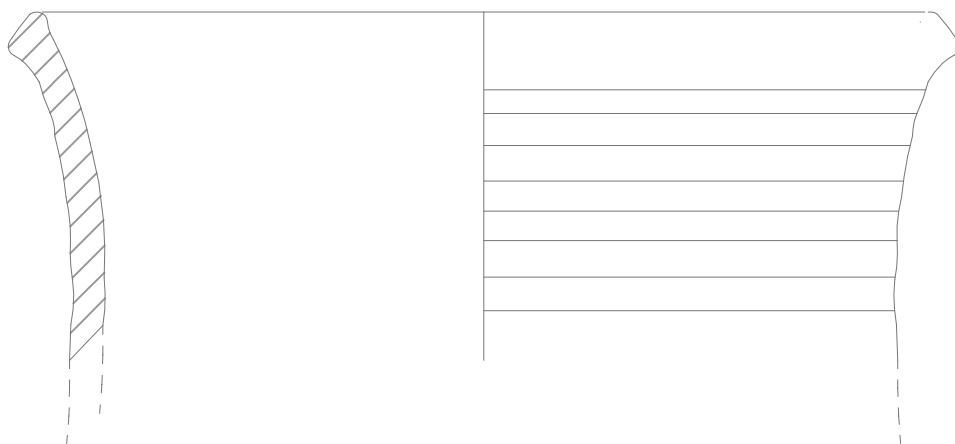
447

Escala gráfica

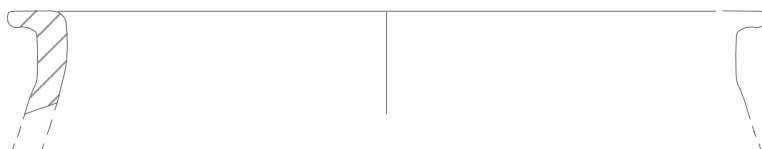
362

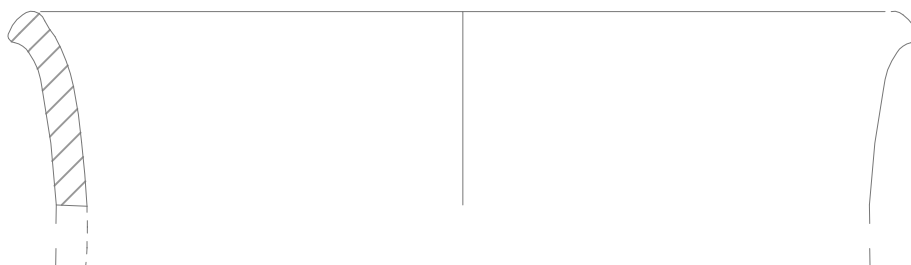
363

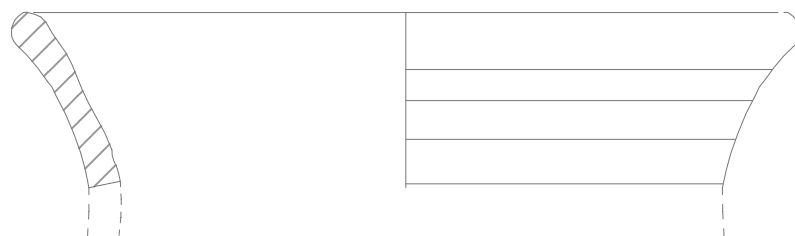
364

365

370

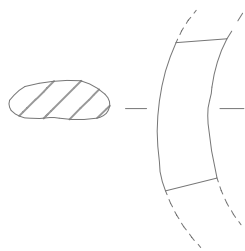
371
372

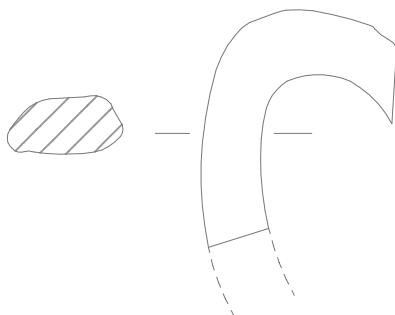
368

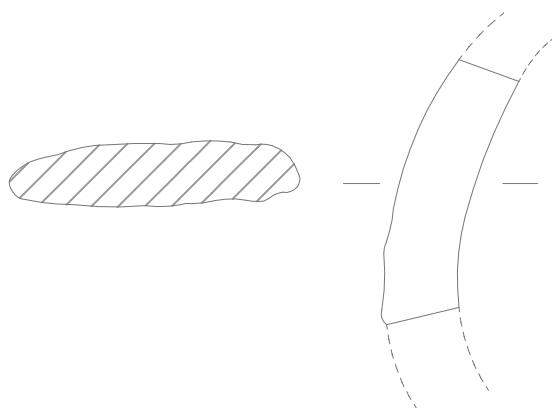
366

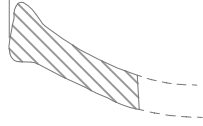
367

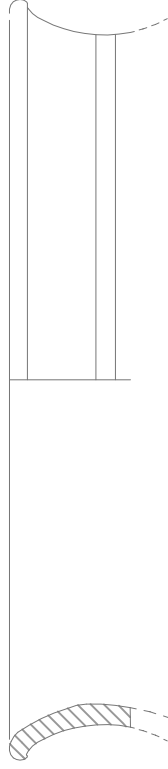
369

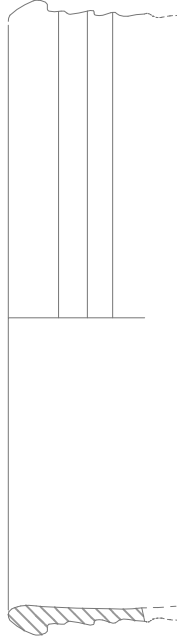
567

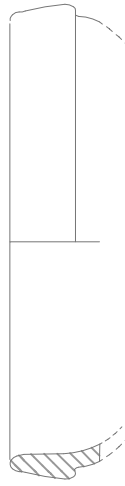
572

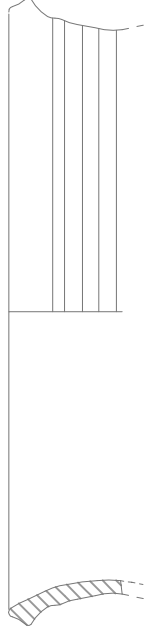
575

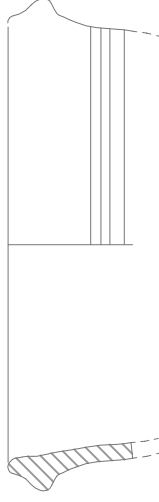
581

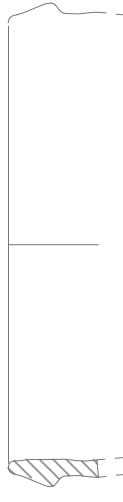
576

577

578

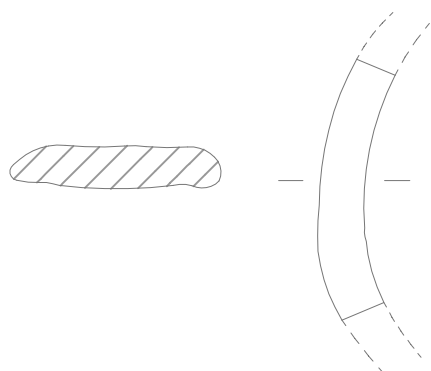
573

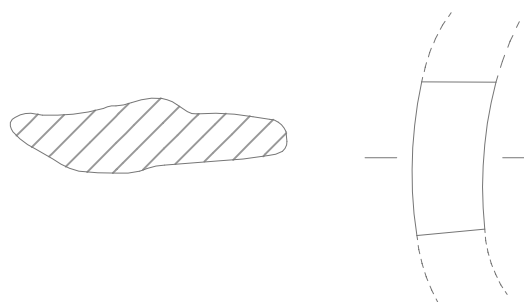
Escala gràfica

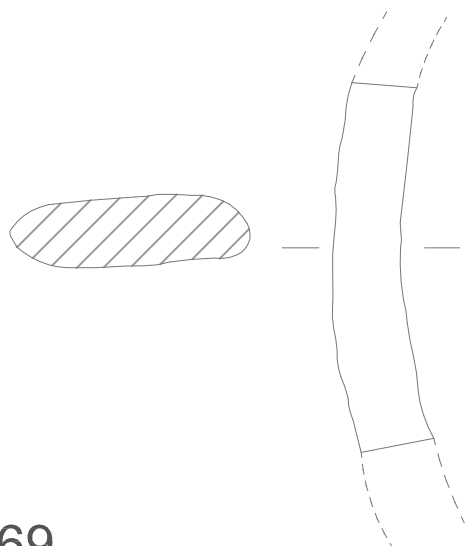
563

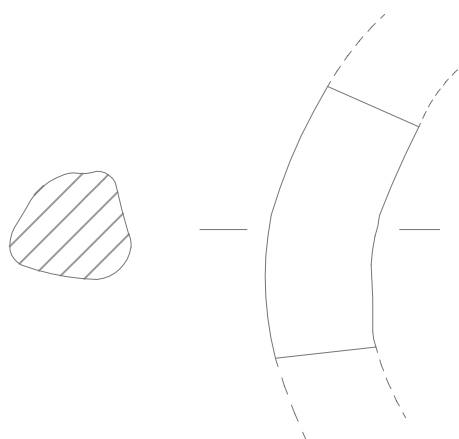
565

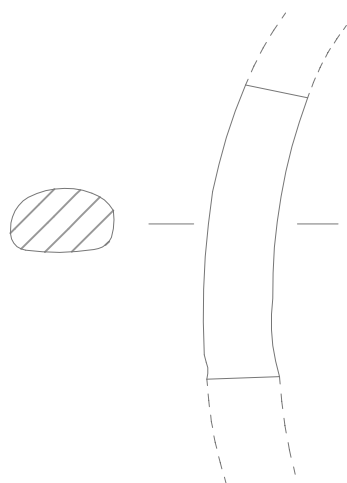
566

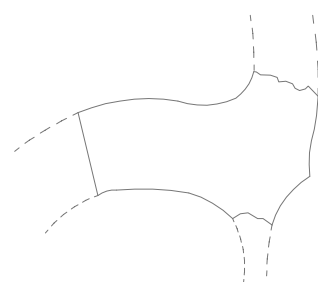
568

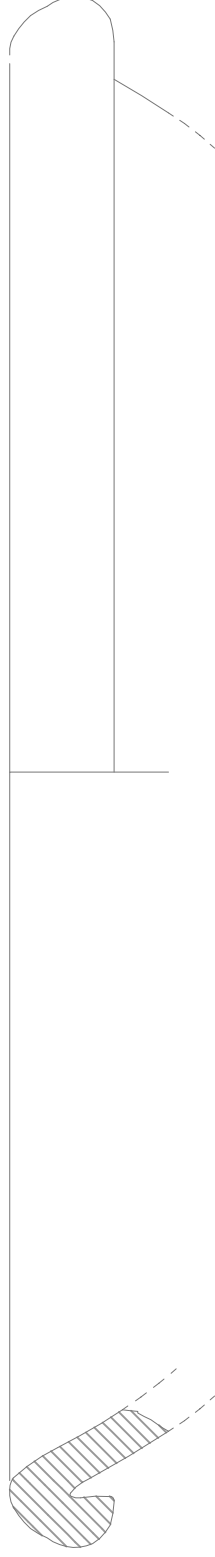
569

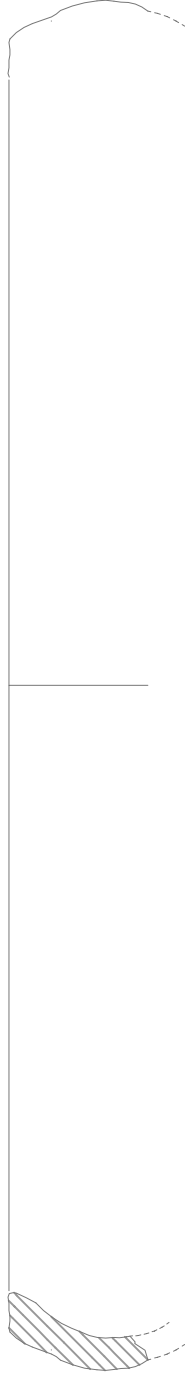
571

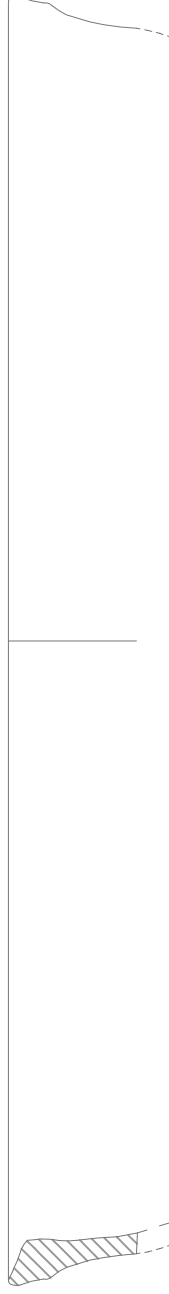
497

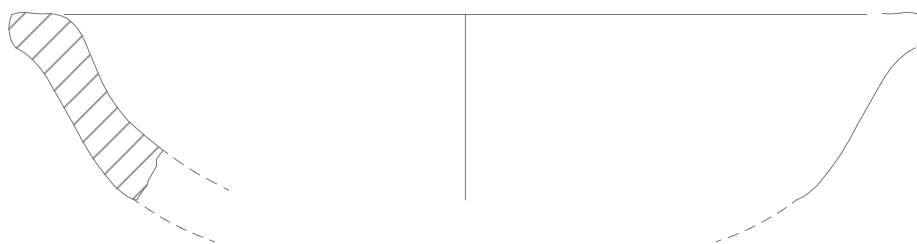
498

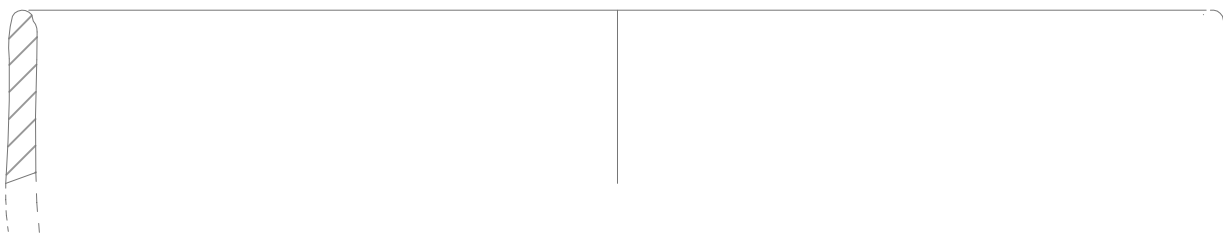
503

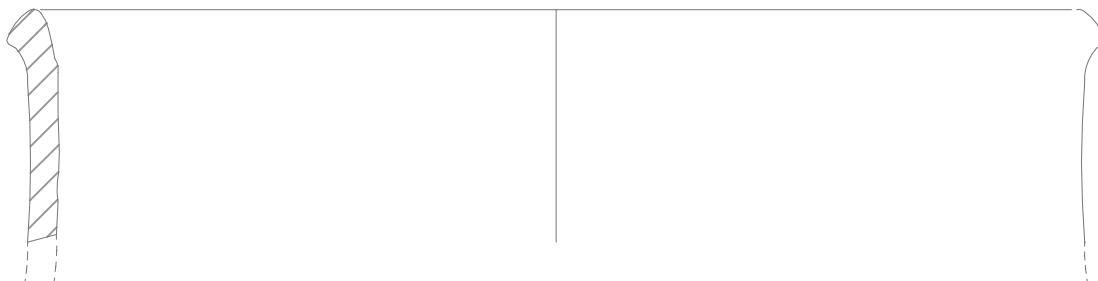
499

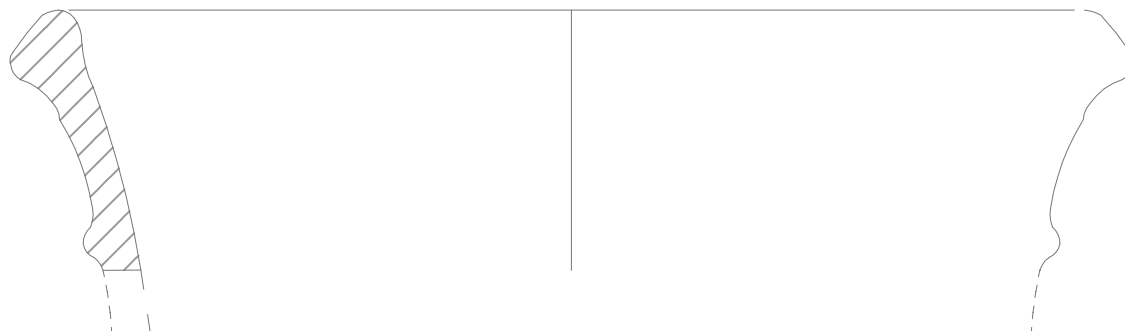
500

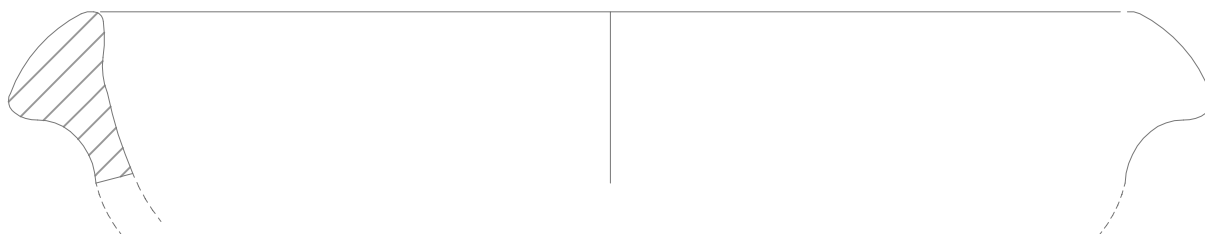
501

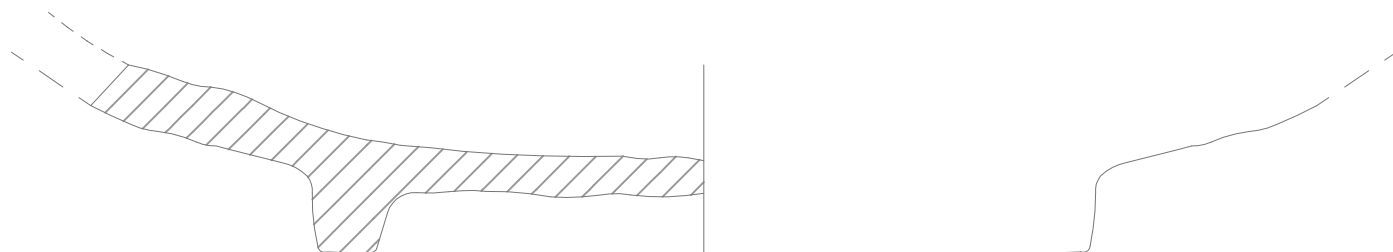
502

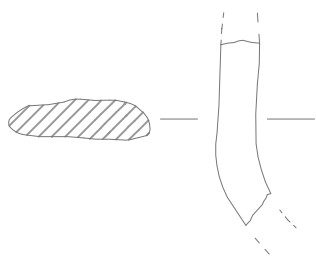
504

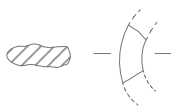
516

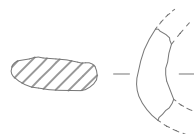
493

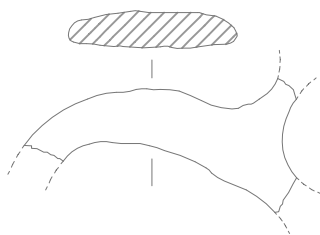
494

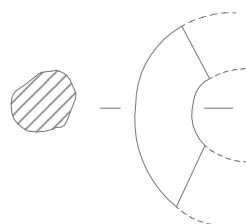
495

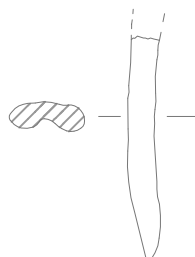
505

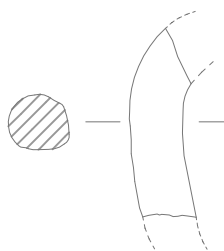
506

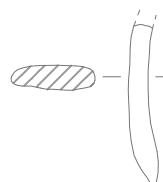
507

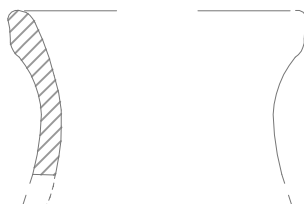
508

509

512

ANNEX VI

هل ماردة في سنة اربع وتسعين ومائة ما انتفض امانهم واكلوا عقال
الحرب اليهم بتملح المخلار في اليوم حتى تمت سبعة اعوام
سنة ثلاث وتسعين ومائة
وبعد هذه السنة التقي عبد الرحمن بن الامير الحضر بربرق

ARTEFACTES (IMATGES)

1.

2.

3.

4.

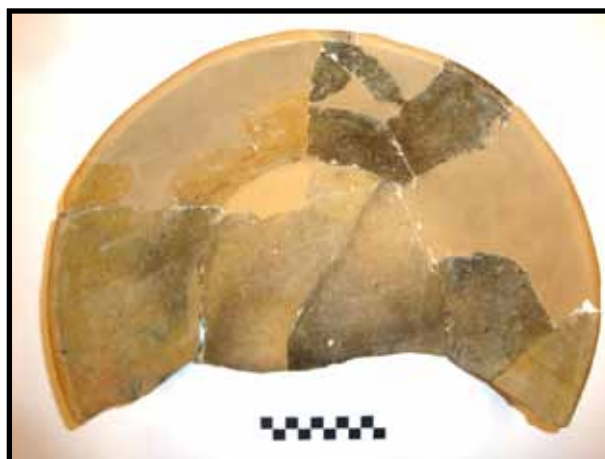
5.

6.

7.

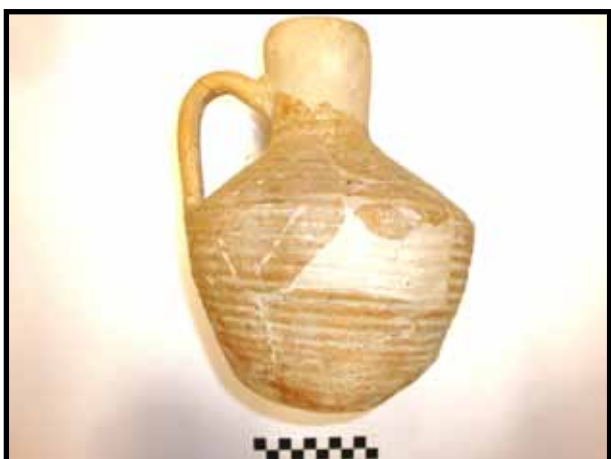
8.

9.

10.

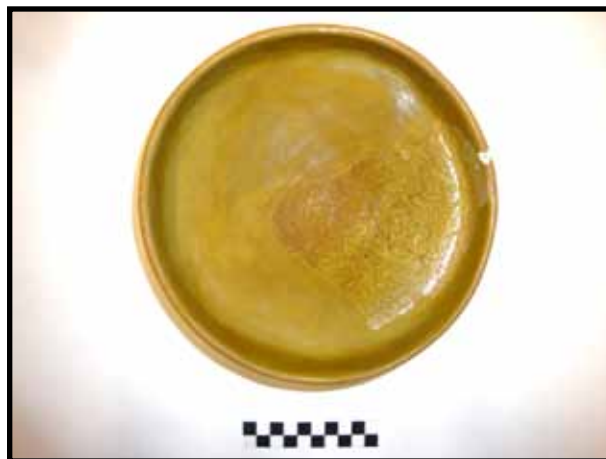
11.

12.

13.

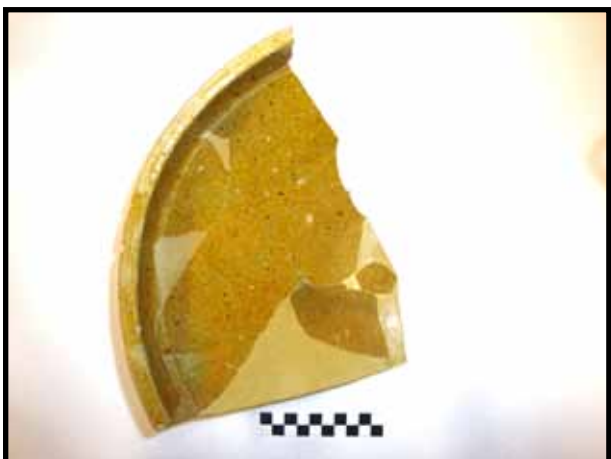
14.

15.

16.

17.

18.

19.

20.

21.

22.

23.

24.

25.

26.

27.

28.

29.

30.

31.

32.

33.

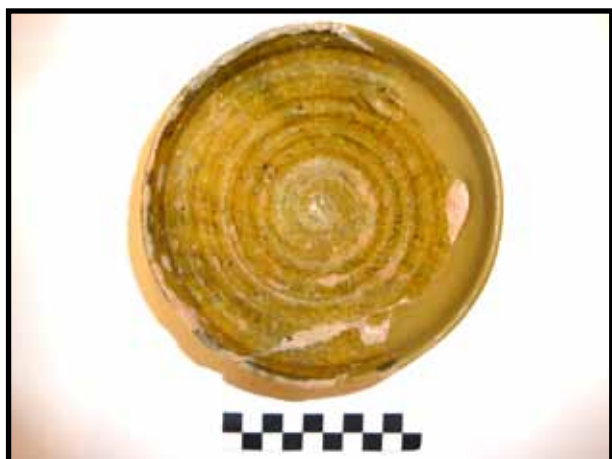
34.

35.

36.

37.

38.

39.

40.

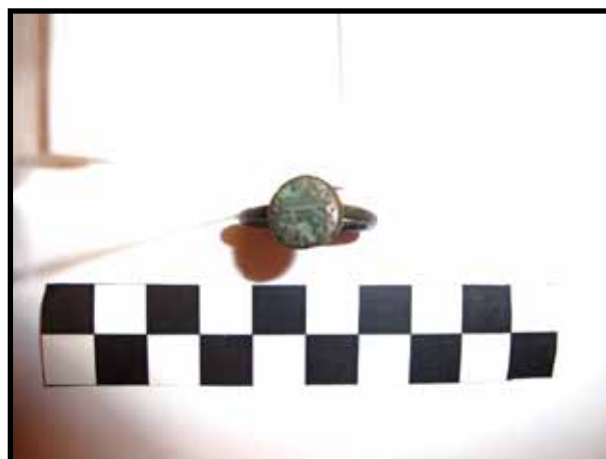
41.

42.

43.

43 b.

44.

45.

46.

47.

48.

49.

50.

51.

52.

53.

54.

55.

56.

57.

58.

59.

60.

61.

62.

63.

64.

65.

66.

67.

68.

69.

70.

71.

72.

73.

74.

75.

76.

77.

78.

79.

80.

81.

82.

83.

84.

85.

86.

87.

88.

89.

90.

91.

92.

93.

94.

95.

96.

97.

98.

99.

100.

101.

102.

103.

104.

105.

106.

107.

108.

109.

110.

111.

112.

113.

114.

115.

116.

117.

118.

119.

120.

121.

122.

123.

124.

125.

126.

127.

128.

129.

130.

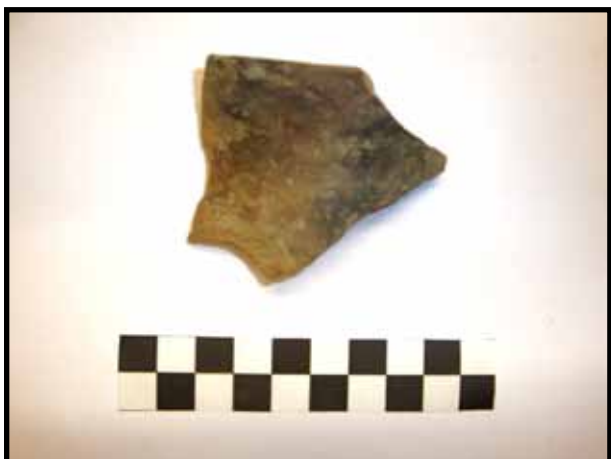
131.

132.

133.

134.

135.

136.

137.

138.

139.

140.

141.

142.

143.

144.

145.

146.

147.

148.

149.

150.

151.

152.

153.

154.

155.

156.

157.

158.

159.

160.

161.

162.

163.

164.

165.

166.

167.

168.

169.

170.

171.

172.

173.

174.

175.

176.

177.

178.

179.

180.

181.

182.

183.

184.

185.

186.

187.

188.

189.

190.

191.

192.

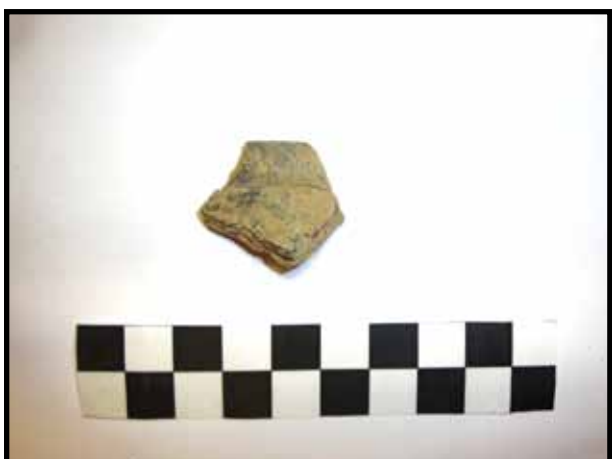
193.

194.

195.

196.

197.

198.

199.

200.

201.

202.

203.

204.

205.

206.

207.

208.

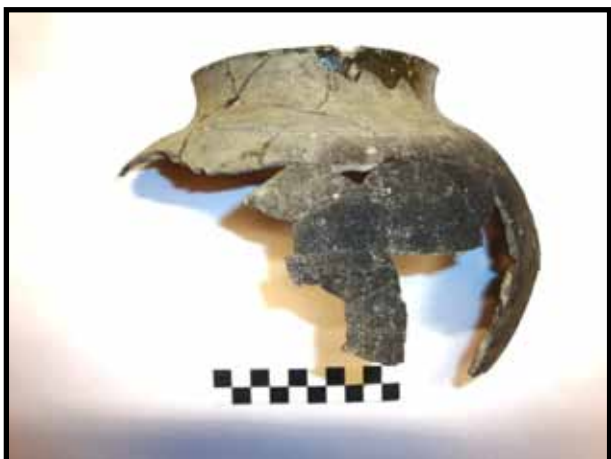
209.

210.

211.

212.

213.

214.

215.

216.

217.

218.

219.

220.

221.

222.

223.

224.

225.

226.

227.

228.

229.

230.

231.

232.

233.

234.

235.

236.

237.

238.

239.

240.

241.

242.

243.

244.

245.

246.

247.

248.

249.

250.

251.

252.

253.

254.

255.

256.

257.

258.

259.

260.

261.

262.

263.

264.

265.

266.

267.

268.

269.

270.

271.

272.

273.

274.

275.

276.

277.

278.

279.

280.

281.

282.

283.

284.

285.

286.

287.

288.

289.

290.

291.

292.

293.

294.

295.

296.

297.

298.

299.

300.

301.

302.

303.

304.

305.

306.

307.

308.

309.

310.

311.

312.

313.

314.

315.

316.

317.

318.

319.

320.

321.

322.

323.

324.

325.

326.

327.

328.

329.

330.

331.

332.

333.

334.

335.

336.

337.

338.

339.

340.

341.

342.

343.

344.

345.

346.

347.

348.

349.

350.

351.

352.

353.

354.

355.

356.

357.

358.

359.

360.

361.

362.

363.

364.

365.

366.

367.

368.

369.

370.

371.

372.

373.

374.

375.

376.

377.

378.

379.

380.

381.

382.

383.

384.

385.

386.

387.

388.

389.

390.

391.

392.

393.

394.

395.

396.

397.

398.

399.

400.

401.

402.

403.

404.

405.

406.

407.

408.

409.

410.

411.

412.

413.

414.

415.

416.

417.

418.

419.

420.

421.

422.

423.

424.

425.

426.

427.

428.

429.

430.

431.

432.

433.

434.

435.

436.

437.

438.

439.

440.

441.

442.

443.

444.

445.

446.

447.

448.

449.

450.

451.

452.

453.

454.

455.

456.

457.

458.

459.

460.

461.

462.

463.

464.

465.

466.

467.

468.

469.

470.

471.

472.

473.

474.

475.

476.

477.

478.

479.

480.

481.

482.

483.

484.

485.

486.

487.

488.

489.

490.

491.

492.

493.

494.

495.

496.

497.

498.

499.

500.

501.

502.

503.

504.

505.

506.

507.

508.

509.

510.

511.

512.

513.

514.

515.

516.

517.

518.

519.

520.

521.

522.

523.

524.

525.

526.

527.

528.

529.

530.

531.

532.

533.

534.

535.

536.

537.

538.

539.

540.

541.

542.

543.

544.

545.

546.

547.

548.

549.

550.

551.

552.

553.

554.

555.

556.

557.

558.

559.

560.

561.

562.

563.

564.

565.

566.

567.

568.

569.

570.

571.

572.

573.

574.

575.

576.

577.

578.

579.

580.

581.

582.

583.

584.

585.

586.

587.

588.

589.

590.

591.

592.

593.

594.

595.

596.

597.

598.

599.

600.

601.

602.

603.

604.

605.

606.

607.

608.

609.

610.

611.

612.

613.

وفتحن عليه فبضا فصار في أبيه من أسير أبلغ ينتشروا أن جاءهم رسول من عنده
 اللامع الحكيم لتجيب قتلته بصوت عتق وبعث برأسه إلى اللامع الحكيم فبعث به
 إلى قومه فبشروا بها وأمر باحتمال جثته إليه فوفوه في القبرية بواحد الغصن مع سبع
 أبيه وسليمه وقبل اللامع الحكيم راجعا إلى قومه فلما انطلق إلى أبيه عير
 أخيه سليمان فمات أخيه وأصح لأمه سقفة في بئر ورأس إلى اللامع الحكيم
 فحكى منه السقفة ويسأل الناس في النجاة بأجابه اللامع الحكيم إلى ذلك صلة إلى حنة
 وصالحه على أن يبيع بمكانه بيلنسية صوديا كما عتقه وزان يكا بسط كبه ويطوي عليه
 أرزاقه وصالحه بغير من مالها كل سنة فتمت له بينه وأزوجه ونواحيها الوفاء به ولم
 يزل عير الله على حاله تلكه فأكفيا بيلنسية واللامع حكيم بينه وبين أخيه اللامع الحكيم
 وهو بمائة كملوا الحياة إلى أن هلك اللامع الحكيم قبله وصار اللامع الحكيم عير إلى حسن
 ابن الحكيم فلما بلغ عير الله وفاة ابن أخيه عير إلى حسن وعاد إلى نفسه وأبى الناس في
 فاحيته وأقبل من قريش فاصور في كبه فلما بلغ اللامع حكيم إلى حسن خبره استخرج وأخذ
 في التحمل للمخرج إلى كبه فلما بلغ له عير الله ففكر في مكانه بيلنسية ولحقه خور شرير
 احتكم من حلاله المنية من أئم الموت سمعوا ورجع الله فقتله باستغفر اللامع
 عير إلى حسن أولاده وعياله من بيلنسية فكنهم وأوسع عليهم وصاروا في حنى
 أهل بيتهم وخلص اللامع الحكيم من بينة إلى ربه اللامع الحكيم إلى حسن من معونه
 فتزوجت الخلافة باللائس فيهم صورا والبنوة كذا في الآية فانتخب بذلك أمير
 رجع الجهم إلى الأري في **قال** الحسن بن محمد إلى أن في وفي سنة أخرى وثلاثين
 ومائة افتتح عير الله بن اللامع عير إلى حسن من معونه المعروف بيلنسية اللانرس من حنة
 فأمته من أري العروة التي كان صار إليها فزار أخيه اللامع حكيم فانتكف على ابن

Amb la col·laboració de:

Museu de les
Terres de l'Ebre

UAB

Universitat Autònoma de Barcelona

